मराठे व इंग्रज

(मराठेशाहीचें शतसांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध)

"जगांत चिरकालिक असें कांहींच नाहीं; जगाचा क्रम सर्वांस सारखाच माहीत आहे"

—कान्होजी आंग्र्याचें इंग्रजांस उत्तर

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर बी.ए.एलएल्.बी.

संपादक

केसरी व मराठा

प्रकाशक

धी प्रिंटिंग एजन्सी

प्रिंटर्स बुकसेलर्स अँड पब्लिशर्स

पुणें शहर

शक १८४० (द्वितीय मुद्रण) सन १९१८

प्रस्तावना

बरोबर शंभर वर्षांपूर्वीं पुण्यांतून मराठेशाही नष्ट झाली! प्रस्तुत पुस्तक हें तिचें प्रथम-शत-सांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध आहे.

मराठेशाहीचा खरा अंत कोणत्या दिवशीं झाला याविषयीं मतभेद होण्याचा संभव आहे. कित्येक तो दिवस ता. १२ फेब्रुवारी सन १७९४ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं प्रसिद्ध मराठा वीर महादजी शिंदा वारला. महादजी हा लष्करी दृष्टीनें मराठेशाहीचा मुख्य आधारस्तंभ होता याबद्दल मुळींच वाद नाहीं.

कित्येक तो दिवस ता. १३ मार्च सन १८०० हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं प्रसिद्ध मराठा मुत्सद्दी नाना फडणवीस हा वारला. नानाबरोबर मराठेशाहींतील सर्व शहाणपण गेलें, असें इंग्रज इतिहासकारांनींहि आपल्या ग्रंथांतून म्हटलें आहे.

कित्येक तो दिवस ३१ डिसेंबर १८०२ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं वसईचा तह होऊन बाजीराव हा इंग्रजांचा सर्वस्वीं गुलाम बनला व मराठी राज्याच्या काळजाचीं इंग्रजांच्या मध्यस्थीच्या पाचरीनें अनेक शकलें झालीं!

कित्येक तो दिवस ता. २३ सप्टेंबर १८०३ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं शिंद्याचा असई येथील लढाईत प्रत्यक्ष पराभव होऊन मराठा सरदारांचा मित्रसंघ फुटला व मराठेशाहीला आतां तरणोपाय नाहीं हें जगजाहीर झालें.

कित्येक तो दिवस ता. १७ माहे नवंबर १८१७ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं पुण्यांत शनवारच्या वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण लागलें.

कित्येक तो दिवस ता. ३ जून १८१८ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं बाजीराव अशीरगडाजवळ ढोलकोट येथें जनरल मालकम याच्या स्वाधीन होऊन त्यानें राज्यावर उदक सोडलें.

कित्येक तो दिवस ता. १६ मे सन १८४९ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं मराठेशाहीची जी मूळची-सातारची-गादी ती खालसा झाली.

वरील सहासात तारखांपैकीं कोणती तारीख मराठेशाहीची खरी श्राद्धतिथि मानावयाची ही ज्याच्या त्याच्या मनोधर्माची गोष्ट आहे. सामान्यतः सन १८१७-१८ हें साल मराठेशाहीच्या अंताचें साल मानतात, व तेंच स्थूलमान आम्हांलाहि ग्राह्य वाटतें.

प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध तिथीला करतात, शतसांवत्सरिक श्राद्ध त्या उभ्या वर्षांत केव्हांहि केलें तरी चालेल.

प्रस्तुत पुस्तक बरोबर ता. ३ जून १९१८ रोजीं प्रसिद्ध करावें असें प्रथम मनांत असल्यामुळें तें लिहून पुरें करावयाचें काम चालढकलीवर पडलें होतें. पण चालू मार्च महिन्यांत आम्हांला हिंदुस्थानाबाहेर जावें लागेल व कदाचित् १९१९ सालापूर्वीं परत येतांहि येणार नाहीं असें कांहीं दिवसांपूर्वीं निश्चित झाल्यामुळें पुस्तकप्रसिद्धीचें काम शक्य तितक्या घाईनें उरकून घ्यावें लागलें.

मराठे व इंग्रज यांचा संबंध मूळ आला तेव्हांपासून तों पेशवाई नष्ट होईपर्यंतचा–पण फक्त या उभयतांच्या संबंधापुरता–त्रोटक इतिहास पूर्वार्धांत दिला आहे; व उत्तरार्धांत कांहीं मुद्द्यांचें विवेचन केलें आहे. तथापि, मराठे व इंग्रज यांच्यासंबंधाचें सांगोपांग आणि मनाजोगें विवेचन करावयाचें तर आणखी एक एवढेंच पुस्तक लिहावें लागेल, असें माहिती गोळा करितांना आढळून आलें. न जाणों, पुढें केव्हां हवा तितका वेळ मिळाल्यास कदाचित ही गोष्ट घडून येईलहि! प्रस्तुत पुस्तकांत योजिलेल्या अनेक विषयांचा विस्तार स्थलसंकोचामुळें यथाप्रमाण करितां आला नाहीं. यामुळें कांहीं भागांना निव्वळ टिपणांचेंहि स्वरूप आलें आहे हें आम्ही जाणून आहों.

वास्तविक पाहतां, प्रस्तुत विषयावरील पुस्तक ज्यानें इतिहासाचा व्यासंग जन्मभर केला आहे अशाच एकाद्या गृहस्थाकडून लिहिलें गेलें असतें तर तें हवें होतें. तथापि, आमच्या विनंतीवरून निदान या पुस्तकास उपोद्घात तरी लिहिण्याचें गु. रा. रा. वासुदेव वामनशास्त्री खरे यांनीं कबूल केलें याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों.

हें पुस्तक छापून हातावेगळें करण्याच्या कामीं मुख्य मदत येथील प्रिंटिंग एजन्सीचे मालक रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यांची झाली. छापखान्यांकडे हेलपाटे घालणें, प्रुफें केवळ शुद्धाशुद्धाच्याच नव्हे तर युक्तायुक्ताच्याहि दृष्टीने वाचणें व दोन ठिकाणीं छापण्याचें काम करावें लागल्यामुळें आमची धांदल वांचविण्याकरितां स्वतःची धांदल करून घेणें या गोष्टी जर पराडकर यांनीं पत्करल्या नसत्या तर, हें पुस्तक या थोड्या मुदतींत निघणें शक्य नाहीं अशा समजुतीनें कदाचित् तें छापखान्यांकडे गेलेंहि नसतें. म्हणून रा. पराडकर यांच्या श्रमांबद्दल त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. तसेंच छपाईचें काम लवकर उरकून देण्यास मदत केल्याबद्दल चित्रशाळा व जगद्धितेच्छु छापखान्यांचे मालक, विषयाची वेळोवेळीं चर्चा करून अखेर विषयानुक्रमणिका तयार केल्याबद्दल रा. रा. दत्तोपंत आपटे बी. ए., यांचेहि आभार मानणें जरूर आहे.

पुणें, ता. १
माहे मार्च
सन १९१८

[signature]

प्रस्तुत ग्रंथाची प्रथमावृत्ति एक महिन्यांतच संपली; व ग्रंथांतलि मजकुरांत निर्विवाद फरक करावा लागेल इतकी प्रतिकूल टीकेची सामग्री उपलब्ध होण्यापूर्वींच लोकांची वाढती मागणी पुरविण्याकरितां ही पुनर्मुद्रितावृत्ति काढावी लागली.

पुणें ता. २५।११।१८ —प्रकाशक

उपोद्धात

महाराष्ट्राचा नुसता इतिहास समजावून देणारीं पुस्तकें बऱ्याच लोकांनीं लिहिलीं आहेत; परंतु त्याहूनहि अधिक महत्त्वाचें काम सदर विषयावर सविस्तर स्वतंत्र टीकाप्रबंध निर्माण करणें हें होय. असलें बिकट काम रा. रा. नरसोपंततात्या केळकर या अधिकारी गृहस्थांनीं हातीं घेऊन पार पाडिलें याबद्दल वाचकवर्ग त्यांचा ऋणी आहे. असल्या ग्रंथांतून स्थल काल व व्यक्ति यांसंबंधाचें निर्देश क्वचित् बिनचूक नसले तरी ती गोष्ट मुद्द्याची नसल्यामुळें त्या त्या ठिकाणच्या ऊहापोहाला वैगुण्य येत नाहीं. प्रत्येक स्थळीं साधक-बाधक प्रमाणें दाखवून ग्रंथकार आपलें म्हणणें कितपत सिद्ध करितो एवढेंच मुख्यत्वें पहावयाचें असतें. आणि तशा दृष्टीनें पहाणाऱ्याला रा. रा. नरसोपंत केळकर यांनीं प्रकरणशः केलेली चर्चा मुद्देसूद व समर्पक आहे हेंच मान्य करावें लागेल. ग्रंथकाराच्या या चर्चेपासून निष्पन्न होणारा तात्पर्यार्थ, मराठ्यांचें राज्य इंग्रजांनीं कां व कसें घेतलें, हाच होय. आतांच्या काळांत या विषयाचें महत्त्व निव्वळ ऐतिहासिक आहे हें उघडच आहे. तरी त्याच्या चिंतनापासून 'पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा' या न्यायानें आजमित्तीससुद्धां फारच बोध घेतां येण्याजोगा आहे. या विषयावर मीं चार शब्द लिहावे अशी ग्रंथकारांची इच्छा दिसल्यामुळें या उपोद्घाताच्या रूपानें तसें करीत आहे.

हें पुस्तक पाहिल्याबरोबर पहिली गोष्ट मनांत येते ती हीच कीं, हें शतसांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध म्हणून जें केलें आहे तें अंतरित श्राद्ध होय ! याची खरी तिथि (म्हणजे तारीख !) ३१ दिसेंबर सन १९०२ ही होय. कारण, मराठी साम्राज्याच्या स्वातंत्र्याचा लोप होऊन त्या तारखेस बरोबर शंभर वर्षें झालीं ! सन १८०२ सालच्या शेवटच्या दिवसानें स्वराज्याच्या स्वातंत्र्याचा शेवट पाहिला ! सर्व स्वतंत्र मराठी राज्यास पूर्वीपासून 'शिवशाही' हें नांव चालत आलें आहे. हा शब्द कसाहि धेडगुजरी असला तरी तो व्यापक व अर्थपूर्ण आहे ! या शिवशाहीला हुकमतींत वागवून तिचें स्वस्तिक्षेम संभाळण्याचा ज्याचा परंपरागत अधिकार त्या बाजीराव पेशव्यानें सन १८०२ च्या दिसेंबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस इंग्रजांशीं वसईचा तह करून त्यांचा आश्रय व ताबेदारी संपादन केली ! शिवशाहीच्या स्वातंत्र्यसौभाग्याचा कुंकुमतिलक तिच्याच त्या नादान पोरानें त्या तहाच्या चिटोऱ्यानें पुसून टाकला !

सन १८१८ सालीं मराठी राज्य नष्ट झालें हें म्हणणें खरें नाहीं. कारण,

राज्याला आतां कोणी शिवशाहीचा भाग म्हणत नसून तो ब्रिटिश साम्राज्याचा एक घटकावयव आहे असेंच मानण्यांत येतें. पेशवाई बुडाल्यामुळें पुष्कळ श्रीमंत घराणीं धुळीस मिळालीं, हजारों लोकांचें अन्न गेलें, ही गोष्ट वाईट झाली हें खरें; परंतु नागपूरचें राज्य खालसा झालें त्यापेक्षां पेशवाई नष्ट झाली या गोष्टीला अधिक किंमत देतां येत नाहीं. बाजीराव जरे इंग्रजांशीं सरळपणानें वागता तर दुसऱ्या कित्येक मराठी संस्थानांप्रमाणें त्याचेंहि संस्थान कदाचित् अद्यापिसुद्धां जिवंत राहिलें असतें. परंतु शिवशाहीच्या दृष्टीनें त्याची किंमत केव्हांहि शून्यच ठरली असती!

शिवशाहीचें स्मरण १९०२ मध्यें होवो अगर १९१८ मध्यें होवो, तें शतसांवत्सारिक असो, प्रतिवार्षिक असो अगर प्रत्यहीं होणारें असो; जेव्हां जेव्हां हें स्मरण महाराष्ट्रांत जन्म पावलेल्या कोणाहि मनुष्यास होतें, तेव्हां तेव्हां तो आपल्या मनास खेदानें व आश्चर्यानें असा प्रश्न करितो कीं, हें गतकालीन राज्यवैभव इतक्या अल्पावकाशांत कसें नष्ट झालें? मोठे मोठे विशाल बुद्धीचे मुत्सद्दी व महापराक्रमी सरदार शिवशाहींत हयात होते ते सर्वच अदूरदृष्टि होते कीं काय? इंग्रजी हल्ल्यांपासून स्वराज्याचा बचाव करण्याचा उपाय कोणीच कसा आगाऊ योजून ठेविला नाहीं? परद्वीपाहून आलेल्या मूठभर इंग्रजांनीं शिवशाही पादाक्रांत केली हें घडलें तरी कसें?

या प्रश्नांचीं उत्तरें आजपर्यंत अनेकांनीं अनेक दिलीं आहेत तीं सर्वच खरीं आहेत असें नाहीं. कांहीं तर अगदींच अप्रयोजक आहेत; पण बऱ्याच उत्तरांत सत्याचा थोडाबहुत अंश निर्विवाद आहे. असल्या त्या सर्व उत्तरांवर सविस्तर टीका या ग्रंथांत आलीच आहे. तरी विषयाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्ष्यांत अधिक स्पष्टपणें यावें म्हणून त्याची निराळ्या तऱ्हेनें मांडणी केल्यास ती रा. केळकर यांच्या टीकेस अधिक पोषकच होईल.

मराठ्यांच्या कर्तबगारीमुळें महाराष्ट्र जरी एका काळीं महत्तर राष्ट्र बनलें होतें, जरी हे मराठे लोक एका काळीं सर्व हिंदुस्थानाला अजिंक्य भासत होते, तरी त्यांनासुद्धां इंग्रजांनीं जिंकलें, यावरून इंग्रजांच्या अंगीं नसणारे कांहीं विशेष राजकीय दुर्गुण मराठ्यांच्या अंगीं जन्मसिद्ध असले पाहिजेत, कांहीं विशेष गैरसोईच्या परिस्थितीनें त्यांचे हातपाय जखडले गेले असले पाहिजेत, आणि अशा दुर्गुणांचा व परिस्थितीचा फायदा इंग्रजांस मिळाला असला पाहिजे हें स्पष्ट आहे. तर असे हे मराठ्यांचे दुर्गुण कोणते होते व त्यांच्या परिस्थितींत कोणत्या गैरसोई होत्या याचा आपण विचार करूं.

मराठ्यांमधला प्रमुख दुर्गुण म्हटला तर देशाभिमानाचा बहुतांशीं अभाव हा होय. या सद्गुणाची पैदासच जर मुळीं हिंदुस्थानांत अत्यल्प होते, तर महाराष्ट्राच्या वांटणीस त्यांतला कितीसा अंश येणार! आम्ही लोक गरीब

व भाबडे असल्याचें सर्व जगाला प्राचीन काळापासून माहीत आहे. कोणीहि परके लोक आम्हांवर स्वाऱ्या करोत आणि आमचीं राज्यें बळकावोत, आमच्या ग्रामसंस्था, धर्मसमजुती, रीतिरिवाज, वतनहक्क, यांत राज्यकर्ते जेथपर्यंत हात घालीत नाहींत तेथपर्यंत ते लोक कोण आहेत, काय करितात, याची पंचाईत आम्ही करीत नाहीं! धार्मिक बाबतींत परमतासहिष्णुता हा दुर्गुण आहे हें आम्हांला ठाऊक आहे; पण राजकीय बाबतींत परचक्रासहिष्णुता हा अमोलिक सद्गुण आहे हें आम्हांला ठाऊक नाहीं! शिवाजीपासून शाहूच्या कारकीर्दीस सुरुवात होईपर्यंत मराठे लोकांत देशाभिमानाचें वारें खेळत होतें असें पुष्कळांस वाटतें; पण त्या वृत्तीला देशाभिमान हें नांव देण्यापेक्षां राज्याभिमान हेंच नांव देणें अधिक योग्य आहे! कारण कीं, महाराजांच्या फौजेंतले मराठे जर मुसलमानांशीं एकनिष्ठेनें लढत होते तर त्यांचेच आणखी भाऊबंद मुसलमानी फौजांत होते तेहि तितक्याच एकनिष्ठेनें महाराजांच्या फौजांशीं लढत होते! शाहूच्या कारकीर्दींत राज्याच्या दोन वांटण्या झाल्याबरोबर या राज्याभिमानाचेहि दोन तुकडे झाले! शाहूच्या मरणोत्तर मराठी राज्याचे आणखी तुकडे होऊन पेशवे भोसले गायकवाड आंग्रे प्रतिनिधी सचिव कोल्हापूरकर इत्यादि संस्थानें झालीं, आणि त्याहि संस्थानांतून शिंदे होळकर पटवर्धन रास्ते इत्यादि आणखी सरंजाम निर्माण झाले; त्याबरोबर वर सांगितलेल्या राज्याभिमानाचेहि आणखी बारीक बारीक तुकडे होत होत शेवटीं तो अदृश्य झाला! पेशवाईच्या काळांत राज्याभिमान अस्तित्वांत होता म्हणावें तर त्या राज्याचे शत्रु निजामअल्ली व हैदरअल्ली यांच्या पदरीं हजारों मराठे शिलेदार व सरदार होते; आणि ते पेशव्यांशीं लढतांना त्यांचें नुकसान करण्यास बिलकूल कसूर करीत नव्हते! पेशवाईबद्दल ब्राह्मणांना तरी अभिमान होता म्हणावें तर तेहि पेशव्यांशीं वैरभाव धरणाऱ्या जाट रोहिले रजपूत इंग्रज फ्रेंच इत्यादि लोकांच्या पदरीं राहून पेशवाईचें अकल्याण करण्यास प्रवृत्त होतच होते! ईस्ट इंडिया कंपनीचीं मुंबईखात्याचीं पायदळ पलटणें पेशवाईची रयत असलेल्या मराठ्यांचींच होतीं आणि यांपैकीं हजारों लोक इंग्रजांच्या वतीनें समरांगणांत पेशवाई फौजांशीं लढतांना मृत्यु पावले आहेत! याच्या उलट इंग्रजांचा देशाभिमान कसा प्रखर व जागृत होता हें सुप्रसिद्धच आहे. एका इंग्रज डॉक्टरानें बादशहाच्या मुलीला औषध देऊन बरें केलें तेव्हां बादशहा खुषीनें त्या डॉक्टराला लाख पन्नास हजार रुपये देता; परंतु डॉक्टरानें दुसरें कांहीं बक्षीस न घेतां बादशहास अर्ज केला कीं, माझ्या देशच्या लोकांस तुमच्या राज्यांत व्यापाराची सवलत द्या म्हणजे मला बक्षीस पोंचलें! मीर जाफरच्या मृत्युपत्रामुळें क्लाइव्हला मिळालेल्या पैक्याचा विनियोग त्यानें आपल्या देशच्या लष्करी अंमलदारांच्या उपयोगार्थ केला आणि

खर्ड्याच्या लढाईनंतरचा तह ठरवितेवेळीं निजामअल्लीनें नाना फडणवीस यास तीस हजार रुपये उत्पन्नाचें गांव दिलें तें त्यानें स्वतःकरितां खुशाल ठेवून घेतलें !

चारचौघांनीं मिळून एखादी संस्था चालविण्याची अगर एखादा कारभार पार पाडण्याची आम्हांला संवय नाहीं; यामुळें तसलें कार्य आमच्या अंगावर पडलेंच तर तें एकचित्तानें चालवणें आमच्या हातून निभत नाहीं. मतभेद व तट पडून शेवटीं तंटे होतात, पुष्कळ वेळां ते तंटे विकोपास जाऊन भलताच अनर्थ ओढवतो, हें आपण नेहमीं पहातों. जी गोष्ट हल्लीं-च्या व्यवहारांत तीच पूर्वींच्या राज्यकारभारांत घडून येत होती ! शिवाजी दिल्लीस गेला तेव्हां मोरोपंत पेशवे व अण्णाजी दत्तो सचिव यांजवर राज्याचा कुलअकत्यार सोंपवून गेला होता. पण त्या दोघांत मत्सर व द्वेष उत्पन्न झाल्यामुळें राज्यकारभार सुरळीतपणें चालेनासा झाला ! शिवाजी लौकरच परत आल्यामुळें त्या दुहीचा त्या वेळीं वाईट परिणाम झाला नाहीं, तरी पुढें तो संभाजीच्या कारकीर्दींत झालाच ! राजारामानें संताजीस मुख्य व धनाजीस दुय्यम सेनापति नेमून त्यांवर सैन्याचा सर्व कारभार सोंपविला असतां त्या दोघांत चुरस वाढून संताजी मारला गेला ! शाहूच्या कारकीर्दींत सेनाकर्ते व सेनापति यांची एका मोहिमेवर रवानगी झाली असतां भांडण होऊन सेना-कर्त्यावर मोठाच संकटाचा प्रसंग ओढवला होता ! प्रत्येक स्वारींतला पत्रव्यव-हार पहा, हाताखालच्या सरदारांनीं मुख्य सरदाराशीं वांकून वागावें, कुचरपणा करावा, फंदफितुर करावा, असें कधीं घडून आलें नाहीं असा प्रसंग फारच विरळा ! बारभाईच्या कारस्थानाचा कसा बोजवारा झाला ! नाना बापू मोरोबा व चिंतो विठ्ठल कसे कसे भांडले, आणि शेवटच्या दोघांनीं आपल्या सोबत्यां-वर सूड उगवण्याच्या हट्टास पडून पेशवाई इंग्रजांच्या घरांत घालण्याचा कसा घाट घातला होता, हें प्रसिद्धच आहे. इंग्रज लोकांत असे तंटे होत नाहींतसें नाहीं; नेहमीं होतात. परंतु समूहस्वरूपानें कामें करण्याचें त्यांच्या अंगवळणीं पडलें असल्यामुळें त्यांचे तंटे विकोपास जाऊन उद्दिष्ट कार्याचा घात होण्याचें भय नसतें.

समूहस्वरूपानें आम्हीं केलेलीं कार्यें यशस्वी होत नसल्यामुळें आमचें राज्यतंत्र पाश्चात्यांप्रमाणें संस्थाप्रधान असूं शकत नाहीं; तर तें व्यक्तिप्रधानच असावें लागतें. म्हणजे बुद्धिमान् उत्साही निग्रही अशा एखाद्या प्रबळ व्यक्तीनें पुढें सरून मुख्याधिकारी व्हावें आणि इतरांनीं त्याच्या प्रेरणेनें कामें करावीं हेंच आमच्या प्रकृतीला मानवतें. पण जेव्हां अशी एखादी प्रबळ व्यक्ति अधिकारारूढ होते तेव्हां आधीं प्रथम ती व्यक्ति तो अधिकार आपल्या घराण्यांत कायमचा राहील असाच बंदोबस्त करून टाकते ! असे एका कुळां-

तले अधिकारी एकामागून एक चांगले निपजले तर राज्यतंत्र उत्तमच चालतें. पण तसें घडलें नाहीं, एखादी व्यक्ति वाईट निघाली, तर तें एकदम कोसळतें ! शिवाजीनें माणसें तयार केलीं, किल्ले बांधले, सेना व आरमार निर्माण केलें, प्रत्येक खात्याच्या शिस्ती बांधून दिल्या, सर्व कांहीं केलें; पण मागून संभाजी गादीवर येतांच मागची पंचवीसतीस वर्षांची मेहनत मातीमोल झाली! बाळाजीपंत नानापासून माधवरावापर्यंत एकामागून एक चार पेशवे चांगले निर्माण झाले त्यामुळें पेशवाईचें राज्यतंत्र ठीक चाललें. पण त्यांमागून राघोबांची उत्सवमूर्ति पुढें येतांच तंटे-भांडणांचा सुकाळ होऊन राज्यास कायमची उतरती कळा लागली ! नाना फडणवीस हे मराठ्यांतले अद्वितीय कारस्थानी पुरुष होते, महादजी शिंदे मराठ्यांतले अद्वितीय सेनानायक होते, हें खरें; पण ते मेल्यावर पुढें काय? पुढें सारा अंधार! त्यांची अक्कल व त्यांची करामत त्यांच्याबरोबर गेली ती गेलीच!

ईस्ट इंडिया कंपनीसारख्या संस्थेंत असा प्रकार कधीं होऊं शकत नाहीं. तिचा प्रमुख अधिकार आधीं अयोग्य माणसाच्या हातीं जातच नाहीं; आणि गेलाच तरी तो माणूस संस्थेच्या कायद्यांनीं चोहोंकडून जखडून गेला असल्यामुळें संभाजी अगर बाजीराव यांप्रमाणें स्वच्छंदानें वागूं शकत नाहीं. संस्थेच्या कारभारांत कालमानाप्रमाणें नेहमीं नवें जुनें होत असतें. त्यांत नवा उत्साह, नव्या कल्पना, नवे मार्ग, यांची भर पडत असते. त्यामुळें तिचा जोम व व्याप कायम राहून क्रियासातत्य अविच्छिन्न राहतें. एकसत्ताक राज्य चांगलें कीं अनेकसत्ताक राज्य चांगलें, या वादाशीं येथें कांहीं कर्तव्य नाहीं. पेशवाईचें राज्यतंत्र अव्यवस्थित व व्यक्तिप्रधान होतें, आणि ईस्ट इंडिया कंपनीचें राज्यतंत्र सुव्यवस्थित व संस्थाप्रधान होतें. पहिल्याचा उत्साह मावळत चालला होता, तर दुसऱ्याचा अधिकाधिक वर्धमान होत होता, एवढेंच आम्हांला सांगावयाचें आहे.

आमच्या लोकांत ज्ञानार्जनाची हौस नाहीं. नवीन कल्पना बसवावी, नवीन शोध लावावे, हा हव्यास आम्हांला नाहीं. कोणी कल्पक अगर शोधक मनुष्य निघालाच तर पडेल तो पैका खर्च करून त्या मनुष्यास उत्तेजन देऊन त्याची कल्पना अगर शोध व्यवहारांत आणावा याची जरूरीच आम्हांला भासत नाहीं ! दुसऱ्याचें नुसतें अनुकरण करण्याची बुद्धि मात्र आम्हांत आहे एवढें खरें. तोफखान्याचीच गोष्ट घ्याना ! युरोपियन लोक तोफा मारण्यांत पटाईत आहेत, तोफांच्या बळावर त्यांना फारच आश्चर्यकारक करामत करून दाखवितां येते, हें युरोपियन आरमारें इकडे प्रथम आलीं तेव्हां आम्हांला कळलें. याला प्रत्यंतर तोफेच्या मरामतीकरितां माणसें लागतात, त्यांना पेशवाईत दर्यावर्दी व खलाशी हींच नांवें होतीं, आणि इंग्रजी फौजेंतसुद्धां

या कामावरच्या हिंदी लोकांस 'लॅस्कार' असेंच म्हणत असत; असो. आम्हीं गोरे लोकांच्या आरमारापासून तोफा विकत घेतल्या, कांहीं येथें ओतविल्या, आणि दारूगोळासुद्धां त्यांच्याच सांगण्याप्रमाणें तयार करूं लागलों. पण पुढें त्या बाबतींत उत्तरोत्तर आम्हांस सुधारणा करतां यावी ती कांहींएक आली नाहीं; त्यामुळें या कामांत इंग्रजांची अगर फ्रेंचांची बरोबरी आम्हांला कधीं करतां आली नाहीं. ते हरहमेशा सुधारणा करीत गेले आणि एकदां कधीं फिरंग्यांनीं सोळाव्या शतकांत कित्ता घालून दिला तोच आम्ही वळवीत बसलों! इंग्रजांनीं विजयदुर्ग घेतला, मागून दहा वर्षांनीं मालवण घेतलें! तरी आम्ही "इंग्रजानें आगळीक करून मालवण घेतलें. फारच शेंफारला! वाढतें मोडतच आहे." असें चरफडण्यापलीकडे अगर "शिवलंका (शिवाजीनें पाण्यांत वसविलेलें लंकेप्रमाणें असाध्य स्थळ) होती. किल्ला निर्मिल्या तागायत दुसरियास साध्य झाला नव्हता." म्हणून दुःखोद्गार काढण्यापलीकडे काय केलें? पुनः आणखी दहा वर्षांनीं साष्टी घेतली; तरी आम्ही सावध झालोंच नाहीं, व तोफांच्या बळावर आमच्या किल्ल्यांचें रक्षण कसें करावें हें आम्ही शिकलों नाहीं! मग सिंहगड पुरंदर रायगड वासोटा इत्यादि किल्ले इंग्रजांनीं आम्हांपासून भराभर हिसकून घेतले यांत दोष कोणाचा? बरें, तोफा ओतणारे कारागीर अगर दारूगोळा तयार करणारे अगर चापाच्या बंदुका तयार करणारे कल्पक लोक आमच्यांत नव्हते असेंहि नाहीं! पुण्याच्या तोफखान्यांत पाहिजे तेवढाल्या तोफा व गरनाळा युरोपियन व देशी कारागीर ओतून देत असत हें तर राहोच, पण मिरजेसारख्या किल्ल्यांतसुद्धां लागतील तशा तोफा ओतून घेतां येत असत आणि कुलपी व दुसऱ्या कित्येक प्रकारचे गोळे, एकसारख्या तास पाऊण तास जळणाऱ्या चंद्रज्योती, आणि बाण व दारू तयार होत असे. पंचरसी तोफा ओतण्याची मजुरी तिच्या वजनावर दर शेरास शंभर रुपये याप्रमाणें आकारली जात असे, असें आम्हीं जुनें दप्तर चाळतांना वाचल्याचें स्मरतें. यापेक्षां इंग्रजी तोफा विकत घेतल्या तर त्या स्वस्त पडत त्यामुळें गरजू सरकारें आयत्या वेळीं त्याच विकत घेत! झीज सोसून स्वदेशी माल घ्यावा व देशी कारागिरांस उत्तेजन द्यावें हें तत्त्व त्या वेळींसुद्धां पसंत नव्हतेंच!!!

तोफखान्याची शिस्त अशी म्हणण्याजोगी पेशवाईत फारशी असल्याचें त्या वेळच्या लेखांत दिसून येत नाहीं. पानशानीं कधीं कुठें तरवार (अथवा खरें बोलायचें तर तोफ!) मारली होती त्याच लौकिकावर ते पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत तोफखान्याचे दरोगे होते! त्यांच्या तोफांचा चांगुलपणा त्या तोफानीं पूर्वी कधींकाळीं दाखविलेल्या करामतीवर मोजला जात असे! मग हल्लींची करामत कशीहि असो! एखाद्या वेढ्यांत मराठी तोफांचा किल्ल्यावर भयंकर

भडिमार होण्याचें भय नव्हतेंच ! कारण, दारूगोळ्याच्या खर्चावर दरोग्याची काकदृष्टि नेहमीं फिरत असायची; शिवाय फार बार केले तर तोफा फुटतील अगर बिघडतील ही मोठीच पंचाईत होती ! असल्या जुन्या तोफा आणि 'कृष्णमृत्तिके' ची टंचाई असल्यावर मग काय विचारावें? आमच्या फौजांचे मोर्चे एखाद्या किल्ल्यास बसले म्हणजे मोर्च्यांत गोलंदाजांनीं एकदां तोफेचा बार काढून पुनः बार भरून ठेवावा, मग चिलीम ओढावी, घटका दोन घटका गप्पागोष्टी कराव्या, इकडे तिकडे थोडें हिंडावें, मग तोफेजवळ जाऊन भरलेला बार सोडावा आणि दुसरा भरून ठेवावा, पुनः चिलीम गप्पा वगैरे प्रकार व्हावे! याप्रमाणें सायंकाळपर्यंत दहापांच बार काढून तोफ तळावर आणून पोंचती केली म्हणजे संपला रोजगार! या लिहिण्यांत अतिशयोक्ति बिलकुल नाहीं. इंग्रज प्रेक्षकांनीं जें लिहून ठेवलें आहे त्याचाच उद्धार आम्हीं येथें केला आहे व जुना पत्रव्यवहार आम्हीं जो वाचिला आहे त्यावरून अशीच वहिवाट असल्याचें अनुमान निघतें. सन १७७४ पासून १७८१ पर्यंत पेशवाई फौजांची इंग्रजांशीं राहून राहून सहा वर्षे लढाई सुरू होती. तींत पानशांनीं दहापांच वेळां तरी इंग्रजी फौजेवर तोफांचा म्हणण्याजोगा एलगार केला असल्यास फारच म्हणावयाचें! हरिपंततात्यांची तोफा मारण्याची शक्कल या युद्धांत कांहीं निराळीच होती! ते लांब पल्ल्याच्या फारच मोठ्या तोफा नेऊन त्यांचा मारा इंग्रजी फौजेवर दीडदोन कोसांवरून करीत! इतक्या लांबून हें काम करविण्याचा हेतु एवढाच कीं, सुदैवानें टोपीवाल्याला एकदोन गोळे लागले तर त्याचीं शेंपन्नास माणसें मरतील. तसें नाहीं झालें तरी निदान त्याचा हल्ला आल्यास आगाऊच तोफा काढून पिछाडीस पोंचवितां येतील!

कोणी म्हणेल कीं, तोफखान्याच्या कामांतली हेळसांड तुम्ही वर्णन करितां ही निदान दौलतराव शिंद्याला तरी लागू नाहीं. कारण, त्याचा तोफखाना इंग्रजांच्या बरोबरीचा होता हें खुद्द इंग्रजांनींच कबूल केलें आहे. होय; हें म्हणणें खरें आहे. पण त्यावरून आमचे हिंदी लोक तोफा मारण्यांत इंग्रजांच्या बरोबरीला आले होते असें मात्र सिद्ध होत नाहीं. कारण, शिंद्याचा तोफखाना फ्रेंच व इंग्रज अंमलदारांनीं तयार केलेला असून त्याची वहिवाटसुद्धां तेच लोक करीत होते; आणि असल्या परस्वाधीनपणामुळें अखेर शिंद्याचा फायदा न होतां घातच झाला! कारण, त्या परकी लोकांपैकीं पुष्कळ असामी शिंद्यास आयते वेळीं दगा देऊन इंग्रजांकडे निघून गेले! खुद्द सर्व पलटणांवरचा मुख्य मुसा पिरू यानेंच सर्वांआधीं इंग्रजांशीं सूत जुळवून विलायतचा रस्ता सुधारल्यावर त्यानें घातलेले तोफा व बंदुका तयार करण्याचे कारखाने आयतेच दारूगोळ्यासह इंग्रजांच्या हातीं अल्प श्रमानें लागावे, यांत नवल तें काय?

लढाईंत तोफांचा घोडेस्वारांपेक्षां पायदळाशीं निकट संबंध असतो. कारण, शत्रूचा हल्ला आल्यास तोफांचा बचाव पायदळच करूं शकतें. हल्ला करणारें पायदळ कवाइती असेल तर बचाव करणारें पायदळहि कवाइतीच पाहिजे हें अगदीं खरें; तथापि हैदरअल्लीच्या कवायती पायदळाची कवाईत बेताबाताचीच असल्यामुळें माधवराव पेशव्यांच्या अखेरीपर्यंत पायदळपलटणें तयार करण्याची आवश्यकता पुणें दरबारास भासली नाहीं, आणि केव्हांहि झालें तरी अशीं कायमचीं पुष्कळ पलटणें ठेवण्याची पेशवेसरकारास सोयहि नव्हती! याचें कारण बहुतेक पेशवाईराज्य सरंजामांत वांटलें गेलें असून ते सरंजाम घोडेस्वारांचे होते. कांहीं मुलुख सरकारांत होता त्याच्या उत्पन्नांतून खर्चवेंच भागवून शिवाय इंग्रजांच्या लढाईकरितां पलटणांची तरतूद करणें अशक्य होतें. सरंजाम कमीजास्त करावे, स्वार कमी करून पायदळ वाढवावें, तर राजपत्रीं म्हणजे महाराजांनीं दिलेल्या सरंजामांत विनाकारण हात घालण्याचा अधिकार खुद्द पेशव्यांस नव्हता तो नानांस कोठून असणार? अशी स्थिति असल्यामुळें वसई कल्याण वगैरे कोंकणांतल्या मुलुखाचा इंग्रजांपासून बचाव करण्यासाठीं नानानें दहापंधरा हजार हंगामी पायदळ चारदोन वर्षे बाळगलें होतें ते अशिक्षितच होतें. त्या पायदळांत सिंधी रोहिले अरब पुरभय्ये वगैरे सर्व परदेशी लोक होते!

घोडेस्वार हे पायदळास पूर्वींपासून तुच्छ मानीत आले आहेत. इंग्रजांशीं सालबाईच्या तहापर्यंत ज्या लढाया झाल्या त्यांत गनिमी काव्यानें मराठ्यांचा बराच बचाव झाला. प्रत्येक प्रसंगीं एका इंग्रजास दहावीस मराठे असें प्रमाण पडत गेल्यामुळें राघोबास पेशवाईवर स्थापण्याच्या कामीं इंग्रजाचा काट चालला नाहीं. त्यावरून पायदळ पलटणें चाकरीस ठेवून त्यांची विद्या नवीन प्राप्त करून घेण्यापेक्षां आपली जुनी गनिमी पद्धतच फार चांगली, असा नाना पाटीलबावा फडके पटवर्धन इत्यादिकांचा ग्रह होऊन बसला; परंतु पुढें लौकरच टिपूशीं लढण्याचा प्रसंग आला व त्याच्या कवाइती फौजेची जय्यत तयारी मराठी मुत्सद्द्यांच्या व सरदारांच्या कानीं येऊं लागली, तेव्हां त्यांचा तो ग्रह डळमळूं लागला! पुढें सन १७८६ मध्यें टिपूवर मोंगल व मराठी फौजा येऊन हरिपंततात्या चालून गेले. त्या खेपेस टिपूनें तोफांच्या भडिमारानें मराठी व मोंगल फौजा हैराण केल्या, आणि छापे घालघालून त्यांची फार दुर्दशा केली! त्या सुमारास हिंदुस्थानांत पाटीलबावानीं डिबाईन या फ्रेंच सरदाराकडून सहजगत्या दोन पलटणें तयार करविलीं होतीं. आसपासच्या जमीनदारांस दहशत बसविण्यापुरतीच ती तरतूद होती. दक्षिणेंतून टिपूच्या लढाईचीं वर्तमानें जों जों शिंद्याच्या कानीं येऊं लागलीं तों तों आलेल्या अपयशाचें परिमार्जन करण्याकरितां टिपूवर स्वारी करण्याची पाळी आपणावर

कधीं तरी येणार असें त्याच्या मनांत येऊं लागलें. त्या वेळीं दिल्लीच्या बादशहाचें राज्य त्याच्या वहिवाटीस असल्यामुळें असली कवाईत शिकलेली विदेशी फौज बादशहाचें नांव पुढें करून त्यास ठेवतां येण्याजोगी होती व त्याप्रमाणें त्यानें पुष्कळ पलटणें व त्यांना लागणारा तोफांचा सरंजाम दोनतीन वर्षांत तयार करविला. सन १७९१ त महादजी शिंदा देशीं आला तेव्हां श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींत सामील होण्याची त्याची तयारी झाली होती; परंतु तो पुण्यास येतो तों टिपूशीं तह होऊन फौजा परत फिरविल्याचीं वर्तमानें आलीं; त्यामुळें तो बेत तितकाच राहिला. कवाइती पलटणांच्या जोरावर इंग्रजांवर पगडा बसविण्याची शिंद्यास इच्छा झालीच नसेल असें म्हणवत नाहीं. पण तीं पलटणें ठेवतांना मूळ उद्देश निराळा होता एवढेंच येथें सांगावयाचें आहे.

शिंद्याच्या या नवीन कवाइती फौजेंतले अंमलदार इंग्रज व फ्रेंच जातीचे असून त्यांनीं ती फौज फारच चांगल्या तयारीला आणली होती. तथापि असली फौज ठेवण्यापासून इंग्रजांशीं लढतांना शिंद्यास फायदा व्हावयाचा तो झाला नाहीं. दौलतराव शिंदा म्हणे कीं, मी इंग्रजांशीं माझीं पलटणें लढवीन; आणि रघोजी भोसला म्हणे कीं, माझ्याजवळ पलटणें नाहींत, मी गनिमी तऱ्हेनेंच लढणार! शिंद्याजवळ घोडेस्वार पुष्कळ होते, तेहि भोंसल्याप्रमाणेंच बोलत होते; परंतु युद्धाचा बेत व त्याची तरतूद कोणींच केली नसल्यामुळें भोंसल्याची गनिमी राहिली, शिंद्याच्या घोडदळाची बाजू विरघळली, आणि इंग्रजांचा सर्व मारा पलटणांवरच येऊन पडला! आधींच कांहीं पलटणें व सरदार आयत्या वेळीं शिंद्यास सोडून इंग्रजांस मिळाल्यामुळें लढाईच्या मसलतीची घडी विसकटली होती. त्यांतून काय पलटणें राहिलीसाहिलीं तींहि एखाद्या लढाईत एकत्र होण्याचा योग आला नाहीं! थोडथोड्या पलटणांच्या आसई अलीगड लासवारी वगैरे ठिकाणीं इंग्रजांशीं लढाया झाल्या त्यांत त्या पलटणांचा मोड झाला.

शिंदे व भोंसले यांस इंग्रजांशीं लढण्याचा प्रसंग आला तेव्हां त्यांनीं होळकरास सामील करून घेण्याविषयीं यत्न करण्याची पराकाष्ठा केली. तथापि त्या वेळीं तो त्यांस अनुकूल झाला नाहीं; लढाईचा तमाशा पहात स्वस्थ राहिला. पण पुढच्याच वर्षी इंग्रजांच्या लढाईची बाणी एकट्या होळकरावर येऊन बेतली तेव्हां तो संकटांत पडला! आपणास साहाय्य करण्याविषयीं मराठी राज्यांतल्या सर्व सरदारांस त्यानें पत्रें पाठविलीं होतीं. अशा पत्रांपैकीं परशुरामपंत प्रतिनिधीस त्यानें जें पत्र पाठविलें त्यांत लिहिलें आहे कीं, " आजपर्यंत हिंदु राज्य सर्वत्रांनीं एकदिल राहून चालविलें. अलीकडे ज्याचे त्याचे दौलतींत गृहकलह होऊन राज्यास विपर्यास पडून हिंदुधर्म नाहींसा होण्यास मूळ झालें. याचें छेदन करण्यास सर्वत्र एकदिल झालें पाहिजे;

तरच मूळाचें छेदन होऊन स्वधर्माचार पूर्ववत्प्रमाणें चालून हिंदूंची कायमी राहील. इकडील क्रम जो आरंभिला आहे हाच यावद्देह चालवावा असें मनांत आहे. यांत परमेश्वर अनुकूल होऊन जें घडवील तें खरें ! परंतु एकानेंच असा प्रकार करून सर्वत्रांनीं तमासे पाहून आपापली दौलत सांभाळून असावें, यांतील परिणाम कसा हें मनीं विचारून ज्यांत हिंदुधर्माची कायमी व परिणामास नीट तें करावें ! याचा विचार तुम्हांसारख्यांनीं न केला तरी दुसरे कोण करितील ?" या पत्रांतले विचार फारच योग्य आहेत. पण ते आदल्याच वर्षीं होळकरास सुचले असते व तो शिंदे-भोंसल्यांस मनापासून हातभार लावता तर किती चांगलें झालें असतें !

मराठ्यांनीं परकी लोकांचा तोफखाना, परकी लोकांचें कवाइबी अथवा आरबांसारखें अशिक्षित पायदळ, व बडे बडे परकी अंमलदार चाकरीस ठेवून त्यांच्या भरावर राज्याचा बचाव करण्याची आशा धरली ती कशी निष्फळ झाली याचें एवढा वेळपर्यंत विवेचन केलें. हाच पैका ज्यांना 'मावळे' अशी सामान्य संज्ञा होती त्या देशी पायदळावर खर्च करून व त्यांवर देशी अंमलदार नेमून तें पायदळ उजगारीला आणिलें गेलें असतें तर त्याचा कांहींच उपयोग झाला नसता काय ? पण ते पडले देशी ! ते कोणाच्या नजरेंत भरणार ? पठाण आरब रोहिले रांगडे यांना पगार सातपासून दहा रुपयेपर्यंत आणि मावळ्यांना पगार तीन किंवा चार रुपये ! परदेशी लोकांनीं आमच्या मोहिमा कराव्या आणि मावळ्यांनीं आमची कोठी देवघर आणि बायकापोरें संभाळावीं ! हेच मावळे इराण–दुराणांतल्या काबूल–कंदाहारांतल्या कडव्या धिप्पाड जवानांना शिवाजीच्या हयातींत काळाप्रमाणें भासले, आणि पेशवाईत तेवढे नादान ठरले, हें खरें कीं काय ? तसें म्हणावें तर हेच मावळे जगांत उत्कृष्ट लढवय्ये म्हणून नाणावलेल्या इंग्रज फ्रेंच वगैरे लोकांच्या खांद्यास खांदा भिडवून सांप्रतच्या महायुद्धांत बरोबरीनें लढतात, आणि जर्मनांससुद्धां चीत करूं शकतात, हेंहि निदर्शनास आलेंच आहे ! योग्य उत्तेजन व शिक्षण मिळाल्यास येथपर्यंत यांची पात्रता आहे हें पेशवाईत कोणास देखील खरें वाटलें नसतें ! यावर इंग्रज अंमलदार म्हणतील कीं, हा महिमा मावळ्यांच्या मर्दुमीचाहि नव्हे, अथवा त्यांच्या शिक्षणाचाहि नव्हे. तें शिक्षण त्यांना आम्ही देतों, लढाईत आमच्या हुकमतीखालीं त्यांचें सारें कामकाज होतें, सबब या यशाचे मालक आम्ही आहों ! पण पलटणांची मुख्य अंमलदारी देशी लोकांस मिळून ते लढाईत काय करूं शकतात, हें पहाण्याची संधीच जर मुळीं आम्हांला मिळत नाहीं, तर इंग्रज अंमलदार म्हणतात तेंच खरें, असें आम्हीं तरी कां मानावें ?

First Maratha War या शब्दांचा अर्थ 'इंग्रजांचें मराठ्यांशीं

पाहिलें युद्ध ' असा होता. परंतु हें इंग्रजांचें युद्ध सर्व मराठ्यांशीं घडून आलें, म्हणजे ईस्ट इंडिया कंपनीचें सर्व मराठी साम्राज्याशीं युद्ध झालें, असें मात्र मुळींच नाहीं ! पेशवाई म्हणजे ' शिवशाही ' अथवा सर्व मराठी राज्य नव्हे, मात्र शिवशाहीचा तो एक मोठा भाग होय, हें आपण पुष्कळ वेळां विसरतों. सर्व मराठी साम्राज्यावर पेशव्यांची हुकमत चालावी असें शाहूनें ठरवून दिलें होतें खरें, पण त्या हुकमतीला कांहीं मर्यादा ठेवलेल्या होत्या, आणि त्या मर्यादांचें उल्लंघन पेशव्यांसहि करितां येणें शक्य नव्हतें. शाहू मरण पावला तेव्हां राज्यांत पेशवे भोसले गायकवाड आंग्रे सावंत प्रतिनिधि सचिव अक्कलकोटकर व आणखी कित्येक सरदार असून या सर्वांचे लहानमोठे पृथक् पृथक् सरजाम होते. आपण मेल्यावर या सरदारांस कोणी शास्ता नाहींसा झाल्यामुळें हे सरकारचाकरी करणार नाहींत, राज्याची वाढ व उत्कर्ष होण्याचें बंद होईल, हे आपसांत भांडून राज्याचें वाटोळें करितील, असें मनांत आल्यावरून आपल्या मरणोत्तर सर्व राज्यावर देखरेख ठेवणारा कोणी अधिकारी नेमावा असा शाहूनें विचार ठरविला. भोसले अथवा गायकवाड हे शाहूच्या जातीचे असल्यामुळें या दोघांपैकीं कोणाच्या तरी गळ्यांत हें काम अडकवून द्यावें असें त्याच्या मनांत होतें. पण आपल्याच्यानें पेशव्याशीं स्पर्धा चालविणें होणार नाहीं असें समजून ते दोघेहि त्या वेळीं तो मुख्याधिकार पतकरण्यास धजले नाहींत. मग शाहूनें निरुपाय होऊनच राज्याची वडीलकी पेशव्यांच्या हवालीं केली; आणि त्यांस सनद दिली कीं, तुम्ही सरकारी फौज व तिचे जेवढे म्हणून सरदार आहेत त्या सर्वांवर हुकमत चालवून राज्य संभाळावें व परमुलुखीं स्वाऱ्या कराव्या. सरंजामदारांच्या अंतर्गत कारभारांत तुम्हीं हात घालूं नये, व जेथपर्यंत ते राज्याची इमानानें चाकरी करीत आहेत तेथपर्यंत त्यांच्या त्यांच्या सरंजामाचे मुलुख बिनबोभाट त्यांजकडे चालवावे. माझा चुलत भाऊ संभाजी यास कोल्हापूरचें संस्थान निराळें तोडून दिलें आहे तें त्याजकडे स्वतंत्र तसेंच राहूं द्यावें. इनाम वर्षासन नेमणूक वतन वगैरे जें जें म्हणून मी व माझ्या पूर्वजांनीं दिलेलें आहे तें तें सर्व शिरस्त्याप्रमाणें ज्याचें त्याजकडे चालवावें.

यावरून हें लक्षांत येईल कीं, परचक्राचें निवारण करण्याकरितां व परमुलुखावर स्वारी करण्याकरितां गायकवाड व भोसले इत्यादि सरदारांच्या फौजा चाकरीस बोलावण्याचा पेशव्यांस अधिकार मिळाला होता, आणि जर ते त्याचा अधिकार न मानतील, परचक्रास मिलाफी होऊन बंड अथवा फंदफितूर करतील, तर त्यांचें शासन करून त्यांचे सरंजाम खालसा करण्याचा अधिकारहि पेशव्यांच्या हातीं आला होता. शाहूच्या सनदेप्रमाणें राज्यावर हुकमत चालविण्याचा हा अधिकार नानासाहेब व माधवराव यांनीं आपल्या

सामर्थ्याप्रमाणें चालविला. परंतु तोच अधिकार कारभारी या नात्यानें नाना फडणवीस यांस चालविण्याचा प्रसंग आला तेव्हां त्यांना कोणी जुमानीनासें झालें ! आमचा राज्यकारभार व्यक्तिप्रधान असल्याचें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. ज्या त्या व्यक्तीचें कर्तृत्व त्या त्या व्यक्तीपुरतें ! शाहूचा दरारा नानासाहेबांत नव्हता, आणि नानासाहेबाचा माधवरावांत नव्हता; मग माधवरावाचा दरारा नानासारख्या कारभाऱ्यांत कोठून असणार ?

इंग्रजांशीं लढाई सुरू झाली तींत गायकवाडांनीं त्यांशीं निराळा तह करून आपला बचाव करून घेतला. आंग्रे व सावंत उदासीनच होते. भोंसले गोड बोलत होते तरी आंतून इंग्रजांस अनुकूल होते. त्या वेळीं त्यांनीं पेशव्यांस काडीचीहि मदत केली नाहीं. कोल्हापुरकर तर सांगूनसवरून विरुद्धच होते. सचिवांना नोकरीची माफीच होती. अक्कलकोटकर व प्रतिनिधि हे चाकरीवर धाकदपटशामुळें कां होईना, पण हजर रहात; तरी त्यांचीं पथकें लहान आणि अर्थात् उपयोगहि थोडाच ! ज्यांचे सरंजाम पेशव्यांनीं उत्पन्न केले, असे सरदार विंचुरकर राजेबहाद्दर रास्ते पटवर्धन धायगुडे बिनीवाले इत्यादि होत. या सर्वांची मिळून पंधरापासून वीस हजारांपर्यंत फौज होती. शिवाय हुजुरातीचे जुने मानकरी सरदार थोरात घोरपडे पाटणकर दरेकर वगैरे होते; त्यांचीं किरकोळ पथकें चाकरीवर होतीं. त्या साऱ्यांची संख्या पांचसहा हजार होईल. ही पेशव्यांची दक्षिणेंतील फौज झाली. उत्तरेकडल्या फौजेंत शिंदे व होळकर हेच मुख्य होत. त्यांत होळकराचा सरंजाम साडेचौऱ्याहत्तर लक्षांचा आणि शिंद्याचा साडेपांसष्ट लक्षांचा. त्या दोघांची मिळून चाळीसपासून पंचेचाळीस हजारपर्यंत फौज होती. त्यांतली निम्मी तिकडच्या मुलुखाच्या संरक्षणार्थ ठेवून बाकीची निम्मी वीसबेवीस हजार त्यांस दक्षिणेंत आणतां येण्याजोगी होती. शिवाय पेशवेसरकारच्या पागा पुण्याच्या आसपास असत. ते तीनपासून चार हजारपर्यंत स्वार होते. ही पेशवेसरकारची खडी फौज झाली. एवढ्या फौजेच्या बळावर म्हटलें तर पेशव्यांना त्या वेळची इंग्रजी फौज जेरीस आणणें फारसें कठिण नव्हतें. पण नानाच्या कारकीर्दीत एवढ्या मोठ्या फौजेला इंग्रज आवरतां आवरतां पुरे वाट झाली ! याचें कारण नानासाहेबांच्या वेळच्या वीस हजार स्वारांचा दम या वेळच्या पन्नास हजार फौजेंत उरला नव्हता हेंच होय.

आधीं मुळीं पुरंदरचा तह ठरेपर्यंत वर्ष दीड वर्षाच्या अवधींत शिंदे होळकर यांनीं स्वस्थ बसून मौज पाहण्याखेरीज कांहींच केलें नाहीं. ते पुणें-दरबाराशीं फटकून होते इतकेंच नव्हे, तर राघोबास साधेल त्या तऱ्हेनें मदत करण्यास तयार होते ! पुरंदरचा तह ठरल्यानंतर मात्र महादजी शिंद्यानें पेशवाईच्या संरक्षणाचा जो बाणा धरला तो मरेपर्यंत सोडला नाहीं. वडगांवच्या

लढाईत, गुजराथच्या स्वारींत, माळव्यांतल्या लढायांत त्यानें फारच चांगली मर्दुमी केली व इंग्रजांवर आपला दरारा बसविला. नानास त्याचीं आर्जवें करावीं लागत, लहर संभाळावी लागे, तो मागेल तें द्यावें लागे हें खरें; पण त्यानें मन घालून सरकारचें काम केलें हें कांहीं खोटें नाहीं. होळकराकडे पहावें तर त्यानें बोरघाटाखालीं लढाई झाली, त्याखेरीज दुसरी कांहीं नांव घेण्यासारखी कामागिरी केली नाहीं एवढेंच नव्हे, तर मध्यंतरीं मोरोबादादास मिळून पेशवाईवर मोठेंच संकट आणण्याचा त्यानें घाट घातला होता! दाक्षिणच्या फौजेंत पटवर्धनांची व हुजुरातवाल्यांची फौज बऱ्यापैकीं होती व त्यांनीं कामकाजहि चांगलें केलें. बाकीचे सरंजामी होते, त्यांचें लक्ष टाकभाड्याचें काम करून कसे तरी दिवस काढण्याकडे होतें, असेंच म्हणावें लागतें. दक्षिणेंतल्यां पुष्कळ पथकांत व होळकराच्या फौजेंत निकृष्ट प्रतीच्या स्वारांचा भरणा फार झाला असल्याचा बोभाटा झाला होता. सरकारचे लांचखाऊ कारकून असल्याहि स्वाराची गणती घेत! त्या गणतीचें वर्णन कोणी थट्टेखोरानें असें केलें आहे कीं, घोड्याचे चार आणि माणसाचे दोन असे सहा पाय दिसले कीं घाला त्याचें घोडेस्वारांत नांव! गणतीच्या कारकुनाची मूठ दाबली म्हणजे घोडें दहा रुपयांचें असो कीं वीस रुपयांचें असो, स्वार म्हणवणारा लष्करचा भडभुंजा असो कीं भिस्ती असो, तें कशाला तो पहातो आहे! घोडें म्हणजे घोडें आणि स्वार म्हणजे स्वार!!! हें वर्णन थट्टेचें असलें तरी खऱ्या वस्तुस्थितीहून फारसें भिन्न नव्हतें! फौजेची संख्या वाढविण्याखेरीज असल्या स्वारांचा दुसरा कांहींच उपयोग नव्हता. छाती करून तरवार मारावी, इंग्रजांचीं पलटणें कापून काढावीं, त्यांच्या तोफा घ्याव्या, त्यांची रसद बंद करावी, हा हुरूप एवढ्या मोठ्या फौजेंत फारच थोड्या सरदारांच्या अंगीं दिसून येत होता. ज्याला त्याला माझें घोडें माणूस कसें बचावेल हीच काळजी!

मराठी फौजेची ही स्थिति लक्षांत आली म्हणजे इंग्रजांचें गतिस्वातंत्र्य कायम राहिलें, ते दोनदां मराठ्यांच्या फौजेस न जुमानतां पुण्यावर चालून आले, त्यांनीं अनेक वेळां त्यांवर हल्ले करून त्यांस हुसकून लावलें, त्यांची दहशत न बाळगतां डभई अहमदाबाद वसई इत्यादि किल्ले घेतले, याचें कांहींच आश्चर्य वाटत नाहीं! वडगांवच्या लढाईत इंग्रजांचा पराजय झाला. जनरल गॉडर्ड याचें लष्कर लुटून व त्याचे शिपाई मारून मराठ्यांनीं त्यास हैराण केलें, नापारच्या लढाईत त्यांनीं इंग्रजांच्या पलटणांत शिरून कत्तल केली, हे मराठ्यांचे पराक्रम त्यांच्या संखेच्या व पूर्वींच्या लौकिकाच्या मानानें कांहींच नव्हत!

माधवराव पेशव्यांचा अकालीं मृत्यू पानपतच्या युद्धाप्रमाणेंच मराठ्यांस

घातक झाला असें इतिहासलेखक ग्रँट डफ् म्हणतो तें अगदीं खरें आहे. कारण कीं, तो पेशवा मरण पावल्यापासून राज्यांत अव्यवस्था आणि लष्करी कारभारांत ढिलाई व बेकैदी जी एकदां उत्पन्न झाली ती अखेरपर्यंत कधीं नाहींशी झालीच नाहीं ! सवाई माधवराव प्रौढ वयाचा असता आणि तो माधवरावाप्रमाणें तरतरीत बुद्धीचा आणि हिंय्याचा माणूस असता तर ही अस्वस्थता व बेकैदी मुळींच उत्पन्न झाली नसती. पण तो बाल्यावस्थेंत आहे, त्याच्या घरांत भाऊबंदकी सुरू झाली आहे, व इंग्रजासारखें परचक्र राज्याला ग्रासूं पहात आहे, असें दृष्टीस पडतांच चोहोंकडे दंगेखोरांनीं उचल खाल्ली ! हे दंगेखोर म्हणजे कोणी भुरटे चोर नसून त्यांपैकीं कांहीं संस्थानिक होते! त्यांच्या पदरीं हजार पांचशें जमाव असून शिवाय कित्येकांच्या ताब्यांत किल्ले व ठाणीं होतीं. बारभाईनीं राघोबाचें उच्चाटण केल्यापासून सालबाईचा तह ठरेपर्यंत सात आठ वर्षें या संस्थानिकांनीं व इतर दंगेखोर जातींच्या नाइकांनीं सर्व राज्यांत बेबंदशाही माजवून रयतेस त्राहि त्राहि करून सोडलें ! कृष्णेपलीकडे कोल्हापूर राजमंडळाचे दंगे, कित्तूर शिरहट्टी डंबळ येथील देसायांचे दंगे, पूर्वेकडे सुरापुरच्या बेरडांचा दंगा, सातारा प्रांतीं रामोशांचा दंगा, पुणेंजुन्नरकडे कोळ्यांचा दंगा, नाशिक व खानदेश प्रांतीं भिल्लांचा दंगा असे एक ना दोन किती सांगावे ! त्या दंग्यांच्या वावटळींत पटवर्धन रास्ते धायगुडे विंचुरकर राजेबहादूर होळकर या सर्वांच्या सरंजामाचे मुलूख सांपडले होते व त्यामुळें त्यांची फार दुर्दशा झाली होती. मुलुखांतून वसूल येईना, आणि फौज तर ठेवायला पाहिजे आणि तिचें पोट चालावयाला पाहिजे ! अशी स्थिति झाल्यामुळें सरंजामी सरदारांस कांहीं सुचेनासें झालें. इंग्रजांशीं लढतांना जो तो सरंजामी आपापल्या ठिकाणीं विचार करी कीं, या इंग्रजांच्या पलटणांवर मीं हल्ला केला तर ती कापून काढीन अथवा हटून मागें येईन. तें कसेंहि होवो, पण या घटकेच्या खेळांत माझीं पांचशें घोडीं पडलीं तर त्यांची वाट काय ? पांचशें घोड्यांचा पैका तीन लाख रुपये होतो. एका घटकेच्या जुगारांत मीं हे तीन लाख रुपये घालविले तर सरकार कांहीं मला ते देत नाहीं. कारण, सरकारचीच मुळीं अन्नान्नगत झाली आहे, तें मला काय देणार ? सरंजामांतून तर दंग्यामुळें पैका येत नाहीं; मग हा पैका भरून निघायचा कसा ? उद्यां शिलेदार आमचीं घोडीं तरी द्या, नाहीं तर त्यांची किंमत तरी द्या, म्हणून दारांत धरणें देऊन बसले तर प्राण देण्याची पाळी येईल ! याकरितां हिंय्या करण्याच्या भरीस न पडतां मागें मागें रहाण्यांतच सुरक्षितपणा आहे ! ज्या दंग्याधोप्यांमुळें क्षात्रवृत्तीस काळिमा आणणारा हा प्रसंग या मानी सरंजामदारांवर ओढवला ते दंगेधोपे सरंजामी पद्धतीमुळेंच उत्पन्न झाले होते!!!

शाहूनें व पेशव्यांनीं सरदारांस मोठमोठाले प्रांत व तालुके देण्याची वहिवाट सुरू केली त्यामुळें सरदारांचें सरकारी कामावरचें लक्ष्य उडून आपापल्या सरंजामांकडे वेधलें गेलें. ते मगरूर होऊन धन्यास उलट्या गोष्टी सांगू लागले आणि स्वतंत्र होण्याची संधी पाहूं लागले. त्यामुळें राज्यांतलें ऐक्य नाहींसें होऊन राज्य बुडालें असें पुष्कळ लोक म्हणतात, तें सर्वांशीं खरें नाहीं; तसेंच सरंजामी पद्धत सुरू केल्याचा दोष एकट्या शाहूवर अथवा पेशव्यांवरहि लादणें वाजवी नाहीं. मध्यवर्ती सत्ता खंबीर असली म्हणजे सरंजामी काय आणि इतलाखी काय, सर्वच नोकर नम्र व कर्तव्यतत्पर असतात. शिवाजीनें आपल्या सरदारांस सरंजाम दिले नसले तरी देशमुखीसारखीं वतनें दिलीं होतीं; आणि त्या वतनांबद्दल सरदारांस लष्करी चाकरी करावी लागे. हीं वतनें म्हणजे लष्करी सरंजामच नव्हेत काय ? त्या वेळीं सर्व हिंदुस्थानांत कमीजास्त मानानें ही सरंजाम देण्याची पद्धति प्रचलित होती. गुजराथ माळवा बुंदेलखंड यांतले संस्थानिक आपणांस दिल्लीच्या बादशहाचे सरंजामदारच म्हणवीत होते. रोहिले पठाण व शीख यांचे सरदार सर्व सरंजामीच होते. मग शाहूनें अगर पेशव्यांनीं रोख पैका देण्याची सोय नसल्यामुळें आपल्या सरदारांना सरंजाम तोडून दिले यांत काय बिघडलें ?

सरंजामी पद्धत जारीनें अंमलांत आल्यामुळें तिच्यायोगानें परिणामीं राज्यास बळकटी यावी ती न येतां दुर्बळपणाच आला असें मीहि म्हणतों. पण माझ्या म्हणण्याचा अर्थ मात्र निराळा आहे! अजमासें १७२०।२५ पासून १७६० पर्यंत मराठ्यांच्या परमुलखीं स्वाऱ्या होत होत्या. जो मुलुख ज्या सरदारानें काबीज करावा तोच मुलुख त्या सरदारास महाराजांनीं सरंजाम करून द्यावा. पुन्हां त्या सरदारानें आणखी मुलुख घेतला तर तोहि फौजेच्या खर्चाकरितां महाराजांनीं सरंजाम म्हणून नेमून द्यावा, असें होऊं लागलें; तेव्हां शूर व उत्साही सरदारांत महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होऊन परमुलखावर स्वाऱ्या कराव्या, लढाया माराव्या, लुटीवर पोट भरावें, आणि प्रदेश काबीज करवेल तो महाराजांकडून सरंजाम म्हणून मिळवून आपली सरदारी कायम करावी, आपलें घराणें कीर्तिमंत व वैभवसंपन्न करावें, असें ज्या त्या सरदाराच्या मनांत येऊं लागलें. नंतर हजारों स्वारांच्या झुंडी गोळा करून हे सरदार यंदां माळवा, पुढच्या वर्षीं गुजराथ, त्याच्या पुढच्या वर्षीं दुसराच एखादा प्रांत, याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांत मोहिमा करूं लागले. शाहूमहाराजांनीं आपल्या हयातींत जें हें मोहिमांचें सत्र सुरू करविलें तेंच पुढें नानासाहेब पेशव्यांनीं चालू ठेविलें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, दक्षिणेकडे म्हैसूर अर्काट त्रिचनापल्लीपर्यंत आणि उत्तरेस दिल्ली पंजाब आग्रा अयोध्या रोहिलखंडपर्यंत सर्व देशांतून मराठ्यांचा व्याप पसरला. पण मरा-

त्यांनीं जर हें एवढें राज्य १७२० पासून १७६० पर्यंत मिळविलें तर तें पुढच्या चाळीस वर्षांत घालवूनहि टाकलें ! ईस्ट इंडिया कंपनीनें इ. स. १६०० पासून १८०० पर्यंत २०० वर्षांत जेवढें राज्य मिळवलें तेवढें राज्य मराठ्यांनीं चाळीस वर्षांत कमावलें ! मात्र मराठ्यांचें राज्य थोड्याच काळांत नष्ट झालें आणि कंपनीचें राज्य अद्यापि कायम असून उत्तरोत्तर त्याचा उत्कर्ष होत आहे. महापूर आला म्हणजे नदीचें पाणी आसपास पांचचार कोसपर्यंत पसरतें आणि मग ओसरतां ओसरतां अखेरीस उन्हाळ्यांत पात्रांत सुद्धां पाण्याचा बिंदु रहात नाहीं, त्याप्रमाणें मराठी राज्याची स्थिति झाली !

सरंजाम मिळविण्यासाठीं परमुलुख जिंकून राज्य वाढविण्याची सरदारांना हांव सुटली नसती, किंवा महाराज छत्रपतींनीं तसें न करण्याविषयीं त्यांस उत्तेजन देण्याऐवजीं "आहे तेंच राज्य प्रथम चिरस्थायी करा, त्यांतलीं बंडें मोडा, शिस्त बसवा, कायदेकानू चालू करा, हाच मुलुख भरभराटीस येऊं द्या, मग दुसऱ्या प्रांताला हात घाला," अशी सक्त ताकीद दिली असती, तर राज्य इतकें वाढलें नसतें हें खरें; परंतु त्याला बळकटी आली असती यांत कांहीं संशय नाहीं. जिकडे सूर लागेल तिकडे मोहीम करून भालेराई गाजवण्याच्या फंदांत पडलेल्या मराठे सरदारांना लाहोरावर स्वारी करण्यास फावलें, आणि बालेघाटाचा मुलुख —ज्याला साधुसंतांची जन्मभूमि व प्राचीन खरोखरीचें महाराष्ट्र म्हणतां येईल तो पैठण औरंगाबाद नांदेड जालना बीड वगैरे मुलुख— ताब्यांत घेण्याची फुरसत मिळाली नाहीं ! शांततेच्या काळांत मराठ्यांचे राज्य सर्वत्र होतें आणि अस्वस्थतेच्या काळांत कुठेंच नव्हतें अशी दशा होण्याचें कारण कोणताहि प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यांत पूर्णपणें आला नव्हता हेंच होय.

पूर्वीं मुसलमानी राज्यांत हक्कदार व वतनदार लोकांचें मोठें प्राबल्य असे व वसुलाच्या कामांत त्यांनीं सरकारच्या आहारीं पडण्याऐवजीं सरकारच त्यांच्या आहारीं पडलेलें असे. हे देशमुख देशपांडे देसाई सरदेसाई सरदेशपांडे वगैरे प्रत्येक प्रांताचे मुलकी अधिकारी गांव किल्ले व गढ्या बळकावून बसले होते व आपापल्या वतनाचा वसूल सरकारास न विचारतां परभारें करण्याची त्यांस संवय लागली होती. कर्नाटकाच्या बाजूस मराठ्यांनीं ज्या ज्या परगण्यांत स्वाऱ्या केल्या त्या त्या परगण्यांत असल्या बखेडेखोर देसाई वगैरे लोकांचीं बंडें तशींच राहूं दिलीं; आणि भिल्लाणांत व गोंडवणांत भिल्लांचीं व गोंडांचीं आणि बुंदेलखंडांत बुंदेल्यांचीं संस्थानें निर्वेध राहूं दिलीं, तीं राज्यांत नेहमीं अस्वस्थता उत्पन्न होण्यास कारणीभूत होत असत. तुंगभद्रेपलीकडे टिपूचें राज्य होतें तेथेंहि पूर्वीं असेच देसाई वगैरे प्रबळ पाळेगार होते. परंतु टिपूनें त्यांचा बीमोड करून आपलें सर्व राज्य निष्कंटक करून टाकलें होतें. त्यामुळें मराठे मोंगल व इंग्रज यांशीं वर्षानुवर्ष त्याचे युद्धप्रसंग

होत असतांहि त्याच्या राज्यांत कधीं दंगा झाला नाहीं! अशा निष्कंटक राज्याचा उपभोग मिळत असल्यामुळें टिपूच्या एकतंत्री एकसूत्री राज्याचें सामर्थ्य इतकें वाढलें कीं, तो वर सांगितलेल्या तिघांहि शत्रूंस म्हणजे मराठे मोंगल व इंग्रज यांस आंवरेनासा झाला!

मराठी राज्यांत वारंवार दंगे व क्रांति होण्याचें आणखी एक कारण असें होतें कीं, त्या राज्यांत राजकीय संबंधाच्या मिळकतीवर—मग ती मिळकत एखाद्या पाटलाची असो, वा सरदाराची जहागीर असो–कोणाचा वारसा चालावा हें ठरलेलें नव्हतें! फार काय सांगावें, पण खुद्द छत्रपतींचें सिंहासनसुद्धां या अशाश्वतीच्या संकटांतून मुक्त नव्हतें! भावाभावांत ज्याच्या मनगटाचा जोर चालेल त्यानें वडिलार्जित उत्पन्न खावें अगर अधिकार भोगावा अशी त्या वेळची वहिवाट होती! सरकारांतून योग्य माणसाची निवड प्रथम होई; परंतु जर मागून त्या माणसाच्या भावानें 'मी अधिक नजराणा देतों, मलाच तो अधिकार द्या,' असें म्हटलें तर फायद्यावर नजर देऊन सरकार त्याचेंहि म्हणणें कबूल करायला कचरत नसे! शाहू व ताराबाईचा पुत्र शिवाजी यांत राज्याचा योग्य वारस कोण याबद्दल हल्लीं आम्ही वाटेल तितका वाद करूं, पण त्या काळचीं माणसें असली चर्चा कधींच करीत नव्हतीं! तीं म्हणत कीं, ताराऊचा मुलगा शिवाजी हा जसा थोरल्या शिवाजीचा नातू, तसाच शाहू देखील थोरल्या शिवाजीचा नातूच आहे. दोघेहि योग्य वारस आहेत. ज्याची सरशी होईल त्याला आम्ही मुजरा करूं! पेशव्यांच्या घरांत नानासाहेब व भाऊसाहेब यांमध्यें वांकडें आलें तेव्हां कोल्हापूरच्या संभाजीनें भाऊसाहेबांस पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. तीं वस्त्रें देण्याचा संभाजीला आणि घेण्याचा भाऊसाहेबाला वाजवी हक्क नव्हता असें कोणीच मानलें नाहीं! भाऊसाहेबाच्या वर्तनाला आम्ही 'पेशवाईविरुद्ध बंड' असें नांव ठेवून तो भयंकर गुन्हा समजूं; पण तसें त्या वेळीं खुद्द नानासाहेब पेशव्यांनासुद्धां वाटलें नाहीं! सरदारीबद्दल भांडण लागलें म्हणजे लोक एवढेंच पहात कीं, वादीप्रतिवादी हे मूळ संपादकाचे योग्य वारस आहेत कीं नाहींत? ते तसे असल्यास मग त्यांच्या भांडणांत कांहीं फायदा दिसल्याशिवाय आपणास पडण्याचें कारण नाहीं अशीच लोकांची समजूत होती! गायकवाडांच्या घरांत भांडण लागलें व तें सरकारांत आलें म्हणून फत्तेसिंग व गोविंदराव यांस एकमेकांवर चढ करून नजराणा भरावा लागला. भोंसल्याच्या घरांत भांडणें लागलीं तीं त्यांनीं सरकारांत आणलीं नाहींत म्हणून सरकारनें त्यांत लक्ष्यहि घातलें नाहीं. सरकारचें म्हणणें कीं, भांडणारे चौघे भाऊ राणोजीचे पुत्र असल्यामुळें सर्वांचा हक्क सरदारीवर आहेच. तंट्याचा निकाल होऊन जो शेवटीं सर्वमान्य ठरेल त्यालाच आम्ही सरदारीचीं वस्त्रें देऊं म्हणजे झालें! सवाई

माधवराव व राघोबादादा यांत भांडण लागलें असतां गायकवाड व भोसले वगैरे पेशवाईबाहेरचे सरदार त्या भांडणांत पडले नाहींत याचें कारण हेंच होय.

जातिद्वेषामुळें राज्य गेलें असें जे म्हणतात ते कोणाच्या जातिद्वेषामुळें कोणचें राजकारण बिघडलें हें कांहींच सांगूं शकत नाहींत. मराठ्यांच्या राज्य-कारभारांत भिन्न जातींच्या लोकांचे संबंध नेहेमीं एकत्र येत होते त्या अर्थी खरें पाहिलें तर या जात्यभिमानाचा परिणाम राजकारणावर नेहमीं होत असला पाहिजे; पण तसा तो झाल्याचें इतिहासांत कोठेंहि नमूद नाहीं. यावरून राज्यनाशाशीं जातिभेदाचा कांहींएक संबंध नाहीं, व तो केव्हांहि राज-कारणाच्या आड येत नाहीं, असें सिद्ध होतें. फार झालें तर इतिहासांतल्या एकदोन गोष्टींचा जातिभेदाशीं संबंध जोडतां येईल. पैकीं पहिलींतला पुरावा ऐकीव माहितीचा व संशयग्रस्त आहे. ती गोष्ट नारायणराव पेशव्यां-च्या खुनासंबंधाची होय. नारायणरावानें प्रभूंचा छळ केला म्हणून त्यांस प्रभूंनीं गारद्याकडून मारविलें असें कांहीं जुन्या प्रभू मित्रांच्या तोंडून मीं ऐकलें आहे. पण या गोष्टीला सदरहू मित्रांच्या सांगण्यापलीकडे कांहीं पुरावा नाहीं. दुसरी गोष्ट मात्र अनुमानानें खरी धरतां येण्याजोगी आहे. शाहूनें मरते वेळीं पेशव्यास मुख्याधिकाराची सनद दिली तीं तुळाजी आंग्रे मानीनासा होऊन त्यानें पेशव्याशीं बिघाड केला; तो आरमाराच्या व किल्ले-कोटांच्या भरावर पेशव्यास कस्पटाप्रमाणें लेखीत असे; सबब पेशव्यानें पांच चार वर्षें उद्योग करून अखेरीस मुंबईकर इंग्रजांच्या मदतीनें त्याचें राज्य घेतलें व त्यास सहकुटुंब कारागृहांत घातलें. पण यांत बहुतेक लोकांना माहीत नाहीं अशी गोष्ट ही आहे कीं, तुळाजी आंग्रे हा चितपावनांचा कट्टा द्वेष्टा असून तो त्यांचा फार छळ करूं लागला होता! तुळाजीची हद्द बाणकोटा-पासून विजयदुर्गापर्यंत होती व हा टापू तर चितपावनांचें माहेरघर होय! पेठे फडके परचुरे रास्ते भावे देशमुख घोरपडे जोशी बारामतीकर जोशी सोलापूर-कर जोशी बर्वे पटवर्धन मेहेंदळे भानू लागू इत्यादि पेशवाईतील दरबारी व सरदारी लोकांचीं मूळ घराणीं याच टापूंतलीं आहेत. आपल्या अधि-कारास न जुमानणाऱ्या प्रतिनिधीला आणि दमाजी गायकवाडाला पेशव्यानें त्यांचे सरंजाम खालसा न करता सोडून दिले आणि तुळाजीचा मात्र समूळ उच्छेद केला, यावरून पेशव्यांच्या वर्तनाला जात्यभिमानाची कांहीं तरी प्रेरणा असावी असे अनुमान करणें अन्यायाचें होणार नाहीं. हा चितपावनांचा द्वेष तुळाजीच्या मृत्यूबरोबरच शांत झाला. पेशवाईत पुढें कोणी तुळाजीचा संप्र-दाय चालवणारा सत्पुरुष उत्पन्न झाला नाहीं. हल्लींच्या काळांत मात्र कोणा देशीविदेशी लोकांच्या अंगांत तुळाजीचा समंध संचरत असल्याचा केव्हां केव्हां भास होतो!

कोणत्या गुणांच्या अभावामुळें आम्हीं इंग्रजांसारख्या युरोपियन राष्ट्रास कुंठित करूं शकलों नाहीं, असल्या राष्ट्रानें टक्कर दिली असतां ती सोसवण्याचें सामर्थ्य आमच्या राज्यांत कां राहिलें नव्हतें, याची मीमांसा एवढा वेळ करण्यांत आली. तिच्याच अंगल्यानें कारस्थानांच्या बाबतींत इंग्रजांस आम्हांवर कां यश मिळवितां आलें हें सांगणें ओघासच येतें. मुंबई व सुरत या बंदरांबाहेर इंग्रजांचा व्याप नव्हता तेव्हांच शिवाजीनें त्यांस तेथून कां घालवून दिलें नाहीं, हे आपलें राज्य घेतील हें ओळखून हिंदी राजेरजवाड्यांनीं या परकी लोकांस प्रथमपासून कां जरबेंत ठेवलें नाहीं, इत्यादि प्रश्न उत्थापित करणारे लोक त्या वेळची वस्तुस्थिति लक्षांत घेत नाहींत. त्या काळांतल्या लोकांची ज्ञानमर्यादा सामान्यतः किती आकुंचित होती याचा विचार केला म्हणजे व्यापाराकरितां आपल्या देशांत आलेल्या त्या गोऱ्या लोकांचें खरें स्वरूप ध्यानांत न आल्याबद्दल कोणासहि दोष देतां येत नाहीं. हे गोरे लोक व्यापारासाठीं वखार बांधायला जागा मागतात, रुमालानें हात बांधून नम्रतेने उभे राहतात, पायांवर डोकें ठेवतात, इतकेंच त्या त्या हिंदी स्थानिक अंमलदारांच्या दृष्टीस पडलें तें त्यांनीं खरें मानलें. या व्यापाऱ्यांना वखारीकरितां जागा दिली तर हे स्वतःकरितां आमच्या मुलुखाची भली मोठी वखार बनवून टाकतील, ज्या रुमालानें त्यांनीं स्वतःचे हात बांधले आहेत त्याच रुमालानें ते आमच्या मुसक्या आंवळतील, हे आज पायांवर डोकें ठेवतात पण उद्यां आमच्या डोक्यावर पाय ठेवतील, असल्या विचित्र कल्पना ते स्थानिक अंमलदार किती धूर्त असले तरी त्यांच्या मनांत कशा याव्या?

व्यापाराचें निमित्त करून हेच इंग्रज युरोपखंडाच्या कोनाकोपऱ्यांत कोठेंहि पाय ठेवते, तर हे कोण, कशाकारितां आले, ही चौकशी तत्काळ होऊन त्यांचें तेथून उच्चाटन झालें असतें! पण हिंदुस्थानच्या समुद्रकिनाऱ्यावर इंग्रज वगैरे युरोपियन लोक किल्ले बांधून राहिले होते तरी शेपन्नास वर्षें त्यांजकडे कोणी ढुंकून पाहिलें नाहीं! याचें कारण हिंदुस्थान हा अफाट देश, त्यांत अठरापगड जात, शिवाय त्यांतच मुसलमान पारशी खिस्ती ज्यू इत्यादि परधर्मी लोकांची खिचडी झालेली, शिवाय या देशांत शेकडों राज्यें व हजारों संस्थानें! अशा स्थितींत इंग्रज फ्रेंच वगैरे अनोळखी लोक येथें येऊन राहिले तर ते खरोखर व्यापाराकरितां आले आहेत कीं कशाकारितां आले आहेत याची चौकशी कोण करणार? कोणाचें झालें तरी चालू व्यवहारावर लक्ष असणार, इंग्रज स्वतःस व्यापारी म्हणवतात तर त्यांशीं व्यापारच करावा! अधिक पंचाईत करण्याचें काय कारण? त्यांनीं किल्ले बांधले म्हणून संशय घ्यावा तर कोणीहि लुंगासुंगा पाळेगार गढ्या ठाणीं बळकावून धटाईच्या गोष्टी सांगतच असतो; त्यांतलेच हे! असलेच विचार कोणाच्याहि झालें तरी

मनांत येणार. त्यांतून इकडच्या राजेरजवाड्यांस या परकी लोकांशीं स्नेह-भावानें वागणेंच अधिक फायदेशीर वाटत होतें. कारण, या परकी लोकांच्या व्यापारामुळें आपलें जकातीचें उत्पन्न वाढतें, लागेल तो परदेशी जिन्नस हे आणून देतात, आणि सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं, हे उत्तम गोलंदाज व उत्तम लढवय्ये असून शिवाय स्नेहाखातर तोफा व दारूगोळा विकीत असल्यामुळें संकटाच्या वेळीं यांचा मोठाच उपयोग होण्याजोगा होता!

सन १७३७ त मराठ्यांनीं पोर्तुगीज लोकांपासून साष्टी घेतली त्या दिवसापासून साष्टीवर मुंबईकर इंग्रजांचा डोळा होता. किल्लेदारास लांच देऊन अथवा अन्य कांहीं युक्तीनें निदान बळजबरीनेंसुद्धां, साष्टी घ्यावयाचीच असें ठरवून योग्य संधीची प्रतीक्षा करीत ते बसले होते. मध्यंतरीं माधवराव व राघोबा यांच्या कलहापासून आपल्याला या बाबतींत कांहीं फायदा करून घेतां येईल असें त्यांस वाटत होतें; परंतु ती त्यांची आशा निष्फळ झाली. शेवटीं नारायणराव पेशव्याचा खून होऊन पेशवाईंत तारांबळ उडालेली पहा-तांच मुंबईकर इंग्रजांनीं साष्टीस वेढा घालून तो किल्ला काबीज केला!

अडचणीच्या वेळीं मुंबईकर इंग्रजांनीं पेशव्यांस गांठलें व आपला हेतु सिद्धीस नेला. यापेक्षां पेशवाई भरभराटींत असतां अगर निदान माधवरावा-च्या कारकीर्दींत जरी मराठ्यांचें व इंग्रजांचें युद्ध जुंपलें असतें, तरी तें मरा-ठ्यांस अधिक श्रेयस्कर झालें असतें. पण तसें घडून आलें नाहीं हा इंग्र-जांचा दैवयोगच समजला पाहिजे! पानपतचें युद्ध जर झालें नसतें, तर पेश-व्यांची स्वारी बहार व बंगाल याच प्रांतावर झाली असती. कारण, हिंदुस्था-नांत त्या दोहोंखेरीज दुसरे प्रांत मोकळे राहिलेच नव्हते! तसें झालें असतें तर प्लासीच्या लढाईंत क्लाइव्हनें मिळविलेलें यश व्यर्थ झालें असतें आणि पुढच्या दहा वर्षांत इंग्रजांनीं त्या प्रांतीं जो फैलावा केला तो त्यांस करतां आला नसता! हैदरअल्ली जर उपटसुंभाप्रमाणें मध्येंच नवीन शत्रु निर्माण झाला नसता, तर माधवरावाच्या स्वाऱ्या पूर्वींप्रमाणें अर्काट त्रिचनापल्ली वगैरे मुलखावर चालू राहिल्या असत्या आणि अर्थातच मद्रासकर इंग्रजांना गाशा गुंडाळण्याचा प्रसंग आला असता! सन १७६५ त मुंबईकरांनीं मालवण घेतलें व बंगालच्या इंग्रजांनीं मल्हारराव होळकरावर छापा घालून त्याची नासाडी केली. त्या वेळीं इंग्रज–मराठ्यांचें युद्ध होण्याचा योग होता. परंतु मल्हारराव मृत्यु पावल्यामुळें ते प्रकरण तेवढ्यावरच थांबलें. सन १७६६ त मद्रासकर इंग्रजांनीं निजामअल्लीस सामील करून प्रथम हैदरावर व मागून पेशव्यांवर स्वारी करण्याचा बेत केला होता. परंतु माधवरावाच्या हुशारीमुळें तो त्यांचा बेत तडीस गेला नाहीं. पुढें सन १७७२ त दुआबांत मरा-ठ्यांच्या आणि इंग्रजांच्या चकमकी झाल्या. परंतु त्याच वेळीं माधवराव मृत्यु

पावल्यामुळें तें युद्ध पुढें चालू राहण्याचें अर्थातच बंद पडलें; आणि अडच-णीच्या भलत्याच वेळीं म्हणजे राघोबाचा पाठलाग करण्यांत पेशव्यांच्या फौजा गुंतल्या असतां, इंग्रजांशीं युद्ध सुरू करण्याचा प्रसंग त्यांस प्राप्त झाला! तात्पर्य, या पहिल्या युद्धाची सुरुवात इंग्रजांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें व सोई-प्रमाणें केली; त्यांत मराठ्यांची इच्छा अगर सोय कोणतीच नव्हती !

मराठ्यांशीं पहिलें युद्ध सुरू झाल्यानंतरच्या वर्षसहामहिन्यांच्या अव-धींत इंग्रजांनीं जे लेख लिहिले आहेत, त्यांत मराठ्यांचें राज्य केवढें, त्यांची फौज किती, छत्रपति पेशवे भोसले गायकवाड शिंदे होळकर यांत तार-तम्यानें कोणाचें महत्त्व किती, त्यांचे परस्परसंबंध कोणते, त्यांचीं घरगुती भांडणें कशाबद्दलचीं, कोणास काय मिळालें असतां तो आपणास अनुकूल होण्याचा संभव आहे, इत्यादि तपशीलवार माहिती बहुधा बिनचूक लिहि-लेली आढळते. पण याचें आश्चर्य मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं ! कारण, यापूर्वीं पुष्कळ दिवसांपासून या हिंदुस्थान देशाचें राज्य हप्त्या हप्त्यानें आमच्या पदरांत पडणार आहे, अशीं सुखस्वप्नें इंग्रजांस पडूं लागलीं होतीं ! त्यांतल्या कर्त्या माणसांचें चिंतन याच विषयावर नेहमीं चाललेलें होतें. एक पुस्तक आम्हीं पाहिलेलें आहे. तें एका इंग्रजानें अठराव्या शतकांत लिहिलेलें आहे. त्याचा विषय हिंदुस्थानचें राज्य कसें घ्यावें हाच आहे! अर्थात् या विषयावर त्या काळांत दुसरीं पुष्कळ पुस्तकें व निबन्ध टिपणें वगैरे लिहिलेलीं अस-तीलच. त्या वेळीं या देशांत मिशनऱ्यांचा फैलाव नव्हता. परंतु फिरस्ते व व्यापारी इंग्रज शेंकडों होते. ते प्रत्येक प्रांतांत फिरत. त्यांनीं लिहून ठेवलेल्या प्रवासवर्णनांत शहरें किल्ले मार्ग लोकरिवाज स्थानिक राजकारणें सर्व कांहीं बारीकसारीक माहिती आस्थेनें लिहून ठेवलेली असे व ती कंपनी सरका-रच्या उपयोगी पडे. कांहीं तरी निमित्त काढून लष्करी अम्मलदार प्रवास करीत तेव्हां मिलिटरी खात्याच्या उपयोगाची माहिती गोळा करीत व मोठ-मोठ्या देशी राजांच्या दरबारांतून जे इंग्रज वकील होते, ते राजकारणाची सर्व माहिती मुख्याधिकाऱ्यांकडे लिहून पाठवीत. इंग्रज लोक शोधकबुद्धीचे आहेत व विद्यार्जनाचा त्यांचा हव्यास दांडगा आहे. वेद शास्त्रें स्मृति पुराणें वगैरे ग्रंथांची सर्व माहिती त्यांनीं हिंदुस्थानाचें अधिराज्य मिळविण्याआधींच गोळा केली होती ! पेशवाईच्या अखेरपर्यंत सर्व बाजूंचें ज्ञान संपादन करण्याचा त्यांचा उद्योग एकसारखा सुरू होता. सन १८०३ सालीं नॉक्स या नांवाचा इंग्रज म्हैसुराहून पुण्यास जात असतां मिरजेस थोडा वेळ मुक्काम करून राहिला होता. पण तितक्याहि धांदलींत त्यानें मिरजेच्या जहागीरदारास पत्र लिहिलें कीं " तुम्हांस जहागीर कधीं कोणीं दिली, तिचें उत्पन्न किती, तुमच्या घरा-ण्यांतल्या लोकांनीं पेशवे सरकारच्या कोणकोणत्या कामगिऱ्या केल्या, या सर्व

गोष्टींची मेहेरबानीनें तवारीख लिहून मला द्याल तर मी आभारी होईन ! ”

अशा तरतरीत चौकस स्वभावाच्या इंग्रज लोकांशीं लढण्याची मराठ्यांवर पाळी आली; पण त्यांस या इंग्रज लोकांविषयीं कांहींच माहिती नव्हती ! या लोकांचा मूळ देश कोण, हे येथें कशाकरितां आले, यांची पहिली वसाहत कोठची, मागून कोणकोणत्या बंदरांत त्यांनीं वसाहती केल्या, यांचा स्वभाव गुणदोष कोणचे, यांची राज्यव्यवस्था व सैन्यव्यवस्था कशी, यांचें सैन्यबल व द्रव्यबल किती, इत्यादि मुद्द्यांची माहिती मराठी मुत्सद्द्यांनीं व सरदारांनीं अवश्य मिळवावयास पाहिजे होती. परंतु आमच्या आळसामुळें व हलगर्जीपणामुळें आमच्या राजकारणाचें हें अंग नेहमीं लुलें पडे. एकट्या नानानें मात्र इंग्रजांविषयीं कांहीं सटरफटर माहिती गोळा केली होती व तो बातमी फार चांगली राखीत होता असें त्यांच्या लेखांवरून दिसतें. एरवीं पहावें तों चोहोंकडे गाढ निद्राच लागलेली होती ! हे इंग्रज लोक किती आहेत व कोठून येतात हें ठाऊक नसल्यामुळें त्यांची दहशत मराठ्यांच्या मनावर उगीचच्या उगीच बसली होती ! इंग्रजांशीं लढाई सुरू असतां बातम्या येऊं लागल्या कीं, इंग्रज मुंबईकडून आले, त्यांचा गुजराथेंत धुमाकूळ सुरू आहे, कांहीं मद्रासेकडून जलमार्गानें येत आहेत, कांहीं हैदराशीं लढत आहेत, कांहीं यमुना उतरून काल्पीवर चालून येत आहेत ! अशा चोहोंकडच्या बातम्यांनीं भांबावून गेलेला एक सरदार त्रासून लिहितो कीं, “ हे शिंदळीचे इंग्रज आहेत तरी किती ! जेथें तेथें तेच उद्भवतात हें काय आहे न कळे ! ! ” अशा बिकट परिस्थितींत मुद्धां नानानें इंग्रजांच्या कारस्थानावर ताण करून त्यांस हातटेकीस आणलें, तह करण्याविषयीं त्यांनीं मराठ्यांचीं अर्जवें करूं लागावें अशी स्थिति उत्पन्न केली, याबद्दल त्याची वाहवा होत असते ती योग्यच आहे. सालबाईच्या तहांत इंग्रजांस साष्टीचा टापू मिळाला हा कांहीं त्यांनीं पांचसात वर्षें मोठें नुकसान सोसून चालविलेल्या युद्धाचा योग्य मोबदला नव्हे !

सालबाईच्या तहानंतर पेशवाईच्या अखेरपर्यंत इंग्रज व मराठे यांचे राजकारणाचे सामने पुष्कळ वेळां झाले, व लढायाहि पुष्कळ झाल्या. ह्यांत जें वैगुण्य मराठ्यांस नेहमीं जाचत असे तें हेंच कीं, त्यांस इंग्रजांची कांहींएक बातमी कळत नसे ! घरभेद्ये हे केव्हांहि कोठेंहि झाले तरी असायचेच; पण पेशवाईंत त्यांचा सुळसुळाट फारच झाला होता ! मराठी फौजांचे बेत व हालचाली इंग्रजांस नेमक्या कळाव्या व त्यांची बातमी मात्र यांस कांहींच कळूं नये, असें नेहमीं होत असे ! इंग्रजांच्या जातीचा एकहि घरभेद्या मराठ्यांस कधीं भेटूं नये हें केवढें आश्चर्य आहे !

इंग्रजांची राहणी व भाषा निराळी. त्यांचे रिवाज व शिस्त निराळी. ते कारणाशिवाय आम्हांशीं बोलतसुद्धां नाहींत. मग आम्हांशीं मिळूनमिसळून

वागायचें दूरच राहिलें! त्यांच्या अंगीं जात्याभिमानाचा ताठा असल्यामुळें हिंदी लोकांशीं फटकून वागणेंच त्यांना आवडतें. त्यामुळें त्यांचे बेत बातम्या सर्व कांहीं त्यांचें त्यांच्यांत राहतें; बाहेर फुटत नाहीं. त्यांची कोणतीहि बातमी मराठ्यांस न कळण्याचें मुख्य कारण हेंच होय. पण याबरोबरच त्यांच्या-संबंधाच्या खोट्या बातम्या पसरण्यास हा इंग्रजांचा एकलकोंडेपणा कारण होतो हेंहि ध्यानांत ठेवलें पाहिजे! शिंदे व भोंसले यांचा पराजय झाला तरी यशवंतराव होळकराच्या पराक्रमावर मराठ्यांचा फार विश्वास होता. त्यामुळें होळकराचें व इंग्रजांचें युद्ध जुंपलें तेव्हां होळकराची जागोजाग फत्ते झाल्याच्या बातम्या पुण्याच्या बाजारांत नेहमीं पसरत होत्या! या बातम्यांत अतिशयोक्ति व विसंगतपणा फार असे व उत्तरहिंदुस्थानांतून पत्रें येत त्यांत त्या लिहिलेल्या असत. खुद्द पुण्यांतल्या पुण्यांत ज्या बातम्या उठत त्यांतल्याहि कांहीं कांहीं फारच विचित्र असत! उदाहरणार्थ, पुढील मासला पहाः—" होळकरानें गोरे लोक धरले, त्यांपैकीं तीनशें लोक नाकें कापून सोडून दिले. त्यांतले दोनशें येथें पुण्यास आले. तेव्हां येथच्या इंग्रजांनीं त्यांस विलायतेस रवाना करण्याकरितां मुंबईस पाठविलें. हे नकटे विलायतेस जातील तर आपली इजत जाईल व आपणास शिक्षा होईल या भयानें मुंबईवाल्यांनीं त्या लोकांस गल-बतांत घालून समुद्रांत नेऊन बुडविलें!!! "

असल्या बातम्यांवर विचारी माणसांचा विश्वास बसणें दुर्घट होतें. पण सामान्य लोकांस मात्र त्या खऱ्या भासत असल्या पाहिजेत असें वाटतें. होळ-कराच्या लढाईत इंग्रज फार जेर झाले असून संकटांत पडले आहेत, अशी बातमी पटवर्धनांचा वकील पुण्यास होता तो त्यांस नेहमीं लिहून पाठवी. एका पत्रांत " डाकेबरोबर सावकारी वर्तमान आलें. अश्वदल (होळकर) याची प्रबलता जलचर (इंग्रज) पेचांत आहे, ऐसें लिहिलें आहे. शिंदे यांचीं पत्रें छ. ९ साबानचीं आलीं त्यांत वर्तमान लिहिलें आहे त्यांत अति-बलवत्ता अश्वदळाची लिहिली आहे. लील (Lord Lake) साहेबाचीं पल-टणें बुडविलीं; दहाबारा पलटणें घेऊन यमुनापार लखनौकडे जात होता. त्या-सभोंवतीं घेरा पडला, असें लिहिलें आहे. " इतकें लिहून सदरहू वकील इंग्रजाच्या घरीं शोध घेऊन तेथील बातमी प्रत्यंतरादाखल लिहितो ती अशीः " छ. १६ रमजानीं इंग्रजांकडील डांक आली. जेवावयला जात होते. इत-कियांत डांक येऊन दाखल जाहली. सबब तीनचार असामी खुरशीवर बसोन डाकेचे तीन फर्द पाहिलेवर डोईची टोपी काढून भूमीवर आपटली. नेत्राश्रु पतन करूं लागले. चौकीदार वगैरे होते त्यांस दूर दूर उभें केलें. सारेजण जमा होऊन खुरशांवर बसोन कौशल होऊन नंतर एक इंग्रजानें एक अधि-कारियास हातीं धरून उठविलें." वकिलानें कोणा बुटलेरास शेंपन्नास रुपये

देऊन इंग्रजाच्या घरची म्हणून विकत घेतलेली ही बातमी आपल्या धन्यास लिहून कळविली. तिनें त्या धन्याचें कितपत समाधान झालें असेल हें जाणणें आम्ही वाचकांवरच सोंपवितों!

आमचा पुणें–सातारा इंग्रजांनीं कां घेतला आणि त्यांचा मद्रास–कलकत्ता आम्ही कां घेऊं शकलों नाहीं, याचा संक्षेपानें येथपर्यंत विचार केला. देशाभिमानशून्यता, समूहरूपानें कार्य करण्याची नालायखी, स्वार्थसाधनाची बेसुमार हांव, आळस, हेळसांड, दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याची संवय, इत्यादि दुर्गुण आमच्या समाजाच्या अंगीं जे खिळले आहेत तेच आमच्या राज्यनाशाला कारण झाले आहेत. असल्या दुर्गुणांनीं खिळखिळें झालेलें कोणतेंहि पौरस्त्य राष्ट्र सुधारलेल्या पाश्चात्त्य राष्ट्राशीं विरोध प्राप्त झाला असतां टिकाव धरूं शकत नाहीं. हिंदुस्थान जर इंग्रजांनीं घेतलें नसतें तर फ्रेंचांनीं घेतलेंच असतें. प्रवाहांत पडलेलीं भांडीं एकमेकांवर आदळलीं असतां त्यांतलें कोणतें फुटावयाचें, मातीचें कीं लोखंडाचें, हें ठरलेलेंच आहे! हल्लींचा काळ असा आला आहे कीं, आम्हीं पाश्चात्यांची बरोबरी तरी करावी, नाहीं तर त्यांचे मजूर तरी होऊन रहावें! राजकारण, उद्योगधंदे, कलाकौशल्य, भौतिक शास्त्रांचा उपयोग, प्रत्येक गोष्टींत हीच स्थिति आहे. जर आम्हांस पाश्चात्त्यांची बरोबरी करण्याची हिंमत असेल तर या लेखांत वर्णिलेले आमचे दुर्गुण आम्हीं टाकले पाहिजेत पूर्वीं स्वराज्य होतें तें याच दुर्गुणामुळें गेलें, हें समजून जर आम्ही सावध झालों नाहीं तर, नवीन स्वराज्य मिळून सुद्धां व्यर्थच आहे, हाच इतिहासडिंडिमाचा घोष प्रत्येकाच्या कानीं घुमत राहिला पाहिजे!

मिरज,
ता. ८।३।१९१८.

वासुदेव वामन खरे.

अनुक्रमणिका

मराठे व इंग्रज

पूर्वार्ध

इतिहास

उत्तरार्ध

विवेचन

सांगतात (१२९).

प्रकरण पांचवें:—उपसंहार (१३१-१४६) इंग्रजांच्या अडचणी (१३१)–व्यापाराप्रमाणें राज्यस्थापनेकडे इंग्रजांचें पूर्वीपासून लक्ष होतें (१३२)–इंग्रजांचें पाऊल सहसा मागें म्हणून कधीं आलें नाहीं (१३२) –अठराव्या शतकाअखेर इंग्रज मराठ्यांना भारी झाले होते. (१३३)– इंग्रजांचें सुदैव (१३४)–इंग्रजांचे सद्गुण व दोष (१३४)–मराठ्यांचा बेशिस्तपणा व स्वाभिमानशून्यता (१३६)–मराठेशाहीच्या वेळेशीं आजच्या स्थितीची तुलना (१३७)–अंगावर पडलें म्हणजे कर्तेपण येतें (१३८) –सध्यांच्या मराठा संस्थानिकांची स्थिति (१४०)–स्वराज्य जाऊन शंभर वर्षे झालीं तरी त्याची स्मृति कायम आहे (१४१)–गतकालची आठवण काढण्याचा हेतु (१४२)–जुन्या काळाकडे पाहण्याच्या दोन दृष्टि (१४३) –राजवाड्यांचे उद्गार (१४३)–आजची आमची इच्छा व शक्ति (१४३) –मॉरिसन व केळकर यांचा संवाद (१४४)–मराठ्यांची राजकीय महत्त्वाकांक्षा (१४५)–मराठ्यांना सध्यां हिंदी म्हणवून घेण्यांतच अभिमान वाटतो (१४६).

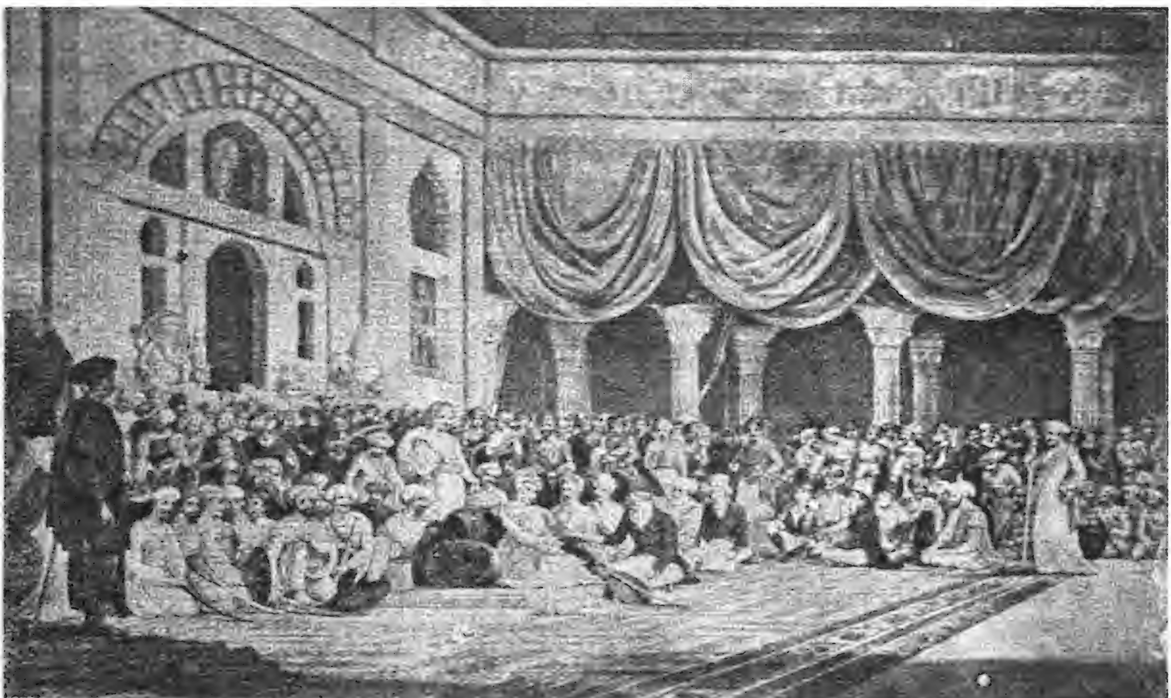
उत्तरार्ध समाप्त

सूचना:—पहिल्या आवृत्तींत दिलेल्या [उत्तरार्ध-पृष्ठ १३३ पहा] नकाशांसंबंधानें न्यायमंदिरांत वाद चालू असल्यामुळें त्या वादाचा निर्णय होण्यापूर्वीं निघालेल्या प्रस्तुत आवृत्तींत अर्थातच सदर नकाशे घालतां आले नाहींत.

चित्रकार—वासुदेव महेश्वर खरे, पुणें.

रावबाजी वसईच्या तहावर सही करीत आहे. (१८०२)

श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांचा दरबार.

मराठे व इंग्रज

(मराठेशाहीचें शतसांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध)

प्रकरण पहिलें

इंग्रजांपूर्वीचें महाराष्ट्र

मराठा व इंग्रज यांची अगदीं पहिली भेट कोठें केव्हां झाली असेल याचा नक्की दाखला तर मिळणें शक्य नाहींच; पण कष्टाळू बारीकडोळ्या इतिहाससंशोधकांसहि या भेटीचा शोध लागणें कठिण. फार काय, उभयतांची गांठ प्रथम पडली असेल तेव्हां मराठ्याला हा इंग्रज किंवा इंग्रजाला हा मराठा असें ओळखतांहि आलें नसेल. इंग्रज प्रथम हिंदुस्थानांत आले तेव्हां मुसलमानांचें राज्य होतें. अर्थात् त्या वेळीं इंग्रजांच्या डोळ्यांत मुसलमान तेवढा भरण्यासारखा होता; मराठ्याकडे त्याचें लक्ष कशाला जाईल ? सुरतेच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या कोंकणी बंदराला लागलेले इंग्रज तडक दिल्लीकडची वाट धरीत. उलटपक्षीं मराठ्यानें जेव्हां पहिला इंग्रज पाहिला असेल तेव्हां त्याला इंग्रजांचें नांवहि ऐकून माहीत नसेल. त्या वेळीं डच व पोर्तुगीज व्यापारीच इकडे हिंडत असत यामुळें टोपीवाल्यांत टोपीवाला सहज मिसळला गेला असेल. मराठा पाहून इंग्रजाला वाटलें असेल कीं,' मांडचोळणा पायघोळ अंगरखा व विचित्र पगडी घालणारा हा कोणीतरी अर्धवट रानटी मनुष्य असावा. ' उलट इंग्रजांची ती शिपतरी टोपी, तो अवाढव्य गळपट्टा व गोरा रंग पाहून मराठा मनांत म्हणाला असेल 'कोण विचित्र ध्यान हें'! अद्यापि खेडेगांवांतून काबुली व्यापारी चाकूकात्र्या विकावयाला गेला असतां गांवचीं मुलें जशीं त्याच्याभोंवतीं कौतुकानें गोळा होतात तशींच पूर्वीं इंग्रज व्यापारी पाहून गोळा होत असतील. पहिल्यापहिल्या इंग्रज प्रवाशांनींहि हिंदी लोकांचीं वर्णनें लिहून ठेवलीं आहेत, त्यांत खेडवळ मुलांची कुतूहलपूर्ण दृष्टीच दिसून येते. कोणाहि दोघां विदेशी लोकांची प्रथम भेट अशीच आश्चर्यजनक असावयाची !

या पहिल्या भेटीच्या वेळीं इंग्रजाला 'आपण मराठ्यांचें राज्य जिंकून घेऊन त्याचे धनी होऊं' असें, किंवा मराठ्याला ' आपणासमोर नमणारे, अदबीनें बोलणारे, गिऱ्हाइकांना खुष करूं पहाणारे हे सौदागर आपले राजे होतील' असें कशानें मनांत येणार ? पण ईश्वराची लीला विचित्र आहे ! तिच्यायोगानें अनेक चम-

त्कार या जगांत घडून येतात, आणि सहा हजार मैलांवरच्या इंग्रजांनीं समुद्र-मार्गानें हिंदुस्थानांत व्यापारी म्हणून यावें व अखेर येथील अधिराजे होऊन बसावें हा त्यांतलाच एक चमत्कार होय! इतक्या दूरच्या लोकांचा इतका निकट संबंध आल्याचें जगाच्या इतिहासांत हें प्रायः पहिलेंच उदाहरण असावें. आतां, जगांत कोणतेहि लोक अनंत काळपर्यंत एकाच देशाला चिकटून बसलेले आढळत नाहींत. मानववंशाचे उगम शोधण्याची दिव्यदृष्टि लाभल्यास मनुष्याचा स्थानिक देशाभिमान कदाचित सर्वच नष्ट होऊन त्याची विश्वबंधुत्वाची दृष्टि प्रभावी होईल. लो० टिळकांच्या उपपत्तीप्रमाणें आर्यन् लोक उत्तरध्रुवापासून निघून हळूहळू खालीं येत येत भूमध्य रेषेपर्यंत आले असें मानलें तरी, खुद्द हिंदुस्थानांतच त्यांची वस्ती इतक्या दीर्घ काळपर्यंत झालेली आहे कीं, त्यांना आपण परक्या देशांत आहों असें वाटणें शक्य नाहीं. इंग्रजांचे आद्य पूर्वज व आमचे आद्य पूर्वज हे कदाचित् उत्तरध्रुवाजवळ कधीं काळीं एकत्र नांदत असतीलहि; पण मनुष्याच्या आठवणीपलीकडच्या व वाङ्मयाच्या उगमापूर्वींच्या गोष्टी जमेस धरतां येत नाहींत. या दृष्टीनें आम्हीं हिंदु आर्य अनादिकालापासून हिंदुस्थानचे रहिवासी आणि इंग्रज लोक अनादिकालापासून युरोपचे रहिवासी असेंच मानिलें पाहिजे. इंग्रज व मराठे मूळचे भाऊबंद माना किंवा सर्वस्वीं परके माना; त्यांचा असा निकट संबंध येणें हें आश्चर्यांतलें आश्चर्य होय.

सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं हिंदुस्थानांत एकसमयावच्छेदेंकरून दोन निरनिराळ्या राजकीय सत्ता उदयोन्मुख झाल्या. पैकीं एक म्हणजे इंग्रजांची सत्ता इकडे तेव्हा प्रथमच नवीन अस्तित्वांत येणारी असून दुसऱ्या म्हणजे मराठ्यांच्या सत्तेचें मात्र पुनरुज्जीवन होत होतें. तेराव्या शतकाच्या आधीं हिंदुस्थानांत सर्वत्र हिंदु राजांची सत्ता प्रचलित होती. पूर्वकाळाप्रमाणें या वेळीं सर्व हिंदुस्थानभर आपला अंमल प्रस्थापित केलेला असा एकच हिंदु अधि-राजा किंवा सम्राट नव्हता. पण सर्व हिंदुस्थानभर मिळून दहावीस प्रमुख स्वतंत्र राजे, व त्यांनीं जिंकलेले नसले तरी त्यांच्या आश्रयानें रहाणारे शेंकडों उपराजे मांडलीक पाळेगार नाईक सरदेशमुख वतनदार पाटील वगैरे होत. हिंदु-स्थानांत स्थानिक स्वातंत्र्याची परंपरा फार जुनी आहे. परचक्र आलें तरी विजयी राजानें फार तर खंडणी घेऊन परत जावें. तेव्हांहि विजिगीषा प्रबळ असली तरी ती आधुनिक काळाप्रमाणें जिंकलेल्या देशास घोरपडीप्रमाणें निरं-तर चिकटून बसत नसे; किंवा जळूप्रमाणें जित राष्ट्राच्या सत्त्वाचें रक्त आतां अधिक पिण्यास जागा नाहीं, पोट फुगून गात्रें विगलित झालीं, म्हणून सुटत नसे. देश जिंकणें हें काम केवळ कीर्तीकरितां व हौसेखातर होत असे; पोटा-करितां होत नसे.

भारतांत किंवा रामायणांत दिग्विजयाचीं वर्णनें आहेत; पण या दिग्विजयास

निघालेले वीर व योद्धे प्रतिपक्षानें नुसती मान लववून जिंकल्याची कबुली दिली किंवा सन्मानपूर्वक करभार दिला म्हणजे निघून जात. एखाद्या राजानें दुसऱ्या देशावर राजकीय अंमल प्रस्थापित केला तरी तेथें तो आपले सुभेदार किंवा 'गव्हर्नर' कायमचे नेमीत नसे. व असे अधिकारी नेमले गेलेच तरी ते जित देशाच्या अंतर्व्यवस्थेंत बिलकुल हात घालीत नसत. त्या वेळच्या 'जबाबदारी'चा अर्थच वेगळा होता. आपली संस्कृती स्वाभिमानामुळें एखाद्या राजास श्रेष्ठ वाटली तरी ती दुसऱ्या लोकांवर लादण्याची किंवा त्यांच्या घशांत बळजबरीनें कोंबण्याची 'जबाबदारी' आपणावर आहे असें ते मानीत नसत. अशोक वगैरे राजांनीं परदेश जिंकले; परंतु जित लोकांना घरची चूल कशी मांडावी किंवा मुलांना कसें वागवावें याविषयीं सक्तीचें शिक्षण देऊन शहाणे करण्याची आकांक्षा त्यांनीं कधींहि धरली नाहीं. धर्म चालीरीति न्यायनिवाडे शिक्षण बंदोबस्त ग्रामव्यवस्था व्यापारउदीम या सर्व बाबतींत सनातन पद्धतीप्रमाणें लोकांना वागण्याची पूर्ण मोकळीक असे, व राजाधिकारी आणि प्रजा यांचा संबंध प्रत्यक्ष असा क्वचितच येई. प्रत्येक जातीची जमात किंवा 'पंचायत' असून राजाशांचा अंमल त्यांच्याच मार्फतीनें होई. जित राष्ट्र करभार देई; पण त्याबद्दल ग्रामसंस्था जबाबदार असून, ग्रामसंस्थेपरता दुसरा कोणी अधिकारी नाहीं असेंच मानिलें जाई.

मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत तेराव्या शतकापासून आले. त्यांच्या काळापासून या पूर्वीच्या स्थितींत थोडें अंतर पडलें. हे लोक विदेशी असून त्यांचे दिग्विजय केवळ कीर्तीकरितां होत नसत. पश्चिमेप्रमाणें पूर्वेकडेहि ते जेथें जेथें गेले तेथें तेथें कायमचें ठाणें देऊन राहिले. स्वतःच्या व स्वकीयांच्या उदरभरणाचा भार त्यांनीं जिंकलेल्या प्रजेवर टाकण्यास सुरुवात केली. केवळ करभारानें त्याचें समाधान न होतां, सालदरसाल आपला चरितार्थ चालविण्याला व मिजास भोगण्याला त्यांना वसुलाची आवश्यकता भासूं लागली. यामुळें प्रजेवर कराचें ओझें कायम पडूं लागलें. मुसलमान राजे जिंकलेल्या मुलखावर आपले सुभेदार किंवा 'गव्हर्नर' नेमूं लागले; तरी पण ग्रामसंस्थांच्या व्यवस्थेंत त्यांनीं हात घातला नाहीं. धर्माचा प्रसार करण्याकडे त्यांचें लक्ष असलें तरी, त्यांत व्यक्तींचाच संबंध येई. मुसलमान लोक परदेशांतून आलेले असूनहि त्यांनीं आपल्या मूळच्या देशाचा संबंध कायमचा तोडून टाकून हिंदुस्थान हा देश आपला असा मानिला होता. त्यांनीं कायमची वस्ती याच देशांत केल्यामुळें आपलीं घरेंदारें येथेंच थाटलीं, वतनवाड्या येथेंच मिळविल्या, व्यापारउदीम येथेंच मांडला, देवळें व मंदिरें येथेंच बांधलीं, पैसा अडका येथेंच खर्चला. तात्पर्य, हिंदुस्थान हा स्वदेश म्हणून पतकरून स्थानाभिमान येथलाच धरिला.

शिवाय दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं, मुसलमान राजकर्त्यांनीं हिंदु

लोक जित म्हणून अधिकारभ्रष्ट केले नाहींत. गांवच्या दप्तरदाऱ्या, परगणेमहालाच्या तालुकदाऱ्या, प्रांतांच्या सुभेदाऱ्या व लष्करांतल्या सरदाऱ्या या मुसलमानी अंमलांत हिंदु लोकांना मिळत. त्यांतूनहि एखादा हिंदु मुसलमान झाला म्हणजे मग तर बोलावयासच नको. विलायती मुसलमान व देशी मुसलमान असा भेद पातशहांच्या मनांतहि येत नसे. किंबहुना मुसलमान लोक हिंदु स्त्रिया करीत असल्यामुळें हिंदु लोकांना पातशहाजाद्यापर्यंतचा अधिकार मिळणें शक्य होतें. अहमदनगरच्या पातशाहीचा पहिला राजा व वऱ्हाडांतील इमादशाहीचा पहिला राजा हे दोघेहि मूळचे ब्राह्मण होते असें सांगतात. मुसलमान लोक हे आळशी चैनी व मिजासखोर असल्यामुळें, राज्यकारभाराचें काम ते आपण होऊन कधीं उकरून तर काढीत नसतच; पण अधिकारपरत्वें प्राप्त होणारा कारभारहि होतां होईतों ते परक्यांच्या म्हणजे हिंदूंच्याच हातून करीत. या सर्व कारणांमुळें मुसलमानी राज्यांत 'आपण स्वदेशीं असून पारखे झालों' असें हिंदूंना वाटत नसे; एवढेंच नव्हे, तर मुसलमानी राज्य आपल्याच आधारावर आहे असें त्यांना वाटे; तें इतकें कीं, पातशाहीचा नोकर होणें हा एक प्रकारचा बहुमान आहे असेंच ते मानीत. हिंदुस्थानांत जेथें जेथें म्हणून अभिजातवर्ग गुढाकार घेण्यास तयार होता तेथें तेथें त्याला जुनी राजकीय मान्यता शिल्लक उरली होती, व नवी मान्यता मिळविण्यास अवसर होता. मुसलमानी राज्यांत जुन्या वतनदाऱ्या शाबूत राहिल्या व नव्याहि मिळाल्या. उत्तरहिंदुस्थानांत मुसलमान राजांनीं एका उदेपुराखेरीज बाकी बहुतेक रजपूत राजेरजवाडे जिंकल्यावर स्नेहांकित करून घेतले होते. दक्षिणेंत तर सोळाव्या शतकांत मुसलमानी राज्यांशीं फटकून वागणारा व त्या राज्यांचें स्वामित्व मान्य न करणारा असा विजयानगरशिवाय एकहि राजा उरला नव्हता. दक्षिणसमुद्राच्या आसपास मात्र मुसलमान राजांचा अंमल अखेरपर्यंत पसरला नव्हता म्हणून तेथ अनादिपरंपरा उच्छिन्न न झालेलीं अशीं हिंदुराजांचीं—फार काय द्रविडी म्हणजे अनार्य राजांचींहि—बराणीं लहानशींच पण स्वतंत्र राज्यें चालवीत होती.

तेराव्यापासून सोळाव्या शतकाअखेर मुसलमान लोकांचा अंमल हिंदुस्थानांत अबाधित चालला. उत्तरेस त्याची कदर विशेष होती; दक्षिणेस ती बरीच कमी होती. उत्तरेच्या आधीं दक्षिणेंत फार दिवस स्वतंत्र अशीं मुसलमानी राज्यें स्थापिलीं जाऊन दिल्लीच्या बादशहाच्या अंमलाला त्यांनीं सोडचिठ्ठी दिली होती. पण हीं राज्यें तुटक व लहान असल्यामुळें दिल्लीच्या पातशाहीपेक्षांहि या राज्यांना हिंदु अधिकारी व हिंदु प्रजा यांच्या मोहबतीवर व आधारावर अधिक अवलंबून राहावें लागे. दक्षिणेंतील मुसलमान राजाच्या पदरचे हिंदु सरदार हेच त्या राज्यांचे खरे आधारस्तंभ होते. दिल्लीच्या पलीकडे जवळच इतर स्वतंत्र मुसलमानी राज्यांच्या हद्दीला सुरवात होते ती थेट कॉन्स्टँटिनोपलपर्यंत जाते.

किंबहुना हिंदुस्थानांतील मुसलमानी राज्य हें आशिया खंडांतील मध्यवर्ती मुसलमानी रियासतीच्या वृक्षाची एक शाखाच होय असें म्हटलें तरी चालेल. अर्थात् दिल्लीच्या दरबारीं खास विलायती अस्सल मुसलमान वंशाच्या बियाण्याचा पुरवठा वरचेवर व मुबलक होई. मुसलमान लोकांच्या फार काळच्या वस्तीनें व धर्मप्रसारानें दिल्लीच्या आसपास मुसलमान लोकांची संख्या पुष्कळच वाढलेली होती. पण दक्षिणेकडे यावें तसतसें या दोन्ही बाबतींतली उणीव भासत असे. दक्षिणेचा पल्ला लांब; इकडचीं मुसलमानी राज्यें 'ब्राह्मणी' म्हणजे सुरुवातीसच ब्राह्मणकृपेनें उत्पन्न झालेलीं; यामुळें त्यांचा ओढा हिंदूंकडे उपजतच थोडाबहुत होता. झफीरखानास ज्याप्रमाणें एका ब्राह्मणानें दास्यांतून मुक्त केलें, तसेंच दिल्लीच्या बादशहाविरुद्ध बंड करून राज्याचें स्वातंत्र्य राखण्यालाहि हिंदूंनीं त्याला मदत केली होती. दक्षिणेंत मुसलमानांची वस्ती कमी असून, हिंदूंनीं मुसलमानी संस्कृती स्वीकारण्यापेक्षां मुसलमानांनींच हिंदु संस्कृती अधिक स्वीकारली होती. तात्पर्य, कोणत्याहि बाजूनें पाहिलें तरी मुसलमानी राज्याचा अंमल सुरू असतांहि हिंदूंना आपलें वर्चस्व कमी झालें असें वाटण्यास फारसें कारण नव्हतें.

दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यें मराठ्यांना फारशीं जाचक वाटलीं नाहींत याचें कारण, राजा मुसलमान असला तरी बहुतेक सर्व मुलकी व लष्करी कारभार हिंदूंच्या हातीं असे. हिंदूंचा धर्मच्छळ सहसा होत नसे. फकीरअवलियांप्रमाणें ब्राह्मणांसहि वंशपरंपरेच्या देणग्या धर्मार्थ दिल्या जात. विजापूरचा एक पातशहा दत्तात्रेयाचा भक्त असल्याचें प्रसिद्धच आहे. किल्ल्यांना मुसलमान सुभेदारांचीं नांवें कागदपत्रीं लागलीं तरी खरी सत्ता हिंदु मदतनिसांच्या हातीं असे. सरदार मुरारराव हा गोवळकोंड्याच्या एका पातशहाचा दिवाण होता. तसेंच शेवटच्या पातशहावर मदनपंडित नामक ब्राह्मणाचें इतकें वजन होतें कीं, त्याच्यामुळें या पातशाहीचा व शिवाजीचा स्नेह अबाधित राहिला. दादो नरसू काळे हा मलिकंबराप्रमाणेंच प्रसिद्ध असून त्यानें पातशाहींतील जमीनबाबीची व्यवस्था उत्कृष्ट केली होती. मोंगलांच्या दरबारीं अहमदनगरच्या दरबारांतून जाणारे वकील प्रायः ब्राह्मण असत. बुऱ्हाणशहाचा एक प्रधान ब्राह्मण होता. विजापूरच्या दरबारीं एसू पंडित नांवाचा ब्राह्मण 'मुस्ताफा' चें काम करी. गोवळकोंड्याच्या दरबारचे आकण्णा मादण्णा हे दोघे मुत्सद्दी सुप्रसिद्धच आहेत. मराठे सरदारांस मोठमोठ्या मनसबदाऱ्या दिल्या जात. एका 'ब्राह्मणी' पातशहानें २०० मराठे शिलेदार आपले शरीरसंरक्षक म्हणून ठेवले होते. वाघोजी जाधवराव नाईक हा मराठा सरदार पातशहाला गादीवर बसविण्याचे व पदच्युत करण्याचे खेळ अनेक वेळां खेळला, यामुळें त्याला ब्राह्मणी पातशाहींतला 'किंगमेकर' म्हणावयास हरकत नाहीं. मुरारराव जाधव यानें विजापूरदरबारची अब्रू एकवेळ राखली. शहाजीनें अहमदनगर व विजापूर या दोन्ही दरबारांत

मोठ ऐश्वर्य भोगलें. अहमदनगरच्या बालपातशहास मांडीवर घेऊन यानें स्वतःच पातशाहीचा अधिकार अनेक वर्षे गाजविला. शिरके जाधव निंबाळकर घाटगे मोरे महाडीक गुजर मोहिते हे सरदार बलाढ्य असून पदरीं दहादहा वीसवीस हजार फौज बाळगीत.

पण ब्राह्मणी-मुसलमानी राज्यांशी अशा रीतीनें स्नेहभावानें वागणारे मराठे हे मोंगलांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेकडे होऊं लागतांच उग्र रूप दाखवूं लागले. मोंगलांशीं मराठ्यांनी जवळजवळ दोनशें वर्षे युद्ध केलें; पण आपली सत्ता केव्हांहि सर्वस्वी त्यांच्या हातीं जाऊं दिली नाहीं. मोंगलांच्या स्वाऱ्यांपूर्वी दोनशें वर्षे तयार होत आलेल्या क्षात्रक्षेत्रांत व कर्तृत्वभूमींत रुजलेल्या स्वातंत्र्याच्या बीजास मोंगलांच्या हातून झालेल्या धर्मच्छळाच्या आणि स्वातंत्र्यनाश करण्याच्या प्रयत्नाच्या उष्णतेनें अंकुर फुटून त्याचा वृक्ष झाला, व त्याला शिवाजी-महाराजांच्या काळीं स्वतंत्र हिंदुपदपातशाहीचें गोड व स्पृहणीय फळ आलें.

पण त्यांतल्यात्यांत हिंदु लोकांतहि एक वर्ग असा होता कीं, मुसलमानी अमल देशांत चालू असतां त्यानें आपलें डोकें फारसें कधींच नमविलें नाहीं. या अमलाखालीं तो पूर्ण स्वतंत्र नसला तरी स्वतंत्रप्राय होता. चौदाव्या शतकांत महाराष्ट्रावर मुसलमानी सत्तेची लाट आली तिला मराठ्यांनीं जरी क्षणभर मान लवविली तरी समुद्रांत डुंबणाऱ्या पटाईत पोहणाराप्रमाणें त्यांनी उलट लवकरच त्या लाटेवर स्वारी केली व लाटेचें पाणी तोंडांत घेऊन तेंच तिच्यावर थुंकण्यास प्रारंभ केला. मुसलमानांनीं कधींहि पूर्णपणे न जिंकले असे सर्व हिंदुस्थानांत एक मराठेच होत! लढवय्ये रजपूतहि मुसलमानांना अखेर शरण गेले; पण मराठे कधींहि गेले नाहींत!

महाराष्ट्राची भूमीच कदाचित् अशी असेल कीं, तिच्यात स्वातंत्र्यबुद्धीचें पीक सदा पिकावें. महाराष्ट्रांतील नद्यांचें 'पाणी' च तसें असें म्हणणे हा कदाचित् नुसता भाषालंकार ठरेल. पण महाराष्ट्राची भूरचना, म्हणजे त्याच्या भोवतालचें पर्वतांचें वलय, त्यांतील दऱ्याखोरीं, त्याची समशीतोष्ण हवा, या सर्व गोष्टींचा परिणाम मराठ्यांच्या स्वभावावर झाला असल्यास नवल नाहीं. महाराष्ट्रांतील अनेक पहाडी किल्ले हेच नुसते घेतले तरी ते ज्याच्या ताब्यांत असतील त्याला साऱ्या जगास तुच्छ मानावयास लावतील, असें या किल्ल्यांपैकीं एखाद्याच्या माथ्यावर नुसतें उभे राहून चौफेर नजर फेंकणारास सहज वाटण्यासारखें आहे. पल्लेदार तोफांची युक्ति निघून कोसअर्धकोसावरून किल्ल्यांची तटबंदी जमीनदोस्त करितां येऊं लागेपर्यंत, हे किल्ले म्हणजे स्वातंत्र्यनिधिसंरक्षण करण्याच्या संगीन पोलादि पेट्याच होत्या असें म्हणतां येईल. या किल्ल्यांच्या आश्रयानें राहणारे लोक धाडसी चपल व काटक असून त्यांना दुसऱ्याच्या अंमलाखालीं राहण्याचें केव्हांहि संकट वाटे. प्रत्येकानें आपल्या मिरासीच्या वडिलोपार्जित जमिनींत

शेतीवाडी करावी व मिळेल त्या भाजीभाकरींत संतुष्ट राहून स्वाभिमान रक्षावा, अशी परंपरा महाराष्ट्रांत मुसलमान शिरण्यापूर्वी तर होतीच; पण खुद्द मुसलमानांनाहि हा महाराष्ट्राचा पन्नाससाठ हजार चौरस मैलांचा पट्टा केव्हांहि पुरा काबीज करितां आला नाहीं. त्यांची व्यक्तिनिष्ठ स्वातंत्र्यप्रियता ग्रामसंस्थांच्या आड येत नसे; पण एकछत्री अंमलाचें त्यांना वावडें असल्यामुळें असा एकछत्री अंमल–विशेषत: परकीयांचा–त्यांच्यावर केव्हांच फार काळ टिकला नाहीं. परशत्रु आला असतां कांहीं वेळ ते एकविचार करूं शकत. पण शांततेच्या काळांत, त्यांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेमुळें, ते एकमेकांतील कलहास प्रवृत्त होत.

मराठ्यांनीं परकीय सिथियन लोकांस दोनदां पराभूत करून परत लावलें; पण चालुक्य गुप्त शिलाहार यादव यांनीं आपआपसांत अनेकवेळां रणसंग्राम केल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. मराठ्यांच्या अंगीं एकलकोंडेपणाचा व भांडखोरपणाचा दोष बराच आहे; पण तो स्वातंत्र्यप्रियतेमुळेंच होय. उत्तरहिंदुस्थानांत बाराव्या शतकापासून मुसलमानांचा अंमल थोडाबहुत सुरू झाला. पण या अंमलाचा प्रवेश दक्षिणेंत होण्यास दोनअडीच शतकें लागलीं, व पुढें झाला तरी तो अंमल फार काळ टिकला नाहीं. त्यांतल्यात्यांत निदान मावळप्रांत व सह्याद्रीचा घाटमाथा यांत तर मुसलमानांस थारा असा केव्हांच मिळाला नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर दिल्लीची पातशाही कमकुवत होतांच मावळे–मराठ्यांनी पातशाहीच्या भव्य इमारतीचे दगड एकामागून एक ढासळण्यास सुरुवात केली: व अखेर त्यांनीं दिल्ली व तेथील पातशहा हस्तगत करून जवळ जवळ पन्नास वर्षेपर्यंत साम्राज्यसत्तेचें सुख अनुभविलें. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेप्रमाणें त्यांना दिल्लीस हिंदुपदपातशाही स्थापित करितां आली नाहीं हें खरें. तथापि इंग्रज जेव्हां साम्राज्यसत्ता स्थापूं लागले तेव्हां त्यांना खरा प्रतिबंध मराठ्यांकडूनच झाला. एल्फिन्स्टन सर विल्यम हंटर सर आल्फ्रेड लायल वगैरे इंग्रज इतिहासकारांनीं प्रांजलपणें असें कबूल केलें आहे कीं, "आम्हीं हिंदुस्थानांतील साम्राज्यसत्ता जिंकून घेतली ती मुसलमानांपासून नव्हे, तर मराठ्यांपासून. मुसलमानांच्या हातून ती सत्ता त्यापूर्वी केव्हांच गेली होती. आमच्या शेवट ज्या लढाया झाल्या त्या मुसलमानांशीं नसून मराठ्यांशींच होत्या." तात्पर्य,पातशाही सत्तेंत इंग्रज हे खरोखर मराठ्यांचे वारस होत, मुसलमानांचे नव्हत.

मोंगल लोकांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेंत झाल्या, त्या प्रथम मुख्यतः मराठ्यांवर नसून बंडखोर मुसलमानी राज्यांवर होत्या. यामुळें मुसलमान व मराठे या दोघांनीं मिळून त्यांच्याशीं टक्कर दिली. पण मुसलमानी राज्यांचा पाड मोंगलांविरुद्ध लागत नाहीं असें जेव्हां मराठ्यांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांनीं आत्मरक्षणाची तयारी स्वतंत्र रीतीनें सुरू केली. अहमदनगरचें राज्य वांचविण्याचे चांदबिबी मलिक अंबर व शहाजी भोसले यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले; पण ते सिद्धीस न

जातां मोंगलांनीं अहमदनगर सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं घेतलें तेव्हां कित्येक मराठे सरदारांनीं मोंगलांच्या पदरीं मनसबदाऱ्या पतकरल्या, कित्येक विजापूरच्या दरबारीं गेले, पण कित्येक अजीबात स्वतंत्र होण्याचाच विचार करूं लागले. मोंगलांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेवर न होत्या तर मराठापदपातशाहीची स्थापना इतक्या लवकर झाली नसती. ' ब्राह्मणी ' राजांच्या पदरीं राहून मराठ्यांनीं जें महत्त्व मिळविलें तेंच त्यांना पुढें स्वतंत्र होण्याला कारणीभूत झालें. झगडावयाचें तें झगडून मग मुसलमानांकरितां कां ? स्वतःकरितां झगडलों तर स्वातंत्र्य तरी मिळेल, असें मराठे सरदारांना वाटूं लागलें. त्यांनीं महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या डागडुजीस पूर्वीच प्रारंभ केला होता; व अकबरानें दक्षिणेवर जी स्वारी केली तिनें दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यें बुडविण्याबरोबरच मराठ्यांचें राज्य स्थापण्याच्या कामास मदत केली. तात्पर्य, अशा रीतीनें सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी--ज्या वेळीं इंग्रज हे व्यापारी कंपनी स्थापून हिंदुस्थानांत जाऊन व्यापार मांडण्याच्या उद्योगास लागले होते त्या वेळीं--मराठे हे स्वराज्य स्थापण्याच्या उद्योगास लागले होते. इंग्रज हे या वेळीं मराठ्यांस नांवानेंहि ओळखीत नसून त्यांचा मानस फक्त मोंगलांच्या परवानगीनें आपलीं जहाजें हिंदुस्थानच्या बंदरात नांगरून व्यापारी मालाचे सौदे पटाविण्याचा होता. मराठेहि या वेळीं इंग्रजांस नांवानें ओळखीत नसून त्यांचा मानस हिंदुस्थानांत --निदान महाराष्ट्रांत तरी--नष्ट झालेल्या हिंदुपदपातशाहीची प्राणप्रतिष्ठा पुन्हां करावयाची व त्याकरितां मोंगलांसारख्या बलाढ्य शत्रूंशीं कां होईना पण झगडा करावयाचा होता. इंग्रजांनीं या वेळीं हातांत तागडी सरसावली होती, तर मराठ्यांनीं तरवार सरसावली होती. दोघांनाहि निरनिराळ्या रीतीनें मोंगलांच्या अंतरंगांत प्रवेश करावयाचा होता. शिवाजीच्या जन्माच्या वर्षी सुरत येथील इंग्रजांची व्यापारी वखार १५ वर्षांची झाली होती. अशा रीतीनें उदयोन्मुख झालेल्या इंग्रजांचा व मराठ्यांचा संबंध पुढें एकमेकांशीं कसा आला व त्याचे अखेर परिणाम काय झाले, याची हकीकत आतां आम्ही सांगणार आहों. पण यापूर्वी मराठ्यांची हकीकत थोडक्यांत दिली आहे, त्याचप्रमाणें इंग्रज हिंदुस्थानांत कां व कसे आले याचीहि थोडीशी हकीकत देणें जरूर असल्यामुळें ती पुढील प्रकरणांत देत आहों.

प्रकरण दुसरें

इंग्रज हिंदुस्थानात कां व कसे आले ?

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत प्रथम व्यापाराकरितां आले. त्यांच्यापूर्वी पुरातन कालापासून युरोपांत जीं अनेक राष्ट्रें उदयास आलीं त्यांपैकीं बहुतेकांचा हिंदुस्थानाशीं व्यापारी संबंध आलेला आहे. किंबहुना असेंहि अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं कीं, आशियांतील व त्यांतूनहि हिंदुस्थानांतील व्यापार ज्या राष्ट्राच्या ताब्यांत जाई तेंच राष्ट्र विशेष वरच्या दर्जाचें मानलें जात असे. ख्रिस्ती शकापूर्वी दोन हजार वर्षांपासून, म्हणजे खाल्डियन लोकांच्या वेळेपासून, हा व्यापार युरोपियन लोक करीत आलेले आहेत असा समज आहे. हा समज खरा असो वा खोटा असो; तथापि ग्रीक सत्तेपासून युरोपचा व हिंदुस्थानचा व्यापारी संबंध इतिहासावरून पूर्ण सिद्ध होत आहे. या गोष्टीस आरंभ इ. स. पूर्वी ३२७ पासून, म्हणजे शिकंदर बादशहाच्या हिंदुस्थानावरील स्वारीपासून झाला. ह्या स्वारीबरोबर आलेले इतिहासकार व वकील या मंडळींनीं हिंदुस्थानाविषयींची माहिती युरोपांतील लोकांस करून दिली. हिंदुस्थान हें संपत्तीचें माहेरघर आहे ही गोष्ट शिकंदर बादशहासहि ह्याच स्वारीनंतर प्रथम कळून आली. चंद्रगुप्ताच्या दरबारीं असलेल्या मेगॅसथिनीज नामक ग्रीक वकिलानें त्या वेळच्या हिंदु लोकांच्या चारित्र्याविषयीं खालीलप्रमाणें आपलें मत लिहून ठेविलें आहे. तो म्हणतो कीं, " स्त्रियांचें अत्युच्च पातिव्रत्य, गुलामगिरीचा अभाव इत्यादि गोष्टींत हिंदुस्थानची बरोबरी करणारा देश क्वचितच सांपडेल. सर्व आशियाखंडामध्यें हिंदु लोकांपेक्षां जास्त पराक्रमी लोक कोणीहि नव्हते. दाराला कुलूप लावण्याची गरज त्यांना कधींच भासत नसे. खोटें बोलणें त्यांना कधीं स्वप्नांतहि माहीत नव्हतें. त्यांना कधीं न्यायपीठाची पायरी चढणें ठाऊक नव्हतें. उत्तम शेतकरी व कुशल कारागीर असून हे फार मेहेनती असत. यांना कोणचेंहि व्यसन नसे. "

ग्रीकसत्ता नामशेष झाल्यावर पुढें रोमन लोक उदयास आले. यांचाहि हिंदुस्थानशीं मोठ्या प्रमाणांत व्यापार चालू असे. रेशमी व इतर उंची कापड जवाहीर मोतीं सुवासिक द्रव्यें मसाल्याचें सामान हस्तीदंत इत्यादि जिनसा रोमन लोक हिंदुस्थानांतून नेत. त्याचप्रमाणें अनेक तऱ्हेचे रंग व औषधीहि रोममध्यें रवाना होत. त्या वेळीं हिंदुस्थानांतून युरोपमध्यें कच्चा माल फारसा जात नसे, ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. रोमन

लोकांचा ऐषआराम हिंदुस्थानांतून जीं रत्नें व मोतीं वगैरे जिनसा जात त्यांवर मुख्यत्वेंकरून अवलंबून असे.

रोमन लोकांचा पाडाव झाल्यावर व्हेनिशिअन लोक वैभवास चढले. यांचें लक्ष विशेषतः व्यापाराकडे होतें. हिंदुस्थानमधील युरोपचा व्यापार यांनीं पूर्णपणें काबीज केला होता. हे लोक भरभराटींत असतां एक विशेष गोष्ट घडून आली व तिच्यायोगानें व्हेनिशिअन सत्तेस उतरती कळा लागून शेवटीं व्हेनिसचें नांवहि ऐकूं येईनासें झालें.

वरील विशेष गोष्ट म्हणजे आफ्रिकेच्या खालच्या बाजूकडून हिंदुस्थानास जाण्याच्या नवीन मार्गाचा शोध ही होय. आतांपर्यंत हिंदुस्थानचा व्यापार खालील दोनतीन मार्गांनीं चालू होता. सुवेझच्या संयोगभूमीचा मध्येंच अड-थळा आल्यामुळे पूर्वसमुद्रावरील माल भूमध्यसमुद्रावर उतरण्यास दोन मार्ग होते. एक, इराणच्या आखातांतून वर जाऊन पुढें जमिनीवरून युफ्रेटिस नदीच्या कांठानें आशियामायनरमधून जाई; आणि दुसरा, तांबड्या समुद्राच्या उत्तर किनाऱ्यावर उतरून जमिनीवरून मिसरदेशांतून भूमध्यसमुद्रावर उतरे. पण ह्याशिवाय अगदीं उत्तरेकडचा एक तिसरा मार्ग होता. हा हिंदुस्था-नच्या उत्तरेकडून निघून मध्यआशियांतील ऑक्सस ऊर्फ अमूदर्या नदीच्या कांठानें कास्पियन समुद्रावरून काळ्या समुद्रावर उतरे. ह्याचे कास्पियन समु-द्राच्या उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून असे दोन फांटे होते. ते दोनहि काळ्या समुद्रावर एकत्र होत. आफ्रिकेच्या दक्षिण टोंकास वळसा घालून हिंदुस्थानास जाण्याच्या वरील मार्गाचा शोध लागेपर्यंत वर सांगितलेल्या तीनहि मार्गांचा उपयोग केला जात असे. या तीनहि मार्गांमध्ये अडचणी पुष्कळ असत. रस्त्यानें धोका फार असे. खर्च व श्रम अतोनात लागत. नवीन मार्गाचा शोध लागल्यापासून फारच उपयोग झाला. हा मार्ग १४९८ सालीं वास्को दि गामा नांवाच्या पोर्तुगीज गृहस्थानें शोधून काढिला. येथपासून हिंदुस्था-नाशीं युरोपियन लोकांचा दळणवळणाचा मार्ग सरीस असा प्रथम खुला झाला. यापुढें युरोपियन लोक हिंदुस्थानांत एकामागून एक येऊंच लागले. १६ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज लोकांचें, १७ व्या शतकांत डच लोकांचें व १८ व्या शतकांत फ्रेंच लोकांचें वर्चस्व होतें आणि तेथून पुढें इंग्रजांच्या वर्चस्वाला सुरुवात झाली.

नवीन मार्गाचा शोध लागल्यावर पोर्तुगीज लोकांबरोबरच हिंदुस्था-नामध्यें ख्रिस्ती धर्माचा उघडपणें प्रवेश झाला. ह्यापूर्वींसुद्धां म्हणजे ख्रिस्तजन्मा-पासून ७५ वर्षांच्या आंतच हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती धर्म डोकावूं लागला. सेंट थॉमस हा ख्रिस्तभक्त व शुभवर्तमानाचा प्रसार करणारा साधु इ. स. ६८ या वर्षीं मद्रासजवळ मेला किंवा मारला गेला म्हणतात. याच्यापूर्वीं कित्येक वर्षें मलबार

व कारोमांडल या किनाऱ्यालगतच्या प्रांतांत तो खिस्ती धर्माचा उपदेश करीत फिरत असे. इ. स. १८९ या वर्षी ऱ्यांटीनस या नांवाचा खिस्ती मिशनरी हिंदुस्थानांत आला. इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस मलबार किनाऱ्यावर खिस्ती धर्माचें बीज चांगलेंच रुजलें होतें. ४८६ सालीं बॅबिलॉन येथून नेस्टोरियन नामक खिस्ती धर्मपथाचे उपदेशक मलबार किनाऱ्यावर उतरून त्यांनीं खिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याचे काम सुरू केलें होतें. आठव्या शतकांत आर्मीनियन मिशनरी सेंट थॉमस यानें मलबार किनाऱ्यावर खिस्त देवतेचें मंदिर बांधलें; हेंच हिंदुस्थानांतील पहिलें खिस्ती देऊळ होय. ८८१ सालीं इंग्लंडचा राजा आल्फ्रेड यानें आपले दोन धार्मिक प्रतिनिधि सेंट थॉमस याच्या कबरस्थानाच्या यात्रेस पाठविले होते असें सांगतात. अशा रीतीनें युरोपियन व्यक्ती हिंदुस्थानांत मधूनमधून आल्याचे दाखले सांपडतात. तथापि एवढी गोष्ट खरी कीं, पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत आल्यापासून खिस्ती धर्माचा प्रसार विशेष प्रमाणांत झाला.

धर्मप्रसार व व्यापारवृद्धि हे दोन हेतु डोळ्यांपुढें ठेवून पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत आले. पहिला हेतु दुसऱ्या हेतूस पोषक न होतां उलट त्यास विघातकच झाला ही गोष्ट पुढें निदर्शनास येईल. वास्को दि गामा हा प्रथम कालिकत येथें येऊन दाखल झाला. त्या वेळीं कालिकत शहर मोठ्या भरभराटींत होतें. तेथच्या राजास झामारिन असें म्हणत. त्या ठिकाणचा व्यापार सुमारें सहाशें वर्षांपासून अरब मुसलमानांच्या ताब्यांत होता. गामानें झामारीनची मर्जी संपादन केली व परत जातेवेळीं झामारीननें पोर्तुगालच्या राजास एक पत्र दिलें, त्यांतील मजकूर असा: "आपल्या घराण्यांतील सरदार वास्को दि गामा हे आमच्या राज्यांत आल्यामुळें आम्हांस फार संतोष होत आहे. आमच्या राज्यांत दालचिनी लवंग सुंठ मिरी आणि जवाहीर यांची समृद्धि असून त्याच्या बदलीं आपलेकडून सोनें चांदी पोवळीं इत्यादि जिन्नस आम्हांस मिळावे, अशी आमची इच्छा आहे!"

याप्रमाणें हिंदुस्थानांत जाण्याचा जलमार्ग पोर्तुगीज लोकांस सांपडल्यामुळें एकंदर जगाच्या इतिहासांत मोठी क्रांति घडून आली. युरोपांत पोर्तुगाल देशाचें महत्त्व वाढलें, व्हेनिस जिनोआ वगैरे राष्ट्रांचा व्यापार बसला व नौकानयनकलेंत प्रवीण असलेलीं राष्ट्रें उदयास आलीं.

१५०३ सालीं पोर्तुगालहून अल्बुकर्क हा हिंदुस्थानांत आला. वास्को दि गामा हा व्यापारवृद्धि हें ध्येय पुढें ठेवून त्याप्रमाणें वागे; परंतु अल्बुकर्क हा गामाच्या पुढें जाऊन त्यानें राज्यविस्ताराची कल्पना डोळ्यांपुढें ठेवली. त्यानें १५१० मध्यें गोवा घेतलें. १५१५ मध्यें तो गोवा येथें मरण पावला. १५२४ सालीं गामा तिसऱ्या खेपेस हिंदुस्थानांत आला व १५२७ मध्यें कोचीन येथें

मरण पावला. १५०० पासून १६०० पर्यंत म्हणजे एक शतकपर्यंत पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत भरभराटीमध्यें होते. परंतु पुढें त्यांच्या सत्तेस उतरती कळा लागली. कारण, युरोपमध्यें पोर्तुगीज सत्ता स्पेन सत्तेच्या आधीन झाली, व पुढें १६४० मध्यें पोर्तुगाल जरी स्वतंत्र झाला तरी त्या सुमारास डच व इंग्रज यांनीं पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानांतील व्यापार काबीज केला होता. पोर्तुगीजांच्या ऱ्हासाचीं आणखीहि कारणें आहेत. त्यांनीं क्रूरपणाचीं अनेक कृत्यें केलीं. त्यांच्यामध्यें ऐपआराम बेसुमार वाढला. त्यांच्या राज्यामध्यें धर्माचें प्राबल्य होऊन धर्मच्छल विशेष वाढला. तसेंच युरोपियन पुरुष व एतद्देशीय स्त्रिया यांचे लग्नव्यवहार करून पोर्तुगीजांचा कांहींएक फायदा न होतां उलट तोटाच झाला. पोर्तुगीजांमागून डच लोकांचें वर्चस्व हिंदुस्थानांत वाढलें.

डच लोक इंग्रजांप्रमाणें हिंदुस्थानास येण्यास युरोपच्या उत्तरेच्या बाजूनें मार्ग शोधण्याच्या मागें गुंतले होते; परंतु त्यांत ते सर्वस्वीं फसले. तथापि पोर्तुगीजांच्या शोधाचा पूर्ण फायदा घेण्यास ते मुळींच चुकले नाहींत. पोर्तुगीज लोकांच्या शंभर वर्षांच्या व्यापारानें लिस्बन शहर फार भरभराटीस आलें. हिंदुस्थानांतून लिस्बनास आणलेला माल इतर देशांत नेऊन विकण्याकरितां पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांस डच व्यापाऱ्यांची मदत घ्यावी लागली. डच गलबतें लिस्बनहून सर्व प्रकारचा माल नेऊन युरोपच्या उत्तरेकडील भागास पुरवीत असत. पुढें पुढें डच लोकांचा मोर्चा हिंदुस्थानाकडे फिरला. लिन्सकोटेन नांवाचा एक डच व्यापारी लिस्बनमध्यें थोडा काळ राहून तेथून पोर्तुगीज लोकांबरोबर गोव्यास गेला. तेथें तेरा वर्षें राहून त्यानें व्यापारासंबंधीं पुष्कळ माहिती गोळा केली. सन १५९२ त परत येऊन त्यानें ती माहिती १५९६ स प्रसिद्ध केली. त्यानंतर आम्स्टर्डॅमच्या व्यापाऱ्यांनीं एक सभा भरवून हिंदुस्थानांत एक व्यापारी सफर पाठविण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें कार्नेलियस हौटमन याच्या हाताखालीं सन १५९५ त चार गलबतें आफ्रिकेच्या रस्त्यानें हिंदुस्थानास आलीं, तीं अडीच वर्षांनीं परत युरोपास गेलीं. पुढें पांचसहा वर्षांत डच लोकांनीं एकंदर पंधरा सफरी केल्या; व त्यांच्या अनेक कंपन्या निर्माण झाल्या. ह्या सर्व कंपन्यांस एक करून डच पार्लमेंटानें 'डच ईस्ट इंडिया कंपनी' नांवाची एक मोठी कंपनी सन १६०२ मध्यें स्थापिली.

सबंध सतराव्या शतकामध्यें पूर्वेकडील व्यापार डच लोकांच्या ताब्यांत होता. याचें कारण, त्यांचें समुद्रावरील वर्चस्व त्या शतकामध्यें अबाधित होतें. डच लोकांचा उद्देश फक्त व्यापारवृद्धि हाच होता. पोर्तुगीज लोकांप्रमाणें आरबांचा व्यापार बुडवून ख्रिस्ती धर्माची वृद्धि करावी व नवीन प्रदेश जिंकून पोर्तुगीज राज्य वाढवावें असल्या तऱ्हेचा उद्देश डच लोकांनीं आपल्यापुढें ठेविला नाहीं. कोणत्याहि प्रदेशाच्या राजकीय अंतर्व्यवस्थेंत त्यांनीं हात घातला नाहीं.

१६५२ मध्यें त्यांनीं पहिली वखार मद्रासजवळ पालकोल्लू या ठिकाणीं घातली. पुढें सहा वर्षांनीं १६५८ मध्यें पोर्तुगीजांचा सिलोनमधील जफनापट्टण हा किल्ला त्यांनीं घेतला. मलबार किनाऱ्यावरील पोर्तुगीजांचीं सर्व ठाणीं १६६४ त जिंकून १६६९ मध्यें सेंट थॉमी येथून त्यांची हकालपट्टी केली. अशा रीतीनें डच लोक हिंदुस्थानांत सर्वसमर्थ होऊन बसले. परन्तु हे त्यांचें वैभव विलयास नेणारी दुसरी सत्ता हळूहळू हिंदुस्थानांत प्रबळ होत चालली होती. अर्थात् ती सत्ता इंग्रज लोकांची होय.

अंबोयाना येथें डच लोकांच्या हातून झालेली १६२३ मधील इंग्रजांची कत्तल ही हिंदुस्थानामध्यें ब्रिटिशांच्या सत्तेचा पाया बसविण्यास कारणीभूत झाली. डच लोकांच्या अकुंचित व्यापारी धोरणामुळें त्या लोकांची सत्ता डळमळीत होऊं लागली. क्रूरपणामध्यें त्यांनीं पोर्तुगीज लोकांस सुद्धां मागें टाकलें. व त्यामुळें त्यांच्याबद्दल एतद्देशीय लोकांमध्यें फारच अप्रीति उत्पन्न झाली. शिवाय इतर दर्यावर्दी राष्ट्रें पुढें सरसावलीं. डच राष्ट्रांत लोक फार थोडे असून त्यांच्या पूर्वेकडील राज्याचा पाया अगदींच अकुंचित होता, व अखेरीस ते इंग्लिशांशीं टिकाव धरूं शकले नाहीत. १७५८ मध्यें क्लैव्ह यानें चिनसुरा येथें डच लोकांस पूर्ण पादाक्रान्त केलें. यापुढें हिंदुस्थानांत डचांच्या ताब्यांत असलेला असा मुलूख मुळींच राहिला नाही. डचांच्या मागून इंग्लिश व फ्रेंच यांच्यामध्यें हिंदुस्थानच्या व्यापारासंबंधानें कलहास सुरुवात झाली; व शेवटीं फ्रेंचांचा बीमोड होऊन इंग्रज हिंदुस्थानामध्यें अप्रतिहतपणें संचार करूं लागले.

हिंदुस्थानामध्यें प्रथम इंग्रज लोक केव्हां आले हे पाहूं जातां असें दिसतें कीं, ९ व्या शतकांत आल्फ्रेड राजानें पाठविलेले प्रतिनिधी हे प्रथम येथें आले. त्यानतर चारपांचशें वर्षांनीं म्हणजे चवदाव्या शतकांत सर जॉर्ज मंडेव्हिल हा इंग्रज हिंदुस्थानांत आला. ऐतिहासिक दृष्ट्या या दोघां इंग्रजांचें आगमन वाद-ग्रस्त आहे. मात्र इतकें खरें कीं, मंडेव्हिल यानें हिंदुस्थानच्या प्रवासाविषयीं लिहिलेलें पुस्तक इ. स. १४९९ सालीं लंडन येथें छापलें गेलें व इंग्लंडच्या छापखान्यांत छापलेलें असें हेंच पहिलें पुस्तक असलेलें सांगतात. हें खरें असेल तर, इंग्रजांनीं छापलेलें सर्वांत पहिलें पुस्तक हिंदुस्थानासंबंधीं असावें हा योगा-योग विलक्षण खरा ! वरील दोघां इंग्रजांचें आगमन खरें मानलें तरी ते हिंदु-स्थानांत उपरी होते. ते येऊन फार तर नुसता देश पाहून गेले असतील; पण आधुनिक काळांत हिंदुस्थानांत खरोखर आला व इकडे वस्ती करून राहिला असा पहिला इंग्रज म्हटला म्हणजे फादर टॉमस स्टीफन हा होय. सन १५७९ च्या आक्टोबरमध्यें स्टीफन हा ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करून जमल्यास व्यापारहि करावा अशा हेतूनें गोव्यास आला व त्यापुढचें त्याचें सर्व आयुष्य हिंदुस्थानांतच गेलें. त्यानें विलायतेस हिंदुस्थानच्या लोकस्थितीची व व्यापाराची मनोरंजक

हकीकत लिहून पाठविली. साष्टी म्हणजे ठाणे या ठिकाणीं राहून हिंदु लोकांस उपदेश करून वाटवून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याच्या खटपटींत त्यांचीं पुष्कळ वर्षें गेलीं. याच स्टीफन साहेबानें 'ख्रिस्तपुराण'नामक कोंकणी मराठी भाषेंत पण रोमन लिपीनें एक ख्रिस्तवर्णनपर उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. मराठी—कोंकणी भाषांचें व्याकरणहि पोर्तुगीज भाषेंत त्यानें लिहिलें. १५८३ सालीं राल्फ फिच्च नामक इंग्रज गृहस्थ खुष्कीच्या वाटेनें इराणच्या आखातापर्यंत आल्यावर पोर्तुगीज लोकांनीं त्यास कैद करून गोंव्यास पाठविलें. हिंदुस्थानांतून विलायतेंत परत गेल्यावर त्यानें इकडच्या लोकांविषयीं व संपत्तीविषयीं ज्या चित्तवेधक हकीगती इंग्रज लोकांस सांगितल्या त्यामुळें हिंदुस्थानासंबंधानें तिकडील लोकांच्या मनात औत्सुक्यकारक कल्पना उत्पन्न झाल्या. पुढें तीन वर्षांनीं १५८६ मध्यें टॉमस कॅव्हेंडिश नांवाचा इंग्रज पृथ्वीपर्यटन करीत करीत हिंदुस्थानांत आला होता. तो विलायतेस परत गेल्यावर त्याच्या मदतीनें लंडनच्या प्रमुख व्यापाऱ्यांनीं अर्ज लिहून त्या वेळची इंग्रज राणी इलिझाबेथ इजकडे सादर केला; व त्यामुळें पूर्वेकडील देशांत व्यापारासाठीं सफर करण्याची आपल्या प्रजाजनांस राणीनें परवानगी दिली. पुढें लवकरच म्हणजे सन १६०० सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. यापूर्वीं एक वर्ष लंडनच्या व्यापाऱ्यांनीं मिलन हॉल नांवाच्या हुशार व साहसी इंग्रजास राणीच्या मार्फत अकबर बादशहाशी बोलणें करण्यास हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. तो सन १६०२ सालीं विलायतेस परत गेला. तेव्हां त्याजकडून दिल्लीच्या बादशहाचें वैभव आणि हिंदुस्थानांतील सुधारणा व संपत्ति यांची बरीच कल्पना इंग्रजांना आली.

इलिझाबेथ राणीनें अकबर बादशहास व इकडील इतर राजांस देण्या करतां जें पत्र लिहिलें होतें तें वाचण्यासारखें असल्यामुळें त्यांतील त्रोटक उतारे खालीं दिले आहेत.

" सर्वशक्तिमान् प्रभूनें जगांत उत्तम वस्तु उत्पन्न करून सर्वत्र सुव्यवस्था करून ठेविली आहे. तरी ते प्रभूच्या हुकमानें पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांस मिळून ईश्वराच्या औदार्याचा फायदा सर्वांस सारखा प्राप्त व्हावा असा ईश्वरी संकेत दिसतो. यामुळें दूरदूरच्या देशांतहि व्यापार होतो आणि लोकांत स्नेहभाव वाढतो. परराष्ट्राचे लोक आपल्या देशांत गेले असतां आपण त्यांचा उत्तम आदरसत्कार करतां; म्हणून आमच्या व्यापाऱ्यांस तुमच्या देशांत जाण्याची परवानगी देण्यास आम्हांस उमेद वाटते. त्यांचा योग्य परामर्ष आपण घेतला असतां ते वागणुकींत सभ्य व व्यवहारांत चोख आहेत असें आपल्या अनुभवास येईल व ते आपल्या देशांत आल्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कारण उत्पन्न होणार नाहीं. यापूर्वींपासून स्पॅनिश व पोर्तुगीज व्यापारी इकडचा माल आपल्या देशांत नेत आहेत; पण ते लोक व्यापाराच्या कामांत

आमच्या व्यापाऱ्यांना व इतर लोकांना नाहक जाच करितात. खरें पाहिलें तर ते हिंदुस्थानांत केवळ व्यापाराचे उद्देशानें गेले आहेत असें नाहीं. तिकडच्या सर्व देशांचे मालक व बादशहा आपणच आहोंत असें ते लोक समजतात; व तिकडचे सर्व लोक आमची केवळ प्रजा आहे, असें इकडील लोकांस ते सांगत सुटले आहेत व लिहिण्यांतहि ते तसें उघड लिहितात. आमचे जे लोक व्यापाराच्या सौम्य उद्देशानें आपल्याकडे जात आहेत त्यांस आपण मेहेरबानीनें देशांत येऊं द्याल व व्यापाराचें दळणवळण आणि स्नेह वृद्धिंगत कराल अशी आम्हांस आशा आहे. आमच्याकडून पत्र घेऊन जाणारे गृहस्थ आपल्याशीं जे ठराव करतील ते आम्ही इमानानें पाळूं व त्यांच्यावर आपण जे उपकार कराल त्यांची फेड आम्ही मोठ्या आनंदानें करू. "

सन १६०९ सालीं कॅप्टन हॉकिन्स नांवाचा इंग्रज दिल्लीच्या बादशहाच्या भेटीस गेला. त्याला बादशहानें सुरत येथें इंग्रज कंपनीनें व्यापार करावा असा परवाना दिला. १६११ सालीं कारोमांडल किनाऱ्यावर कॅप्टन हिपॉन नामक इंग्रजानें मच्छलीपट्टणाजवळ पेट्टापुली येथें एक वखार घातली. हॉकिन्स याच्यानंतर अनेक इंग्रज व्यापारी मोंगल दरबारांत आले होते. १६११ व १६१४ या सालीं पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या आरमारांचे मोठे सामने झाले, व त्यांत इंग्रजांस यश आलें. १६१६ सालीं कॅप्टन किलींग यानें कालिकत येथें जाऊन सामूरीशीं व्यापारी तह केला. १६१२ सालीं विलायतेंत समाईक भांडवलाची पद्धती सुरू झाली. त्यायोगानें व्यापारास पुष्कळ भांडवल जमून बराच जोर आला. याच सुमारास कॅप्टन डाऊंटन नांवाचा इंग्रज व्यापारी सुरतेस आला. त्यानें सुरतेच्या व्यापारी अधिकाऱ्यांच्या मदतीनें बडोदें अमदाबाद वगैरे गुजराथेंतील भागांत फिरून कापूस कपडा नीळ वगैरेचा व्यापार वाढविण्याची योजना केली. १६१४ सालीं इंग्लंडचा राजा जेम्स याजकडून सर टॉमस रो नांवाचा विद्वान् व तरतरीत असा वकील जहांगीर बादशहाकडे पाठविण्यांत आला, व त्याच्या मध्यस्थीनें या दोन राजांचा तह ठरला. पण दरबारी लोकांच्या धूर्तपणामुळें तहावर बादशहाची सही झाली नाहीं. तथापि शहाजाद्याच्या मध्यस्थीनें इंग्रजांस सुरतेस राहण्याची, देशांत व्यापाराकरतां प्रवास करण्याची व मोंगल दरबाराबरोबर इंग्रज वकील ठेवण्याची परवानगी मिळाली. एक वर्षभर हिंदुस्थानांत राहिल्यावर सर टॉमस रो यास विलायतेस इतकें नक्की कळवितां आलें कीं, " व्यापारासंबंधानें आपल्या इच्छा सफल होण्यास अडचण नाहीं. बादशहाशीं बरोबरीच्या नात्यानें कायमचा तह होणें मात्र शक्य नाहीं. मोंगलांस मदत करणें किंवा तटबंदी करून किनाऱ्याचें रक्षण करणें असले बेत निरुपयोगी आहेत. व्यापार व युद्ध या दोन गोष्टी परस्पर विरुद्ध होत. समुद्रावर शांतपणें व्यापार करून मिळेल तोच नफा

मिळविण्याचा आपण आपल्या मनांत हेतु ठेवला पाहिजे. ”

दोन वर्षे मोंगल दरबारांत राहिल्यावर सर टॉमस रो यानें मोंगल बादशहापासून जेम्स राजाला एक पत्र घेतलें. त्यांत इंग्रज व्यापाऱ्यांचा आपण चांगला परामर्ष घेऊं असें बादशहानें वचन दिलें होतें. सन १६१६ साली कॅप्टन कीलिंग यानें दक्षिणहिंदुस्थानांत क्रँगेनोर येथें वखार घालण्याचा प्रयत्न केला व झामोरिनच्या कृपेनें क्रँगेनोरचा किल्ला इंग्रजांस मिळणार होता. पण लवकरच त्यांच्या लोकांना तेथून कूच करावें लागले. व शेवटी त्यांनीं कालिकत बंदरावर वखार घातली. याच सालीं टॉमस केरिज यास सुरतेच्या वखारीचा पहिला गव्हर्नर नेमण्यांत आलें. १६२७ सालीं इंग्रज व डच लोकांनीं मिळून मुंबई बंदरांत आपले ठाणें बसविण्याचा प्रयत्न केला होता, पण तो फसला.

हिंदुस्थानांत युरोपियन व्यापारी इतके लांब आले त्या अर्थी इकडे तसाच कांहीं तरी मोठा लोण्याचा गोळा वाढून ठेवलेला असला पाहिजे, अशी कल्पना होणे स्वाभाविक आहे व ही कल्पना कांहीं खोटी नाही. या व्यापाऱ्यांत मुख्य इंग्रज व डच हे प्रॉटेस्टंट धर्माचे व पोर्तुगीज हे रोमन क्याथोलिक धर्माचे होते. व युरोपांतील तट या वेळीं धर्मामुळें पडलेले असल्यामुळें हिंदुस्थानांत इंग्रज व डच हे सहकारितेनें वागत असून दोघेहि मिळून पोर्तुगीजांशीं वैर करीत होते. १६१५ च्या सुमारास डच लोकांचीं इकडील व्यापारांत ५१ जहाजें गुंतलेलीं असून त्यांचें तेरा लक्ष पौंड (१ कोटी ३० लक्ष रुपये) भांडवल गुंतलें होतें. याच साली इंग्रजांचाहि व्यापार इतका होता कीं, अवघ्या दोन जहाजांतील मालावर त्यांना १ लक्ष ४० हजार इतकी जकात द्यावी लागली व १६१६ त त्यांच्या अवघ्या एका जहाजांतील व्यापारी मालाची किंमत १४ लक्ष रुपये करण्यांत आली होती. इंग्रजांच्या पहिल्या सफरीस ६ लक्ष ८३ हजार रुपयांचें भांडवल उभारावें लागलें. या सफरींत चार जहाजें व ४८० लोक होते. या सफरींत इंग्रज व्यापाऱ्यांना पुष्कळच फायदा झाला. ३० हजार रुपयांस खरेदी केलेल्या लवंगासच ३ लक्ष ६० हजार रुपये इंग्लंडांत आले. पहिल्या नऊ सफरींत ४६ लक्ष भांडवड गुंतलें होतें व त्यावर दर शेंकडा दोनशें रुपये नफा झाला! १६१२ त इंग्लंडांत व्यापाराकरितां समाईक भांडवल उभारलें गेलें, तेव्हां १ कोटी ६२ लक्ष रुपये गोळा झाले व ते ९३४ लोकांनींच उभारले. शिवाजीच्या जन्माच्या आधीं ६ वर्षें इंग्लिश व्यापारी कंपनीनें पार्लमेंटपुढें १६०१ ते १६२१ पर्यंतच्या वीस वर्षांच्या व्यापाराचा आढावा मांडला. त्यावरून असें दिसतें कीं, या मुदतींत ८६ गलबतें बाहेर पाठविण्यांत आलीं. पैकीं ३६ परत आलीं; ९ बुडालीं; ५ खराब झालीं; ११ शत्रूंच्या हातीं गेलीं; २५ हिंदुस्थानांत माल भरीत होतीं. तसेंच या वीस वर्षांच्या अवधींत रोख रक्कम व विलायती व्यापारी माल मिळून ९३ लक्ष ३८ हजार रुपये इंग्लंड-

बाहेर पाठविण्यांत आले. पैकीं ३६ गलबतांनीं मिळून आणलेल्या मालाच्या खरेदीची किंमत ३७ लक्ष ५२ हजार रुपये असून, तो माल इंग्लंडांत विकला तेव्हां त्याची किंमत २ कोटी ४६ हजार रुपये आली. अर्थात् ३७ लक्षांवर १ कोटी ५३ लक्ष फायदा झाला!

१६१८ चे सुमारास म्हणजे शिवाजीच्या जन्माच्या आधीं ९ वर्षे इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थानांत व्यापाराचें बस्तान उत्तम बसविलें होतें इतकेंच नाहीं तर, मोंगलाईतील अव्यवस्था पाहून आपलें व्यापारी धोरण जोरानें अंमलांत आणूं असाहि त्यांना आत्मप्रत्यय येत चालला होता. या सालीं सर थॉमस रो यानें आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत असें लिहिलें होतें:

"जरूर तेवढीं फर्मानें मिळालीं आहेत व कांहीं मिळावयाचीं आहेत. बादशहाची मर्जी हाच केवळ कायदा असून सर्व दरबारी व्यवहार पैशावर चालतो. या लोकांशीं गरीबीनें वागून उपयोगी नाहीं. त्यांस आमचा कंटाळा आहे. त्यांचीं बंदरें सधन होतीं, तीं आम्हीं भिकेस लावून त्यांचा सर्व व्यापार बुडविला आहे. आमची जरब त्यांजवर जितकी बसेल तितकें आपलें काम होत जाईल. या लोकांस तरवारीच्या धारेखालीं ठेविलें पाहिजे. जर आमच्या मागण्या अधिकाऱ्यांनीं कबूल केल्या नाहींत तर वेळाशक एतद्देशीय व्यापाऱ्यांचीं गलबतें पकडून आम्हीं आपलें काम भागवावें!"

प्रकरण तिसरें

मराठे व इंग्रज–पूर्वरंग

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें सतराव्या शतकाच्या मध्यभागाच्या सुमारास मराठे व इंग्रज दोघेहि आपापली चळवळ करूं लागले असल्याकारणानें त्या उभयतांची गांठ कोठें तरी लवकरच पडणें अनिर्वाह्य होतें. ही गांठ मात्र शांतपणें पडणें शक्य नव्हतें. मोंगलांची व इंग्रजांची गांठ शांतपणें पडली याचें कारण, मोंगल सत्ताधीश होते; त्यांच्यापासून इंग्रजांना व्यापाराचे परवाने व सवलती घ्यावयाच्या होत्या, व मोंगलांनाहि इंग्रजांपासून चैनीचे विलायती पदार्थ आणि व्यापारी मालावरील जकातीचा वसूल मिळवावयाचा होता. इंग्रज मोंगलांशीं हात बांधून नम्रतेनें वागत व मोंगलहि आपण त्यांच्यावर उपकार करीत आहों अशा भावनेच्या आढ्यतेनें वागत. अर्थात् आढ्यता व नम्रता यांचा खटका उडण्याचें कारण नव्हतें. मराठ्यांचें व इंग्रजांचें प्रत्यक्ष असें कांहींच नातें नव्हतें. पण मराठ्यांनीं मोंगलांशीं या वेळीं उघड युद्ध आरंभिलें होतें, व युद्धांत तर ज्याला जसा लाग साधेल तसा तो उगवून घेत असतो. मराठ्यांच्या जवळ मोंगलांशीं उघड युद्ध करण्याइतकी जय्यत फौज नव्हती, आणि मोंगल स्थूल व मिजासी असल्यामुळें चपळ व साध्या राहणीच्या मराठ्यांना मोंगलांवर सांपडेल तेथें छापे घालणें, रसद मारणें, खजिना लुटणें याच गोष्टी लष्करी दृष्टीनें शक्य व इष्ट होत्या. मोंगलांनीं मराठ्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्यावर घातलेल्या दरोड्याच्या मानानें मराठ्यांनीं मोंगलांच्या खजिन्यावर घातलेले दरोडे कमीच निंद्य ठरतात; आणि वर सांगितल्याप्रमाणें मोंगल व मराठे यांचें युद्धच जुंपलेलें असल्यामुळें मराठे आमच्यावर दरोडे घालतात हें मोंगलांनीं म्हणणें नादानपणाचें होतें. युद्धांत शत्रूच्या मर्मावर जोराचा घाव घालणें हीच नीति ठरते. तसेंच युध्यमानाच्या संगतीनें अयुध्यमानालाहि त्रास सोसावा लागावा यांत आश्चर्य नाहीं व दोषहि नाहीं. इंग्रज हे या युद्धांत सर्वस्वीं मोंगलांचा आश्रय करून राहिलेले असल्यामुळें मराठ्यांच्या हल्ल्यांत मोंगलांबरोबर तेहि क्वचित चिरडून जाण्याचा संभव होता.

मराठ्यांचें आधिपत्य या वेळीं शिवाजीकडे त्याच्या पराक्रमामुळ आलें होतें. निजामशाहीचा नाश होऊन शहाजी विजापूरकरांच्या नोकरींत शिरला व १६३८ च्या सुमारास मोठी फौज घेऊन दक्षिणहिंदुस्थानांत आपल्या बादशहाकरितां मुलुख जिंकण्यास गेला. तो जो तिकडे रमला तो रमलाच. पुढील

जवळजवळ वीस वर्षें शहाजीनें कर्नाटकाकडे घालविलीं. तो मधूनमधून इकडे येई; पण १६३६ नंतर पुण्याच्या बाजूस शहाजी कायमचा असा कधींच राहिला नाहीं. शहाजीनें आपल्या जहागिरीप्रमाणेंच आपली स्त्री जिजाबाई व आपला पुत्र शिवाजी यांचा त्याग करून, नवीन लग्न करून व नवीन जहागीर मिळवून अधिक ऐश्वर्यानें नांदण्याचा जणूं निश्चयच केला होता. शिवाजीलाहि बापाची अपत्यवत्सलता न लाभली तरी त्याची जहागीर मिळाली होती; व आपल्या तेजस्वी आईच्या आशीर्वादास स्वतःच्या उज्ज्वल महत्त्वाकांक्षेची जोड देऊन, बीजांतून वृक्ष उत्पन्न करावा त्याचप्रमाणें या लहानशा जहागिरीच्या तुकड्यांतून प्रचंड हिंदुपदपातशाही निर्माण करून त्यानें आपल्या बापाला लाजविण्याची आकांक्षा धरली व ईश्वरकृपेनें ती तडीसहि गेली. पण शिवाजीचें समग्र वृत्त सांगण्याचें हे स्थळ नसल्यानें यापुढील त्याच्या चरित्रक्रमाचें आपणास अगदीं उडतउडत पर्यालोचन करणें भाग आहे.

शिवाजी थोडासा मोठा झाल्याबरोबर त्याला आपल्या जहागिरीचा बंदोबस्त करावा लागला, आणि तो करितांना जहागिरीच्या सरहद्दीवर असणाऱ्या पुंड किल्लेदारांशीं त्याला प्रथम झगडावें लागलें. राज्यक्रांतीच्या संधिप्रकाशाचा हा काळ असल्यामुळें या किल्लेदारांचें चांगलेंच फावलें होतें. हे किल्ले कोणाच्याच ताब्यांत राहिले नव्हते. त्यांच्यावर कोणाच मुसलमान पातशहाची फौज उरली नव्हती. यामुळें ज्याच्या हातीं जो किल्ला सांपडेल तो बळकावून व आसपासच्या मुलखावर धाड घालून ते किल्लेदार आपला गुजारा करीत व आपलें स्वातंत्र्य संभाळीत. अशा किल्लेदारांना जिंकणें किंवा त्यांना वश करून घेणें या उद्योगानें शिवाजीला राजकारणाचें व युद्धकौशल्याचें जिवंत शिक्षण मिळालें होतें; आणि ह्या किल्लेदारांच्या चरित्रक्रमावरूनच स्वतःस किल्ले संपादण्याची शिवाजीस इच्छा झाली. आपल्या वयाच्या १९व्या वर्षीं शिवाजीनें तोरणा किल्ला घेऊन स्वराज्यसमारंभाची मुहूर्तमेढ रोवली. किल्ले घेतल्यानें व बांधल्यानें त्याचा आत्मप्रत्यय वाढला; व शहाजीनें कर्नाटकांत विजापूरच्या बादशहाकडून जहागीर मिळविली त्याच वर्षीं इकडे शिवाजीनें घाटमाथ्यावरील किल्ल्यांच्या जोडीस विजयदुर्ग सुवर्णदुर्ग रत्नागिरि वगैरे कोंकणांतील किल्ले जिंकून बापाच्या नव्या जहागिरीहून मोठें व शिवाय स्वतंत्र राज्य स्थापलें. त्याचा दरारा चोहोंकडे बसला. १६४८त खुद्द विजापूरच्या बादशहाच्या नोकरींतले पांचसातशें पठाण शिवाजीकडे नोकरी मागावयास आले व ते त्यानें आपले पदरीं ठेवले. बादशहानें या कृत्यास बंडखोरी ठरवून शहाजीच्या द्वारें शिवाजीला दाबांत ठेवण्याचा प्रयत्न केला, व तो फसल्यानंतर त्याच्यावर आपली फौज पाठविण्यास सुरुवात केली. तेव्हां शिवाजीनेंहि मोंगलांची सरदारी कारणापुरती पतकरून त्यांच्या व आपल्या बळावर विजापुरकरांशीं युद्ध आरंभिलें. हें युद्ध १६५३ पासून १६६२ पर्यंत चाललें. दर-

म्यान शिवाजीनें अफजुलखानास मारलें (१६५९). कोंकण जिंकून मराठी आरमाराचा पाया घातला; व कल्याणपासून गोव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणे-पर्यंत म्हणजे सुमारें १५० मैल लांब व १०० मैल रुंद एवढा मुलूख त्यानें आपल्या राज्यास जोडला. तेव्हां शिवाजी आपणास आटोपत नाहीं असें पाहून विजापूरच्या बादशहास शिवाजीशीं शहाजीच्या मध्यस्थीनें तह करावा लागला (१६६२). या युद्धांतून मोकळें होतांच शिवाजीनें मोंगलांवर आपला मोर्चा फिरविला. एका पातशाहीस जेरीस आणल्यावर दुसरीहि आपण जेरीस आणूं अशी उमेद शिवाजीस वाटूं लागणें स्वाभाविकच होतें. पण १६६१ साली मोंगलाई फौजेनें शिवाजीच्या ताब्यांतील कल्याण व भिवंडी घेऊन आपण होऊनच शिवाजीची कुरापत काढली होती. येथून त्याचें मोंगलांशीं जें युद्ध सुरू झालें तें १६७२–७३ पर्यंत राहूनराहून सुरूच होतें.

असो. शिवाजीचा व इंग्रजांचा जो प्रथम संबंध आला तो विजापूरकर व दिल्लीकर पातशहा यांच्याशीं युद्ध करितांनाच आला. विजापुरकरांशीं युद्ध सुरू असतां शिवाजीनें राजापुरावर सन १६४८ त स्वारी केली. या स्वारीनें इंग्र-जांस शिवाजीची चांगलीच दहशत बसली. या वेळीं राजापुरास इंग्रजांची वखार होती. व शिवाजीचा रोंख जरी पातशाही मुलखावर होता तरी इंग्रजांवरहि त्याचा डोळा होता, याचें कारण असें:

रांगणा येथें विजापूरच्या फौजेचा पराभव केल्यावर शिवाजी राजापुरास गेला. राजापुरास इंग्रजांची वखार असून तेथील इंग्रजांकडून पन्हाळ्यास वेढा घालणाऱ्या मुसलमानी फौजेला दारुगोळ्याची मदत झाली असा शिवाजीस संशय आला होता. म्हणून वखार लुटण्यापेक्षांहि आपल्या शत्रूस मदत करणाऱ्या इंग्र-जांचें पारिपत्य करावें असा शिवाजीचा हेतु होता. खुद्द राजापुरांतून पैसा वसूल केल्यानंतर त्यानें इंग्रजांची वखार लुटली, व तेथील व्यापाऱ्यांस पकडून दोन वर्षेपर्यंत त्यांना एका डोंगरी किल्ल्यावर कैदेंत अडकवून ठेवलें. राजापूरच्या लुटींत दहा हजार होनांचें इंग्रज व्यापाऱ्यांचें नुकसान झालें, अशा सबबीवर त्यांनीं राजापूरची वखार बंद केली. शिवाजीच्या तर्फे इंग्रजांची वखार लुटल्याची गोष्ट नाकबूल करण्यांत आली. कसेंहि असो. शिवाजीचा व इंग्रजांचा प्रथम संबंध आला तो हा असा आला. त्यामुळें शिवाजीची इंग्रजांस फार दहशत बसली. राजापूरची बातमी अर्थात् सुरतेस कळली. यामुळें शिवाजी सुरतेवरहि घाला घालितो कीं काय अशी भीति त्यांना पडली. " जेथें पहावें तेथें शिवाजी आहेच ! कसाहि प्रसंग आला तरी त्याला तो तयारच " अशा प्रकारचे उद्गार इंग्रजांच्या तोंडीं सर्वदा असत. सुरतेवर शिवाजी स्वारी करील ही इंग्रजांची भीति पुढें दोनतीन वर्षांत अखेर खरी ठरलीच.

१६५६ सालीं शिद्दी याकूबखानानें इंग्रजांशीं असें बोलणें लावलें कीं,

तुमची डच लोकांनीं राजापुरांत वखार घालूं नये अशी इच्छा आहे व माझीहि शिवाजीपासून उपसर्ग लागूं नये अशी इच्छा आहे. याकरितां तुम्हीं आम्हीं मिळून दुतर्फी बचावाचा तह करूं. मी डच लोकांना राजापुरांत वखार घालूं देत नाहीं, व तुम्हींहि मला शिवाजीविरुद्ध मदत करावी. पण सुरतेच्या गव्ह-र्नरानें या अटी मान्य केल्या नाहींत. अशा प्रकारचा तह झाल्याचें शिवाजीस कळलें तर तो लगेच आपल्यावर हत्यार उपशील व आमची धडगत लागणार नाहीं, असा पोक्त विचार करून इंग्रजांनीं शिद्याच्या तहाचा नाद सोडविला, व त्याला अंतःस्थ पैसे भरून डच लोकांना राजापुरास वखार घालण्यास प्रतिबंध करण्याचें त्यापासून कबूल करून घेतलें.

राजापुरानंतर शिवाजीची व इंग्रजांची गांठ सुरतेस पडली. राजापुरास जसे विजापूरच्या बादशहाच्या अंमलाखालीं इंग्रज वखार घालून राहिले होते, तसेंच सुरतेस त्यांना मोंगलांचा आश्रय होता. सुरत हें प्रथम प्रथम इंग्रजांचें व्यापाराचें मुख्य बंदर असून तेथें पुष्कळ व्यापारी माल उतरला जाई व मोंगलांस जकातीचें उत्पन्नहि पुष्कळ मिळे. शिवाजीला हें श्रीमंतीचें माहेरघर लुटावयाला बरें वाटलें असल्यास नवल नाहीं. सन १६६३ च्या पूर्वींहि त्यानें सुरतेकडे एखादी स्वारी केली असावी असें दिसतें. सन १६६३ फेब्रुआरी ता० ४ च्या पत्रांत इंग्रज वखारीच्या गव्हर्नरानें विलायतेस खालीलप्रमाणें मजकूर लिहून पाठविल्याचें आढळतें. "लॉयल मर्चंट व आफ्रिकन हीं जहाजें विलायतेस २९ जानेवारीला निघालीं. तीं इतक्या उशिरां निघण्याचें कारण, शिवाजीनें सुरतेवर स्वारी करून गांव लुटला हें होय. त्यामुळें कामधंदा बरेच दिवस थांबला असून गलबतांच्या काफिल्यांतून माल उतरणें कठीण झालें होतें. आमच्यापूर्वीच्या पत्रानंतर फिरून एक वेळ शिवाजी पुनः आल्याची बातमी उठली होती. या वेळेस मागच्या खेपेपेक्षांहि लोकांत गलबल फार झाली; लोक गांव सोडून निघून गेले. त्यांनीं आपला पैसाअडका व व्यापाराचा माल किल्ल्यांत आणून ठेवला. कित्येकांनीं तर तो किल्ल्याभोंवतालच्या खंदकांतहि पुरून ठेवला होता, आणि मोठालीं भांडीं नदीत टाकून दिलीं होतीं. शिवाजीनें कित्येकांचे हातपाय तोडल्याची वदंता उठल्यामुळें त्याच्या क्रूरपणास लोक इतके भिऊं लागले आहेत कीं, बादशहानें आपली फौज शहरच्या रक्षणास न पाठविली तर शिवाजी आल्याची नुसती हूल उठली तरी लोक गांव सोडून जातील."

सन १६६४ च्या जानेवारी महिन्यांत शिवाजीनें सुरतेवर स्वारी केली. त्या वेळीं शहरच्या मोंगल गव्हरनरास रक्षणाच्या कामीं इंग्रजी तोफांची बरीच मदत झाली. वास्तविक शिवाजीची स्वारी सुरत येथील इंग्रज व डच व्यापाऱ्यां-वर मुख्यतः नव्हती; तर मोंगलांवर होती. तथापि गोऱ्या व्यापाऱ्यांनीं आपापल्या बचावाची तजवीज करून ठेवली होती; इतकेंच नव्हे तर, त्यांनीं मोंगलांनाहि

मदत दिली. वखारीच्या बचाव केल्यामुळें कंपनीनें सुरत येथील प्रेसिडेंट सर जॉर्ज ऑक्सेंडेन यास सुवर्णपदक व दोनशें मोहरांची थैली बक्षीस दिली, आणि बादशहा औरंगजेब यानेंहि कृतज्ञतापूर्वक सदर प्रेसिडेंट यास बहुमानाचा पोषाख देऊन सुरत येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांना जकातीच्या कांहीं बाबी माफ केल्या.

पुढील सालीं शिवाजीनें ८५ लहान व ३ मोठीं जहाजें घेऊन कारवारावर स्वारी केली. याहि ठिकाणीं इंग्रजांची वखार होती. कारवार हें ठिकाण मजबूत नसल्यामुळें लवकरच तह झाला व शिवाजीला कबूल केलेल्या खंडणीपैकीं इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं आपल्या हिश्शाचे ११२ पौंड भरले.

सन १६७० सालीं शिवाजीनें सुरतेवर पुनः स्वारी केली. या वेळीं त्याच्या १५,००० फौजेनें शहर ताब्यांत घेतलें. कित्येक इंग्रज व्यापारी या वेळीं प्राणास मुकले व कांहीं व्यापारी मालाची लूटहि झाली. डच व्यापाऱ्यांच्या वखारीला शिवाजीनें उपसर्ग दिला नाहीं. फ्रेंचांचीहि या ठिकाणीं या वेळीं वखार होती. तिचें शिवाजीपुढें कांहीं न चालतां तिला आपल्या हद्दींतून जाण्यास शिवाजीला बिनतक्रार वाट द्यावी लागली. या स्वारींत शिवाजीच्या हातीं पुष्कळ माल व खजिना लागला.

यापुढील शिवाजीची व इंग्रजांची गांठ सन १६७३ सालीं हुबळी येथें पडली. येथेंहि इंग्रजांची एक वखार होती व या स्वारींत इंग्रज व्यापाऱ्यांचें सुमारें पाऊण लाख रुपये नुकसान झालें असें इंग्रजांचें म्हणणें आहे. या नुकसानीबद्दल इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं शिवाजीकडे भरपाई करून मागितली. पण नुकसानी झाली असल्यास किरकोळ झाली असेल, सबब भरपाई करून मिळणार नाहीं, असा शिवाजीनें जबाब दिला. येथेंहि शिवाजीचा मुख्य उद्देश इंग्रज व्यापाऱ्यांस लुटण्याचा नव्हता, फक्त मोंगलांवर स्वारी करण्याचा होता; तथापि त्या वेळीं शहरांत सर्व देशचे व्यापारी असल्यामुळें त्यांच्या मालाचीहि लूट झाली व इतरांबरोबर इंग्रज व्यापारीहि त्यांत सांपडले. राजापूर हुबळी या दोन व्यापाराच्या ठिकाणीं झालेल्या नुकसानीची भरपाई करून मिळण्याबद्दल मुंबईचा डेप्युटी गव्हर्नर ऑनजियर याची शिवाजीकडे पुष्कळ दिवस मागणी होती. पण ती मागणी रीतसर असल्याचें शिवाजीनें केव्हांहि मान्य केलें नाहीं. तथापि शिवाजीस जंजिरा येथें शिद्द्यावर जलमार्गानें स्वारी करण्यास इंग्रजांची मदत मिळाली तर हवी होती. सबब "पूर्वीं काय झालें असेल तें असेल; पण यापुढें इंग्रज व्यापाऱ्यांना आपणाकडून उपसर्ग लागणार नाहीं" असें शिवाजीनें आश्वासन दिलें, व फिरून राजापुरास जाऊन तुम्हीं वखार घाला, माझी हरकत नाहीं, असें सांगितलें. पण पूर्वींच्या अनुभवावरून विशेष प्रकारच्या खातरजमेशिवाय राजापुरास पुनः वखार उभारण्याचें त्यांना धैर्य होईना. शिद्द्याविरुद्ध शिवाजीस मदत करण्याचेंहि इंग्रजांस संकटच वाटलें असावें. कारण, मुंबईहून

जांजिरा जवळ असल्यामुळें शिवाजीस मदत केली असतां शिद्द्याच्या आरमाराचा घाला मुंबईवर केव्हां पडेल याचा नेम नव्हता. म्हणून " आम्ही काय व्यापारी ! आम्हांला या युद्धाच्या भानगडी कशाला ? केवळ आपल्या बचावाशिवाय लढाईचे कटकटींत पडण्याची आमची इच्छा नाहीं " असें सांगून इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं वेळ मारून नेली. तथापि नुकसानीची भरपाई मिळण्याचा नाद मात्र इंग्रजांनीं सोडला नव्हता. १६७३ च्या मे महिन्यांत निकल्स नांवाचा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा वकील संभाजीमार्फत शिवाजीच्या भेटीस गेला. पण या भेटींत कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

१६७४ मध्यें मराठ्यांचें दहा हजार सैन्य साष्टीस आलें, आणि वसई प्रांतांतून चौथ वसूल करण्यास त्यानें आरंभ केला. यामुळें मुंबईच्या इंग्रजांस फार दहशत बसली. याचा परिणाम असा झाला कीं, शिवाजीस रायगड येथें राज्याभिषेक झाला त्या वेळीं इंग्रज व्यापाऱ्यांतर्फें मुंबईहून हेनरी ऑक्सेंडेन हा बरोबर दोन इंग्रज व्यापारी घेऊन शिवाजीचें अभिनंदन करून नजराणा देण्याकारितां गेला. या प्रसंगीं शिवाजी व इंग्रज यांचा शांतपणानें निकट परिचय होऊन तहहि ठरला. ह्या तहावर ६ एप्रिल सन १६७४ या दिवशीं सह्या झाल्या. तह २० कलमी असून त्यांत पुढील ४ मुख्य मुद्दे होते:—

(१) राजापूर येथें झालेली ऐन नुकसानी इंग्रजांस शिवाजीनें भरून द्यावी. राजापूर दाभोळ चौल व कल्याण येथें वखारी घालण्यास इंग्रज व्यापाऱ्यांना परवानगी मिळावी. शिवाजीच्या ताब्यांतील सर्व मुलखांत इंग्रजांनीं व्यापार करावा. त्यांनीं मालाची खरेदी विक्री स्वतःस व्यापारी दृष्टीनें योग्य वाटेल त्या दरानें करावी. दराच्या बाबतींत ते अमुकच असावे अशी सक्ती शिवाजीकडून इंग्रजांस होऊं नये.

(२) शिवाजीच्या मुलखांत आणलेल्या मालावर इंग्रजांनी किंमतीवर शेंकडा २॥ टक्के जकात द्यावी.

(३) इंग्रज व शिवाजी या उभयतांचीं नाणीं परस्परांच्या मुलखांत मानलीं जावीं.

(४) एकमेकांनीं एकमेकांचीं घेतलेलीं जहाजें परत द्यावीं.

राजापूर येथील वखारीच्या नुकसानीबद्दल वेगळा विशेष ठराव होता. नुकसानीची रक्कम १०,००० मोहोरा, पण त्या इंग्रजांस प्रत्यक्ष न मिळतां अन्य रीतीनें त्यांची पोंच व्हावी. ती अशी कीं, इंग्रजांनीं शिवाजीपासून पुढील तीन वर्षांत दरसाल५०००प्रमाणें१५,०००मोहरांच्या किंमतीचा माल खरेदी करावा. त्यांपैकीं इंग्रजांनीं फक्त साडेसात हजार मोहोरा नगद द्याव्या आणि बाकीच्या साडेसात हजार मोहोरा राजापूर येथें फिरून वखार स्थापन होईल तेव्हां आयात मालावर इंग्रजांनीं जी जकात द्यावयाची तींतून वळत्या करून

घ्याव्या. जिंकलेलीं जहाजें परत देण्याची अट शिवाजीनें मोठ्या कष्टानें मान्य केली. कारण, लढाईंत जिंकलेल्या लुटीवर राजाचा विशेष हक्क व प्रेम असतें. इंग्रजी टांकसाळेंतील नाण्यासंबंधानेंहि शिवाजीनें एकदम मान्यता दिली नाहीं. या नाण्यांत ग्वरोग्वर जितकें सोनें रुपें असेल तितकीच त्याची किंमत धरावी, त्यावर लिहिलेली किंमत धरूं नये असें शिवाजीचें म्हणणें होतें. पण शेवटीं या दोन्ही शर्तींविषयींचा आग्रह शिवाजीनें सोडला. तहांत लिहिल्याप्रमाणें राजापूर येथें फिरून इंग्रजांनीं वखार घातली; पण पुढें ती फारशी किफायत-शीर झाली नाहीं.

सन १६७८ सालीं ५७ जहाजांचें आरमार व चार हजार सैन्य घेऊन पनवेलीवर व शिद्दी कासीम याजवर हल्ला करण्याचा शिवाजीचा विचार होता. पण इंग्रजांनीं मध्यें पडून शिद्द्याचें रक्षण केलें. आम्ही व्यापारी लोक, कोणाच्या भांडणांत कशाला पडा ? अशा त्रयस्थपणाच्या विचारानें राहण्याचें इंग्रजांनीं योजिलें होतें; तथापि त्यांच्या हातून सर्वस्वीं तसें घडत मात्र नसे. जंजिऱ्यापासून मुंबईपर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्यावर शिद्दी व मराठे या उभयतांच्या जहाजांचीं नेहमीं युद्धें होत. मुंबई बंदर इंग्रजांचे ताब्यांत असल्यामुळें मराठ्यांच्या मुलखावर स्वारी करून अथवा किनाऱ्यावरील प्रजेला त्रास देऊन शिद्द्याच्या आरमाराला मुंबई बंदरांत आश्रय घेतां येत असे. यामुळें इंग्रज शिद्द्याला आंतून सामील आहेत असा संशय शिवाजीस वारंवार येई. एकवेळीं तर शिद्द्याचा बंदोबस्त करा, नाहीं तर तुम्हांस जड जाईल, असा धमकीचा खडखडीत निरोप शिवाजीनें मुंबई येथील इंग्रज प्रेसिडेंटास पाठविला. तेव्हां इंग्रजांस आपला त्रयस्थपणा बाजूस सारून अगोदर शिद्द्याचा बंदोबस्त करावा लागला. शिद्द्याच्या त्रासा-मुळें मराठी सैन्याच्या मुंबईवर एकदोन स्वाऱ्या होण्याचा बेत आला होता, पण तो टळला. सन १६८० च्या एप्रिल महिन्यांत शिवाजीच्या मुलखांत पकडलेले कित्येक हिंदु लोक शिद्द्यानें मुंबई बंदरांत विकावयास काढले तेव्हां, मुंबईतील इंग्रजांनीं एकवीस हिंदु लोकांचा पत्ता लावून त्यांना गुलामगिरीच्या संकटांतून सोडविलें. सन १६७९ सालीं पश्चिमकिनाऱ्यावरील आरमार बरेंच कमी करण्याचें कंपनीच्या बोर्डानें ठरविलें. त्यामुळें मुंबईकरांस मराठ्यांची फार भीति वाटूं लागली. पण शिवाजीच्या मरणानें त्यांची भीति लवकरच कमी झाली.

शिवाजी व इंग्रज यांच्या संबंधाविषयींची हकीकत अलीकडील इतिहास-संशोधक मंडळींनीं प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्रांतून फारशी उपलब्ध होत नाहीं. बखरींतून तर इंग्रजांचा नामनिर्देशहि फारसा आढळत नाहीं; मग कोणत्याहि व्यव-हाराची कच्ची हकीकत सांपडणें अशक्यप्राय आहे. पण शिवाजीच्या वेळीं इकडे असणाऱ्या इंग्रज व्यापारी कंपनीचे सरकारी कागदपत्र त्यांच्या दप्तरांतून उप-

लब्ध होत असून पुष्कळसे छापलेहि गेलेले आहेत. त्यांच्या व इतर माहितीच्या आधारानें इंग्रज इतिहासकारांनींहि या विषयावर प्रबंध लिहिलेले आहेत. त्यांत मात्र माहिती बरीच मिळते. या माहितीवरून एकच निष्कर्ष निघतो व तो हा कीं, शिवाजीचा व इंग्रजांचा जेवढा संबंध आला तेवढ्यांत शिवाजीनें इंग्रजांवर आपली छाप उत्तम रीतीनें बसविली होती; व तेहि त्याच्याशीं भिऊन अदबीनें वागत. आतां, कित्येक ठिकाणीं इंग्रज ग्रंथकारांनीं अशीं विधानें केलेलीं आहेत कीं, " इंग्रजांपुढें शिवाजीचें कांहीं चाललें नाहीं; त्यास त्यांच्यापुढें हारच खावी लागली. " पण त्यांनींच दिलेल्या समग्र हकीकतीनें या अनुमानाचें अनायासें खंडण होतें. रा. सरदेसाई यांनीं या विषयावरील इंग्रजी ग्रंथांचें परिश्रमपूर्वक पर्यालोचन करून आपल्या 'मराठी रियासती'च्या पुस्तकांत या मुद्द्यास कांहीं पानें दिलीं आहेत; त्यांतील कांहीं भाग प्रायः त्यांच्याच शब्दांनीं खालीं देत आहों:—

" शिवाजीपासून बराच उपद्रव झाला असूनहि त्याजला सन्मानपुरःसर मोठेपणा देणें इंग्रज व्यापाऱ्यांस भाग होतें. इंग्रजांस धान्यसामग्री व सर्पण हीं शिवाजीच्या मुलखांतून येत होतीं. म्हणून सुरतेस तो त्रास देत असतांच मुंबईचे इंग्रज व्यापारी त्याची मोठ्या आर्जवानें समजूत घालीत होते. सन १६७२ त कुलाबा जिल्ह्यांतील घोडबंदरची पोर्तुगीज वसाहत काबीज करण्याचा शिवाजीनें प्रयत्न केला, तेव्हां तर मुंबईचे इंग्रज अगदींच घाबरून गेले, व त्याची मर्जी संपादून स्नेहाचा तह करण्याकरितां मिस्टर उस्टिक यास त्यांनीं शिवाजीकडे पाठविलें. हा तह करण्यांत शिवाजीचाहि फायदाच होता. कारण, त्यांच्या व्यापारामुळें शिवाजीनें जिंकलेल्या प्रदेशाची किंमत वाढूं लागली होती; व इंग्रजांशीं सख्य झाल्यानें त्यांनीं मोंगल फौजेस शिवाजीवर आपल्या ठाण्यांतून येऊं दिलें नसतें. शिवाजी तह करण्यास कबूल झाला. उस्टिकनें पूर्वींच्या नुकसानीबद्दल म्हणून ३२ हजार पॅगोडांची मागणी केली, ती मात्र शिवाजीनें धुडकावून दिली. " तुम्ही राजापुरास आपली वखार घालावी व जंजिऱ्याचे शिद्दीचा पाडाव करण्यास आपणास मदत करावी, म्हणजे इतःपर तुमच्या वाटेस न जातां तुमच्याशीं स्नेहसंबंध ठेवूं," असें शिवाजीनें इंग्रज वकिलास सांगितलें. या दोनहि अटी इंग्रजांस कबूल झाल्या नाहींत. दुसऱ्यांदां सन १६७३ च्या मेमध्यें निकोल्स नामक वकील इंग्रजांकडून शिवाजीकडे आला. त्यानें संभाजीचे मार्फत शिवाजीची भेट घेतली; परंतु त्यांच्यापासून महत्त्वाची अशी कोणतीच गोष्ट घडून आली नाहीं.

" शिवाजीला जिकडे तिकडे विजय प्राप्त झाल्यामुळें त्याचीं कृत्यें सर्व मराठ्यांस आवडूं लागलीं, व त्यांच्या संमतीनें सन १६७४ त त्यानें राज्यपदाचा यथाविधि स्वीकार केला. त्या समारंभास हेनरी आक्सेंडेन मुंबईचा डे. गव्हर्नर

हा हजर होता. ईस्ट इंडिया कंपनीच्यातर्फे दुसरे दोन इंग्रज व्यापारी बरोबर घेऊन तो त्या समारंभास रायगडावर गेला होता. त्या वेळीं साधल्यास शिवाजींशीं तह करण्याचाहि आक्संडेनचा विचार होता. या कामासाठीं हे कंपनीचे वकील सन १६७४ च्या एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस मुंबईहून जहाजांत बसून निघाले, ते प्रथम चौलास जाऊन दुसरे दिवशीं रोह्यास पोंचले. रोह्याहून पालखी करून ते निजामपुरास आले. पांचवे दिवशीं रायरी डोंगराच्या पायथ्याशीं पाचाड म्हणून गांव आहे तेथें त्यांनीं मुक्काम केला. शिवाजी प्रतापगडावर असल्यामुळें पाचाड येथें त्यांस कांहीं दिवस काढावे लागले. नारायणजी पंडित नांवाचा शिवाजीचा हुशार कामगार त्यांस पाचाड येथें भेटला. शिवाजीच्या उद्देशांची त्यानें इंग्रज वकिलास चांगली ओळख करून दिली. जंजिऱ्याचे शिद्दीशीं तह करावा व त्यास बुडविण्याचा प्रयत्न शिवाजीनें करू नये; तसेंच आपणास व्यापाराच्या सवलती देऊन उभयतांचा फायदा करून घ्यावा, असें इंग्रजी वकिलाचें मागणें होतें. नारायणजीनें वकिलास असा सल्ला दिला कीं, "शिद्दीविषयीं शिवाजींशीं बोलणें काढाल तर तुमचा सर्वच बेत फसेल. शिद्दीचा समूळ उच्छेद करण्याचा शिवाजीचा विचार असल्यामुळें तो तुमच्या बोलण्यास मान देणार नाहीं. तुमचें व्यापाराचें बोलणें वाजवी आहे; आपल्या राज्यांतील व्यापार वाढविण्याची शिवाजीचीहि फार इच्छा आहे. आजपर्यंत धामधुमींत काळ गेल्यानें या गोष्टीकडे लक्ष देण्यास शिवाजीस फुरसत मिळाली नाहीं; परंतु आतां राज्याभिषेक झाल्यावर राज्यव्यवस्थेचेंच काम तो हातीं घेणार आहे." नारायणजीचा अधिकार व धूर्तता विशेष आहे असें इंग्रज वकिलास आढळून आलें, आणि त्यानें त्यास एक आंगठी नजर केली.

" ता. १५ मेच्या सुमारास शिवाजी रायगडास परत आल्यावर इंग्रज वकील किल्ल्यावर गेले. वाड्यापासून एक मैलावर वकिलांस राहण्यासाठीं बंगला देण्यांत आला, व तेथ ते मोठ्या आनंदानें राहूं लागले. शिवाजी त्या वेळीं फारच गडबडींत होता. तथापि वकील आल्यानंतर चार दिवसांनीं नारायणजीच्या मार्फत त्यांची शिवाजीनें भेट घेतली. व्यापारवृद्धीविषयीं इंग्रजांचें म्हणणें शिवाजीस फारच पसंत पडलें; व त्याजबद्दलची वाटाघाट करून तहाचीं कलमें ठरविण्याचें काम शिवाजीनें पेशवा मोरोपंत पिंगळे याजकडे सोपविलें. पुढें शिवाजीस नजर करण्याकरितां ज्या जिनसा इंग्रज वकिलांनीं आणल्या होत्या त्या कशा रीतीनें द्याव्या हें दोन दिवसांनीं त्यांनीं नारायणजीस भेटून ठरविलें; व मोरोपंत पेशव्याच्या मार्फत त्या जिनसा शिवाजीस देण्यांत आल्या. तसेंच तेथील मोठमोठ्या सर्व अधिकाऱ्यांस कांहीं तरी वस्तु नजर करणें चांगलें असेंहि नारायणजीनें त्यांस सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं बहुतेकांस पोषाख वगैरे दिले. शेवटीं नारायणजीच्या मार्फत तहाविषयीं शिवाजीचा अभिप्राय इंग्रज वकिलांस कळला.

अभिषेकाच्या दिवशीं झालेल्या मोठ्या दरबारास इंग्रजांचा एक मोठा वकील गेला होता. या दरबारचें चित्तवेधक वर्णन त्यानें लिहून ठेवलें आहे. अभिषेकानंतर कांहीं दिवसांनीं तह ठरून त्याजवर सर्व अधिकाऱ्यांच्या सह्या वगैरे झाल्यावर इंग्रज वकील परत निघाले. ते त्या वर्षाच्या नारळीपौर्णिमेच्या सुमारास मुंबईस पोंचले.

"शिवाजीचें आरमार किती मोठें होतें, याचा कारवारच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं सन १६६५ त उल्लेख केला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, त्या वेळेस कमींत कमी ८५ तारवें (फ्रिगेट्स) व तीन जहाजें (शिप्स्) शिवाजीपाशीं होतीं. कागदावरील अक्षरावरून पाहिलें तर युरोपांतील बलिष्ठ राष्ट्रांस सुद्धां त्या वेळेस एवढ्या आरमाराची दहशत पडली असती. परंतु शिवाजीचीं तारवें फार मोठीं नसावीं असा इंग्रजांचा अंदाज आहे.

"पश्चिमकिनाऱ्यावर इंग्रज अगदीं स्वस्थ न बसतां साधेल तितका लाग साधीत होते. त्यांचे जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं बरेच व्यवहार चालू होते. शिवाजीच्या मुलखावर स्वारी करण्यासाठीं मुंबईच्या बंदरांत आपलें आरमार ठेवण्याची परवानगी हा शिद्दी इंग्रजांपाशीं वारंवार मागे; परंतु इंग्रजांस शिवाजीची भीति असल्यामुळें त्यांच्यानें शिद्दीस उघड आश्रय देववत नसे. आश्रय न द्यावा तर दुसरीकडून मोंगल बादशहाची भीति इंग्रजांस होती. सन १६७७ त शिद्दी संबूळ हा दांडगाईनें मुंबई बंदरांत वखा करून तेथून शिवाजीच्या कुर्ला वगैरेकडील मुलखांत उपद्रव देऊं लागला. त्यानें एका ब्राह्मणास वश केलें व त्याजला गलबतें व पैसे देऊन शिवाजीचे प्रदेशांतील कित्येक प्रमुख ब्राह्मणांस वश करून आपल्याकडे आणण्यासाठीं पाठविलें. पकडून आणलेल्या ब्राह्मणाचे शिद्दीनें नाना तऱ्हेनें हाल केले. हें शिवाजीस समजतांच त्यानें शिद्दीस आश्रय दिल्याबद्दल इंग्रजांस अशी कांहीं जबरदस्त तंबी दिली कीं, लगेच कंपनीच्या प्रेसिडेंटानें शिवाजीच्या मुलखास उपद्रव देणाऱ्या ११ इसमांस पकडून तिघांस देहान्तशिक्षा दिली, व बाकीच्यांस गुलाम करून आफ्रिकेच्या पश्चिमकिनाऱ्यावर सेंट हेलेना येथें पाठविलें. दुसऱ्या वर्षीं पुनः असाच प्रकार होऊन शिद्दीनें अनेक ब्राह्मणांचा छळ केला. या शिद्दीचा सर्व डोळा ब्राह्मणांवर असे. कारण, शिवाजीस ब्राह्मण चांगलें साहाय्य करित असत. पुढें दुसऱ्या कामामुळें शिद्दीचा सूड घेणें तसेंच राहिलें. सन १६८० च्या एप्रिल महिन्यांत शिद्दीनें शिवाजीच्या मुलखांतून कांहीं लोक पकडून मुंबईंत विक्रीस आणले. हें इंग्रजांस समजतांच त्यांनीं २१ असामींस शिद्दीच्या हातून सोडवून स्वदेशीं पाठविलें. तरी इंग्रज आपल्या बंदरांत शिद्दीस थारा देतात हें शिवाजीस खपेना व दोघांवरहि चांगला दाब ठेवतां यावा म्हणून सन १६७९ (?) च्या भर पावसाळ्यांत शिवाजीनें मुंबईच्या लगत्यास असलेलें समुद्रांतील खांदेरी

बेट काबीज केलें. तेव्हांपासून खांदेरीहून त्यास शिद्दी व इंग्रज या दोघांवरहि चांगला दाब ठेवतां येऊं लागला. शिवाजीनें खांदेरी घेतल्यामुळें इंग्रजांस फार वैषम्य वाटलें. पोर्तुगीज लोकांनीं मुंबईबरोबरच हीं बेटें आपल्यास दिलीं, असा इंग्रजांनीं आपला हक्क दाखविला. हा हक्क वसईस पोर्तुगीज लोकांस समजतांच त्यांनीं इंग्रजांस झिडकारून लावलें, व स्वतः आपलाच हक्क ते सांगू लागले. पुढें इंग्रजांनीं शिद्दीशीं सख्य करून खांदेरीस शिवाजीच्या आरमारावर स्वारी केली. शिवाजीच्या लोकांनीं इंग्रजांस शांतपणें बेटावर येऊं दिलें, व मग त्या सर्वांचा शिरच्छेद केला! नंतर 'रिव्हेंज' नामक इंग्रजांचें पंधरा तोफांचें जहाज व दोनशें लोक असलेलीं दुसरीं गलबतें खांदेरीजवळ मराठ्यांस अडविण्याकरितां आक्टोबर महिन्यांत आलीं. कॅप्टन मिंचिन व केग्विन हे त्या जहाजांवर मुख्य होते, तेव्हां इंग्रज व मराठे यांची निकराची लढाई होऊन दोघांचीहि पुष्कळ खराबी झाली. तरी [ज्यावर इंग्रजांचा पुष्कळ दिवसांचा डोळा होता तें] खांदेरी बेट इंग्रजांस मिळालें नाहीं. या वेळीं दौलतखान हा शिवाजीच्या आरमाराचा मुख्य होता.

"खांदेरी व त्याच्या शेजारचें दुसरें लहान बेट उंदेरी हीं दोन खडकाळ बेटें एकमेकांपासून पाऊण मैलाच्या अंतरावर असून मुंबईहून आगबोटींत बसून दक्षिणेस जातांना लागतात. त्यांजवर वस्ती नव्हती; परंतु त्यांतून इंग्रजांस सर्पण मिळे, व मुंबई बंदरांत येणाऱ्या सर्व जहाजांवर तेथून चांगली देखरेख ठेवतां येई. तीं बेटें काबीज करण्याकरितां इंग्रजांनीं नानातऱ्हा केल्या. शिवाजीशीं युद्ध करून तीं परत घेण्याकरितां त्यांनीं कोर्ट ऑफ डायरेक्टरकडे पुनःपुनः परवानगी मागितली. कोर्ट ऑफ डायरेक्टरांनीं दर खेपेस इतकेंच लिहावें कीं, "खांदेरी-उंदेरीकरितां आम्हांस लढाई कर्तव्य नाहीं, हें तुम्हांस वारंवार कळविलेलेंच आहे. शिवाय अशाप्रकारें युद्ध करण्याचा आपला बाणा नाहीं, व त्यांत आपला फायदाहि नाहीं, म्हणून लढाई करूं नका, असें कंठशोष करून आम्ही तुम्हांस सांगत आहों." या लिहिण्यावरून आपल्याविषयीं एतद्देशीय लोकांचे मनावर झालेला परिणाम पाहून मुंबईकर इंग्रजांस अत्यंत दुःख झालें. त्यांनीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें येथील लोक आपल्यास हिणवितात असें विलायतेस लिहून पाठविलें.

"तुमचे लोक (इंग्रज) इतकी बढाई कशास मारतात? तुम्हीं कोणते विजय संपादले आहेत? तुमच्या तरवारीनें कोणतें महत्कृत्य केलें आहे? तुमचा हुकूम कोणीं मानिला आहे? तुमच्यापाशीं आहे काय? डच लोकांनीं तर तुमच्यावर शह ठेवलाच! पोर्तुगीज लोकांनीं कांहीं माणुसकीचीं कामें तरी केलीं आहेत; परंतु तुमची तर सर्व लोक टर उडवितात. मुंबई तरी तुम्हीं जिंकून थोडीच घेतली! व ती तरी राखण्याचें सामर्थ्य तुमच्यांत कोठें आहे? असें

असून तुम्ही उगाचच लढाईचा डौल मारतां आणि आमच्या राजांची बरोबरी करतां ती काय म्हणून ?" परंतु हे शब्द खरे करून दाखविण्यास मराठ्यांचा पुरस्कर्ता शिवाजी यापुढें वांचला नाहीं. तरी मरणापूर्वीं इंग्रजांस त्यानें आपल्या तंत्रानें वागण्यास लावलें. खांदेरी घेण्याचा नाद इंग्रजांनीं साफ सोडून दिला. त्यांचें आरमार खांदेरीकडे शिद्दीच्या मदतीस होतें तें त्यांनीं परत बोलाविलें व सन १६८० च्या मार्च महिन्यांत शिवाजीच्या वकिलाबरोबर त्यांनीं तह केला. शिद्दीस मुंबई बंदरांत आश्रय द्यावयाचा नाहीं असें त्यांनीं कबूल केले, व सन १६७४ तील तह पुनः कायम करण्यांत आला.

"शिवाजीचा दरारा इंग्रजांस किती होता, याचा उल्लेख ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इतिहासांत पदोपदीं आढळतो. कोणी मराठा सरदार आला तरी शिवाजीच आला असें इंग्रजांस वाटे. शिवाजी हें एक सामान्य नामच होऊन बसलें होतें ! सन १७०३ सालीं इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं सुरतच्या डायरींत असें लिहून ठेवलें आहे कीं, " शिवाजी पुनः सुरतेवर येत आहे. त्याची फौज तर अगोदरपासूनच सुरतेच्या आसपास गोळीवार करीत आहे!" या भीतीनें त्यांनीं सुरतच्या ठाण्याची विशेष मजबुती केली ! त्या वेळेस कित्येक इंग्रज कारकून मंड-ळीस लष्करी काम सांगण्यांत आले; व तें त्यांनीं केलें नाहीं म्हणून कित्येकांस शिक्षाहि झाल्या. सारांश, हा सगळा प्रभाव शिवाजीच्या नांवाचा. बंगाल्यांतील इंग्रज व्यापाऱ्यांस तर शिवाजी अमरच आहे असें वाटे. सन १६८० च्या एप्रिल महिन्यांत शिवाजी मरण पावला, ही बातमी मुंबईच्या प्रेसिडेंटानें कलकत्त्यास कळविली, त्या वेळेस कलकत्त्याहून जबाब आला तो असा: "शिवाजी इतक्या वेळां मेला आहे कीं, तो अजून अमरच आहे असें कित्येकांस वाटू लागलें आहे. त्याची मरणाची वार्ता लोकांस खरी न वाटण्याचें कारण असें कीं, आजपर्यंत त्यास जिकडे तिकडे विजयच येत गेले व त्याचप्रमाणें त्याच्या-मागें हिमतीनें काम चालविणारा मनुष्य कोणी नसल्यामुळें मराठ्यांच्या ताव-डींतून सुटल्याचा आम्हांस प्रत्यक्ष अनुभव येईल तेव्हांच शिवाजी खरोखर मेला असें आम्ही समजूं !"

ज्या खांदेरी-उंदेरीसंबंधानें शिवाजीचा व इंग्रजांचा संबंध आला त्याची थोडक्यांत हकीकत ही अशी आहे. उंदेरीजवळचें खांदेरी बेट ही मुंबई बंदरा-नजीक एक नाक्याची व माऱ्याची जागा आहे. यामुळें मराठे हबशी व इंग्रज हे तिघेहि हें बेट आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होते. आपल्या मृत्यूच्या आदल्याच वर्षीं शिवाजीनें हें खांदेरी बेट हस्तगत केलें होतें. येथून खुद्द हबशाला-व इंग्रज हबशाला कुमक करितात किंवा आश्रय देतात असें वाटेल तेव्हां इंग्रजांना-शह देणें शिवाजीला सोईचें पडत असे. अर्थात् हबशी व इंग्रज यांची मराठ्यांविरुद्ध जूट झाली. १६७९ च्या आगष्टांत शिवाजीनें

तीनशें शिपाई व तीनशें मजूर यांस बरोबर सामानसुमान व दारूगोळा देऊन खांदेरी बेटाची डागडुजी व तटबंदी करावयास पाठविलें. असें पाहून मुंबईच्या गव्हर्नरानेंहि मालाच्या तीन जहाजांत चाळीस गोरे खलाशी घालून शिवाजीच्या लोकांस प्रतिबंध करण्यास पाठविलें. पण त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. दहाबारा दिवस बेटाच्या आसपास फिरून हीं जहाजें मुंबईस परत आलीं. तेव्हां १६ तोफांचें एक लढाऊ गलबत बरोबर देऊन फिरून तीच तुकडी मुंबईहून खांदेरीस रवाना करण्यांत आली. तारीख १९ सप्टेंबर रोजीं मराठ्यांनीं या स्वारीपैकीं एक लेफ्टेनंट मारून सहा गोरे खलाशी कैद करून बेटावर नेले. याच सुमारास चौल येथें शिवाजीचें आरमार तयार होत होतें असें पाहून, मुंबईकरांनीं दुसरीं कित्येक जहाजें भाड्यानें घेऊन एक मोठा काफिला तयार केला. त्यांत सुमारें दोनशें गोरे शिपाई होते. या दोन आरमारांची लढाई खांदेरीजवळ ता. १८ आक्टोबर सन१६७९रोजीं होऊन प्रथम इंग्रजी आरमाराचा मोड झाला. पण रिव्हेंज नामक त्यांच्या जहाजानें विशेष नेट धरल्यामुळें व मराठ्यांचें आरमार पांच तारवें बुडाल्यामुळें परत फिरलें व नागोठणच्या खाडींत शिरलें.

या सुमारास शिवाजीचें पांच हजार सैन्य कल्याणास आलें, व ठाण्यावरून माहीम येथें जाऊन मुंबईवर हल्ला करण्याचा त्याचा विचार होता. पण ठाण्यावरून जाण्यास पोर्तुगीज सरकाराकडून त्यास परवानगी मिळेना. इकडे मुख्य आरमार परत गेलें तरी त्याचे लहानसान पडाव रात्रींच्या अंधारांत इंग्रजी आरमाराचा डोळा चुकवून खांदेरी बेटावरील मराठ्यांस शिधासामग्री नेऊन खुशाल पोंचवीत. पुढें खांदेरीच्या किल्ल्यावर मराठ्यांनीं तोफा चढवून इंग्रजांच्या आरमारावर मारा सुरू केला. तेव्हां हें आरमार तेथून उठून नागोठणच्या खाडीच्या तोंडीं जागा धरून राहिलें. नोव्हेंबरांत हबशाचें आरमारहि सुरतेच्या अधिकाऱ्यांशीं सलोखा करून व सामानसुमान घेऊन खांदेरीजवळ इंग्रजी आरमारास येऊन मिळालें. पण हबशी व इंग्रज या दोघांनाहि खांदेरी बेट आपणा एकट्यासच हवें असें वाटत असल्यामुळें दोघांनीं मिळून बेटावर हल्ला करण्याची मसलत बरेच दिवस बनेचना. तेव्हां सिद्दी कासम हा एकटाच खांदेरी बेटावर तोफांचे गोळे टाकूं लागला; पण त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं असें पाहून त्यानें आपले लोक समोरच्या उंदेरी बेटावर उतरवून तें बेट तो हाताखालीं घालून बसला.

इकडे शिवाजीनें रायगडाहून मुंबईस इंग्रजांकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें सुरू केलें होतें. " तुम्ही हबशाशीं संगनमत करून वागतां तें खरें कीं खोटें हें खांदेरीप्रकरणावरून पहा, " असें वकिलानें अंगीं लावतांच मुंबईच्या गव्हर्नरानें आपलें आरमार खांदेरीहून परत बोलाविलें, आणि हबशाचें आरमार

मराठ्यांच्या मुलखावर हल्ला करणार नाहीं अशी हमी देईल तरच आम्ही त्यास मुंबई बंदरांत थारा देऊं, अशी इंग्रजांनीं शिवाजीच्या वकिलाची खातरी केली.

१६८० सालीं शिवाजी वारला व संभाजी गादीवर बसला. या वेळीं शिद्याच्या स्वाऱ्या पश्चिमकिनाऱ्यावर होत असल्यामुळें संभाजीनें शिद्याशीं एकदम युद्ध आरंभिलें. शिद्याच्या आरमाराशीं संभाजीच्या आरमाराची पहिली लढाई मुंबई व अलिबागच्या दरम्यान उंदेरी बेटाजवळ झाली. तींत शिद्याचा जय होऊन त्यानें ७० मराठ्यांचीं डोकीं तोडून मुंबईस आणलीं व हीं डोकीं भाल्यावर अडकवून त्यांची किनाऱ्यावर रांग लावून आपल्या विजयश्रीचें प्रदर्शन करण्याचा त्याचा विचार होता; पण मुंबई बेट प्रत्यक्ष इंग्रजांच्या ताब्यांत असल्यामुळें त्यांनीं हें भयंकर प्रदर्शन करण्याची मनाई केली. याच सुमारास संभाजीनें इंग्रजांशींहि युद्ध सुरू केलें. कारण, वर सांगितलेल्या तहांतील शेवटच्या म्हणजे शिद्यासंबंधाच्या कलमाचा अंमल इंग्रजांनीं बरोबर केला नाहीं. १६८२सालीं संभाजीनें मुंबई बंदरांतील एलीफंटा बेटाची डागडुजी व तटबंदी सुरू केली. १६८३ सालीं मस्कत येथील आरबी चांचे लोकांनीं प्रेसिडेंट नांवाचें इंग्रजांचें जहाज फोडून लुटलें. हे आरब खलाशी संभाजीनेंच पाठविले असें राजापूर येथील इंग्रजांनीं मुंबईस कळविलें. त्यावरून मुंबईकरांनीं आपला वकील संभाजीकडे रायगडास पाठविला. परंतु ह्या आरबांची आपणास वार्ताहि नाहीं असें संभाजीनें सप्रमाण दाखवून दिलें.

सन १६८६ सालीं कंपनीचें मुख्य हपीस सुरतेहून मुंबईस येऊन दाखल झालें, व सुरत हें एक यापुढें दुय्यम प्रतीचें ठाणें होऊन राहिलें. पण संभाजीचें लक्ष यापुढें मुंबईकडून उडून दक्षिणकोंकणप्रांतीं गोव्याकडे लागलें; आणि पोर्तुगीज लोकांवर स्वारी करण्याच्या भरांत इंग्रजांकडील त्याचा संबंध बराच कमी झाला.

राजारामाची बहुतेक कारकीर्द मोंगलांशीं दूरदेशीं झगडण्यांत गेल्यामुळें त्याचा व इंग्रजांचा फारसा संबंध आला नाहीं; सन १७०३ सालीं फेब्रुआरी महिन्यांत मराठे सुरतेकडे गेले व त्यांनीं सुरत शहरच्या आसपास दोन मैलांवरचीं खेडींपाडीं लुटून जाळपोळ केली; पण प्रत्यक्ष सुरतेंत प्रवेश न करतां मराठी फौजा अखेर परत फिरल्या. सुरत लढविण्याची याहि वेळीं कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनीं जय्यत तयारी केली होती. फिरून १७०६ सालीं अहमदाबादेजवळ मराठ्यांनीं मोंगलांचा पराभव केल्यावर सुरत व भडोच यांचे दरम्यान मराठी फौजा पसरल्या होत्या व त्यांनीं या दोन्ही शहरांतील लोकांपासून खंडणी वसूल करून घेतली.

याच सुमारास कान्होजी आंग्रे हा उदयास येऊं लागला असून कोंकणच्या किनाऱ्यावर त्याची आणि इंग्रजी व्यापाऱ्यांची गांठ पडूं लागली होती.

कान्होजी हा स्वतःच्या हिमतीवर दर्यावर्दीपणाचा धंदा करीत असे, व थोड्याच काळांत इंग्रजांना तो आपल्या व्यापारास एक नवीन धोकाच उत्पन्न झाला असें वाटूं लागलें. त्यानें खांदेरी बेटाचा ताबा घेऊन त्यावर वस्ती करविली होती.

सन १७१८ सालीं दक्षिणकोंकणांत सांवतवाडीकर देसायांनीं सात हजार सैन्यानिशीं कारवारच्या इंग्रजी वखारीस दोन महिनेपर्यंत वेढा घातला; पण जलमार्गानें वखारवाल्यास कुमक पोंचण्याच्या सुमारास शाहूमहाराजांच्या सैन्यानें सांवतवाडीच्या उत्तरेच्या मुलखावर स्वारी केल्यामुळें देसायास वेढा उठवून परत यावें लागलें. देसायांनीं इंग्रजांकडे एक ब्राह्मण वकील पाठविला, व त्याच्यामार्फत अखेर उभयतांमध्यें तह झाला.

कान्होजी आंग्रे हा शिवाजीच्या वेळीं मराठी आरमारांतील केवळ एक खलाशी होता. तो आपल्या पराक्रमानें राजारामाच्या वेळीं त्याच आरमाराचा मुख्य सेनापति झाला. शाहूमहाराज दक्षिणेंत आल्यामुळें मराठ्यांमध्यें आपआपसांत जो तंटा माजला त्यांत कान्होजीनें प्रथम ताराबाईचा पक्ष धरला होता, व नंतर तो शाहूच्या पक्षास मिळाला. या सुमारास त्याचे ताब्यांत सांवतवाडीपासून मुंबईपर्यंत बहुतेक सर्व किनारा होताच. पण शाहूकडून त्यास खांदेरी कुलाबा सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे किल्ले, इतर तटबंदी ठाणीं व सरखेल ही पदवी मिळाली. त्यानें हबशाचा नक्षा उतरून टाकला, व कोंकणकिनाऱ्यावर आढळणाऱ्या सर्व परदेशच्या जहाजांपासून तो चौथ वसूल करी व लूटहि मिळवी. त्याजवळ दहा मोठीं लढाऊ गलबतें १६ ते ३० पर्यंत तोफांचीं आणि ४ ते १० तोफा चढविलेलीं सुमारें ५०लहान गलबतें असत. इंग्रजांच्या आरमारांत या सुमारास (सन१७१६) एक गलबत ३२ तोफांचें, ४ गलबतें २०–२८ तोफांचीं, व २० गलबतें ५–१२ तोफांचीं असत, व या आरमाराचा सालीना खर्च ५ लक्ष रुपये असे. पोर्तुगीज व शिद्दी यांचें वर्चस्व कमी झाल्यामुळें आतां दर्यावर इंग्रज व आंग्रे यांच्याच गांठी पडूं लागल्या. १७१६ सालीं मलबार किनाऱ्यावर त्यांचा पहिला रणसंग्राम झाला, त्यांत आंग्र्याचा मोड झाला. पुढील सालीं आंग्र्यानें इंग्रजांचें 'सक्सेस' नांवाचें जहाज पकडलें; तेव्हां रागानें इंग्रजी आरमारानें विजयदुर्गाच्या किल्ल्यास वेढा दिला. पण त्याच्यानें तो किल्ला घेववला नाहीं. ता० १८ एप्रिल १७१७ रोजीं झालेल्या लढाईंत इंग्रजी आरमाराचा मोड होऊन त्यास वेढा उठवून परत फिरावें लागलें. सन १७१८ च्या आक्टोबर महिन्यांत इंग्रजांनीं खांदेरी बेटावर हल्ला केला; पण येथेंहि इंग्रजांचा मोड होऊन त्यांना परत फिरावें लागलें. अशा रीतीनें इंग्रजांचे खांदेरी बेट घेण्याचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या गलबतांना त्रास देण्याचें काम आंग्र्यानें सर्रास सुरू ठेविलें होतें. 'तुम्ही व पोर्तुगीज या दोघांनाहि माझें कांहींएक वांकडें करतां आलें नाहीं.

उगीच माझे वाटेला जाऊं नका, " असा त्यानें मुंबईकरांस निरोप पाठविला. त्याच्या ताब्यांत कित्येक युरोपियन कैदी बरेच दिवस होते. सन १७२० सालीं आंग्रयानें शार्लट् नांवाचें इंग्रजांचें जहाज पकडून तें विजयदुर्गच्या बंदरांत नेऊन ठेवलें. त्यानें कोंकणकिनाऱ्याच्या सर्व तटबंदीच्या जागीं तोफांचे मोर्चे लावून ठेविले होते; आणि त्याच्या नोकरींत असलेले मराठे व युरोपियन गोलंदाज त्यांचा लांबवर मारा करीत. सन १७२२ सालीं पोर्तुगीज व इंग्रज यांनीं मिळून आंग्रयावर कुलाबा येथें स्वारी केली; पण तींत त्यांचा मोड झाला. १७२४ सालीं डच लोकांच्या सात जहाजांच्या काफिल्यानें सुमारें ५० तोफांसह विजयदुर्गावर हल्ला केला; पण त्यांसहि यश आलें नाहीं. १७२७ सालीं आंग्रयानें कंपनीचें फिरून एक मोठें व व्यापारी मालानें भरलेलें जहाज पकडलें. अशा रीतीनें आंग्रयाचें आरमार दिवसेंदिवस वाढूं लागलें होतें. १७२९ सालीं त्यानें फिरून किंग वुइल्यम नांवाचें कंपनीचें गलबत पकडलें व कॅप्टन म्याकनील नामक अधिकाऱ्याला पायांत साखळदंड घालून पुष्कळ दिवस कैदेंत ठेविलें, आणि अखेर ५०० रुपये खंडणी घेतल्यावर त्याची सुटका केली. पुढें सन १७३१ सालीं कानोजी आंग्रे हा मरण पावला. तेथपर्यंत त्याचें इंग्रजांना कोणत्याहि प्रकारें पारिपत्य करतां आलें नाहीं. त्याच्या मरणानंतर त्याचा थोरला मुलगा सखोजी यानें १७३३ सालच्या जून महिन्यांत मुंबईच्या प्रेसिडेंटकडे मित्रत्वाचा तह करण्याकरितां दोन वकील पाठविले; पण सखोजी हा लवकरच वारला व त्याच्या भावांमध्यें भांडणें लागून कानोजीचा दासीपुत्र मानाजी आंग्रे हाच पुढें सरसावला, व पोर्तुगीज लोकांच्या मदतीनें त्यानें कुलाबा हस्तगत केला. पुढें बाजीराव पेशव्यांच्या मध्यस्थीनें शाहूमहाराजांशीं सख्य करून त्यानें आपली सत्ता वाढविण्यास सुरुवात केली. हें न खपून मुंबईच्या गव्हर्नरानें मानाजीविरुद्ध हबशास कुमक केली; तथापि मानाजीनें शत्रूचें आरमार हस्तगत करून हबशाचे कित्येक किल्लेहि घेतले. पेणच्या खाडीवर त्यानें आपला अंमल बसविला, व अशा रीतीनें मुंबईबंदरापर्यंत तो येऊन ठेपला.

पहिल्या बाजीरावाला जंजिऱ्याच्या हबशाचें सर्वतोपरी पारिपत्य करणें होतें यामुळें बाजीरावाला इंग्रजांची मदत घ्यावीशी वाटली. त्यानें राजापुरास वेढा दिला असतां शाहूमहाराजांच्या नांवें मुंबईच्या गव्हर्नरास पत्र पाठवून, तुमच्या आरमाराकडून आम्हांस उपसर्ग लागूं नये अशी विनंति केली होती. पुढें हबशी व पेशवे यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करण्याचें कामहि इंग्रजांकडे आलें; परंतु पेशवे व आंग्रे यांचा स्नेहसंबंध असल्यामुळें इंग्रज व पेशवे यांचा मनापासून स्नेह होणें शक्य नव्हतें. शिवाय हबशी व इंग्रज यांचा आंग्रयाविरुद्ध तह झाला. या तहांत असें ठरलें कीं, उभयतांनीं मिळून आंग्रयाचा पाडाव केल्यास इंग्रजांना खांदेरी बेट त्यावरील सर्व लष्करी सामग्रीसह व कुलाबा हीं मिळून शिवाय

पेणची खाडी व नागोठणची खाडी यांच्या दरम्यान वखार घालण्यास परवानगी मिळावी. उलट जमिनीवर जीं ठाणीं हस्तगत होतील तीं हबशास मिळावीं; परंतु हबशाची सत्ता खालावलेली असल्यामुळें हबशाच्या मदतीचा इंग्रजांस फारसा उपयोग होईना, व इंग्रज कंपनीसहि आरमाराचा खर्च अतिशय पडूं लागला. यामुळें या तहापासून कांहींएक निष्पन्न झालें नाहीं. मात्र शाहूराजाच्या मदतीनें आंग्र्यांची सत्ताच वाढूं लागली; आणि मानाजी व संभाजी यांच्या घरगुती भांडणामुळें जर अडथळा आला नसता तर आंग्र्यानें गोव्यापासून मुंबईपर्यंत सर्व कोंकणपट्टीच्या किनाऱ्यावर आपला ताबा बसविला असता.

परंतु पेशवाईतील गृहकलहाप्रमाणें आंग्र्याचा गृहकलहहि इंग्रजांच्या पथ्यावर पडला. मुंबईकर इंग्रजांनीं कॅप्टन् इंचबर्ड यास कुलाबा येथें मानाजी आंग्र्याकडे पाठविलें, आणि त्याचें व संभाजीचें भांडण चेतविण्याकरितां पैसा व लष्करी सामानसुमान मानाजीस पुरविण्यास सांगितलें. १७३८ सालच्या डिसेंबरांत कमोडोर बॅगवेल याची व संभाजी आंग्र्याच्या आरमाराची गांठ राजापुरच्या खाडींत पडली. पण संभाजीचें आरमार खाडींत पळून गेल्यामुळें वांचलें. उलट याच महिन्यांत संभाजी आंग्र्यानें इंग्रजांचें डार्बी नांवाचें व्यापारी गलबत हस्तगत केलें. तथापि १७३९ सालीं त्यानें इंग्रजांशीं तह करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र तो असा होता कीं, सर्व प्रकारच्या व्यापारी इंग्रज गलबतांनीं आंग्र्याचें दस्कत (परवाना) घेऊन पश्चिमकिनाऱ्यावर व्यापार करावा, व आंग्र्याकडून त्यांना धक्का लागूं नये म्हणून त्याला त्यांनीं सालीना २० लक्ष रुपये द्यावे. पण या अटी इंग्रजांनीं मान्य केल्या नाहींत. १७३९ च्या मार्च महिन्यांत कॅप्टन इंचबर्ड यानें मानाजीचीं ८ लढाऊ गलबतें पकडलीं. पण लगेच नोवेंबरमध्यें मानाजीनें मुंबईजवळचें एलिफंटाबेट हस्तगत केलें. अशा रीतीनें संभाजी व मानाजी हे आळीपाळीनें इंग्रजांशीं युद्ध व तह करीत असतां, नानासाहेब पेशवे व इंग्रज यांचा सलोखा होऊन कुलाबा दोघांच्याहि हातून जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला; तेव्हां मात्र त्या दोघां भावांनीं तात्पुरतें सख्य करून तो प्रसंग टाळला.

वरील हकीगतीवरून सन १७३९ पर्यंत इंग्रजांचा आणि शिवाजी संभाजी व आंग्रे यांचा संबंध कसा काय आला हें लक्षांत येईल. पण मराठे व इंग्रज यांचा याहून निकट संबंध वसईच्या युद्धामुळें व तेव्हांपासून पुढें आला त्याची हकीकत पुढें दिली आहे.

सन १७३७ पर्यंत मराठ्यांची इंग्रजांस फारशी प्रत्यक्ष माहिती नव्हती. निदान मराठ्यांच्या उत्कर्षाचें त्यांना फारसें भय वाटलें नव्हतें. पण येथपासून त्यांना मराठ्यांची खरी भीति वाटूं लागली; आणि तिचें मुख्य कारण पेशव्यांनीं पोर्तुगीज लोकांवर उपसलेली तरवार हें होय. सन १७३१ सालीं मराठ्यांनीं ठाणे येथील पोर्तुगीज लोकांवर स्वारी केली; त्या वेळीं इंग्रजांचें व पोर्तुगीजांचें

बरें नसल्यामुळें मुंबईकर इंग्रजांनीं मराठ्यांस उत्तेजन दिलें होतें; पण ही आपण चूक केली असें इंग्रजांस लवकरच वाटूं लागलें. सन १७३७ च्या एप्रिलमध्यें सुरत येथील एका इंग्रजानें बंगाल्यांतील आपल्या मित्रांना जें एक पत्र लिहिलें त्यांत त्यानें मराठ्यांची ओळख बंगाल्यांतील आपल्या जातभाईंना प्रथम करून दिली. तो म्हणतो, "शाहूराजाच्या अंमलाखालच्या मराठे नामक लोकांनीं पोर्तुगीज लोकांवर इतकी सरशी केली आहे कीं, हळूहळू मुंबईबेटावर स्वारी करून ते लोक आम्हां इंग्रजांनाहि त्रास लवकरच शह देणार." या सालीं मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांपासून ठाण्याचा किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां ठाण्याहून खाडीनें मराठे तसेच वांद्र्याकडे झुकतात कीं काय अशा भीतीनें इंग्रजांनीं तिकडे सैन्य व दारूगोळा पाठविला. इकडे मराठ्यांशीं वरून ते गोडीनें व स्नेहानें वागत. आणि मराठ्यांनीं ठाण्याचा किल्ला घेतला तो त्यांजपासून परत घेण्याकरतां पोर्तुगीज वसई-हून स्वारी करण्यास निघणार तों ही बातमी इंग्रजांनीं आपण होऊन मराठ्यांस कळविली व किल्ल्यांतील लोकांस दारूगोळा पुरविला. यामुळें पोर्तुगीजांची स्वारी फसली व त्यांचा सरदार डॉन अंतोनियो मारला गेला. यापूर्वीं एके प्रसंगीं शिद्दी मुंबईवर स्वारी करून आला त्या वेळीं इंग्रजांच्या हालचालीची बातमी पोर्तुगीजांनीं शिद्द्याला दिली होती, त्याचें हें आम्हीं हल्लीं उट्टें काढून घेतलें अशी सबब सांगून इंग्रजांनीं आपल्या मनाचें समाधान करून घेतलें. पण इतर युरोपियन इतिहासकारांच्या मतें इंग्रजांनीं त्या वेळीं ही चहाडी केली खरी !

ठाण्यानंतर मराठ्यांनीं तारापूर हस्तगत केलें व पुढें १७३९च्या फेब्रुवारी महिन्यांत वासोंवा हें ठिकाण घेऊन वसईस वेढा घातला. या वेळीं आंतील पोर्तुगीज लोकांनीं मुंबईच्या इंग्रजांकडे मोठ्या केविलवाणेपणानें मदत मागितली. पण इंग्रजांनीं दिसण्यांत सुरेख अशी कांहीं सबब सांगून कुमक करण्याचें टाळलें. अखेर चिमणाजी आप्पा पेशवे यास यश येऊन पोर्तुगीज शरण आले, आणि हल्ल्यांत गारद झालेल्या हजारों मराठ्यांच्या प्राणनाशानें एक प्रकारें झालेल्या नुकसानीचा मोबदला वसई हस्तगत झाल्यामुळें दुसऱ्या प्रकारानें त्यांस मिळाला.

वसईचा किल्लेदार जॉन पिंटो हा या सुमारास मुंबईच्या गव्हर्नरास लिहितो, " मराठ्यांच्या मनांत ठाण्यापेक्षां मुंबईच घेण्याचें अधिक आहे. त्यांनीं ठाण्याचा किल्ला प्रथम घेतला याचें कारण, मुंबईच्या वाटेवरचें नाकेबंदीचें तें ठिकाण आहे म्हणून. आज तुमचा जसा मराठ्यांशीं स्नेह आहे तसा आमचाहि होता; पण त्यांच्यावर विश्वास ठेवितां येत नाहीं. मुंबई बेटांतील संपत्ति हस्तगत करण्याची त्यांची फार इच्छा दिसते. आज ते तुमच्याशीं स्नेहभावानें वागतात याचें कारण, त्यांना पोर्तुगीज व इंग्रज या दोघांशीं एकदम वैर करितां येत नाहीं हेंच होय. साष्टी बेटावर मराठ्यांचा पाय रुजला म्हणजे तुम्हां मुंबई-

करांचा नाश झालाच म्हणून समजा. तुम्हांकडून मराठ्यांना दारूगोळा पुरविला जातो हें किल्ल्यांत अलीकडे पडलेल्या गोळ्यांच्या तगडांवरील खुणांवरून उघड दिसतें. तुमचे तीन गोलंदाज मराठ्यांकडे गेले म्हणूनच मराठ्यांच्या तोफांची निशाणगिरी आम्हांला बाधली."

वसईच्या वेढ्याच्या वेळीं पोर्तुगीजांनीं इंग्रजांकडे मदत मागितली होती. त्यांना मुंबईहून धान्य आणि दारूचीं ४०० पिपें आणि ५ हजार गोळे पाहिजे होते. मराठ्यांनीं वेढा फार बळकट बसविला असल्यामुळें इंग्रजांना मदत देणें कठिण होतें. तथापि त्यांनीं थोडीबहुत मदत दिली. फौजेला पगार देण्याकरितां रोकड रक्कम पोर्तुगीजांनीं मागितली. पण ती देण्याचें मात्र इंग्रजांनी नाकारलें. फक्त १५ हजार रुपये किंमती देवळांतील रुप्याचीं भांडीं व पितळी तोफा यांचे गहाणावर दिले!

वसईसारखा बळकट किल्ला मराठ्यांनीं घेतल्यामुळें ते मुंबई बेटहि सहज घेतील असें इंग्रजांस वाटूं लागलें. मुंबईच्या जंजिऱ्याची (किल्ल्याची) उंची अवघी ११ फूट होती. यामुळें सभोंवार खंदक खणणें तरी जरूर होतें. या कामाकरितां लागणारे तीस हजार रुपये शेंकडा एक टक्का अधिक जकात बसवून वसूल करावे, अशी मुंबईच्या देशी व्यापाऱ्यांनीं लेखी समति दिली. या लेखांत पुढील आशयाचीं वाक्यें आहेत: " इंग्रज कंपनीच्या अंमलाखालीं आम्हांला फार सुख होतें, आमची मालमत्ता बिनधोक रहाते, आम्हांला आपल्या धर्मसमजुतीप्रमाणें निर्वेध वागतां येतें. हें सुख आमच्या पुढील पिढ्यांना मिळावें अशी आमची इच्छा आहे. आम्हांस मुंबई बेट सोडून सुखानें जाऊन रहाण्यास दुसरी जागा नाहीं; मराठ्यांच्या स्वाऱ्या जवळ येऊन पोंचल्या. करितां मुंबईच्या बचावासाठीं ही तीस हजारांची वर्गणी आम्ही खुषीनें देतों." या लेखावर हिंदु पार्शी मुसलमान गुजराथी वगैरे अनेक जातींच्या व धर्मांच्या लोकांच्या सह्या आहेत!

वसई हातची गेल्यामुळें पोर्तुगीजांचा उत्तरकोंकणांतील मुख्य आधार तुटला. चौल व महाड (बंदर बाणकोट) हीं ठाणीं आपण होऊन सोडून देण्याचें त्यांनीं मनांत आणलें, व चौल हें इंग्रजांस देऊं केलें. नंतर इंग्रजांच्या मध्यस्थीनें पोर्तुगीज व पेशवे यांच्या दरम्यान तहाची वाटाघाट सुरू झाली; आणि कॅप्टन इंचबर्ड यानें ता. १४ आक्टोबर १७४० या दिवशीं बाजीरावसाहेब पेशवे व गोवा येथील पोर्तुगीज व्हाइसरॉय यांचा तह ठरविला. पोर्तुगीज लोकांनीं चौल व महाडचे किल्ले पेशव्यांना द्यावे. तसेंच मराठ्यांनीं साष्टी येथून आपल्या फौजा परत न्याव्या आणि हें होईपर्यंत हे दोन्ही किल्ले इंग्रजांनीं आपल्या ताब्यांत तात्पुरते ठेवावे, " असें या तहानें ठरलें.

पोर्तुगीज लोक नामशेष झाल्यानें यापुढें इंग्रज व पेशवे यांचा प्रत्यक्ष

संबंध अधिक आला. मराठ्यांची सत्ता त्यांना उघड दिसत होती व जाणवूंहि लागली होती. यामुळें थेट साताऱ्च्या दरबारीं आपला प्रवेश व्हावा अशी इच्छा इंग्रजांस सहजच उत्पन्न झाली. त्याप्रमाणें त्यांनीं १७३९ च्या मे महि-न्यांत कॅप्टन वुइल्यम गार्डन नांवाच्या लष्करी अधिकाऱ्यास सातारा येथें शाहू-महाराजांच्या भेटीस पाठविलें. त्याला मुंबईसरकाराकडून अशी गुप्त इशारत देण्यांत आली होती कीं, त्यानें वरकरणीं तर मराठ्यांशीं स्नेहभावाचें बोलणें बोलावें; पण आंतून शाहूच्या दरबारांत बाजीराव पेशव्याचें शत्रुत्व कोण कोण मनापासून करतात याची बारीक नजरेनें टेहळणी करावी; पण शाहूपेक्षां बाजीराव हाच अधिक जोरदार व प्रबळ असल्यामुळें त्याच्याशींहि संधान ठेवि-ल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं हें ओळखून त्यांनीं याच वेळेस कॅप्टन इंचबर्ड यास स्नेहभावाचें पत्र व नजराणे देऊन बाजीरावाकडेहि पाठविलें.

शाहूराजाकडे कॅप्टन गार्डन याजबरोबर नजराणे पाठवावे; पण थोड्या खर्चात पुष्कळ मिळणारे आरसे वगैरे पदार्थ पाठवावे, असा मुंबईबोर्डानें ठराव केला. गॉर्डनसाहेब ता. १२ मे रोजीं मुंबई सोडून निघाला. कॅप्टन गॉर्डन याजबरोबर शिद्द्यांकडील माहितगार माणूस कोणी भिकाजीपंत नांवाचा देण्यांत आला होता; व मुंबईच्या कौंसिलानें गॉर्डनला खालीलप्रमाणें त्याच्या काम-गिरीची समजूत दिली होतीः—

"सोबतचीं पत्रें व नजराणे नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें आदबशीर रीतीनें ज्यांचे त्यांस द्यावे. शाहूराजाच्या दरबारीं त्याचे मुख्य सल्लागार कोण, त्यांचे विचार काय आहेत आणि त्यांचे हिताहितसंबंध कसे काय गुंतलेले आहेत याची बारकाईनें चौकशी करावी. बाजीरावाचे शत्रु दरबारीं पुष्कळ आहेत; या-मुळें योग्य प्रसंग पाहून त्याच्याविषयीं त्यांचे मनांत स्पर्धा व हेवा उत्पन्न करावा. तो आधींच प्रबळ असून पोर्तुगीजांवर जय मिळविल्यानें तो आणखी प्रबळ होणार; त्याच्या वर्चस्वाला आळा घालावयाचा तर हीच वेळ आहे, असें त्यांचे मनांत भरवून द्यावें. आपला कमकुवतपणा त्यांला फारसा दाखवूं नये. बाजीरावास आम्ही भीत नाहीं; आमच्यावर त्यानें स्वारी केली तर आम्हांस आपला बचाव करतां येईल असेंच त्यांस भासवावें. आमचा मतलब मुख्य व्यापाराशीं, आम्हांस कोणाचा मुलूख नको, आम्ही कोणाच्या धर्मांत हात घालीत नाहीं. या देशांत खपून उरणारा तुमचाच माल आम्ही स्वदेशीं नेऊन विकून तुमचें काम करितों आणि त्याच्या बदला इकडे पैसा व माल आणतों व शिवाय जकातहि देतों. यामुळें आमचा धंदा मराठ्यांना सर्वस्वीं फायदेशीरच आहे असें त्यांस समजून सांगावें;"

गॉर्डनसाहेब २३ मेचे सुमारास साताऱ्याजवळ आला. २५ तारखेस श्रीपतराव प्रतिनिधींचा कारकून अंताजीपंत यानें त्याचा सत्कार केला, व शाहू

साताऱ्यास नसल्यामुळें बरोबर चौकी देऊन त्यास त्यानें रहिमतपुरावरून शाहू-कडे पाठविलें. ता. ३ जून रोजीं श्रीपतराव प्रतिनिधीची व त्याची गांठ पडली. ७ तारखेस त्याला शाहूला भेटविण्यांत आलें. इकडचे तिकडचे प्रश्न झाल्यावर शाहूराजानें गॉर्डनसाहेबास विचारलें: "मराठ्यांची भीति इंग्रजांना वाटूं लागली म्हणून मुंबईकरांनीं आपला वकील मजकडे पाठविण्याची तसदी घेतली कीं काय?" यावर "मराठ्यांची भीति नव्हे, पण केवळ त्यांचा स्नेह संपादण्याची इच्छा, हेंच माझ्या वकिलातीचें खरें कारण होय." असें कॅप्टन गॉर्डन यानें शाहूस उत्तर दिलें. सुंदर आरसे चित्रविचित्र पक्षी वगैरे नजराणे पाहून शाहू खूप झाला व इंग्रजांशीं स्नेहभाव ठेवण्याचें त्यानें आश्वासन दिलें. पण बाजीराव पेशवा प्रबल झाला असल्यामुळें शाहूराजानें आश्वासन दिलें किंवा न दिलें सारखेंच असें गॉर्डनसाहेबानें आपल्या मनाशीं अनुमान केलें. बाजीराव व चिमणाजी आप्पा इंग्रजांचे विरुद्ध आहेत असें समजल्यावर शाहू म्हणाला, "हे इंग्रज चांगले लोक आहेत. मीं त्यांला थारा दिला तर बाजीराव नको म्हणतो कीं काय?" गॉर्डनसाहेबानें राणी विरूबाईलाहि पत्र व नजराणे पाठविले. त्यानें बाजीरावाचा मुलगा नानासाहेब याचीहि गांठ घेतली. या वकिलातीचा खरा हेतु काय असें नानासाहेबानें त्याला खोदखोदून विचारलें व मनांतून तो इंग्रजांस पाण्यांत पाहतो, अशी गॉर्डन याची समजूत झाली. या सुमारास बाजीराव बऱ्हाणपुरास होता, व नादिरशहा दक्षिणेंत मराठ्यांवर चाल करून येणार अशा बातम्या उठत होत्या. ता. २७ रोजीं झालेल्या भाषणांत शाहूनें आंग्र्याला तुम्ही त्रास कां देतां असें गॉर्डन यास विचारलें, व दर्यावरील व्यापारास तो त्रास देतो, असें गॉर्डननें उत्तर केलें. ता. ३० जून रोजीं गॉर्डन शाहूच्या छावणींतून निघाला, तो ता. १४ जुलैला मुंबईस पोहोंचला. " ठाणे व साष्टी घेतली ही गोष्ट शाहूस पसंत होती: पण वसईवर स्वारी केली ही गोष्ट त्याला आवडली नाहीं. बाजीरावाचा हेतु मुंबईवर स्वारी करण्याचा मात्र नाहीं व पेशव्याशिवाय बाकीच्यांचें मत इंग्रजांविषयीं चांगलें आहे. बाजीरावाच्या महत्त्वाकांक्षा वाढत आहेत. मोंगलांच्या मुलखांतून पुष्कळ पैसा लुटून पदरीं पुष्कळ सैन्य ठेवावें असें त्याचे मनांत आहे. शाहूराजाजवळ २६,००० फौज व बाजीरावाजवळ ४०,००० फौज असून शिवाय जास्ती फौज लागल्यास ती मराठ्यांना तेव्हांच जमवितां येते. बाजीराव आपले बेत नेहमीं गुप्त ठेवतो. त्याच्या फौजेला पुढचा मुक्काम कोणच्या दिशेस व्हावयाचा हेंहि कित्येक वेळां कळत नाहीं. मात्र फौजेचा बाजीरावावर दृढ विश्वास आहे. तात्पर्य, बाजीराव प्रबळ असून दरबारचे इतर सातहि मंत्री विरुद्ध असले तरी त्याला आपल्या म्हणण्याप्रमाणें करतां येतें. याकरितां बाजीराव न दुखविला जाईल म्हणून आम्हांस जपलें पाहिजे. पुण्यांतील अंताजी

नाईक बेहेरे व्यापारी यांची इच्छा मुंबईस गुमास्ता ठेवून व्यापार करण्याची आहे, तो बाजीरावाचे विश्वासांतला आहे. सबब त्याच्या म्हणण्याचा आपण विचार करावा," वगैरे हकीकत गॉर्डन यानें मुंबईस कौन्सिलास कळविली.

ता. २० जुलै १७३९ च्या मुंबई कौंसिलच्या मिनिट बुकांत खालील आशयाची नोंद केलेली आढळते:—

"मराठ्यांना व्यापारापासून होणारा फायदा लक्षांत येतो; पण आमच्या मुंबईबेटाकडे बाजीराव हेवेखोर दृष्टीनें पाहत असून आपल्या कह्यांत आम्हांस आणण्याविषयीं तो मनांतून सावध आहे. तथापि सर्व गोष्टींचा विचार करतां कॅप्टन इंचबर्ड यानें बाजीरावाशीं ठरविलेला तह मान्य करावा. वसई घेतल्यामुळें मराठे प्रबळ झाले असून त्यांशीं हल्लीं विरोध करण्यांत अर्थ नाहीं. दर्यावर आम्ही थोडेसें अधिक प्रबळ असलों तरी जमिनीवरील त्यांच्या फौजा फारच प्रबळ आहेत."

गॉर्डन परत गेला तेव्हां त्याजवळ शाहूराजानें मुंबईच्या गव्हर्नरास पत्र दिलें होतें त्यांतील आशय असा होता:—

"कॅप्टन गॉर्डनबरोबर दिलेलें पत्र पोंहोचलें व हकीकत समजली. माझा इंग्रजांशीं स्नेह आहे तसाच आहे. तो तुटण्यास तुम्हांकडून कांहीं कारण घडलेलें नाहीं व पुढेंहि घडणार नाहीं. तुमच्या व्यापारावर माझी कृपादृष्टि राहील. नेहमीं पत्र वगैरे पाठवीत असावें व स्नेह वाढवावा."

शाहूनें ह्याच वेळीं बाजीरावास खालील आशयाचें पत्र लिहिलें होतें:—

"इंग्रज पहिल्यापासून आमच्याशीं इमानानें स्नेहसंबंध राखीत आले आहेत. मुंबईचा गव्हर्नर स्टीफन लॉ यानें पाठविलेला गॉर्डन वकील मला भेटला. त्यांची आमच्याशीं स्नेह ठेवण्याची इच्छा आहे. त्यांचें धोरण निव्वळ व्यापारीपणाचें आहे व आम्हांशीं ते निष्कपटपणानें वागत आले आहेत. ते वचनांत फेरबदल करीत नाहींत. सबब तुम्हीं त्यांच्याशीं चांगला स्नेहसंबंध ठेवावा."

शाहूकडून चिमाजी आप्पासहि अशाच अर्थाचें पत्र गेलें होतें. तारीख २६ जून सन १७३९ रोजीं बाजीरावानें मुंबईच्या गव्हर्नरास खालील आशयाचें पत्र पाठविलें होतें:—

"आपण स्नेहभावाचा पत्रव्यवहार शाहूमहाराजांशीं असावा असें इच्छितां तें ठीकच आहे. आम्हांस विजय मिळाला याचें तुम्हांस बरें वाटलें हें ऐकून समाधान झालें. तुमचा आमचा व्यापार वाढावा आणि राज्याचा व लोकांचा नफा व्हावा अशी आमचीहि पण इच्छा आहे."

चिमाजी आप्पाकडे याच वेळीं इंचबर्डसाहेब वकील म्हणून गेला होता. उभयतांची भेट वसईस झाली. वसईच्या वेढ्याच्या प्रसंगीं इंग्रजांनीं पोर्तुगीजांस मदत केली यामुळें आम्हांस फार त्रास पडला, अशी चिमाजी आप्पानें

तक्रार केली. यावर इंचबर्डसाहेब म्हणाला, "आतां तुम्ही वसईकर झालां; तुम्हांलाहि आम्ही स्नेहभावानें मदत करूं." "आम्ही आतां दमण चौल वगैरे ठाणीं घेणार आणि आपलें आरमार वाढविणार" असें चिमाजी आप्पा म्हणाला; ती संधी साधून, प्रबल आरमाराच्या योगानें पश्चिमकिनाऱ्यावरील चांचे लोकांचाहि नाश करितां येईल असें सुचवून, खुल्या व्यापारापासून होणाऱ्या फायद्याच्या विषयावर इंचबर्डसाहेबांनीं चिमाजी आप्पास एक भलें थोरलें व्याख्यान झोडलें! "तुमचा देश संपन्न व सुखी आहे, तुम्ही व्यापार वाढवा, हलकी जकात ठेवा, परकी लोकांचीं व्यापारी जहाजें हर ठिकाणीं बंदरांत घेत जा, त्यांच्या वखारी वगैरेचें संरक्षण करा, म्हणजे तुमच्या देशाचा फायदा होईल. जगांतील सर्व देशचे मोठ्या डोक्याचे व उदार मनाचे महत्त्वाकांक्षी लोक हाच राजमान्य मार्ग अनुसरतात," असें इंचबर्डसाहेबांनीं चिमाजी आप्पास सांगितलें. यांतील बराच भाग चिमाजी आप्पास पटला असावा असें दिसतें. कारण, ता. १२ जुलै १७३९ रोजीं पेशवे व इंग्रज यांचा व्यापारी तह ठरला, व त्याच्या योगानें इंग्रजांस पेशवाई मुलखांत व्यापार करण्याची परवानगी मिळाली.

मुंबई कौन्सिलानें कॅप्टन इंचबर्ड यास चिमाजी आप्पाकडे पाठवितांना खालीलप्रमाणें आपले विचार आणि हेतु प्रकट केले होतेः—आमच्याशीं स्नेह करावा अशी मराठ्यांची इच्छा असेल तर आमचीहि त्यांच्याशीं स्नेह करण्याचीच इच्छा आहे. पोर्तुगीजांनीं मराठ्यांवर हल्ले करूं नयेत अशी आम्ही खबरदारी घेऊं; याकरितां त्यांनीं मुंबईच्या बाजूस घाटाकडे तटबंदी वगैरे करूं नये. मुंबई ताब्यांत ठेवण्याचा आमचा हेतु आसपास चारहि बाजूंकडे खुला व्यापार फैलवावा हाच आहे; सवब खाड्यांवर बसविलेल्या जकातीच्या नाक्यांवर इंग्रजांना विशेष सवलत मिळावी. मराठ्यांच्या मुलखांत तयार होणारा कलाकौशल्याचा माल चांगला व योग्य किंमतीला मिळेल तर तो आम्ही अर्थात् घेऊं. आम्ही सैन्य व आरमार ठेवितों तें केवळ रक्षणाकरितां. म्हणून मराठे आमच्याशीं स्नेहभाव खात्रीनें ठेवतील तर समुद्रकिनाऱ्यावरील त्यांच्या व्यापाऱ्यांस आम्ही धक्का लावणार नाहीं; उलट मदतच करूं. मात्र आंग्र्यांची आम्हांस भीति असल्यामुळें पेशव्यांनीं माहीमच्या खाडींतून लढाऊ जहाजें पाठवूं नयेत. कारण, या सवलतीचा फायदा आंग्रे घेईल आणि आंग्र्याचें आरमार कोणतें व पेशव्यांचें कोणतें हें आम्हांला लवकर कळणार नाहीं. कर्जाऊ पैसे देण्याचा आम्हांस कंपनी—सरकारचा हुकूम नाहीं, आणि खंडणी म्हणून मराठे पैसे मागतील तर अलीकडे व्यापारांत तोटा आल्यामुळें पेशव्यांनीं ती मागूं नये असें सांगावें. शिद्दी व पोर्तुगीज यांना पूर्वी आम्हीं मदत केली खरी; पण ती त्यांचा पाडाव होण्यानें आमच्या हितास बाध येणारा होता म्हणून. आतां पेशव्यांची व आमची चांगली दोस्ती झाली तर यापुढें आम्ही

तटस्थ राहूं. मानाजी आंग्र्याशीं आमचा हल्लीं तह आहे आणि शिद्दी हा मोंग-लांची प्रजा असल्यामुळें त्याजविरुद्ध आम्हांस तुम्हांला मदत करितां येणार नाहीं. पण संभाजी आंग्रे आमचा दुस्मान असल्यामुळें त्याला मात्र तुमच्या-करितां आम्ही होईल तितका त्रास देऊं."

चिमाजी आप्पा आजारी असल्यानें कॅप्टन इंचबर्ड याच्याशीं प्रत्यक्ष बोलणेंचालणें करण्यांत राघोबादादा प्रमुख होता. कोंडाजी मानकर याच्या-बरोबर इंचबर्ड याचें बोलणेंचालणें झालें. तहाचीं बोलणीं तोंडानें बोलून झाल्यावर मग तीं लिहून काढण्यांत येऊन मुंबईस कौंसिलाकडे पसंतीस पाठ विण्यांत आलीं. इंचबर्ड यास तहाच्या अटी फारशा पसंत नव्हत्या. तो लिहितो, "एकंदरीनें मराठे बोलतील एक व लिहितील एक! पण तह करण्याला हल्लींची संधि उत्तम आहे, करून घ्यावा!"

सन १७५५ सालीं पेशव्यांनीं आंग्र्यांचा पाडाव करण्याकरितां इंग्रजांची कुमक घेतली. इंग्रजांचा आंग्र्यांवर त्यांच्या दर्यावर्दीपणाचे धंद्यामुळें राग होताच. व आंग्र्यांविरुद्ध या वेळीं पेशवे उठले हें त्यांना चांगलेंच फावलें. ता. २२ मार्च रोजीं कॅप्टन जेम्स याचीं पांच लढाऊ जहाजें व मराठ्यांचीं लहानमोठीं मिळून ६७ जहाजें यांनीं सुवर्णदुर्गास वेढा दिला. वेढ्यांत लढण्याचें काम मराठ्यांकडे व गोलंदाजीचें व निशाणबाजीचें काम इंग्रज खलाशांकडे होतें. व अशा रीतीनें आंग्र्यांचा किल्ला घेऊन वीस वर्षांत इंग्रजांनीं हा पहिला जय मिळविला! नंतर इंग्रजांनीं बाणकोटचा किल्ला घेतला. त्याच सालीं एप्रिल महिन्यांत नानासाहेब पेशव्यांच्या विनंतीवरून रत्नागिरीचा किल्ला सर करण्या-च्या कामीं मुंबईकरांनीं कॅ. जेम्स यास पुनः पाठविलें होतें.

पुढील सालीं कर्नल रॉबर्ट क्लाइव्ह व ॲडमिरल वॉट्सन यांचीं सरकारी लढाऊ जहाजें मुंबईस आलीं व त्यांना लुटीची लालूच दाखवून त्यांच्या मदतीनें आंग्र्यांवर इंग्रजांनीं फिरून स्वारी केली. या स्वारींत मराठेहि सामील होते. या खेपेस त्यांनीं विजयदुर्गचा बळकट किल्ला हस्तगत केला. हा हल्ला करणारांत कर्नल क्लाइव्ह हा स्वतः होता. किल्ल्यावर इंग्रज प्रथम चढले म्हणून इंग्रजांचें निशाण त्यावर रोंवण्यांत आलें; पण पेशव्यांस तें मान्य नव्हतें. इंग्रजांनीं विजय-दुर्गच्या बदला बाणकोटचा किल्ला मराठ्यांस देऊं केला. पण मराठे तो घेईं-नात. त्यांनीं इंग्रजांस लिहिलें, "युरोपियन लोक प्रायः इमानी असतात म्हणून आम्हीं तुम्हांशीं तह केला. असें असतां असा घोळ कां घालतां?" यावर गव्हर्नर बोरशेअर यानें "ही अदलाबदल तुम्हांस आवडेल म्हणूनच सुचविली" असें लिहिलें! अखेर मुंबईहून वकील म्हणून स्पेन्सरसाहेबास पुण्यास नाना-फडणविसांकडे पाठविण्यांत आलें, व ता. १२ आक्टोबर सन १७५६ रोजीं तह झाला; त्यांत असें ठरलें कीं, मराठ्यांना विजयदुर्ग किल्ला मिळावा, बाण-

कोट इंग्रजाकडे रहावा, बाणकोटच्या खर्चाकरितां मराठ्यांनीं दहा गांवें इंग्रजांस तोडून द्यावीं व पेशवाई मुलखांत डच वगैरे इतर युरोपियन लोकांस व्यापार करण्याची मनाई करावी.

ता. २१ जुलै सन १७५६ रोजीं नानासाहेब पेशवे यांनीं मुंबईकरांस खालील आशयाचें पत्र लिहिलें होतें:

"आम्हीं आंग्रयांशीं युद्ध केलें तें विजयदुर्गचा किल्ला घेण्याकरतां; तो आम्हीं तुम्हांस कसा देऊं? सर्व युरोपियन लोकांत इंग्रज हे आपला शब्द अधिक राखतात म्हणून विलायतेचा राजा व इंग्रज यांशीं आम्हीं स्नेह ठेविला. विजयदुर्ग हा आमचे राज्यांतील किल्ला आहे, तो घेण्याकरतां तर आम्हीं युद्ध केले. इंग्रज होऊन आपण आतां शब्द फिरवितां हें बरोबर नाहीं. सबब सरकारचे लोकांचे स्वाधीन किल्ला करावा."

यावर मुंबईच्या गव्हर्नरानें नानासाहेब यांस खालील आशयाचें उत्तर पाठविलें:

"आम्हीं किल्ला हातीं ठेवला तो तहाचीं कलमें अंमलांत येईपर्यंतच. डच लोकांचा व्यापार तुम्हीं नांवानें बंद केला तरी अजून डच व्यापाऱ्यांचा माल तुमचे देशांत जातोच. तुमच्या आमच्यांत गैरसमज राहूं नये म्हणून खुलाशाकरतां मी आपले लोक पुण्यास पाठवीत आहें."

पुण्यास पाठविलेला वकील जॉन स्पेन्सर यानें खालील आशयाचा रिपोर्ट ता. ३१ आक्टोबर १७५६ रोजीं मुंबई कौंसिलकडे सादर केला:

"नानासाहेब पेशवे यांच्या सल्ल्यानें सलाबतजंग यानें जवळचे फ्रेंच लोक काढून लावले, ही गोष्ट अमृतराव पेशव्यांचा कारभारी याजकडून मला कळली. नानासाहेब पेशव्यांची मीं मुलाखत घेतली त्या वेळीं जवळ राघोबा सदाशिवरावभाऊ व अमृतराव इतकीच मंडळी होती. नाना व सदोबा यांनीं फ्रेंच व सलाबतजंग यांचे दरम्यान घडलेली हकीकत मला सांगितली. फ्रेंच लोकांचें वजन यापुढें कर्नाटकांत वाढणार नाहीं व घेरिया किल्ल्याचें प्रकरण नीट संपलें म्हणजे तुमच्यांत व आमच्यांत वितुष्ट पडण्याचें कारण नाहा, असें पेशवे म्हणाले. मद्रासेकडे महमद अल्लीखान याचा व इंग्रजांचा जसा स्नेहसंबंध आहे तसाच मुंबईच्या इंग्रजांचा व आमचा रहावा; व महमद अल्लीस ज्याप्रमाणे तोफखाना आणि फौज यांची मदत इंग्रजांकडून झाली तशीच आम्हांलाहि व्हावी अशी इच्छा नानासाहेब यांनीं प्रदर्शित केली. पण अनेक प्रकारच्या सबबी सांगून आम्हांला अशी मदत करतां येणार नाहीं असें मीं सांगितलें.

"इतका वेळ राघोबा कांहींच बोलला नव्हता; पण दिल्लीच्या स्वारींत इंग्रजांकडून तोफखान्याची व फौजेची मदत व्हावी अशी त्यानें फार इच्छा दर्शविली. पण फिरून मीं तोच जबाब दिला. घेरियाचा किल्ला ताब्यांत

घेण्यास पेशव्यांकडे गोविंद शिवराम हा जात आहे तोहि बहुधा हेंच बोलणें काढील; पण मोंगलांचा मुलुख लुटण्यास मराठी फौजांना आमच्या फौजांनीं मदत केली तर कंपनीसरकारास बऱ्याच अडचणी उत्पन्न होतील. नानांचा चुलत बंधु सदाशिवरावभाऊ हा मुख्य कारभार पहात असतो. हा मोठा कर्ता व वाकबगार मनुष्य आहे; पण उतावळा व हावराहि आहे. पेशव्याच्या दरबारीं आम्हांस सदोबाच संभाळला पाहिजे."

सन १७५९ सालीं नानासाहेब पेशवे यांजकडे वुइल्यम ॲंड्रयू प्राइझ नांवाचा वकील मुंबईच्या कौंसिलाकडून पाठविण्यांत आला. त्याच्या कामगिरीची समजूत त्याला कौंसिलनें दिली, तिचा आशय खालीं लिहिल्याप्रमाणें होता:

"हल्लीं पेशव्यांच्या दरबारीं नानासाहेब व सदाशिवरावभाऊ यांजमध्यें दुफळी होऊन गोंधळ माजला आहे. यामुळें दरबारचे पुष्कळ लोक कंपनी-सरकारकडे वळण्याचा संभव आहे. तथापि कोणावर विश्वास टाकावा हें नीट पाहून तुम्ही वागा. शंकराजीपंत सदाशिवरावभाऊच्या पक्षास मिळाला आहे, तो तुम्हांस बरीच अंतःस्थ माहिती देईल. पण सुरतेकडे गुंतलेला त्याचा ऐवज आमच्या मदतीनें मिळेल अशी त्यास आशा असल्यामुळें तो कदाचित् खोटा स्नेहभावहि दाखवीत असेल. रामाजीपंत याच्या सांगण्यावरून जंजिरा व उंदेरी घेण्यास आम्हीं पेशव्यांस मदत केली नाहीं म्हणून त्याचा राग आहे. पण रामाजीपंत जंजिऱ्यावर चालून जाईपर्यंत आम्हास बातमी नव्हती, व अगदीं आयत्या वेळीं त्यानें गंगाधरपंतांस मुंबईस आमच्याकडे पाठविलें. हबशांविरुद्ध जाणें आम्हांस योग्य नव्हते, आणि रामाजीपंत आमचा सल्ला आधींच विचारता तर तुम्हांस जंजिरा घेणें दुष्कर आहे असें आम्हीं त्यास वेळींच सांगितलें असतें. आमचा पेशा पडला व्यापारी. कोणीहि मुंबईत बाजारास येऊन आमच्या वखारींतून माल घेऊन जावा, तसा हबशीहि माल नेतो; पण आम्हीं कांहीं त्यास दारूगोळा विकला नाहीं. आम्हीं मराठ्यांस कधीं प्रतिबंध केला नाहीं. उलट माहीमच्या खाडींत ठाण्याहून हुकूम येईपर्यंत आमच्या फत्तेमायानाच कित्येक वेळां खोळंबून रहावें लागलें; व कित्येक वेळां मराठ्यांच्या चौक्यांवर आमच्या आरमाराच्या अधिकाऱ्यांना कसून झडती द्यावी लागली. या सर्व गोष्टी तुम्ही नानासाहेबांस नीट समजावून सांगा.

"नानासाहेब हल्लीं फ्रेंचांशीं पत्रव्यवहार करीत असतात, आणि ते जंजिरा व उंदेरी घेण्यास मदत करणार असें ऐकतों. पण हा अधमपणा व कृतघ्नपणा आहे, असें त्यांस तुम्ही सांगा. तसा जर विचार नसेल, तर सर्व आरमाराला तयार रहाण्यास हुकूम सुटले आहेत ते कां असें विचारा. तसेंच पावसाळा संपतांच दमाजी गायकवाड यास सुरतेवर चालून जाण्याचे हुकूम कां सुटले आहेत? सुरतेच्या कारभारांत कंपनीसरकारचा पुष्कळच हात गुंतलेला आहे,

हें पेशवे जाणतात. आम्हांस मोंगलांकडून मिळालेली सनद आपण तुच्छ मानतों असें पेशवे दर्शवितात; पण स्वतः पेशवेहि मोंगलांकडून मिळालेल्या सनदांना महत्त्व देतात. सुरतेचा किल्ला मोंगलांच्या हुकमानें व सनदेनें आमच्या ताब्यांत आहे. त्याला उपसर्ग करण्याचें पेशव्यांना काम नाहीं. सुरतेचा नबाब पेशव्यांच्या ऐवजाचा फडशा करीत नसेल तर आम्ही त्याजकडून करून देऊं. पण सुरतेवर फौजा आल्या तर आमच्याहि फौजा लढतील हें ध्यानांत ठेवावें. बाणकोटच्या अलीकडे मुंबईनजीक एखादा किल्ला—बाणकोटच्या ऐवजीं—त्यांना हवा असेल तर त्याचा विचार करू. हबशाविरुद्ध पेशव्यांस मदत करणें हें आम्हांला किती अवघड आहे हें समजून सांगा. आम्हांस पेशव्यांशीं स्नेहभाव ठेवावयाचा आहे, पण अपमान किंवा नुकसान सोसावयास आम्ही तयार नाहीं.

"तुमच्या मदतीस आम्ही टॉमस मॉस्टिन यास देऊन पुण्यास पाठवीत आहोंत. त्यास तुम्हांस वाटेल तर पुण्यास मागें ठेवा आणि नाना व सदोबा यांच्या वारंवार गांठी घेण्याकरितां त्याला एक दुभाष्या नेमून द्या."

वुइल्यम प्राईज हा २४ आगष्ट रोजीं मुंबईहून निघाला. तो पुण्यास संगमावर ४ सप्टेंबर रोजीं येऊन पोहोंचला. पेशव्यांकडे निरोप पोहोंचल्यावर सदाशिवरावभाऊकडून बाबा चिटणवीस साहेबाच्या समाचारास गेला. त्याची सोमवार पेठेंतील एका वंजाऱ्याच्या घरीं उतरण्याची व्यवस्था केली होती. तेथें नानासाहेब भाऊ राघोबा व विश्वासराव इतक्यांची व वकिलाची भेट झाली. नानासाहेब उठून गेल्यावर वकिलाशीं भाऊंचें बरेंच बोलणें झालें. हबशाविरुद्ध इंग्रजानें मदत न केल्याबद्दल दरबारचे सर्व लोक रागांत होते.

ता. २८ रोजीं नानासाहेबांनीं वकिलाची फिरून गांठ घेतली. पण भेटींत निष्पन्न कांहींच झालें नाहीं. गोविंद शिवराम यानें वकिलाला बराच धाक घातला व इंग्रजांच्या व्यापारास हरकत करून त्यांच्या ठाण्यांचा वसूल बळजबरीनें घेणें पेशव्यांच्या हातचें आहे असें त्यांस भासविलें. यावर वकिलानेंहि त्यास सांगितलें कीं, "पेशव्यांचे शत्रु इंग्रजांशीं तह करण्यास एका पायावर तयार आहेत व पेशवे आमच्याशीं तह न करतील तर आम्ही त्यांस मिळूं." पुढील भेटींत वकिलानें गोविंद शिवराम यास असें दर्शविलें कीं, साष्टी विजयदुर्ग वगैरे किल्ले आम्हांस द्याल व सुरतेच्या वसुलाचा हक्क सोडाल तर कदाचित् जंजिरा घेण्यास इंग्रज मदत करतील. पण ही गोष्ट गोविंद शिवराम यास मुळींच मानवली नाहीं. वकिलाचीं कारभाऱ्याशीं गुजराथसंबंधीं बरींच बोलणीं झालीं. ता. १३ आक्टोबर रोजीं भाऊ स्वारीस निघून डेरेदाखल झाला. पुढें ता. १६ रोजीं वकिलानें नानासाहेबांची पर्वती येथें गांठ घेतली. फिरून ता. २२ रोजीं नानांची व वकिलाची गांठ पडली. पण जंजिऱ्याप्रकरणीं निकाल लागेना, तेव्हां नानासाहेबांनीं इंग्रज वकिलास घोडा व शिरपेच

देऊन त्याची रवानगी केली, व अशा रीतीनें वकिलात फुकट जाऊन प्राईज साहेब २३ आक्टोबर रोजीं मुंबईस परत आला.

सन १७६७ साली इंग्रजांनीं टॉमस मॉस्टिन यास फिरून पेशव्यांकडे पाठविलें. या वेळीं पुण्यास थोरले माधवराव पेशवे गादीवर होते. मॉस्टिन याच्या कामगिरीची समज त्याला खालीलप्रमाणे दिली होती:

"अद्यापि कित्येक बंदरांतून आमच्या मालास हरकत होऊन तो पडून राहतो. ही हरकत दूर होण्याकरतां माधवरावास मुंबईच्या गव्हर्नरानें विनंती केल्यावरून येसाजीपंत याचे नांवें हरकत दूर करण्याचा हुकूमहि सुटला होता. या हुकमाचा अंमल मागावयास मी मुंबईहून आलो आहे असें तुम्हीं पेशव्यास मुख्यतः भासवावें; पण वास्तविक याहून दुसरीं अधिक महत्त्वाचीं कामेंहि तुम्हां करण्याचीं आहेत. विजयदुर्ग किल्ला घेतला तेव्हां आंग्र्याचे मुलगे आमचे स्वाधीन झाले. आम्हांस शरण आले म्हणूनच आम्हीं त्यांस ठेवून घेतले. एरवीं असले बंदिवान ठेवून घेऊन रिकामा खर्च करतो कोण असें तुम्हीं पेशव्यांस सांगावें.

"मराठ्यांचें वर्चस्व दिवसानुदिवस वाढत आहे ही गोष्ट मोठी अनिष्ट आहे व ती आमच्या लक्षांत आहे. मद्रास-बंगाल येथील आमच्या अधिकाऱ्यांच्या मनांत हेंच शल्य आहे. पण हल्लीं निजाम अली व हैदर अली यांची दोस्ती झाल्यामुळें आम्हांस मराठ्यांशी स्नेह करणें भाग आहे. मराठ्यांस वाटेल तर आम्ही बेदनूर व सौदा देऊं: मात्र त्याच्या मोबदला पेशव्यांनीं आम्हांस वसई व साष्टी द्यावी; तसेंच मुरुडवरील हक्क सोडावा. वाटेल तेथें आम्हांस वखारी घालूं द्याव्या. कर्नाटकांत मिरी वेलदोडे व चंदन यांच्या व्यापाराचा कुलमक्ता आम्हांस द्यावा. आमचा मुख्य हेतु साष्टी हातीं ठेवण्याचा आहे. मराठ्यांशीं स्नेह करून त्यांची सत्ता वाढू देणें हे आम्हांस फार अनिष्ट आहे; पण या वेळीं त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

"माधवराव व रघुनाथराव यांच्यामधील भांडणामुळे माधवराव पेशव्याचें मन व्यग्र असेल तर मग पेशव्यांचें मन सांभाळण्यास आम्हांस फारसें कारण आहे असें नाहीं. म्हणून दरबारचें रंगरूप पाहून पेशवे आम्हांस मिळूं इच्छित असतील तर मद्रासेकडे कारण पडल्यास ते आम्हांस किती फौज पुरवूं शकतील असा सवाल तुम्हीं प्रथम टाकावा व ते जें उत्तर देतील त्यावरून तेथील स्थितीची खरी परीक्षा करावी.

"माधवराव व रघुनाथराव या दोघांहीकडून मुंबईच्या गव्हर्नराकडे नजराणे व दोस्तीचीं पत्रें घेऊन वेगळीं वेगळीं माणसें गेलीं होतीं. यावरून पेशव्यांना विशेषतः रघुनाथरावाला आमची मदत पाहिजे असें दिसतें. चुलत्यापुतण्यांचा मिलाफ झालेला वरून दिसतो तो खरा नाहीं; व आमचा हा तर्क खरा आहे

अशी तुम्ही आमची खातरजमा केल्यास आम्हांस फार आनंद होईल. या चुलत्यापुतण्यांचे भांडणाशिवाय असाच दुसरा एखादा मोठा गृहकलह असून त्यामुळें त्यांच्या मुलुखगिरीस व्यत्यय येण्यासारखा असल्यास तसेंहि कळवा. कदाचित् निजाम व हैदर यांजकडून वकील येऊन त्यांनीं पेशव्यांची अनुकूलता संपादली असेल तर त्याचे परिणाम वाईट होतील, असें वाटेल त्या तऱ्हेनें पेशव्यांचे मनांत भरवा. सोबत नजराणे पाठविले आहेत, त्यांतील राघोबाचा नजराणा त्यांजकडे नाशीक येथें तुमचा मदतनीस चार्लस ब्रोम याजबरोबर पाठवावा, आणि नेहमीं पेशवे व राघोबा यांजकडूनच कांहीं बोलणें निघेल असें करावें."

मॉस्टिनसाहेब ता. १९ नोव्हेंबर १७६७रोजी मुंबईहून निघाला. पनवेलच्या खाडींत शिरल्यापासून पेशव्यांचा पाहुणा या नात्यानें त्यास वागविण्यांत आलें. बेलापुरच्या किल्ल्याजवळ तोफांच्या सरबत्तीनें त्याला सलामी देण्यांत आली व त्याच्या सन्मानार्थ शिंगहि फुंकण्यांत आलें. पनवेलीस दादोपंत यांनी त्याची व्यवस्था ठेविली; व तेथून पुढें पेशव्यांचे बिगारी देऊन सामानासुद्धां त्याला मजलदरमजल पुण्यास पोंचविण्यांत आलें. मॉस्टिनसाहेबाजवळ सामानसुमान बरेंच होतें तें नेण्याला सुमारें ५० बिगारी लागत. ता. २९ रोजीं मॉस्टिनसाहेब गणेशखिंड येथें येऊन पोहोंचला, आणि माधवराव पेशव्याकडून रामाजीपंत चिटणवीस हा येऊन भेटल्यावर शहरांत गोविंद शिवराम याच्या बगीच्यांत त्यास उतरविण्यांत आलें. तेथें राहून पेशव्यांची गांठ आज पडेल उद्यां पडेल अशी तो वाट पहात बसला. आणि ही गांठ अखेर ता. ३ डिसेंबर रोजीं शनवारवाड्यांत दरबारचे दिवाणखान्यांत पडली. पहिल्या भेटींत फक्त औपचारिक कुशलप्रश्नोत्तरें होऊन मॉस्टिनसाहेबानें पेशव्यांस नजराणे अर्पण केले.

मॉस्टिनसाहेबानें माधवरावांस दिलेले नजराणे पुढीलप्रमाणें होते: १ घोडा १ घड्याळ १ सोन्याची अत्तरदाणी १ वासाची कुपी २ शाली १ किनखापाचें फर्द १ शिकारी बंदूक १ पिस्तुलजोडी १ पोपाख ४ वार हिरवी मखमल ६ वार गुलाबी मखमल २ घोडेस्वाराचे चाबूक ८ गुलाबी अत्तराच्या कुप्या ४ वार जरतारी कापड; याशिवाय नारायणराव पेशव्यांस १ सोन्याची सांखळी १ पोपाख १ रुप्याची गाय २ शाली २ किनखापाचीं ठाणें आणि १ चाबूक.

इंग्रज वकिलाची गांठ पडावयाची ती शुभमुहूर्तावर पडावी म्हणून पहिल्या भेटीला उशीर लागला; पण पुढेंहि पेशव्यांची गांठ लवकर पडावी व बोलणेंचालणें व्हावें याकारितां मॉस्टिनसाहेबाला गोविंद शिवराम व रामाजीपंत यांजकडून बरीच मध्यस्थी करावी लागली. आज गांवांत लग्नें आहेत, आज

वाड्यांत ब्राह्मणभोजनें आहेत अशा एक ना अनेक कारणांनीं फिरून ४-५ दिवसांत मॉस्टिनची व पेशव्यांची गांठ पडली नाहीं. ता. ६ रोजीं मॉस्टिन-साहेबानें मुंबईच्या गव्हर्नरास कच्च्या हकीकतीचें पत्र लिहिलें त्यांत त्यानें खालील माहिती मिळवून दिली होती:

" गोपिकाबाईच्या चिथावणीवरून राघोबाला समक्ष भेटींत कैद करण्याचा माधवरावाचा विचार होता. पण सखारामबापूच्या मध्यस्थीनें चुलत्या-पुतण्यांचा तूर्तातूर्त तह ठरला. पेशव्यांनीं रघुनाथरावास नाशिकत्र्यंबकचे आसपास १३ लाखांचा मुलुख व कांहीं किल्ले द्यावे. पंचवीस लाखांपर्यंत राघोबाच्या फौजेची थकलेली पगाराची बाकी देण्याबद्दल पेशव्यांनीं जामिनकी द्यावी व राघोबानें कारभारांत ढवळाढवळ न करतां गप्प बसावें. हा करार कायमचा टिकेल असें कोणासच वाटत नाहीं. पण तूर्त तरी अशा रीतीनें तंटा मिटणार. जाटाकडून महादजी शिंद्याचा पराभव झाल्यामुळें तुकोजी होळकर नारोशंकर शिवाजी विठ्ठल विंचुरकर हे हिंदुस्थानांत शिंद्याच्या कुमकेस जाणार." याशिवाय कर्नाटकाच्या मोहिमेवर निघण्याच्या तयारीची हकीगत पत्रांत दिली आहे. तसेंच "माधवराव पेशवे स्वतः कोंकणांत जंजिरा घेण्याचे इराद्यानें जाणार आहेत; त्र्यंबकराव मामा यानें काशी व प्रयाग येथें यात्रेस गेल्याचे प्रसंगीं तेथील इंग्रजांची भेट घेतली आणि इंग्रज मराठे व सुजाउद्दवला इतक्यांनीं मिळून जाट व रोहिले यांचें पारिपत्य करण्याविषयीं बोलणें केलें, अशी येथें बातमी आहे. राजापूर येथें इंग्रजी फौजेचा पराभव होऊन एक अधिकारी व शेंदीडशें लोक पडल्याची पुण्यास वदंता आहे" वगैरे मजकूरहि या पत्रांत होता. ता. ७ रोजीं मॉस्टिनसाहेबानें नाना फडणविसांची गांठ घेतली, व पेशव्यांची फिरून गांठ घाला म्हणून नानांस विनंति केली. आज काय तर पेशवे थेउरास देवदर्शनास जाणार, उद्यां तुकोजी होळकराची हिंदुस्थानाकडे रवानगी होणार, परवां गोविंद शिवराम याचे घरीं लग्नाची मेजवानी व समाराधना आहे म्हणून पेशव्यांची गांठ पडत नाहीं, असें होतां होतां अखेर ता. ११ रोजीं गांठ पडली. या प्रसंगीं सखारामबापू मोरोबा फडणीस वगैरे मंडळी हजर होती. या बैठकींत मुख्य कामाच्या बोलण्यास सुरुवात झाली; त्यांत प्रथमच पेशव्यांतर्फे मॉस्टिन यास असा सवाल विचारण्यांत आला कीं, एका इलाख्यांतील इंग्रजी अधिकाऱ्यानें कबूल केलेल्या तहाच्या अटी इतर इलाख्यांतील इंग्रज मानतात किंवा कसें? यावर मॉस्टिनसाहेबानें उत्तर केलें कीं, " प्रत्येक इलाख्यांतील अधिकारी वेगळे आहेत; पण कंपनीच्या हिताची गोष्ट असल्यास ते एकमेकांचें म्हणणें ऐकतात !" अखेर कर्नाटकाहून मराठ्यांचे सरदार परत येईपर्यंत नक्की कांहीं बोलतां येत नाहीं असें ठरलें. दुसरे दिवशीं मॉस्टिनसाहेबानें गोविंद शिवराम याची गांठ घेतली व " निजाम किंवा हैदरअली यांशीं स्नेह केल्यानें पेशव्यांचा

फायदा नाहीं; पण आम्ही इंग्रज वचनाचे धड असल्यामुळें आमच्याशीं तह करण्यांत त्यांचा फायदा आहे." असें त्यानें शिवराम गोविंद यास सुचविलें. सखारामबापू हा दरबारांतील महत्त्वाचा मुत्सद्दी असल्यामुळें मॉस्टिनसाहेबानें त्याची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला; पण गांठ पडली नाही. इतक्यांत कर्नाटकांतील पत्रें येऊन मुंबईकरांनीं मॉस्टिन यास हुकूम पाठविला कीं, "कर्नाटकाच्या बाबतींत पेशवे गप्प बसतील, कोणताच पक्ष घेणार नाहींत, तरी त्यांत आमचा फायदा आहे. ते तटस्थ तरी राहतील अशी तजवीज तुम्ही करावी. पेशवे हैदरअल्ली किंवा निजाम यांस जाऊन मिळतील व आमचा स्नेह सोडतील तर वऱ्हाडप्रांतीं भोसले हे इंग्रजांशीं स्नेह करूं पाहतात तेव्हां आम्ही त्यांस मिळूं, असा त्यांस धाक घालावा." इतकें झाल्यावर म्हणजे ता. १९ डिसेंबर रोजीं मॉस्टिनसाहेबानें आपला असिस्टंट चार्लस ब्रोम यास नाशिक येथें राघोबाकडे पाठविलें. "माधवराव व राघोबा यांच्यांत खरें सख्य नाहीं. तरी राघोबास सांगावें कीं, आम्ही तुम्हांस मदत करूं; व असें सांगून राघोबाकडूनच बोलणें येईल असें करावें." अशी समज मॉस्टिन यानें ब्रोम यास दिली होती. याच दिवशीं सखारामबापूंच्या मध्यस्थीनें मॉस्टिनची व पेशव्यांची गांठ पडली, व अखेर बोलणें निघालें. चौल बंदरांत अडकवून धरलेलें आमचें जहाज सोडावें, ही मॉस्टिनची विनंति पेशव्यांनीं मान्य केली; पण इतर गोष्टींवर खुलासेवार बोलणें होईना. तथापि हैदरअल्ली व हबशी यांचेविरुद्ध इंग्रजांनीं पेशव्यांस मदत करावी असा एकंदरीनें पेशव्यांचे मनांतील गुप्त आशय होता, असा मॉस्टिन यानें तर्क केला; पण अखेर निश्चित असें कांहींच ठरलें नाहीं. दोन्ही पक्ष आपला दिल खुला न करतां दुसऱ्यानें आधीं बोलावें अशा विचारानें टपून बसले होते. ता. ३० रोजीं मराठ्यांनीं अडकवून ठेवलेलें इंग्रजांचें जहाज सोडून देण्याचा माधवरावाचा हुकूम झाला. ता. १ जानेवारी रोजीं राघोबाचा वकील गोपाळपंत चक्रदेव मॉस्टिनसाहेबाचे भेटीस गेला. त्यानें इंग्रज वकिलास सांगितलें कीं, राघोबास तहाच्या अटी मान्य नसून माधवरावांकडून यत्किंचितहि चूक झाली कीं सर्व तह उलथून पाडून अवघ्या ६ महिन्यांत पुरा बखेडा करून टाकण्याची त्याची इच्छा आहे. या सुमारास निजाम अल्ली व हैदर अल्ली याचे वकील पुण्यास येऊन दाखल झाले. आणि पेशवे आपण होऊन बोलणें काढतील अशी वाट पहात पहात मॉस्टिनसाहेब कंटाळून गेला आणि मी होऊन तरी बोलणें काढूं का असें त्यानें मुंबई कौंसिलास विचारलें. ता. ४ रोजीं हिंदुस्थानांतून महादजी शिंदे पुण्यास आले; त्यांची व माधवराव पेशवे यांची गांठ संगमावर पडली. ता. ५ रोजीं माधवराव पेशव्यानें मॉस्टिन यांस वाड्यांत भेटावयास बोलाविलें व जेवणास ठेवून घेतलें. जेवणापूर्वीं युरोप व हिंदुस्थान यासंबंधीं उभयतांचे दरम्यान बरींच प्रश्नोत्तरें झालीं. तारीख १० चे सुमारास आपण

होऊन बोलणें काढण्यास मॉस्टिन याला मुंबईकडून नाइलाजानें परवानगी मिळाली. परंतु " या लोकांशीं बोलणेंचालणें करतांना जी सावधगिरी ठेवावयास पाहिजे ती सर्व जरूर ठेवा " असा इशारा देण्यांत आला होता.

इकडे ब्रोमसाहेबास नाशिक येथें राघोबाकडे पाठविण्यांत आलें होतें. त्यानें राघोबाची इंद्रगड येथें गांठ घेतली. सदर भेटींत राघोबानें इंग्रजांची मदत आपणास मिळते याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. राघोबाचें म्हणणें कीं, "नानासाहेब पेशव्यांच्या मरणोत्तर माधवरावाला सर्वस्वीं मीं मदत केली, त्याचा मानमरातब राखला, मुलुखगिऱ्या व स्वाऱ्या केल्या व माधवरावास पोटच्या मुलाप्रमाणें सांभाळलें. असें असतां माधवराव कृतघ्न बनला; माझा अपमान करूं लागला, माझे स्नेही सरदार फोडूं लागला व अखेर मला कैद करण्यापर्यंत पाळी आली. तेव्हां आतां मला इंग्रजांशिवाय कोणी आधार उरला नाहीं !" रघुनाथरावास इंग्रजांकडून मुख्यतः तोफा व दारूगोळा यांची मदत पाहिजे होती. स्वतः राघोबादादाजवळ या वेळीं शंसवाशें लहान तोफा होत्या. पण त्यांचे गाडे वगैरे सामान नादुरुस्त होते. आनंदवल्ली येथेंहि थोडासा तोफखाना होता; परंतु इंग्रजांच्या तोफखान्याचे मदतीशिवाय आपला निभाव लागणार नाहीं, असें राघोबास वाटत होतें. माधवरावाशीं तात्पुरता तह झाल्यापासून राघोबानें आपल्या पदरचे घोडेस्वार बरेच कमी केले होते. त्याजबरोबर फक्त दोन हजार घोडेस्वार होते; पण स्वारीवर निघण्याचा बेत झाल्यास आणखी वाटतील तितके घोडेस्वार नोकरीस ठेवतां येतील असा त्याला भरंवसा होता. ब्रोमसाहेबाच्या व राघोबाच्या भेटीस वरीलप्रमाणें सामान्यपणें बोलणेंचालणें झालें. आपण दिलेल्या मदतीकरितां इंग्रजांना राघोबानें नक्त पैशाशिवाय विशेष कांहीं हक्क व देणग्या द्याव्या अशी मुंबईकरांची अपेक्षा असल्याचें ब्रोमनें बोलून दाखविलें. पण उभयपक्षीं निखालसपणें बोलणें बोलण्याची तयारी नसल्यामुळें ब्रोम हा नक्की कांहीं न करतां परत आला.

ता. २७ जानेवारी १७६८ रोजीं मॉस्टिन व माधवराव पेशवे यांची फिरून गांठ पडली; या वेळीं तहाच्या १४ कलमांचा कच्चा मसुदा झाला. पण पूर्वीं सन १७६१ सालीं झालेल्या तहाविरुद्ध इंग्रजांनीं आंग्र्याच्या मुलांना आपल्या रक्षणाखालीं घेतलें हें बरें केलें नाहीं, उद्यां राघोबाचाहि प्रश्न असाच उपस्थित होणार वगैरे मुद्द्यांवर बोलणीं झालीं. याच सुमारास इंग्रजांस असें दिसून आलें कीं, निजाम अगर हैदर अल्ली यांचा मराठ्यांशीं मिलाफ होण्याचा संभव नसल्यानें आपणासहि मराठ्यांशीं तह करण्याचें तूर्त विशेष अगत्य नाहीं, व तसें त्यांनीं मॉस्टिन यास लिहून पाठाविलें. तारीख १९ फेब्रुवारी रोजीं माधवराव पेशव्यानें मुंबईस इंग्रजांचें आरमार तयार होऊन कोणीकडे जाणार याविषयीं माहिती विचारली. हें आरमार वास्तविक दक्षिणकिनाऱ्याकडे हैदर

अलीवर स्वारी करण्याकरतां जात होतें; तथापि तें मालवण व रायरी इकडे जात आहे असें मॉस्टिन यानें भलतेंच सांगितलें. पण पुढें खरा प्रकार कळतांच पेशव्यांना फार आश्चर्य वाटलें; व बेदनूर आणि सौदा हे किल्ले आमच्या रक्षणाखालीं असल्यामुळें ते इंग्रजांनीं घेऊं नये, एरवीं हैदरवर वाटेल तर त्यांनीं स्वारी करावी, असें पेशव्यांनीं मॉस्टिन यास सांगितलें. पण किल्ले व मुलुख घेतल्याशिवाय हैदरचें पारिपत्य करतां येणार नाहीं, याकरतां इंग्रजांनीं व पेशव्यांनीं मिळूनच हैदरचें पारिपत्य करावें हें बरें; आणि याविषयीं बोलणें करण्याकरतां माधवरावानें मुंबईस आपला वकील पाठवावा असें मॉस्टिन यानें सुचविलें. ही गोष्ट पेशव्यांनीं कबूल केली; व अखेर एक घोडा व एक शिरपाव देऊन पेशव्यांनीं मॉस्टिन याची रवानगी केली. उलट इंग्रजांकडून माधवरावास एक चित्ता व एक सिंहीण अशी नजर करण्यांत आली. मॉस्टिन व पेशवे यांचे दरम्यान कित्येक कलमें समक्ष निकालांत निघालीं व पेशव्यांचे हुकूम मॉस्टिनचे हातीं पडले. तीं कलमें येणेंप्रमाणें:—

(१) तीन वर्षांपूर्वीं इंग्रज व्यापाऱ्यांचें मराठ्यांकडून नुकसान झाल्या बाबद ३०,९१५ रुपये १२ आणे नुकसानी देण्यांत यावी.

(२) मुंबईचा नसरवानजी मोदी याचा तबेला घेतला तो परत द्यावा.

(३) सात वर्षांपूर्वीं वैरामजी होरमसजी याची दोनशें खंडींची महांगिरी मराठ्यांनीं धरून नेली तिच्याबद्दल दुसरी द्यावी.

(४) रिचर्ड नावलंड नांवाच्या इंग्रजाचे गुलाम साष्टींत पळून गेले होते ते ठाणेदाराकडून परत देववावेत; तसेंच,

(५) याच गृहस्थाचे २ गुलाम चौल येथें पळून गेले होते तेहि देववावे.

(६) मुंबई बेटाच्या हद्दींत इकडील कोळी लोकांनीं मासे मारण्याकरतां डांबे पुरले होते ते काढून टाकण्याकरतां करंजा येथील ठाणेदारास हुकूम व्हावा.

मराठ्यांच्या कारभारांत इंग्रजांना हात घालण्यास थोरल्या माधवरावसाहेबांच्या कारकीर्दींत संधि सांपडली नाहीं. माधवरावानें राघोबाचा पुरा मोड करून बरोबर फक्त हजारपांचशें मनुष्यें इतमामादाखल राहतील, जास्त फौज ठेवतां येणार नाहीं, इतक्या बेताची नेमणूक करून देऊन त्यास गोदातीरीं स्नानसंध्या करीत बसविलें होतें; व पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें राघोबाकडे इंग्रजांचीं कारस्थानें आंतून चालू होतीं; तरी माधवरावाच्या दराऱ्यामुळें त्यांना राघोबास उघडपणें मदत करून त्यास पुण्यास आणण्याची जोखीम अंगावर घेण्याची छाती होईना. शिवाय कर्नाटक प्रांतांतील बखेड्यामुळें माधवरावाशीं अगदींच तुटून किंवा शत्रुत्वानें वागणें फायद्याचें नाहीं हें त्यांस पक्कें माहीत होतें, यामुळें आंतून धुमसणाऱ्या या कारस्थानाला प्रकट स्वरूप आलें नाहीं. परंतु माधवरावाच्या मरणानंतर पेशवाईची घडी बरीच बिघडली. कर्नाटकचें कारस्थान ढिलें पडलें, आणि

पुण्यास नाना फडणवीस यांचें तेज जरी दरबारीं अधिकाधिक पडूं लागलें होतें, व नाना इंग्रजांस जरी पूर्णपणें ओळखीत होते, तरी रघुनाथरावाविषयीं त्यांना जो अत्यंत तिरस्कार व द्वेष वाटत होता यामुळें, राघोबा नको, मग त्यापायीं काय वाटेल तें झालें तरी चालेल, असें नानांच्या मनानें घेतलें होतें. पण राघोबाच्या द्वेषामुळें नाना व त्यांचे साहाय्यकर्ते सरदार यांना अशा रीतीनें किंचित् दृष्टिदोष झाला असतां पुण्यास राहिलेल्या आपल्या वकिलाच्या डोळ्यांनीं मुंबईचे इंग्रज सर्व परिस्थिति उघड्या डोळ्यांनीं सावधपणें टपून पहात बसले होते. इंग्रजांचा हेतु प्रत्यक्ष मित्रत्वाचा तह न करितां, मुंबई वसई व साष्टी या बाजूला जो मुलुख व जो इतर फायदा मिळेल तो कोणीकडून तरी मिळावा, व एवढ्याच दृष्टीनें ते आपला वकील पुण्यास ठेवणार होते, हें माधवरावास दिसलें नसेल असें नाहीं; तथापि इकडे जंजिरा व इकडे कर्नाटक या दोन बाजूंकडे इंग्रजांच्या कुमकेची पेशव्यांना नेहमीं अपेक्षा होती. त्यामुळें या लोभाला गुंतून माधवरावानें इंग्रजांचा वकील पुण्याच्या दरबारीं ठेवण्याची परवानगी दिली असावी; व या परवानगीमुळेंच पुढें नाना फडणविसाला इंग्रज वकील पुण्यास राहण्यास कांहीं हरकत घेतां आली नसावी. कसेंहि असलें तरी पुण्यास इंग्रजांचा वकील कायमचा राहिल्यामुळें एक प्रकारें इंग्रजांचें बोट पेशव्यांचे कारभारांत कायमचेंच शिरल्यासारखें झालें; व या कारस्थानाच्या वृक्षाला नारायणराव पेशव्यांच्या मरणानंतर फळ आलें. ज्या रात्रीं नारायणरावाचा खून झाला, त्या रात्रीं इंग्रजांचा वकील मॉस्टिन हा दादासाहेबांच्या भेटीस आला. दादासाहेब गादीवर बसले तर आपलें आयतेंच काम झालें असें त्यास वाटलें असावें. पण पुढें नारायणरावाच्या खुनाचा पत्तामुद्दा राघोबापर्यंत लागून बारभाईचें कारस्थान रचलें गेलें व दादासाहेबांस पुणें सोडावें लागून दूरदेशीं भटकणें प्राप्त झालें, तरी इंग्रजांना आपला हात पेशवाईंत शिरण्याची निराशा वाटण्याचें कारण नव्हतें. कांकीं, राघोबानें आपणास गादी मिळावी या हेतूनें पेशवाईचे जितके शत्रु तितक्या सर्वांशीं सख्य करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. इंग्रज हे अद्यापि पेशवाईचे प्रत्यक्ष शत्रु गणले गेले नव्हते; पण नाना फडणविसाच्या बाजूस राहून विशेष लभ्यांश होण्याची कांहीं आशा नसल्यानें रघुनाथरावाच्या पक्षास मिळून पेशवाईचे शत्रु बनण्यांतहि कांहीं विशेष तोटा नाहीं असें त्यांना वाटलें असल्यास तें योग्यच होतें. शिवाय आणखी असाहि एक श्लेष निघण्यासारखा होता कीं, दादासाहेब झाले तरी कोणी परके नव्हते, पेशवेच होते. गंगाबाईच्या पोटीं सवाई माधवराव जन्मेपर्यंत राघोबा हा खराखुराच गादीचा मालक असून, कारभारी हेच बंडखोर असें हैदराप्रमाणें त्यांनाहि उघड म्हणतां आलें असतें. आणि सवाई माधवराव जन्मल्यानंतरहि ते नारायणरावसाहेबांचे खरोखर पुत्रच होत अशाविषयीं खुद्द पेशवाईंतीलहि कित्येक लोकांना

संशय आला असतांना इंग्रजांसारख्या परकीयांनीं तो संशय आपल्या सोई-प्रमाणें खरा मानून चालण्यांत काय वावगें होतें ? सर्व तऱ्हेनें फायदाच होता.

शिंदे आणि होळकर यांची मध्यस्थी फुकट गेल्यावर दादासाहेबांना पेश-व्यांच्या शत्रूशिवाय दुसरी गति नाहीं असें झालें. सुजा उद्दवला किंवा हैदर-अल्ली याजकडे जावें तर दोहोंकडचा पल्ला फार लांब; याकरितां इंग्रज जवळच्या जवळ गुजराथेंत होते त्यांजकडेच जावें असें दादासाहेबांस सहज वाटलें असावें. शिवाय याच बाजूस बडोदा येथील गायकवाडांच्या वारसांमध्यें तंटा लागला असून त्यांपैकीं फत्तेसिंग यानें पुण्यास कारभाऱ्यांचा आश्रय केल्यामुळें व गोविंदराव हा दादासाहेबांच्या पक्षाचा पहिल्यापासून असल्यामुळें त्यांला इंग्रजांबरोबर गोविंदराव गायकवाड याचीहि मदत होण्याचा संभव होता. त्याप्रमाणें दादासाहेबांनीं गुजराथेकडेच आपला मोर्चा फिरविला.

प्रथम दादासाहेब आणि गोविंदराव गायकवाड व मानाजी फाकडे हे सर्व मिळून हरिपंत फडके यांशीं लढत होते. शिंदे व होळकर यांच्या मध्यस्थीनें कांहीं वेळ लढाई थांबली. पण या मध्यस्थीचा फिरून कांहीं उपयोग न होऊन महीनदीच्या कांठीं लढाई होऊन दादासाहेबांचा पुरा मोड झाला, आणि त्यांच्या तोफा हत्ती निशाणें वगैरे सर्व हरिपंताच्या हातीं लागलीं. तेव्हां दादासाहेब थोड्या फौजेनिशीं खंबायतकडे पळून गेले. इतक्यांत पटवर्धन मागें लागून येतात अशी खबर दादासाहेबांस लागल्यानें त्यांनीं खंबायतच्या किल्ल्यांत आश्रय घेण्याचा प्रयत्न केला; पण खंबायतच्या नबाबानें त्यांना आश्रय देण्याचें नाकारलें. तेव्हां दादासाहेबांनीं निदानची म्हणून इतकी विनवणी केली कीं, जवळच सुरत येथें इंग्रज आहेत, तेथपर्यंत तरी मला सुखरूप पोहोंचवा. ही विनंति मात्र नबाबानें मान्य केली व त्यानें त्यांची रवानगी भावनगर येथें करून दिली. भावनगरच्या बंदरांत नबाबाचीं जहाजें होतीं. त्यांत बसून बरोबरचा शागीर्द-पेशा कारकून शिपाई गडीमाणूस वगैरे मिळून ७०० मनुष्यें घेउन दादासाहेब सुरतेस सुखरूप जाऊन पोहोंचले. महीच्या लढाईत वाताहात झाल्यावरहि त्यांजपाशीं १०० घोडे व ७ हत्ती उरले होते; पण ते कोणीहि हवाली करून घेईना म्हणून मोकळे सोडून देऊन दादासाहेबांना सुरतेस जावें लागलें !

यापूर्वी कांहीं दिवस दादासाहेब माळव्यांत पळून गेले होते. तेथून शिंदे-होळकरांच्या मध्यस्थीनें परत येत असतां तापीनदीच्या जवळपास जेव्हां आले तेव्हांच त्यांनीं सुरतेच्या गव्हर्नरामार्फत इंग्रजांशीं बोलणें सुरू केलें होतें. तेव्हां इंग्रजांनीं त्यांस सांगितलें कीं, "तूर्त फौजेच्या खर्चाकरतां पधरा लक्षां-पासून वीस लक्षांपर्यंत रक्कम आगाऊ द्यावी आणि बारभाईचे बंड मोडून तुमची पुण्यास स्थापना झाल्यावर साष्टी व वसई द्यावी; म्हणजे आम्हीं तोफासुद्धां अडीच हजार पायदळ तुमचे मदतीस पाठवितों." पण हें म्हणणें

दादासाहेबांस पटलें नाहीं. एक तर पंधरा लक्ष रुपयांची रक्कम त्यांजवळ रोकड नव्हती अगर मिळण्यासारखीहि नव्हती. शिवाय साष्टी व वसई देण्याचें कबूल करणें योग्य नाहीं असें वाटण्याइतका स्वाभिमान अशा स्थितींतहि त्यांच्या अंगीं उरला होता. सबब, "आज रोख रुपये नाहींत, आणि साष्टी वसईहि देत नाहीं; पण गुजराथेंत तुम्हांला सोईचा असा ११ लक्ष रुपये उत्पन्नाचा मुलुख देऊं व याच्या मोबदला तुम्हीं मला १ हजार गोरे व २ हजार काळे शिपाई आणि १५ तोफा इतकी कुमक द्यावी," असें दादासाहेबांनीं इंग्रजांकडे सांगून पाठविलें. मुंबईसरकारास या शर्ती जवळजवळ पसंत होत्या. पण साष्टी एक वेळ न दिली तरी चालेल; पण गुजराथेंतील मुलुख देणें तो निदान साडे-अठरा लक्ष उत्पन्नाचा तरी असावा असें बोलणें इंग्रजांनीं लावलें.

या सुमारास पोर्तुगीज साष्टी घेण्याचा प्रयत्न करणार अशी बातमी असल्यामुळें हें बोलणें तितकेंच राहिलें. साष्टी येथील किल्लेदारानें यापूर्वीं मुंबईकरांशीं फितुरीचें बोलणें चालू केलें होतें. २ लक्ष ६० हजार रुपये मला द्या, म्हणजे मी साष्टीचें ठाणें व किल्ला स्वाधीन करतों असें हा किल्लेदार म्हणत होता. मुंबईचा गव्हर्नर हॉर्नबी १ लक्ष रुपये देण्यास तयार झाला होता व अखेर १ लक्ष २० हजारांपर्यंत हा सौदा ठरलाहि असता. पण इतर रीतीनें किल्ला मिळण्याचा संभव पुणें येथील दरबारच्या गोंधळामुळें दिसत असल्यानें लांच देऊन किल्ला घेण्याचा हा बेत इंग्रजांनीं सोडून दिला व पोर्तुगीजांच्या हालचालीची बातमी ही सहजच त्यांना सबब सांपडली. इकडे पोर्तुगीजांची बातमी पुण्यास कळल्यामुळें किल्ल्याच्या रक्षणाकरतां आणखी पांचशें फौज किल्लेदाराच्या मदतीस पाठविण्याचें ठरलें. यामुळें किल्लेदारालाहि लांच खाऊन किल्ला इंग्रजांच्या स्वाधीन करण्याची संधि नाहींशी झाली. अखेर ता. ९ डिसेंबर सन १७७४ रोजीं इंग्रजांनीं साष्टी घेण्याचें ठरविलें. ६२० गोरे शिपाई, तोफखाना, २०० गोलंदाज व १ हजार काळे शिपाई इतकें सैन्य जनरल रॉबर्ट गॉर्डन याचे ताब्यांत देऊन रवाना करण्यांत आलें. जनरल गॉर्डन यानें जमीनीच्या बाजूनें आणि कॅप्टन वाट्सन यानें जलमार्गानें ठाण्यावर हल्ला चढवावा असें ठरलें. ता. २० डिसेंबर रोजीं किल्ल्याच्या भिंतीवर तोफेचे गोळे पडूं लागले. आठ दिवसांत भिंतींत खिंडारें पडलीं. पण खंदक बुजवून त्यावरून किल्ल्यांत प्रवेश करण्याच्या कामीं इंग्रज फौजेस फार श्रम पडले. २७ डिसेंबर रोजीं झालेला हल्ला मराठ्यांनीं परतविला व त्यांत इंग्रजांचे शिपाई व अधिकारी मिळून १०० लोक पडले. पण दुसरे दिवशीं फिरून हल्ला चढवून इंग्रज फौजेनें किल्ला घेतला; व आंतील बऱ्याच शिपायांची कत्तल केली. इकडे व्हर्सोवा उरण (करंजा) वगैरे ठाणीं घेण्याचाहि इंग्रजांनीं याच सुमारास प्रयत्न केला व डिसेंबरच्या अखेरीस ठाण्याचा किल्ला व आसपासचीं ठाणीं मिळून सर्व साष्टी बेट इंग्र-

जांच्या हस्तगत होऊन मराठ्यांपुढें एक मोठाच प्रश्न येऊन पडला.

सन १७७५ च्या जानेवारीच्या ३ तारखेस राघोबा दहा हजार घोडेस्वार व ४०० पायदळ घेऊन बडोद्याच्या रोखानें निघाला. त्याचे पाठीवर हरिपंत फडके असून शिंदे व होळकर यांच्याशीं बोलणें करण्याकरतां सखारामबापू, नाना फडणवीस हेहि हरिपंताबरोबर होते. पण साष्टीकडील गडबड ऐकून व इंग्रज वसई घेतात कीं काय आणि घाटाकडेहि सैन्य पाठवितात कीं काय या भीतीनें उभयतां कारभारी पुरंदरास परत आले.

यानंतर कांहीं दिवस शिंदे व होळकर यांचा नाद न सुटल्यामुळें राघोबा हरिपंताशीं अर्धवट तहाचीं बोलणीं बोलत होता. पण तो नाद शेवटीं सुटला व ता. ६ मार्च सन १७७५ रोजीं इंग्रजांशीं राघोबाचा निश्चितपणें तह झाला. इंग्रजांनीं राघोबाला ५०० शें गोरे व १००० काळे शिपाई शिवाय गोलंदाज इतकें सैन्य एकदम द्यावें व जरूर पडेल तर सातआठशें गोरे व सतराशे काळे शिपाई व इतर लोक व कामाठी मिळून ३००० पर्यंत सैन्य मदतीस द्यावें. राघोबानें फौजेचा खर्च द्यावयाचा तो २५ शें लोकांकरितां म्हणजे सुमारें दीड लाखपर्यंत द्यावा; आणि फौजखर्चाच्या जामिनकीबद्दल अमोद हनसोद व्हरसाल व अंकलेश्वर हे चार तालुके राघोबानें तूर्त इंग्रजांच्या स्वाधीन करावे. तसेंच तहाचें एक मुख्य कलम असें होतें कीं, वसई व त्याखालचा सव्वा एकोणीस लक्षांचा मुलुख—साष्टी व शेजारचीं बेटें जंबूसर व ओलपाड वगैरे—राघोबा गादीवर बसल्यास इंग्रजांस कायमचा सोडून द्यावा. शिवाय तूर्त देण्यास जवळ पैसा नसल्यानें आपल्याजवळचें ६ लाखांहून अधिक किंमतीचें जवाहीर राघोबानें इंग्रजांना गहाण लावून ताब्यांत देण्याचें ठरविलें. तसेंच बंगाल्यांतील मुलखावर व अर्काटच्या नबाबाच्या मुलखावर मराठ्यांनीं स्वाऱ्या करूं नयेत; खुद्द इंग्रज व्यापाऱ्यांचीं जहाजें, अथवा कंपनीसरकारचें निशाण धारण करणारीं इतर जहाजें, मराठ्यांच्या मुलखांत फुटून किंवा इतर कारणानें किनाऱ्यास लागलीं असतां तीं ज्याचीं त्यास परत देण्यांत यावीं, असेहि इतर करार इंग्रजांचे राघोबाशीं ठरले होते. हा तह ठरल्यावर हरिपंताशीं राघोबाचें बोलणें चाललें होतें तें अर्थातच विसकटलें व फिरून लढाईस सुरुवात झाली; आणि हरिपंतापुढें निभाव लागेना तेव्हां राघोबा सुरतेस पळून गेला.

दादासाहेब सुरतेस पोंचण्याच्या सुमारास इंग्रजांची पंधराशें फौज त्याच्या मदतीकरतां तयार होऊन राहिली होती, व मद्रासेहून फौज आल्यावर तींत आणखीहि भर पडावयाची होती. राघोबाशीं तह होण्याचे पूर्वीं मराठ्यांशीं इंग्रजांनीं आपण होऊन युद्ध सुरू केलें, त्याला सर्वस्वीं ईस्ट इंडिया कंपनीचे मुंबईचे अधिकारी कारणीभूत होत. कलकत्तेकर इंग्रजांनीं निदान या पहिल्या युद्धांत तरी मराठ्यांची दोस्ती तोडण्याचा अत्यंत तिटकारा दाखविला.

एकदां युद्ध सुरू झाल्यावर कंपनीसरकारच्या इभ्रतीखातर पुढें त्यांना मुंबई-करांच्या विरुद्ध, म्हणजे केवळ त्यांना अपयश येईल अशा प्रकारचें, वर्तन ठेवितां येईना; व ही गोष्ट मनुष्यस्वभावाला आणि राजनीतीला धरूनच होती. परंतु ही इभ्रत सांभाळून या युद्धाच्या कामीं मोडता घालण्याचा प्रत्येक प्रसंग त्यांनीं साधला. शेवटीं सालबाई येथें बरावाईट कसा कां होईना पण तह होऊन युद्धाची समाप्ति झाली, आणि मराठ्यांशीं फिरून सख्य झालें याबद्दल कलकत्ते-कर इंग्रजांनीं मनापासून आनंद व्यक्त केला, एवढेंच नव्हे तर, झालेला हा तह इंग्लंडचा राजा व ब्रिटिश पार्लमेंट यांच्या अखत्यारीनें झालेला आहे व तो जर तुम्हीं कोणत्याहि कारणानें किंवा सबबीनें मोडाल तर आम्ही आपल्या वरिष्ठ अधिकाराचा सत्तीनें अंमल करून तुम्हांस गप्प बसवूं, अशा स्पष्ट शब्दांनीं कलकत्तेकरांनीं मुंबईकरांस ताकीद दिली. तरी मुंबईकर इंग्रजांनी कलहाचे बी जें एकदां रुजत घातलें, त्याचा अंकुर दुर्दैवानें सर्वस्वी खुडून असा केव्हांच निघाला नाहीं. मुंबईकराचें धोरण कलकत्तेकरांना पुढें २०।२५ वर्षांनीं चांगलेंच पटलें, व मग स्वतः त्यांनींच जें युद्धाचें कोलीत हातीं घेतलें तें मराठेशाहीची इमारत जळून ढांसळून पडेपर्यंत हातांतून खालीं ठेविलें नाहीं. मुंबईकरांच्या भांडखोर धोरणाचा विजय उशिरां कां होईना, पण झाल्याशिवाय राहिला नाहीं.

स्वहिताच्या दृष्टीनें मुंबईकरांचें धोरण बरोबर होतें. राघोबा व नाना फडणवीस यांच्या भांडणाचा फायदा घेऊन, मुंबईकर इंग्रजांनीं कुरापतीस सुरुवात केली खरी; पण राघोबा हा स्वतः होऊन त्यांना चिथावणी देणारा साथीदार बनला. आमच्या भांडणांत तुम्ही पडा असें तो त्यांजकडे आपण होऊन जाऊन म्हणाला, व मला मदत केल्यास तुम्हांला मोठें बक्षीस देईन असें आमीषहि त्यानें दाखविलें. अशा स्थितींत स्वहित साधण्याची आलेली महापर्वणी मुंबईकरांनीं लाथाडून कशी द्यावी? ही संधि साधण्याचा मोह त्यांना सहजच अनिवार झाला. राघोबाच्या वतीनें आपण युद्धांत पडूं कां इच्छितों याचीं कारणें तारीख ९ आक्टोबर सन १७७५ च्या खलित्यांत त्यांनीं कलकत्तेकरांस खालीलप्रमाणें सविस्तर कळविलीं होतीं. तीं वाचिलीं म्हणजे मुंबईकरांचें या बाबतींतलें धोरण बरोबर लक्षांत येतें.

"रघुनाथराव हाच गादीचा खरा वारस आहे. त्याचा पक्ष धरणारे असे खुद्द ब्राह्मण व मराठे सरदार कांहीं थोडेथोडके नाहींत. नागपूरकर भोसले व बडोदकर गायकवाड या घराण्यांपैकीं निदान एकेक प्रमुख सरदार तरी राघो-बाच्या पक्षाकडे होता. होळकर आणि शिंदे दोघांनीं राघोबाचा पक्ष धरिला नव्हता हें खरें; तरी पण तो सर्वस्वीं सोडला होता हेंहि खरें नाहीं. आपल्या-वरचा खंडणीचा व हिशेब चुकते करण्याचा बोजा टाळण्याकरितां कां होईना, ते कोणत्याच पक्षास उघडपणें सर्वस्वीं सामील न होतां पेशव्यांच्या घराण्यांतील

हा पक्षभेद स्वतःस पुरवून पुरवून खात होते. निजाम व हैदर हे तर राजरोस-पणें एकदां एका पक्षास तर दुसऱ्यानदां दुसऱ्या पक्षास उचलून धरून आपला डाव साधीत होते. खुद्द रघुनाथरावाजवळ सैन्य बरेंच होतें—म्हणजे त्याच्या मदतीस थोडेंसें सैन्य देऊनहि कार्यभाग साधण्यासारखा होता, आणि रघुनाथ-राव पेशव्यांच्या गादीवर बसल्यास त्याला पेशव्याच्या अखत्यारीनें कोणासहि मुलुख वगैरे देऊन टाकतां येण्यासारखा होता."

युद्धांत पडण्याची ही संधि साधण्यास मुंबईकरांना हीं कारणें सहज पुरे वाटण्यासारखीं होतीं. पण ही संधि व्यवहारदृष्ट्या साधण्याला योग्य अशी असली तरी या भांडणांत पडण्यापासून मुंबईकरांना मिळवावयाचें असें काय होतें हा प्रश्न शिल्लक उरतोच; व त्याचें सरळ उत्तर असें कीं, मुंबईकर युद्धांत पडले ते राघो-बाच्या बाबतींत विशेष अन्याय झाला होता म्हणून नव्हे; तर स्वतः मुंबईकरांना कांहीं लभ्यांश साधावयाचा होता म्हणून; हा लभ्यांश असाः मुंबई येथें वखार स्थापण्यांत ईस्ट इंडिया कंपनीचा हेतु व्यापार करण्याचा होता. व्यापाराकरितांच त्यांनीं मुंबई बंदर मिळविलें, व हें बंदर सुरक्षित राखण्याकरितां मुंबई बेट संपादून त्याची तटबंदी वगैरे केली. पण मुंबई बंदरांत आलेला कंपनीचा व्यापारी माल खुष्कीच्या बाजूनें देशावर रवाना होण्यास ठाणें—साष्टी हाच मुख्य मार्ग होता. यापुढें डोंगर व घांट लागतात व तेथून मराठ्यांचा मुलुख लागतो म्हणून इंग्र-जांनीं साष्टी घेतली. ती तर त्यांना हातीं ठेवणें जरूर होतेंच; परंतु मुंबईलगतचीं दुसरीं बेटें आणि वसई हीं देखील त्यांना आपल्या हातीं हवीं होतीं. हीं त्यांना देण्यास राघोबा खुषीनें तयार झाला होता. पुढें वसईपासून सुरतेपर्यंतचीं ठाणीं हींहि त्यांना व्यापारी दृष्टीनें महत्त्वाचीं होतीं, व तींहि राघोबा देण्यास तयार होता. हीं सर्व बेटें व ठाणीं आपले हातीं आल्यास कंपनीचा मुंबईबंदरचा व्यापार बिन-धोक चालणार होता. यापूर्वीच दरसाल चवदा लक्षांचा लोंकरीचा माल महा-राष्ट्रांत खपत होता. शिवाय गुजराथेंतील उत्तम कपाशीचा मुलुख हातीं आल्यास बंगाल व चीन इकडील व्यापार वाढण्यासारखा होता. ही सर्व कोंकण पट्टी हातीं आल्यास डच पोर्तुगीज व फ्रेंच या तिघांच्याहि हातांतून इकडील व्यापार काढून घेऊन एकट्या ईस्ट इंडिया कंपनीसच व्यापारी मक्तेदार बनवितां येण्यासारखें होतें. आजपर्यंत मुंबईच्या वखारीचा कारभार कंपनीस आंतबट्ट्यांतच पडत होता. पण राघोबानें देऊं केलेला मुलुख मिळाल्यास दीड लक्ष पौंडांचा जो तोटा मुंइईखात्यास निघत असे, तो सर्व जाऊन उलट कंपनीला या खातीं दोन अडीच लक्ष पौंड नफा होण्याचा संभव होता. मुंबईबंदरची तटबंदी केल्यापासून त्याला लष्करी ठाण्याचें स्वरूप सहजच आलें होतें. मुंबईबंदर नवीन जहाजें बांधण्याच्या सोईचें होतें, आणि राघोबाकडून मिळणाऱ्या मुंबई-लगतच्या नवीन मुलखांतून जहाजें बांधण्याजोगें लांकूड मुबलक मिळण्या-

सारखें होतें. या सर्व फायद्यांचा विचार करितां पेशव्यांचें भांडण लावून देऊन देव आम्हांला नवस न करितां पावला, असे जे उद्गार मुंबईकर इंग्रजांनीं ह्या संबंधांत काढिले ते मनुष्यस्वभावाला धरूनच होते.

राघोबादादास पेशवाईतील कलिपुरुष म्हणतात. वास्तविक त्याच्या वेळच्या इतर लोकांपेक्षां खरोखर तोच मनानें अधिक नादान होता किंवा काय हें ठरविणें बरेंच कठिण आहे. पण पेशवाईची सत्ता, पेशवाईचा दरारा व पेशवाईचें ऐश्वर्य यांना विघातक अशीच, निदान परिणामीं तरी, त्याची एकंदर कृति झाली हें नाकबूल करितां येत नाहीं. अधिकाराच्या हव्यासानें महत्त्वाकांक्षेनें किंवा प्रतिपक्षीयांचा सूड घेण्याच्या बुद्धीनें त्यानें फक्त शिंदे होळकर यांसारख्या मराठेशाहींतील प्रबल सरदारांशीं संधान बांधून किंवा त्यांचा आश्रयहि करून नाना फडणविसाशीं कलह केला असता व वेळीं नानावर विजय मिळवून त्याला कारभारांतून काढून सर्व सत्ता आपल्या हातीं आणिली असती तरी त्यास दोष देतां आला नसता. पण इंग्रजांचा म्हणजे सर्वस्वीं परक्यांचा आश्रय करून त्यानें त्यांना घरांत घेतल्यामुळें जी विषवृक्षाची मुळी रुजली तिनें हळूहळू बळावून मराठेशाहीची भव्य इमारत जमीनदोस्त केली; व ज्याला ज्याला म्हणून त्या वृक्षाचें फळ खाण्याचा प्रसंग आला, त्याचा त्याचा स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें पाहतां नाशच झाला. राघोबाच्या हातून हा जो गुन्हा घडला तो खरोखरच अक्षम्य होता. नाना फडणवीस हा राघोबापेक्षां कमी कारस्थानी किंवा कमी महत्त्वाकांक्षी होता असें नाहीं व त्याच्या कारकीर्दींत त्याला इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली नाहीं असेंहि नाहीं. पण नानाच्या महत्त्वाकांक्षेचा कल पेशवाई सुदृढ व सबळ करण्याकडे होता; तर राघोबाच्या महत्त्वाकांक्षेचा कल इंग्रजांच्या आहारीं जाऊन पेशवाई कमकुवत करण्याकडे होता. नानांनीं इंग्रजांची मदत घेतली ती प्रायः परकीय शत्रूशीं झगडण्याकरितां. राघोबानें घेतली ती मात्र स्वकीयांशींच झगडण्याकरितां. राघोबाला पाठीस घालणारा कोणीहि प्रबळ मराठा किंवा ब्राह्मण सरदार न मिळाल्यामुळें त्याला इंग्रजांकडे नाइलाजानें जावें लागलें असेल. पण त्याचा पक्ष उचलणारा कोणीहि मातबर सरदार त्या वेळीं नव्हता या गोष्टीचाच अर्थ असा होतो कीं, त्या वेळच्या लोकमतानें त्याचा पक्ष अन्यायाचा व नानाचा पक्ष न्यायाचा होता; आणि या अन्यायांत इंग्रजांचा आश्रय करण्याच्या अपराधानें सहजच भर पडली. नाना व राघोबा यांच्याकडे इतिहासांत कोणी केव्हांहि पाहणार तो याच दृष्टीनें !

राघोबा हा शूर व तरवारबहाद्दर होता याविषयीं कोणासहि शंका नाहीं. पण तरवारबहाद्दर हे प्रायः मुत्सद्दी नसतात; आणि राघोबांतहि तेंच व्यंग होतें. यामुळें स्वारीवर व मुलुखगिरीवर जाण्यास जरी तो योग्य असा वाटत होता तरी दौलतीचा कारभार करण्याला तो लायक होता असें कोणीच मानल्याचें दिसत

नाहीं. नानासाहेब पेशव्याच्या मरणापर्यंत राघोबाच्या अंगची कलहप्रियता दिसून येणें शक्य नव्हतें; पण माधवराव पेशवा गादीवर येतांच या कलहास सुरुवात झाली. एखाद्या पेशव्याच्या मरणोत्तर त्याची गादी त्याचा मुलगा अल्पवयी असला तरी त्याजकडे जावी, त्याचा भाऊ वयानें त्याच्याहून मोठा असला तरी त्याजकडे जाऊं नये, हा वारसाईचा नियम शिष्टसंमत असा तेव्हांहि मानला जात होता असेंच दिसतें. म्हणूनच नानासाहेब पेशव्याच्या मरणोत्तर पेशवाईचीं वस्त्रें माधवरावास मिळालीं, राघोबास मिळालीं नाहींत; आणि म्हणूनच माधवरावाच्या मरणोत्तर, तो निपुत्रिक मेल्यामुळें, तीं वस्त्रें नारायणरावासच मिळणें जरूर होतें व तशीं तीं मिळालींहि. दरम्यान एक वेळ बळजबरीनें राघोबानें थोडा वेळपर्यंत हीं वस्त्रें स्वतःस मिळविलीं होतीं; पण तें कृत्य अर्थात् अन्यायाचें होतें; म्हणून लोकमताच्या जोरापुढें त्याचीं हीं वस्त्रें फार वेळ टिकलीं नाहींत. तात्पर्य, पेशवाईचीं वस्त्रें मिळविण्याची राघोबाची महत्त्वाकांक्षा केव्हांहि अन्यायाचीच होती; पण पेशवाईचा कारभारी होण्याच्या त्याच्या महत्त्वाकांक्षेविषयीं मात्र हेंच विधान इतक्या जोरानें करितां येत नाहीं. म्हणून माधवराव गादीवर बसल्यानंतर त्याची आई गोपिकाबाई इच्या मत्सरबुद्धीच्या प्रभावामुळें राघोबाला कारभारी न नेमितां फडणवीस व पेठे यांना कारभारी नेमण्यांत आलें. तेव्हां लोकमताची सहानुभूति त्याला अगदींच नव्हती असें नाहीं. तथापि हा कारभारीपणा हस्तगत करण्यास राघोबाला मोंगलांची मदत मिळवावी लागली, आणि ती घेऊन त्यानें खुद्द माधवरावास कैदेंत ठेवून स्वतःकडे कारभार घेतला, व फडणविसांकडून फडणविशी काढून आपला हस्तक जो चिंतो विठ्ठल रायरीकर याजला दिली (सन १७६२); पण लवकरच (१७६३) मोंगलांशीं तह होऊन माधवराव पेशवे फिरून गादीचे धनी झाले व फडणविशीचीं वस्त्रें रायरीकर यांजकडून काढून तीं फडणविसांकडे म्हणजे नाना व मोरोबा यांना देण्यांत आलीं.

यानंतर पांच वर्षेपर्यंत राघोबा व माधवराव यांचा भांडणतंटा फारसा झाला नाहीं. राघोबा स्वारीच्या वगैरे कामावर जाई; आणि पेशवे व कारभारी मिळून जी कामगिरी त्याला देत ती तो करी; पण मातृभक्त माधवरावाची आई गोपिकाबाई इची स्त्रीबुद्धि माधवरावास स्वस्थ बसूं देत नव्हती हें जरी थोडेंसें खरें असलें तरी, स्त्रैण राघोबाची बायको आनंदीबाई इची स्त्रीबुद्धि राघोबाला गप्प बसूं देत नव्हती, हें पुष्कळच खरें होतें. कसेंहि असो, राघोबाच्या असंतोषाचें पर्यवसान उघड उघड बंडांत झालें; आणि पांच वर्षांपूर्वीचें चक्र बरोबर उलटें फिरून माधवरावानें राघोबाचा पराभव करून त्यास पुण्यास शनिवारच्या वाड्यांत कैदेंत ठेविलें. माधवरावाचें व नाना फडणविसाचें मन पहिल्यापासूनच मिळालेलें होतें आणि राघोबाचा गैरमुत्सद्दीपणा नानास प्रथमपासूनच नावडता होता, यामुळें राघोबाचा पाडाव करण्यांत माधवरावास नानाची मदत असे व माधवराव

मुलुखगिरीवर गेला असतां, राघोबाचा प्रत्यक्ष बंदोबस्त ठेवण्याचें काम नाना-कडे ओघानेंच येत असे. यामुळें नाना व राघोबा यांची जी एकदां तेढ पडली ती पुढें केव्हांहि निघाली नाहीं.

शेवटीं माधवराव पेशवे मरावयास टेकले तेव्हां, त्यांनीं राघोबास कैदेंतून मुक्त केलें, आणि नारायणराव यांचा हात त्याचे हातीं देऊन मनांतील सर्व द्वेष टाकून देण्याची व नारायणरावावर ममता करण्याची विनवणी केली. मरणाच्या दारीं बस-लेल्या मनुष्याची विनवणी कोणासहि मोडवत नाहीं; तथापि ही विनवणी मान्य केल्यामुळें स्वतःची महत्त्वाकांक्षा व आनंदीबाईसारख्या जहांबाज बायकोची चिथा-वणी बाजूला ठेवून राघोबा नारायणरावाशीं प्रेमानें वागू लागला ही गोष्ट राघो-बाच्या माणुसकीस भूषणभूत होती. कित्येक दिवसपर्यंत चुलत्यापुतण्यांची फक्त निद्रा मात्र पृथक स्थळीं होत असे; पण जेवणखाण, बसणेंउठणें हीं एकत्र होत. पण दुर्दैवानें हा स्नेह फार दिवस टिकला नाहीं. पेशवाईत एकट्या राघोबासच बदसल्लागारांनीं वेढलें होतें असें नाहीं; तर नारायणरावांचीहि अशीच गत झाली होती. नारायणराव जितका तापट तितकाच हलक्या कानाचा होता; व लोकांच्या चिथावणीवरून राघोबाविषयीं मनांत किल्मिष आणून त्यानें आपल्या चुलत्यास व चुलतीस कैदेंत ठेविलें. नाना फडणवीस व सखारामबापू हे या गोष्टीस विरुद्ध होते; पण त्यांचें या कामीं कांहींच चाललें नाहीं. कसेंहि असो, गृहकलह पुनः प्रदीप्त झाला खरा ! राघोबाच्या पक्षपाती लोकांनीं पारडें फिरवून नारायण-रावासच कैद करण्याचा बेत केला व अगदीं आयत्या वेळीं आनंदीबाई, कांहीं गारदी, आणि धर्मच्छळामुळें नारायणरावाचा द्वेष करणारे कांहीं प्रभू लोक यांच्या मसलतीनें धरण्याच्या कटास मारण्याच्या कटाचें स्वरूप येऊन नारायणरावाचा खून झाला (३० आगष्ट सन १७७३) ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

गादीच्या अभिलाषामुळें प्रत्यक्ष पुतण्याचा खून केला असा आरोप येऊन कैदेंत असतां राघोबाविषयीं निदान कांहीं लोकांच्या मनांत जी सहानुभूति होती तीहि आतां सर्व मावळली. शिवाय नारायणरावाची स्त्री गरोदर असल्यामुळें त्याचा वंश पुढें चालण्याची आशा लोकांना वाटूं लागली; आणि राघोबा हा अप-राधी असून त्याचे पाय गादीस कधींहि न लागतील तर बरें असें सर्व लोकांस वाटूं लागलें. नारायणरावास मुलगा होण्याचा संभव आहे ही जाणीव मनांत येतांच, आपण खून करून झालें तरी काय मिळविलें असें आनंदीबाईस वाटूं लागलें, आणि प्रथम गरोदर गंगाबाई, पुढें ती प्रसूत झाल्यावर ती आणि तिचा मुलगा सवाईमाधवराव यांना मारून टाकण्याचे अनेक कट आनंदीबाईनें केले व ते उघडकीस आले. यामुळें राघोबाविषयींच्या लोकांच्या द्वेषाग्नींत भर पडली; आणि नारायणरावाच्या मरणोत्तर तेराव्या दिवशीं राघोबाविरुद्ध बारभाईचा जो कट झाला, त्यास पुढें पुष्टीच येत गेली. कारभाऱ्यांनींहि गंगाबाईच्या नांवानें

सनदापत्रें देणें व नारायणरावाच्या नांवेंच पूर्ववत् शिक्के करणें सुरू केलें.

राघोबा स्वारीवर गेल्यामुळें बारभाईच्या कटास विशेष जोर आला. राघोबाच्या बरोबर गेलेल्या सरदारांतहि नानांनीं फूट पाडली; व हे फितुरी सरदार कांहीं कांहीं निमित्त काढून परत पुण्यास आले. राघोबास बारभाईच्या कटाची बातमी लागतांच त्यानें आपला मोर्चा फिरविला व स्वारीचें काम टाकून देऊन तो पुण्याकडे फौजेसह यावयास निघाला. राघोबा परत फिरला असें पाहून नानानें त्र्यंबकरावमामा पेठे व हरिपंत फडके यांचे हाताखालीं फौज देऊन त्यांना राघोबावर पाठविलें. उभयपक्षांची लढाई पंढरपुराजवळ कासेगांव येथें होऊन त्र्यंबकरावाच्या फौजेचा मोड झाला, व तो स्वतःहि मारला गेला. बारभाईच्या प्रयत्नास हा पहिल्याच घांसाला मक्षिकापात झाला असें पाहून नाना फडणविसाची कंबर खचली; तथापि हरिपंत फडके जिवंत आहे, त्या अर्थी तो मसलत सर्वस्वीं फसूं देणार नाहीं, असा नाना व बापू या दोघांनाहि भरंवसा होता तो लवकरच खराहि ठरला. हरिपंतानें फौजेची फिरून जुळवाजुळव केली आणि साबाजी भोसले व निजाम अल्ली यांची मदत घेऊन तो राघोबावर चालून गेला. ही नवी फौज येत असलेली पाहून राघोबानें पुण्याची वाट सोडली, व बऱ्हाणपुराकडे तो पळत सुटला. इकडे तारीख १८ एप्रिल सन १७७४ रोजीं गंगाबाई प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला, त्यायोगानें बारभाईच्या प्रयत्नास अधिक तेज व बळ आलें. नवीन पेशव्याचें नांव 'सवाई माधवराव' असें ठेवून कारभाऱ्यांनीं त्याच्या नांवानें राजरोस पेशवाईचा कारभार सुरू केला.

या वेळीं पुण्याच्या दरबारीं राघोबास मोरोबा फडणवीस, रायरीकर आणि पुरंदरे हे तीन सरदार अनुकूल होते. मोरोबाची मदत घेऊन राघोबानें गंगाबाई व सवाईमाधवराव यांस पुरंदराखालीं व पुरंदरावरहि पकडण्याचा प्रयत्न केला; पण तो साध्य झाला नाहीं. राघोबा उत्तरहिंदुस्थानाकडे वळला असल्यामुळें शिंदे व होळकर या प्रमुख सरदारांची मदत नानास अत्यवश्य होती, व ती बहुधा मिळेल असा त्याचा अजमास होता. महादजी शिंद्यास माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत सरदारी मिळून तो माधवरावांच्या कृपेमुळें नांवारूपास आला, यामुळें तो माधवरावांच्या पक्षास अनुकूल व राघोबास प्रतिकूल होता. शिवाय, तुकोजी होळकर हा महादजीच्या सल्लामसलतीनें व त्याच्याशींच मिळून वागे. अर्थात् महादजीची मदत मिळाली म्हणजे होळकरांचीहि मदत नानास आपोआप मिळणार होती. नानाच्या अपेक्षेप्रमाणें शिंदे व होळकर हे नानास मदत देण्यास तयार झाले खरे; पण राघोबाचा पाडाव करण्यास त्यांना मनांतून नानाइतकी उत्सुकता नव्हती. पेशवाईतील या भांडणाचा फायदा महादजी शिंद्यास स्वतःचें वजन वाढविण्यास सहज घेतां येण्यासारखा होता; शिवाय या-

पूर्वीच्या चार सालांत शिंद्याच्या फौजेस खर्च झाला किती, त्यानें वसूल केला किती, आणि पुणें--दरबाचें देणें निघतें किती याविषयीं सरदार या नात्यानें शिंदे व फडणवीस या नात्यानें नाना यांच्या दरम्यान पडलेला लढा पुरा उकलेला नव्हता. शिंद्यानें थोडी शिथिलता दाखविल्यामुळें राघोबा नर्मदा उतरून इंदूरपर्यंत गेला. त्याच्या मागोमाग हरिपंत फडके हाहि फौजेसह माळव्यांत शिरला. पण शिंदेहोळकरांच्या मुलखांत त्यांची अनुमति घेतल्याशिवाय हरिपंतास राघोबाचें पारिपत्य करणें शक्य नव्हतें. हरिपंत माळव्यांत शिरणार असें पाहतांच महादजीनें राजरोसपणें राघोबाशीं मध्यस्थी करण्याचें राजकारण आपल्या हातीं घेतलें व कोणत्या अटींवर राघोबास घरीं बसवावें याविषयीं बोलणें सुरू केलें. राघोबानें आपल्या अटी सांगण्यांत बरीच उडवाउडवी केली. प्रथम फौजेच्या खर्चाकरितां झालेलें ५--७ लाख रुपयांचें कर्ज फेडण्यास पैसे द्या, म्हणजे शिंद्याच्या मध्यस्थीनें मी कायमचा तह करितो, अशी राघोबानें मागणी केली. पण हरिपंताकडून कर्जफेडीचे रुपये हातीं येतांच तो अयोध्येचा नबाब सुजा उद्दौला याच्या आश्रयास पळून जाण्याचा बेत करू लागला. पण शिंद्यानें या कामीं त्यास प्रतिबंध केल्यामुळें तो दक्षिणेस येण्यास तयार झाला. बरोबर शिंदे व होळकर हेहि होते; अर्थात् मोंगल व भोसले यांच्या मदतीचें कारण न उरल्यामुळें हरिपंतानें त्यांना वऱ्हाडाच्या सरहद्दीजवळ रजा दिली.

राघोबा दक्षिणेंत सुखानें येत नव्हता, हरप्रयत्नानें त्याची दिरंगाई चालू होती. शिंद्यालाहि तें एका अर्थानें इष्टच होतें; कारण, कारभाऱ्याकडून त्याच्या अटी मान्य व्हावयाच्या तर त्या राघोबा पुण्यास पोंचण्याच्या आधींच. यामुळें शिंद्यानें आपला वकील पुरंदरास कारभाऱ्यांकडे पाठवून राघोबाविषयीं व स्वतःविषयीं सर्व कलमें स्पष्टपणें ठरवून घेतलीं. त्यांत राघोबास दहा लक्षांची जहागीर, तीन किल्ले आणि स्वतः शिंद्यास खर्चाबद्दल एक लक्ष रुपये आणि शिंदखेड वगैरे कांहीं गांवांचें इनाम वगैरे कलमें होतीं. हीं कलमें उगवून घेऊन राघोबास स्वाधीन करण्याकरितां शिंद्यानें कारभाऱ्यांसच हिंदुस्थानाकडे बोलाविलें. कारभारी हे प्रकरण निकालांत काढण्यास अगदीं उतावळे झालेले असल्यामुळें, त्यांनीं फिरून मोंगल व भोसले यांना आपल्या मदतीस बोलावून खानदेशचा मार्ग धरिला. हें पाहून राघोबानें फिरून नव्या अटी घातल्या; व शिंद्याच्या शिथिलतेचा फायदा घेऊन राघोबानें झुकांडी देऊन फिरून उत्तरेकडे पळ काढला! कारभाऱ्यांची निराशा झाली व आपल्याबरोबरची फौज हरिपंताच्या मदतीस पाठवून ते पुण्यास परत आले. राघोबाबरोबर आनंदीबाई होती, ती त्या वेळीं गरोदर होती. तिला बरोबर घेऊन धांवपळ करणें फार अडचणीचें होतें; यामुळें त्यानें तिला धारच्या किल्ल्यांत ठेवून तिच्या संरक्षणाची तजवीज केली व हें झाल्यावर तो पळण्यास मोकळा झाला. धारेहून तो उज्जयनीस गेला; पण

हरिपंताच्या फौजा तेथेंहि आपला पाठलाग करीत आल्या असें पाहून तो एकदम पश्चिमेकडे वळून गुजराथेंत शिरला व बडोदें येथें गेला. त्याच्या मागून हरिपंत व त्याच्या समागमें राघोबाशीं तहाचीं बोलणीं बोलत बोलत येणारे शिंदे आणि होळकर, अशी सर्व मराठे मंडळी हा पाठशिवणीचा खेळ खेळत होती ! बडोद्यास राहणें सुरक्षित नाहीं असें पाहून राघोबा अहमदाबादेकडे निघाला तेव्हां त्याचा पाठलाग हरिपंतानें करून महीनदीच्या तीरावर गांठहि घातली, आणि आतां लढाई होणार इतक्यांत शिंद्यानें मध्यें पडून उभयतांमध्यें तहाचें बोलणें सुरू केलें. या नदीच्या दोन्ही कांठांवर या दोन्ही सैन्यांचा तळ सतरा दिवस पडला होता. पण शेवटीं वाटाघाटींतून निष्पन्न असें कांहींच झालें नाहीं.

पेशवाईच्या भांडणाचें मूळ जो राघोबा त्याची स्थिति तर खरोखरच अगदीं कींव येण्यासारखी होती. नारायणरावाच्या वधानंतर बाराभाईनीं त्याला पिटाळून लावला. आपल्यास कोणीहि पाठीशीं घालीत नाहीं असें पाहून त्यानें इंग्रजांचा आश्रय करण्याचा विचार केला. धार येथें आपली सर्व चीजवस्त ठेवून सहा लाख रुपये किंमतीचें जवाहीर घेऊन त्यानें गुजराथेचा रस्ता धरिला. खंबायतवरून भावनगरास जाऊन तेथून जलमार्गानें तारीख २३ फेब्रुवारी सन १७७५ रोजीं सुरतेस पोंचला. तेथें त्याचा आदरसत्कार इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून करण्यांत आला; पण दादासाहेबांस पैशाची नड पडली असतां ती कांहीं इंग्रज भागविनात. सुरतेस कर्ज काढावें असा त्यांनीं विचार केला; पण त्यांना कोणीहि शेटसावकार कर्ज देईना. अशा स्थितींत आमच्याशीं तह करणार तर लवकर करा असा इंग्रजांनीं राघोबास तगादा लावला; व अशा शहाजोग धन्यास स्वतः जामीन राहून कर्ज देववावें तें बाजूसच राहून उलट तुमच्या जवळील सहा लक्षांचें जवाहीर तहाचा सचकार म्हणून आमचेजवळ ठेवाल तर आम्हीं तह करूं असें ते म्हणूं लागले ! तेव्हां नाइलाज होऊन राघोबानें तह केला. तहाचीं मुख्य कलमें अशीं होतीं कीं, मराठ्यांशीं इंग्रजांचे झालेले पूर्वींचे तह राघोबानें मान्य करावे, इंग्रजांनीं राघोबास तूर्त पंधराशें पण पुढें लवकरच कमींत कमी पंचवीसशें फौज मदतीस द्यावी. या फौजेच्या खर्चाकरितां राघोबानें सर्व साष्टी बेट, तसेंच साष्टीलगतचा मराठ्यांच्या ताब्यांत असलेला भाग आणि त्याचें उत्पन्न, जंबूसर व ओलपाड हे गुजराथेंतील दोन परगणे, कारंजा कान्हेरी वगैरे मुंबईलगतचीं बेटें, बडोद्याच्या गायकवाडामार्फत भडोच शहर व परगणा यांत होत असलेला मराठ्यांचा वसूल, अंकलेश्वरच्या उत्पन्नापैकीं सालीना पाऊणलक्ष रुपये, इंग्रजांनीं मदतीस दिलेल्या फौजेच्या खर्चाकरितां दरमहा दीड लक्ष रुपये व या रकमेच्या तारणादाखल गुजराथेंतील चार महालांचें तारण द्यावें. बंगाल व कर्नाटक इकडील इंग्रजांच्या जहागिरीवर मराठ्यांनीं पुढें केव्हांहि स्वारी करूं नये. कंपनीस देऊं केलेला वरील मुलुख तहाच्या तारखेपासून

इंग्रजांच्या स्वाधीन करावा व राघोबानें पुण्याच्या दरबाराशीं स्वतंत्र तह केल्यानें जरी युद्धाचें कारण पडलें नाहीं व इंग्रजांस फौजेची मदत करावी लागली नाहीं तरी इंग्रजांनीं तहाप्रमाणें करावयाची ती मदत केली असें समजून सदर मुलुख त्यांना कायमचा देऊन टाकला असें समजलें जावें !

येणेंप्रमाणें तह झाल्यावर मुंबईकरांनीं कर्नल कीटिंग यास राघोबाच्या मदतीस जाण्यास हुकूम केला. कीटिंग व राघोबा यांची मुरतेस फेब्रुवारीच्या अखेर गांठ पडली. लवकरच दारा येथें म्हणजे खंबायतपासून १९ मैलांवर राघोबाचें व इंग्रजांचें सैन्य सुमारें पन्नास हजारांइतकें जमलें. इकडे हरिपंत फडके याच्या हाताखालील फौज शिंदे व होळकर माळव्यांत परत गेल्यामुळें बरीच कमी झाली होती व बरेच दिवस पगार न मिळाल्यामुळें थोडीशी बेदीलहि झाली होती. अशा स्थितींत आरासगांवाजवळ उभय सैन्यांची गांठ पडून लढाई झाली; तींत हरिपंतांस हार खावी लागली. पण आरास येथील विजयानें निकाल असा कांहींच लागला नाहीं. कारण, पुढें पाउसकाळ जवळ आला; यामुळें हरिपंताच्या फौजेच्या मागें न लागतां कीटिंग यास डभोई येथें पावसाळी छावणी करून रहावें लागलें; पण पेशव्यांच्या सैन्यास मिळालेली ही अवधि राघोबास प्रतिकूल झाली. मुंबईकरांनीं राघोबाशी केलेल्या तहाची हकीकत कलकत्त्यास गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज यास समजतांच त्यानें ताबडतोब तहास हरकत घेतली. सन १७७४ च्या रेग्युलेशन ॲक्टान्वयें बंगाल्यांतील गव्हर्नरास हिंदुस्थानांतील मुख्य गव्हर्नराचे अधिकार मिळाले असून इतर इलाख्यांतील गव्हर्नरांवर त्याचा अधिकार चालूं लागला होता. या गोष्टीस एकच वर्ष झालेलें असल्यामुळें पूर्वींच्या स्वतंत्र अधिकाराच्या संवयीनें मुंबईकरांनीं स्वतःच्या अखत्यारींत तह केला; कलकत्तेकर गव्हर्नराच्या संमतीची वाट पाहिली नाहीं. यामुळें पुण्याच्या दरबारास विनाकारण चिडविल्याचें पाप मात्र त्यांच्या माथीं आलें. कलकत्त्यास बातमी जाण्याच्या पूर्वींच पेशव्यांच्या फौजेशीं तडकाफडकीनें युद्ध होऊन अनुकूल निकाल लागला असता व इंग्रजी फौजेनें राघोबास प्रत्यक्ष पुण्यास येऊन गादीवरच बसविलें असतें तर कदाचित् गोष्ट वेगळी होती. मग कलकत्तेकरांनीं झाल्या गोष्टीचा फायदा घेतला असता; पण एकंदर मराठी फौजेशीं लढण्याचा प्रसंग, सर्व मराठे सरदार पुण्याच्या दरबारास अनुकूल, स्वतः राघोबाजवळ सैन्य फारसें नाहीं, मुंबईकरांची सांपत्तिक स्थिति आधींच वाईट, आणि इतक्या सर्व प्रतिकूल गोष्टी अंगावर घेऊन युद्धांत पडावयाचें तें कोणाकरितां व कशाकरितां, तर सर्व जगानें ज्यावर प्रत्यक्ष आपल्या पुतण्याचा खून केल्याचा आरोप शाबीत धरला त्याला पुण्याची गादी मिळण्याकरितां ! वॉरन हेस्टिंग्ज हा कांहीं सत्याचा किंवा न्यायाचा पुतळा खचित नव्हता; तथापि राघोबाचा पक्ष मुंबई-

करांनीं उचलला हें त्यालाहि अत्यंत विपरीत वाटलें यांत शंका नाहीं. त्यानें लढाईच्या बंदीचे हुकूम तावडतोब चोहोंकडे सोडून खुद्द आपला एक वकील तह करण्याकरितां पुण्याच्या दरबारीं परस्पर पाठविला. यामुळें मुंबईकरांना तोंडांत मारल्यासारखें झालें व राघोबास आतां काय सांगावें याची त्यांना लाज वाटूं लागली. त्यांनीं कर्नल कीटिंग याच्या विद्यमानें राघोबास असें कळविलें कीं, " गोष्ट या थराला आली खरी; तथापि आमच्या हातीं जितकें म्हणून आहे तितकें करून तुम्हांस मदत देऊं व तुमचा पाठपुरावा करूं; तह करणेंच भाग पडलें तर जेणेंकरून तुमचें हित साधेल अशींच कलमें तहांत घालण्याचा प्रयत्न करूं व निदान शेवटीं आमच्या मुलखांत अगदीं निर्भयपणें राहण्यास तुम्हांस चांगलीशी जागा तरी देऊं." हा निराशेचा निरोप ऐकून राघोबास काय वाटलें असेल याची कोणासहि सहज कल्पना करितां येईल!

रा. राजवाडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचा बारावा खंड प्रसिद्ध केला आहे त्यांत रायरीकर यांच्या दप्तरांतील या वेळच्या सुमाराचीं अनेक पत्रें छापलीं आहेत. त्यांत कांहीं राघोबानें लिहिलेलीं व कांहीं इंग्रजांपाशीं असलेल्या त्याच्या वकिलानें त्याला लिहिलेलीं आहेत. तीं वाचलीं म्हणजे इंग्रजांचे आश्रयास गेल्यापासून राघोबाची कशी बिकट स्थिति झाली होती, याचें उत्कृष्ट चित्र पहावयास मिळतें. कलकत्तेकर इंग्रजांच्या हुकमानें लढाई बंद झाली, हा राघोबाच्या कार्याला मोठाच धोका आला; पण मुंबईकरांनीं त्यास प्रथम पुष्कळच धीर दिला. "इकडील कच्च्या हकीकतीचें पत्र लिहून टेलरसाहेबास मुद्दाम कलकत्त्यास रवाना केलें आहे; तो वीस दिवसांत जाऊन पोंचेल व गेल्यापासून दीड महिन्यांत फिरून लढाई सुरू करण्याची परवानगी घेऊन पत्रें रवाना करील" असा त्यांनीं राघोबास धीर दिला. राघोबास त्याचा वकील लिहितो: "जनरलानें श्रीमंताचा हात धरिला आहे तो कदापि सोडणार नाहीं. श्रीमंताची बाजी सिद्धीस जाईल, फिकीर करूं नये. मुंबईवाल्यास अभिमान पडला आहे, नवीन जनराल विलायतेहून रवाना झाला आहे तो महिना पंधरा दिवसांत मुंबईस पोंचेल. तेव्हां श्रीमंतांकडून लाभ होणें तो नव्या जनरालास होईल, आपणास कांहीं नाहीं म्हणून दिलगीर आहे. सारांश, आपलें काम विलायतेशिवाय होणार नाहीं." खुष्कीच्या वाटेनें कोणी शहाणा माणूस विलायतेस पाठविल्यास आठदहा महिन्यांत पक्का बंदोबस्त होऊन येईल अशी खोटीच आशा राघोबास दाखविण्यांत आली. गंगाबाई प्रसूत होऊन मूल झालें तें निवर्तलें असून त्याच्या जागीं दुसरें बनावट मूल ठेविलें; पांचजणी गरोदर बायका मुद्दाम जवळ ठेविल्या होत्या; अर्थात् राघोबाचा गादीवरील हक्क अधिकच दृढ झाला, अशी जी कंडी मुंबईस पिकली होती, तिचा आधारहि इंग्रजांना राघोबाला द्यावयास सांपडला व इंग्रजांचे सोबतीचा गुण व्यर्थ होणार नाहीं असें त्यास वाटूं लागलें. पण दिवसें-

दिवस ही आशा कमी होऊं लागली. राघोबाजवळ स्वतःचा असा पैसाअडका कांहींच राहिला नाहीं. असें असतां, गायकवाडाकडून जो वसूल मिळावयाचा त्याचाहि इंग्रज फडशा करून देईनात. केव्हां गोविंदराव यास तर केव्हां फत्तेसिंग यास अनुकूलता दाखवून आपल्या खर्चाचा पैसा मात्र ते उगवूं लागले. गुजराथेंत देऊं केलेल्या परगण्याच्या सनदा मध्यस्थाजवळ दिल्या त्या हाताखालीं घालून बसले, पण राघोबाच्या खर्चाची मुळींच तरतूद करीनात. पदरच्या सैन्याच्या बळावर बडोदें शहर हस्तगत करण्याचा राघोबानें विचार केला होता; पण त्यास देखील आडवे आले. त्यांच्याशीं कज्जा करावा तर पुढची मसलत बिघडते. पगार तुंबले म्हणून सैन्यांतील कांहीं लोक उठून जाण्याच्याहि बेतास आले. कलकत्त्याहून आश्विनांत लढाई फिरून सुरू करण्याचें पत्र येणार होतें; पण कार्तिक उलटण्याच्या बेतास आला तरी पत्राचा पत्ता नाहीं. कोठें तरी नर्मदातीरीं सोईची जागा पाहून रहावें म्हटलें तर कर्नल कीटिंग तेंहि करू देईना. मजल दरमजल सैन्यासह कूच करण्याचा आग्रह धरूं लागला. "रेवातीरीं राहूं देत नाहींत. असे अर्धोदकीं आलों आहों. जनरल अंत्यस्थ त्यास काय लिहितात तेंहि पुढें समजत नाहीं, परंतु जनराल वगैरे कोशलदार आमचे हितावर आहेत हें जाणून कूच तरी करितों. पुढें ईश्वरसत्ता प्रमाण." निम्मा मार्गशीर्ष गेला तरी कलकत्त्याहून पत्र येईना. "बंगालेवाले तुमचें न ऐकत तेव्हां मग काय कराल? तुमच्या वचनावर आम्हीं फसावें कीं काय?" असें राघोबाच्या वकिलानें मुंबईकरांस म्हणून पाहिलें; पण त्यांचें म्हणणें एकच. "खामखा बंगालेवाले आमचे म्हणणे ऐकतील, फिकीर न करणें." पण हीं सर्व आश्वासनें लवकरच निष्फळ ठरलीं. फाल्गुनाच्या सुमारास बंगालेकरांनीं पाठविलेला अप्टनसाहेब पुण्यास पोंचून बारभाईंशीं तह करून तो त्यानें मुंबईकरांस कळविला. या तहांतील मुख्य कलम राघोबास बारभाईंच्या स्वाधीन करण्याचें होतें! ही गोष्ट राघोबाला कळवितांना मुंबईकरांस काय वाटलें असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी हें बरें. राघोबालाहि मुंबईकरांनीं केवळ विश्वासघात केला असेंच वाटूं लागलें. "इंग्रजांचे घरीं आम्ही असतां बारभाईंच्या स्वाधीन आम्हांस करून कैद करवितात ही गोष्ट त्यांचे अभिमानास उचित कीं काय?" असे उद्गार त्याच्या तोंडून सहजच निघाले! स्वतःच्या हातून होत नाहीं तर नाहीं, पण गप्प बसावयाला तरी काय घ्याल असें तो इंग्रजांना विचारूं लागला. वर्ष दोन वर्षें गुजराथेंतच काढूं व आपल्या उद्योगानें काय मिळेल तें मिळवून खाऊं. भडोचच्या जवळ 'रणगड' येथें नर्मदातीरीं राहून वर्ष दोन वर्षें स्नानसंध्या करून घालवूं. दरम्यान विलायतेस व इकडेहि बारभाईंच्या शत्रूंशीं काय राजकारण चालेल तें चालवून नशिबाची परीक्षा पाहूं, असाहि राघोबानें एक वेळ बेत केला. पण हेंहि शक्य दिसेना; कारण, कलकत्तेकरांच्या हुकमानें तह झाल्यावर गुजराथेंत राघोबाला सैन्यासह आपल्या आश्रयास किंवा आपल्या संमतीनें राहूं

देण्यास मुंबईकरांस अधिकार काय ? व प्रत्यक्ष बोलणें निघालें तेव्हां मुंबईकरांनीं त्यास हेंच सांगितलें. तेव्हां राघोबानें कपाळास हात लावला ! "आंग्रजाप्रमाणें थोर बळकट नाहीं म्हणून त्यांचा पक्ष केला, शेवटीं आमचे नाशिबानें घालविलें, येविशीं जनरलास काय शब्द ठेवावा ? दैव असेल तसें होईल." "सर्वांमध्यें श्रेष्ठ आंग्रेज त्यांस सामील करून शत्रूचीं पारपत्तेंहि निम्मे झालीं असतां फिरून हिसका बसला तेव्हां वैराग्यहि प्राप्त जाहलें." कोपरगांवास राहणें म्हणजे बारभाईच्या प्रत्यक्ष कैदेंतच राहण्यासारखें होतें; म्हणून कंपनीच्याच मुलखांत एकादें क्षेत्र पाहून तेथें राहावें असें राघोबाच्या मनांत होतें, पण तें कांहीं घडेना. एवढेंच नव्हे तर, राघोबाचें सहा लक्षांचें जवाहीर इंग्रजांकडे गहाण होतें तेंहि त्यांनीं बारभाईच्या स्वाधीन करावें असेंहि अप्टन यानें पुण्याच्या दरबाराशीं कबूल केलें ! राघोबास ही अन्यायाची परमावधीच वाटली. राघोबा म्हणाला, "आमचें जवाहीर देणार हा अप्पण कोण ?" पण इंग्रजांनीं बारभाईशीं तह केल्यावर वरील प्रश्न विचारणारा राघोबा तरी कोण हें कांहीं त्यानें स्वतःस विचारून पाहिलें नाहीं ! .

शके १६९८ च्या चैत्र वद्य चतुर्दशीच्या पत्रांत राघोबानें जीव तोडून पुढील उद्गार काढले आहेतः "मसलत सर्व प्रकारें बिघडली. सर्व संकटप्राप्त्या एक इंग्रजांचे प्रतिकूळतेमुळें जाहली. आजपर्यंत ज्याचा हात इंग्रजांनीं धरिला तो सोडला नाहीं, ऐसा यांचा लौकिक ऐकत आलों. ऐसें असतां सांप्रत आम्हांस पटकी बसविली. केवळ विश्वासघात, मोठे दगाबाजहि बेइमानी होत गेले, त्यांच्यानेंहि कोणाचा नसेल, ऐसा (दगा) जाहला आहे." राघोबास कोठें जावें काय करावें हेंच सुचेना. मुक्काम हलवून कोठें जावें म्हटलें तर पगाराकरितां शिबंदीनें केवळ प्राणांशीं गांठ घातली. आहे तेथेंच रहावें म्हटलें तर ग्यांबियर व कीटिंग यांनीं येऊन राघोबास स्पष्टच सांगितलें कीं, " इतकें तुम्हीं एथें राहिलां त्यास शहरा आसपास तसदी फौजेची लागते. फडके वगैरे फौजा तुम्हांवर येणार, आम्हांस कुमक होणार नाहीं. व फौजसुद्धां तुम्हांस ठेवून घेतलें याची बदनामीहि आम्हांवर येईल यास्तव कूच करून जावें. हरकोठें दम खाऊन फौज जगवावी बचाव जे रीतीनें होईल तैसा करावा. आमचे भरंवशावर राहूं नये. शहरांत येत असाल तरी दोनशें माणसांनिशीं यावें. जास्त आंत घेणार नाहीं."

कर्नल अप्टन यानें पुण्यास जाऊन कारभाऱ्यांशीं तहाचें बोलणें परस्पर सुरू केलें. त्याला कारभाऱ्यांनीं प्रथम दाद दिली नाहीं; व मुंबईकरांनीं नसतें भांडण उकरून काढलें याच मुद्द्यावर विशेष भर देऊन, साष्टीसुद्धां घेतलेला सर्व मुलुख इंग्रजांनीं परत द्यावा व राघोबाचा पक्ष बिनशर्त सोडावा, असा त्यांनीं आग्रह धरिला. पण या गोष्टीस इंग्रजांचा वकील कबूल होईना. तहाचें बोलणें मोडल्यासारखेंच झालें, व तारीख ७ मार्च १७७६ रोजीं कलकत्तेकरांनीं मराठ्यांशीं फिरून युद्ध सुरू करण्यास मुंबईकरांस परवानगी देण्याचें ठरविलें. पण

याच्या आधीं सुमारें सहा दिवस इकडे तहाचें बोलणें जुळून तारीख १ मार्च रोजीं पुरंदर येथें तहावर सह्याहि झाल्या. या तहांतील मुख्य अटी अशा होत्या कीं, साष्टी बेट इंग्रजांनीं घेतलें तें त्यांजकडेच रहावें व तें परत देण्यास कधींकाळीं ते कबूल झालेच तर त्यांना पेशव्यांनीं त्याच्या मोबदला तीन लक्षांचा मुलुख द्यावा. भडोच शहर व भोंवतालचा मुलुख पेशव्यांचे ताब्यांत होता तो—म्हणजे सुमारें तीन लक्षांचा मुलुख—पेशव्यांनीं इंग्रजांस द्यावा. इंग्रजांनीं राघोबाचा पक्ष सोडून आपलें सैन्य काढून न्यावें आणि राघोबानेंहि आपल्या फौजेस फांटा देऊन महिना पंचवीस हजार रुपये घेऊन गोदातीरीं कोंपरगांवीं रहावें. सदर तहानें मराठ्यांचा सुमारें सहा लक्षांचा मुलुख इंग्रजांकडे गेला; पण घरचें भांडण मिटण्यास व परक्यांचा हात आपल्या राजकारणांत घुसूं पहात होता तो थांबण्यास आपण ही सालीना सहा लक्ष रुपयांची किंमतच दिली असें समाधान मानून स्वस्थ बसण्यास ते तयार झाले होते. पण या तहानें इंग्रजांचेंहि व्हावें तसें समाधान झालें असें दिसत नाहीं. इंग्रजांस सहा लक्षांच्या मुलुखा-पेक्षांहि मराठ्यांशीं कज्जा करण्याचें मूळ जो राघोबा तो हातीं राहण्यांतच अधिक फायदा आहे असें बहुधा वाटत असावें. मात्र पुरंदरच्या तहाप्रमाणें मिळणारा नवीन तीन लक्षांचा मुलुख घेण्यास ते तयार होते. हा मुलुखहि घ्यावा व राघोबा-दादास आश्रयहि द्यावा असा त्यांचा दुहेरी बेत होता. त्यांनीं राघोबास स्वाधीन न करितां त्यास दरमहा दहा हजार रुपये पेन्शन देऊन मुंबईंत ठेवून घेतलें व आपली फौजहि युद्धाच्या तयारीनें गुजराथेंत ठेविली. स्वतः गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज याला पुरंदरचा तह पसंत नव्हता, व मुंबईकरांनींहि कलकत्तेकरांविरुद्ध इंग्लंडास खुद्द राजाकडे अपील करण्याचा सनदशीर चळवळीचा मार्ग राघोबास सुचवून खळबळ सुरू ठेविली होती. राघोबानें इंग्लंडच्या राजास लिहिलेल्या पत्रांत पुढील आशयाचा मजकूर होता. "माझा पक्ष सत्पक्ष आहे अशी खात्री करून घेऊन मुंबईकरांनीं मला मदत द्यावयाचें कबूल केलें. कर्नल कीटिंग याच्या शौर्यामुळें आम्ही गुजराथेंत पांचसहा लढाया जिंकल्या देखील व पावसाळा सप-ल्यानंतर आम्ही पुण्यावर चालून जाणार होतों. पण इतक्यांत कलकत्तेकरांनीं लढाई मना केली. इंग्रजांची रीत सर्वत्र अशी आहे कीं, एखाद्या गव्हर्नरानें एखादें काम अंगीकारिलें म्हणजे इतर गव्हर्नर मिळून त्यास मदत देतात व काम फत्ते करितात. प्रस्तुत गव्हर्नर हेस्टिंग्ज यास इकडील स्थिति बरोबर अज-मावतां न आल्यामुळें त्यानें युद्ध मना केलें असावें. इंग्रजांची न्यायप्रियतेविष-यींची कीर्ति जगाच्या या भागांत लोकप्रसिद्धच आहे, तरी माझ्याशीं मुंबई-करांनीं केलेला तह पार पाडण्यास त्यांजकडून मदतच झाली पाहिजे. माझ्याशीं असलेला आपला स्नेहभाव लक्षांत आणून मला पुण्यास राज्यावर नेऊन स्था-पण्याकरितां मुंबईकर व कलकत्तेकर इंग्रजांनीं मला मदत द्यावी, असा हुकूम

यांस सोडण्याची आपण कृपा करावी."

पण या पत्राचा प्रत्यक्ष असा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. पुरंदरचा तह मोडून इंग्रजांनीं राघोबास फिरून आश्रय दिला असें पाहून पुण्याच्या दरबारानें आपला हात आंखडला व राघोबासंबंधीं मुख्य अट अंमलांत येईपर्यंत गुजराथेंतील तीन लाखांचा मुलुख इंग्रजांस देण्याचें नाकारलें. तात्पर्य, धड युद्ध नाहीं व धड तहहि नाहीं अशा स्थितींत सर्वच कुचंबत पडले. पण कलकत्त्याच्या कौंसिलनें तह मंजूर केलेला असल्यामुळें, त्यांना तो आतां प्रत्यक्ष मोडतां येईना. पुरंदरच्या तहाचीं कलमें अंमलांत यावीं अशाविषयीं नाना फडणवीस झटून खटपट करीत होता. आणि इकडे राघोबाहि मुंबईकरांनीं सुरतेच्या तहाचीं कलमें अंमलांत आणावीं अशी तितक्याच जोरानें खटपट करीत होता; व "त्याप्रमाणें तुम्हांस वागावयाचें नसेल तर मला तुमच्या आश्रयाचीहि जरूर नाहीं, मी सुचेल तसा आपला मार्ग काढीन," असें राघोबानें त्यांना निक्षून कळविलें. मुंबईकरांना एका अर्थानें ही फायद्याचीच गोष्ट झाली. कारण, राघोबा आपल्या आश्रयास राहिल्यास त्याचा खर्च चालविणे त्यांना प्राप्त होतें, तो त्यांचा खर्चहि वांचला.

पुढील सालीं एक अगदीं नवीनच गोष्ट उद्भवली. ती अशी कीं, फ्रेंचांनीं आपला वकील सेंट ल्यूबिन याच्या विद्यमानें पुणेंदरबाराशीं बोलणेंचालणें सुरू केलें. इंग्रजांप्रमाणें फ्रेंचांचीहि इच्छा महाराष्ट्रांत आपला व्यापार वाढवावा व पेशवाईराजकारणांत आपला प्रवेश व्हावा अशी होती. इंग्रज व फ्रेंच यांचा वैराग्नि धुमसत असल्यामुळें तिकडे अमेरिकेंत जशी फ्रेंचांनीं इंग्रजांविरुद्ध अमेरिकन वसाहतवाल्याना चिथावणी दिली होती, तशीच इकडे हिंदुस्थानांतहि इंग्रजांविरुद्ध पेशव्यांस मदत करण्याचा त्यांचा इरादा होता. पेशव्यांनाहि फ्रेंचांना हातीं धरणें हा इंग्रजांचा राघोबासंबंधीं शह उठण्यास काटशह असा वाटला. म्हणून सेंट ल्यूबिन यास जाणूनबुजून जितका अधिक मानमरातब देतां येईल तितका देऊन इंग्रजांच्या मनांत हेवा उत्पन्न करण्याचा त्यांनीं उद्योग चालविला. पेशव्यांचा फ्रेंचांशीं या वेळीं कायमचा तह होऊन जाता तर त्याचे परिणाम नक्की काय झाले असते याचा अंदाज करणें कठिण आहे. कदाचित् फ्रेंचांची मदत घेऊन पेशव्यांनीं आपलीं कवाइती पलटणें तयार केलीं असतीं, व पेशव्यांच्या मदतीनें फ्रेंचांनीं पुण्यास एखादी व्यापारी वखार स्थापून मुंबईच्या आसपास एखादें बंदरहि मिळविलें असतें. हा तह अर्थात् घडून आला नाहीं हें उघड आहे; पण नाना फडणवीस व सेंट ल्यूबिन यांचा तह झाला अशा तेव्हां वदंता उठल्या होत्या यांत शंका नाहीं. "नाना फडणविसाच्या घरीं एके दिवशीं सेंट ल्यूबिन व इतर अनेक प्रमुख फेंच लोक जमून व सर्वांच्या देखत ल्यूबिन यानें बायबलच्या पुस्तकाची व नानांच्या गायीची शपथ घेऊन तह ठरविला; त्यांत पेशव्यांनीं फ्रेंचांना चौल बंदर द्यावें, व फ्रेंचांनीं

फौजेनिशीं इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास मदत करावी अशीं कलमें होतीं," अशा तपशीलवार बातम्याहि उठल्या होत्या. फ्रेंच वकील भेटावयास आल्यास त्याला आणण्याकरितां हत्ती पाठवून द्यावा व खुद्द नाना व सखारामबापू यांनीं तंबूच्या कनातीबाहेर जाऊन सत्कारपूर्वक त्यास आंत घेऊन यावें; व तेंच इंग्रजांचा वकील आल्यास त्याला सामोरें जाण्यास एखाददुसरा दुय्यम सरदार पाठवावा, हा पंक्तिप्रपंच इंग्रज वकिलाच्या लक्षांत येऊन चुकला एवढेंच नव्हे, तर तो त्याच्या लक्षांत यावा, अशी नानाची मुद्दाम योजना असण्याचाहि बराच संभव आहे. पण निदान परिणामावरून पहातां तरी पेशवे व फ्रेंच यांचें सूत फारसें कधीं जमलेंच नाहीं.

फ्रेंचांचा पाय या वेळीं पुण्याच्या दरबारीं पुरा रुजता तर मराठे सर्व हिंदुस्थान पादाक्रांत करते, असें कित्येक इंग्रज ग्रंथकारांनीं लिहून ठेविलें आहे. पूर्वी जो प्रकार कारोमांडेलकिनाऱ्यावर घडून आला, म्हणजे इंग्रज व फ्रेंच यांची कलागत लागून इंग्रजांस आपला पाय काढून घ्यावा लागला, तोच फ्रेंचांच्या कारस्थानामुळें इकडेहि घडून येतो कीं काय, व इंग्रजांस मुंबईप्रांत सोडून निघून जावें लागतें कीं काय अशी भीति त्या वेळीं मुंबईसरकारानें कागदोपत्रीं लिहून ठेविलेली आहे. पण फ्रेंचांचें पाऊल पुण्यास पुरें न रुजण्याचें कारण असें होतें कीं, इंग्रजांनीं सुमारें शंभर वर्षें आधीं आपलें बस्तान मुंबइप्रांतीं पुरें बसविलें होतें, व समुद्रकिनाऱ्यावर सुरक्षितपणें पाऊल ठेवण्यास फ्रेंचांना फारशी जागाच नव्हती. नाना बहुधा हें जाणून होते; तथापि इंग्रजांना वचक बसावा व दहशत पडावी एवढ्याकरितांच त्यांनीं फ्रेंचांकडे वरकरणी अधिक ओढा दाखविला असावा. पोर्तुगीज व इंग्रज या दोन युरोपियन राष्ट्रांचा तरी त्यांस पुरा अनुभव होता; तेव्हां त्यांच्या भरतीस फ्रेंच हे आणखी एक तिसरे आले म्हणजे मराठेशाहीचा त्रास कांहीं कमी होईल असें नाहीं; पण एकाची भीति दुसऱ्यास दाखविणें हें धोरण या वेळीं शहाणपणाचें म्हणून नानानें अंगिकारिलें असावें. नानानें एक वेळ तर "सगळ्याच युरोपियन लोकांना आपण पुण्यांतून घालवून देणार आहों, व कोणी वकील म्हणून दरबारीं येण्याजाण्यास मनुष्य हवाच असेल तर एखादा कारकून ठेवावा म्हणजे बस्स झालें" असेंहि फर्माविल्याचें इंग्रजांच्या वकिलानें मुंबईस लिहून कळविलें होतें !

पण महाराष्ट्रांत शिरूं पहाणाऱ्या युरोपियन लोकांत जशी परस्पर स्पर्धा होती, तशीच दुर्दैवानें पुण्यास एकाच दरबारच्या दोघां कारभाऱ्यांत होती. कारण, याच सुमारास पुण्यांतील राघोबाच्या पक्षांतील लोकांनीं उचल करून राघोबास पुण्यास आणण्याविषयीं मुंबईकरांकडे बोलणें लावलें; व त्याचा फायदा मुंबईकरांनीं अर्थातच घेतला. या नवीन उद्योगांत सखारामबापू, मोरोबा फडणवीस, बजाबा पुरंदरे व तुकोजी होळकर इतके असामी सामील

होते. या चारहि असाम्या ठळक, विशेषतः सखारामबापू हा मुख्य कारभारी, पुरदरच्या तहावर त्याची सही पहिली व नंतर नानाची, अर्थात् सखारामबापूनें राघोबास पुण्याला आणण्याविषयीं बोलणें लावलें याचा अर्थ, खुद्द पुण्याच्या दरबारानें पुरंदरचा तह फिरविण्याचा उपक्रम व निमंत्रणहि केलें असेंच आम्हीं समजलें पाहिजे, असा बहाणा मुंबईकरांनीं सुरू केला. तह मोडण्यास आणखी कारण हवेंच असेल तर फ्रेंचांशीं पुणेदरबारानें चालविलेलें कारस्थान हें उपयोगीं पडण्यासारखें होतेंच. एका नानाशिवाय बहुतेक कारभारी राघोबास सामील असलेच पाहिजेत, असा मुंबईकरांनीं आपला सोयीचा ग्रह करून घेतला. विलायतेहून आलेल्या कागदपत्रांतूनहि राघोबाकडे कंपनीच्या मुख्य अधिकाऱ्यांची अनुकूलता असल्याचें दिसून आलें व विलायतेहून त्या सुमारास एक भारी इंग्रजी आरमार येणार होतें, त्याचाहि आपल्या कारस्थानास या वेळीं उपयोग होण्यासारखा आहे, या सर्व गोष्टींचा विचार करून सखारामबापूशीं गुप्तपणें बोलणें सुरू करण्यास त्यांनीं आपल्या पुण्याच्या वकिलास लिहिलें. एक गोष्ट मात्र त्यांच्या या बेतास आड येण्यासारखी या वेळीं होती; ती अशी कीं, सवाई माधवराव हे नारायणराव पेशव्यांचे खरे औरस पुत्र व गादीचे खरे धनी याविषयीं महाराष्ट्रांत आतां कोणासहि शंका उरली नव्हती; व या मुद्द्यावर खुद्द राघोबाच्या पक्षपाती लोकांसहि कांहींच उठाव करतां येण्यासारखा नव्हता. यामुळें राघोबास पुण्यास नेल्यावर गादीवर बसविण्याच्या ऐवजीं सवाईमाधवराव वयांत येईपर्यंत राघोबास मुख्य कारभारी नेमावें म्हणजे तें करावयाला व दाखवावयालाहि फार सोईचें होईल, असें जाणून तशा अर्थाची सूचना त्यांनीं आपल्या वकिलास केली. राघोबा पेशव्याच्या गादीवर बसला काय किंवा मुख्य कारभारी झाला काय इंग्रजांना फलश्रुति सारखीच होती. पेशवाईचा मालक अज्ञान असल्यामुळें अष्टाधिकार कारभाऱ्यासच असावयाचे. अर्थात् इंग्रजांस जो लाभ व्हावयाचा तो राघोबा गादीवर न बसतां कारभारी झाला तरी होणारच; मग धाधान्त अन्याय्य अशी बाजू उचलून धरून, म्हणजे राघोबास गादीवरच बसविण्याचा आग्रह धरून, त्यांनीं स्वतःचें काम विनाकारण अवघड तरी कां करून घ्यावें ?

पुरंदरचा तह झाला असतांहि मुंबईकरांनीं उपस्थित केलेलें हें कारस्थान कलकत्तेकरांनींहि उचलून धरिलें. त्या वेळीं कलकत्ता-कौन्सिलांतील दोन सभासद फ्रान्सिस आणि व्हीलर यांनीं विरुद्ध मत दिलें. तथापि वॉरन हेस्टिंग्ज याच्य मनाचा कल आतां बदलला असल्यामुळें मराठ्यांच्या या भांडणांत पडून पेशवाईशीं वैर करणें ही गोष्ट त्याला जी पूर्वीं अयोग्य व अन्यायाची वाटत होती, तीच आतां त्याला कंपनीच्या हिताच्या दृष्टीनें योग्य वाटूं लागली. या भांडणांत पडल्यापासून पुणेदरबारांत आपलें वजन कायम प्रस्थापित होईल अशी

आशा त्यास उत्पन्न होऊन बिघाड करणें अन्यायाचें असलें तरी सोईचें असें दिसून आलें; व पुरंदरच्या तहावर सही करणाऱ्या निदान एका प्रमुख कारभाऱ्यानें ज्या अर्थीं तहाच्या अटी मोडण्याची सूचना आपण होऊन केली त्या अर्थीं, त्या तहाविरुद्ध राघोबास पुण्याला घेऊन जाणें जरूर आहे असें त्यानें मुंबईच्या गव्हरनरास कळविलें; व लगेच त्याच्या मदतीस दहा लक्ष रुपये द्यावे असें ठरवून कर्नल लेस्ली याच्या हाताखालीं सैन्य देऊन त्यास मुंबईकडे पाठविण्यांत आलें. दरम्यान नानानें फितुरी मोरोबा फडणविसास कैद करून त्यास किल्ल्यावर ठेविलें; तथापि मुंबईकरांनीं काढलेल्या गुप्त बातमीवरून मराठेशाहींत कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायीं नाहीं असें त्यांना दिसून आलें. म्हणून त्यांनीं राघोबास पुण्यास नेण्याचा बेत कायम केला. कलकत्त्याहून येणाऱ्या फौजेची त्यांनीं वाट देखील पाहिली नाहीं, व तारीख २४ नोव्हेंबर सन १७७८ रोजीं राघोबाशीं नवीन तह करून लगेच दुसरे दिवशीं कर्नल एगर्टन याच्या हाताखालीं पांचशें गोरें व दोन हजार काळें सैन्य देऊन मुंबई बंदरांतून त्याची रवानगीहि केली. राजकारणी बोलणें चालणें निघेल तें करण्याकरितां जॉन कॉरनॉक व टॉमस मॉस्टीन या दोघां सिव्हिल अधिकाऱ्यांना कर्नल एगर्टन याजबरोबर आपले मुखत्यार म्हणून दिलें.

कर्नल एगर्टन याचें हें सैन्य पनवेलीस उतरून सुमारें पचवीस दिवसांत घाटमाथ्यास खंडाळ्यापर्यंत आलें. इंग्रजांच्या हालचालींची बातमी नानास प्रत्यहीं कळत असल्यामुळें त्यानें सर्व भिस्त शिंद्यावर टाकून व त्यास बऱ्हाणपूर देऊं करून फौजेनिशीं इंग्रजांवर जाण्यास रवाना केलें. दसऱ्यानंतर शिंदे होळकर रास्ते प्रतिनिधी मिळून सुमारें चाळीस हजार फौज जमा झाली, व इंग्रजांशीं निकाराची लढाई होण्याचा संभव असल्यामुळें तोफखान्याचा चांगला बंदोबस्त करून तो भिवराव पानसे याच्या हाताखालीं देऊन पाठविला. इंग्रज फौज बेगुमानपणें पुढें येत आहे असें पाहून मराठा फौजेनें कांहींसें मागें हटून तिला बरीच आंगावर घेतली; व जरूर पडल्यास तळेगांव जाळून चिंचवड व पुणें जाळण्याचाहि मराठा फौजेनें बेत केला! जानेवारीचे प्रारंभास कर्नल एगर्टन आजारी पडून सैन्याच्या आधिपत्याचा राजीनामा देऊन मुंबईस जाऊं लागला; परंतु खालीं कोंकणांतील वाटा मराठ्यांनीं बंद केल्या आहेत असें पाहून तो फिरून तळेगांवापर्यंत आला. खंडाळ्यास कर्नल के हा बाण लागून जखमी झाला व कार्ल्याच्या मुक्कामावर कॅप्टन स्टुअर्ट हा तोफेचा गोळा लागून मेला. मिस्टर मॉस्टीन यास दुखण्यानें गांठल्यानें तोहि मरण पावला. घाट चढून येतांच राघोबाच्या पक्षाचे मराठे सरदार येऊन आपणांस मिळणार अशी जी इंग्रजांना आशा होती ती व्यर्थ ठरली. पुढें जातां येत नाहीं व मागेंहि परततां येत नाहीं असें संकट पडल्यानें इंग्रजी फौज तळेगांवचा आश्रय करून राहिली; पण तळेगांव

बेचिराख झालेलें असून आपणांस धान्य वैरण वगैरे कांहीं मिळणें शक्य नाहीं असें तिला आढळून आलें. ही संधि साधून मराठा फौजेनें दोन कोसांच्या अंतरानें तिला गराडा दिला. अशा स्थितींत पुढें चालून पुण्यावर तर जातां येत नाहींच, पण मारामार करीत मागें परतल्यास कदाचित् तेवढाच मार्ग सुट-केचा आहे असें पाहून तारीख ९ जानेवारी रोजीं इंग्रजी फौज परत खंडाळ्या-कडे जाऊं लागली. पण ही चाहूल मराठा फौजेस लागतांच तिनें तोफांचा भडिमार सुरू केला. एका रात्रींत इंग्रजांचे चारपांचशें मनुष्य मारले गेले व पांच तोफा दोन गर्नळा आणि दोन हजार बंदुका अशी लूट मराठ्यांच्या हातीं लागली. इंग्रजी फौज मोठ्या प्रयासानें हटत हटत कोस दीड कोस परत चालत जाऊन वडगांवांत शिरली; पण तेथेंहि मराठ्यांच्या तोफांचा भडिमार सारखा सुरू होऊन स्वार व पायदळ दोन्ही प्रकारच्या फौजेनिशीं मराठ्यांनीं हल्ला सुरू केला.

तारीख १४ रोजीं इंग्रजांनीं मिस्टर फार्मर नांवाच्या आपल्या वकिलास मराठ्यांच्या लष्करांत तहाचें बोलणें लाविण्याकरितां पाठविला. त्याला नाना फडणविसानें पहिलीच अट ही सांगितली कीं, राघोबास आधीं आमच्या स्वाधीन करा. तह तुम्हीं मोडलात तेव्हां पूर्वीचे सर्व तह आतां रद्द झाले. म्हणून साष्टी उरण जंबुसर वगैरे पेशवे व गायकवाड यांचे जे जे मुलुख तुम्हीं पूर्वीं घेतले ते सर्व परत द्या, व पूर्वीं श्रीमत नानासाहेब व माधवराव पेशवे यांचेबरोबर झालेल्या तहास अनुसरून मुलखाची सर्व आशा सोडा, व केवळ स्नेहभावानें राहण्यास तयार व्हा. या अटी फार कडक अशा वाटून इंग्रजांच्या वकिलानें शिंद्याकडे काकुळतीचें बोलणें सुरू केलें; पण त्यानेंहि कांहीं दाद दिली नाहीं. या अटी मान्य करण्यापेक्षां होईल तें नुकसान सोसून घाट उतरण्याचा प्रयत्न करावा, ही कल्पना फिरून निघाली; पण ती कितपत शक्य आहे याविषयीं इंग्रज अधि-काऱ्यांतच मतभेद पडला. फिरून शिंद्याशीं बोलणें सुरू केलें, व त्याला इंग्रज वकिलानें असेंहि सांगून पाहिलें कीं, "आज आम्हीं निरुपायानें तह केला तर तो कर-ण्यास आम्हांस पूर्ण अधिकार नाहीं. कलकत्तेकर कदाचित् तो तह मानणारहि नाहींत." यावर शिंद्यानें त्याला उत्तर दिलें कीं, "पुरंदरचा तह मोडण्यास जर मुंबईकर इंग्रजांना अधिकार पोंचत होता तर नवीन तह करण्यासहि त्यांना अधि-कार पोंचलाच पाहिजे. राघोबास आमच्या हवालीं करण्याचें तुमच्या जिवावर येत असेल तर तें तुम्ही स्वतः करूं नका; तें आम्ही पाहून घेऊं. पण नाना फडणविसांनीं सांगितलेल्या बाकीच्या शर्ती तरी तुम्हांस मान्य कल्याच पाहिजेत; न कराल तर त्याचे परिणाम फार वाईट होतील. आम्हीं तुमच्या फौजेस एक पाऊलहि पुढें जाऊं देणार नाहीं." तेव्हां शेवटीं इंग्रजांना निरुपाय होऊन तह मान्य करावा लागला. सन १७६२ सालापासून साष्टासुद्धां घेतलेला सर्व मुलुख परत देण्यास ते तयार झाले व "कलकत्तेकरांकडून कर्नल गाडर्ड हा नवीन फौज

घेऊन येत होता त्यास परत जाण्याविषयीं लिहून धाडून राघोबास तुमच्या स्वाधीन करूं, त्याचा शिंद्यांनीं वाटेल तो बंदोबस्त करावा; शिवाय राघोबापासून जे तहनामे वगैरे दस्तऐवज आम्हीं आजवर घेतले ते सर्व तुमच्या स्वाधीन करूं" असेंहि त्यांनीं कबूल केलें ! हा तह बरोबर पाळला जाईल याच्या खात्रीकरितां ले. स्टुअर्ट व मिस्टर फार्मर यांनीं मराठ्यांकडे ओलीस रहावें असें ठरलें. आणि तह घडवून आणण्यास शिंद्यानें मदत केली म्हणून त्यास भडोच व त्याच्या खर्चाकरितां चार लक्ष रुपये देण्याचें इंग्रजांनीं कबूल केलें.

वरीलप्रमाणें तह ठरल्यावर, राघोबा बरोबर तीनशें स्वार हजारबाराशें गारदी व तोफा अशा सरंजामानिशीं शिंद्याच्या गोटांत आला. राघोबाच्या गोटाभोंवतीं शिंद्याच्याच चौक्या पण त्या दूरदूर ठेवण्यांत आल्या. राघोबा केवळ नजरकैदेंत होता; तथापि त्याच्या बंदोबस्ताचा सर्व हवाला शिंद्यानें आपल्याकडे घेतल्यामुळें शिंद्याला राघोबाची कैद दूरच्या नजरेखालीं असली तरी डोळ्यांत तेल घालून पक्की करावी लागली. राघोबाच्या इतर साथीदारांना ही सवलत अर्थात देण्यांत आली नाहीं. चिन्तो विठ्ठल रायरीकर व खरकसिंग यांना साध्या कैद्याप्रमाणेंच ठेवण्यांत आलें. कारभाऱ्यांनीं राघोबाची भेट घेण्याचेंहि टाळलें. मात्र त्यांनीं शिंद्याच्या विद्यमानें त्याजकडून "यापुढें पेशवाईच्या गादीवर आपण कोणत्याहि प्रकारें हक्क सांगणार नाहीं," असे लेखी बेदावापत्र लिहून घेतलें ! इतरांप्रमाणें सखारामबापूचेंहि या वेळीं पारिपत्य व्हावयाचें; कारण, त्याच्या फितुरीचा लेखी पुरावा कारभाऱ्यांनीं हस्तगत केला होता. पण शिंद्यानें तूर्त तें प्रकरण तसेंच दाबून ठेविलें. इंग्रज निघून गेल्यानंतर दादासाहेबासुद्धां शिंद्याच्या लष्कराचा तळ एक महिनाभर तळेगांवींच पडला होता. अखेर राघोबाला झांशीस ठेवावें असें ठरलें व त्याच्याकरितां दरसाल पांचसात लक्ष रुपये व त्याच्या बंदोबस्ताच्या खर्चाकरितां शिंद्यास पांचचार लक्ष रुपये देण्याचें कारभाऱ्यांनीं कबूल केलें. तेव्हां शिंद्यानें आपला सरदार हरि बाबाजी याच्या नजरकैदेखालीं राघोबाला झांशीकडे रवाना केलें. इतकी व्यवस्था झाल्यावर सखारामबापूला त्याच्या हातचे फितुरी लेख दाखविण्यांत येऊन व मग शिंद्याकडून कैद करविण्यांत येऊन सिंहगडावर ठेवण्यांत आले.

मराठे व इंग्रज यांच्या संबंधाच्या पूर्वरंगाचें हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी, रघुनाथरावाचें कारस्थान उपस्थित केल्याबद्दल इंग्रजांस दोष देऊन पेशव्यांनीं विलायतच्या बादशहास जें एक पत्र लिहिलें होतें, तें कठिण मुसलमानी शब्दांऐवजीं मराठी शब्द घालून पुढें देतों. हें मूळ पत्र 'ऐतिहासिक–लेख–संग्रहां'त प्रसिद्ध झालेलें आहे. या पत्रांत मराठे व इंग्रज यांच्या संबंधाच्या पूर्वरंगांतील उत्क्रान्तीचा पाढा नाना फडणविसांनीं वाचला आहे, तो मनोरंजक वाटतो.

सवाई माधवराव यांचें विलायतच्या बादशहास पत्र

"...मुदत एक गुजरली. आमेहेरबानांकडून दोस्तीचें पत्र येऊन खुशाली मालूम होत नाहीं. त्यास दोस्तीचे व्यवहारांत ऐसें नसावें. हमेशा पत्र किताबतीचा सिलसिला जारी असावा हे योग्य आहे. दुनियेंत उत्तम चीज मैत्री-खेरीज नाहीं. आम्ही हेंच चाहतों कीं, पेशजीचे कराराप्रमाणें उभयपक्षीं चालून दोस्तीची वृद्धि रोज बरोज जादा होत असावी. पूर्वी आमच्या राज्यांत पोर्तुगीज व डच यांची सौदागिरी जारी होती. ते वक्तीं मुबई हें स्थान लहानशा वखारी-प्रमाणें होतें व इंग्रज थोडी जमियेतीनिशीं विलायतेहून मुंबईस दळणवळण करीत होते. तेव्हां मुंबईकर जनराल याणीं कैलासवासी बाजीरावसाहेब यांशीं दोस्तीचा तह केला. त्या समयीं "टोपीवाल्यांत इंग्रजी बादशहा बहुत सुस्वभावाचे, सत्य-वादी, व कौलकरारांत व इनसाफांत एकवचनी, कौलकरार पेमान झाल्यावर त्याचप्रमाणें अखेरपर्यंत चाल चालावी, असें या देशांतले लोक ऐकत होते. त्याजवर मुद्देनजर देऊन मुंबईकरांचा तह मंजूर करून त्यांशीं कौलकरार अमलांत आला आणि डच व पोर्तुगीज यांना बंदरांत व्यापार करूं देण्याचें बंद करून इंग्रजांची सौदागिरी आपले राज्यांत जारी केली. त्याबरहुकूम वैकुंठवासी नानासाहेब याणींहि कराराप्रमाणें चालवीत असतां तुळाजी आंगरे सरकारच्या कौलकराराप्रमाणें इंग्रजांशीं वर्तणूक न करीत व हमेश मुंबईकरांशीं तंटा व वैर करूं लागले. या बाबें सरकारांतून हुकूमहि आंगरे मजकूर यांस सादर जाला. परंतु हुकमास कबूल न झाले. सबब सरकारांतून रामाजी महादेव यांस आज्ञा फर्मावून विजय-दुर्ग वगैरे आंगरे यांजकडील किल्ले येथें वेढा करविला. या दिवसांत इंग्रजी गलबत येवून सुरतचा किल्ला घेतला. तेव्हां रामाजी महादेव याणीं इंग्रजांची कुमक आणून विजयदुर्ग वगैरे ठिकाणें घेतलीं. चीजवस्त गुरूंढोरसुद्धां इंग्रजांनीं किल्ले सरकारांत द्यावे असा इंग्रजांशीं करार असतां बिलकुल चीजवस्त इंग्रजांनीं नेऊन किल्ले रिकामे सरकारांत हवालीं केले. कराराप्रमाणें कुलमालियत यांज-कडून येणें असतां मैत्रीवर नजर देऊन मालमालियतचा तगादा इंग्रजांस न केला. नंतर नानासाहेब कैलासवासी जालियावर माधवरावसाहेब राज्याचे अधि-कारी, ते गादीवर बसले. त्याणीं मागील करारमदार इंग्रजांशीं झाले व दोस्ती चालत आली त्याप्रमाणें चालविली. व विलायतेहून तामस् माष्टीन आसाहेबाचें पत्र घेऊन हुजूर आले. त्यांत मजकूर कीं, "माष्टीन यास हमेष हुजूर ठेवावें. इंग्रज कोणी बेअदाई करतील त्यांस तामस् माष्टीन ताकीद करतील; व उभय-पक्षीं दोस्तींत कसूर येऊं नये." असें पत्र आणिलें. तेव्हां पूर्वी इंग्रजांशीं दोस्ती व कौलकरार चालत आले. त्यांत आमेहेरबानांचें पत्र आलें. तेव्हां बहुत खूष होऊन इंग्रजांचा वकील हुजूर ठेवावयाचा कायदा नसतां आपल्या पत्रावरून

माष्टीन यांस सन्मानानें पुण्यांत ठेविलें. मशारनिल्हे पांचसात वर्षें हुजूर होते. नंतर कांहीं एक दिवसां माधवरावसाहेब कैलासवासी झाले. तीर्थरूप नारायणरावसाहेब राज्यास अधिकारी, सबब ते राज्य करूं लागले. त्याजवर रघुनाथराव भाऊबंद असतां त्याणीं दगा दिला. लोकरीतीविरुद्ध हे गोष्ट त्यांजकडून अमलांत आली. हे हिंदूंच्या धर्मांत बहुत नादुरुस्त. त्याचप्रमाणें मुसलमान व टोपीकर यांचेहि धर्मांत दुरुस्त नसेल असें जाणून दौलतेतील कारभारी व सर्व उमराव व सरदार व कामगार एकदिल होऊन रघुनाथराव यांचा अधिकार तहकूब करून त्यांस पदभ्रष्ट केलें. ते वख्तीं मैदान पाहून मुंबईकरांनीं बदनजर धरून कौलकरार सर्व नाहींसे करून कारभारी मोहिमेवर गेले असें पाहून साष्टी घेतली. पुढें रघुनाथराव यांस आश्रय दिला. पांच वर्षें युद्ध व स्वारी सुरू आहे, त्यास फरांशीस वगैरे टोपीवाले या दिवसांत सरकाराशीं दोस्ती करण्यास वकील पाठवून बहुत उत्कंठित. परंतु दूरदृष्टीचे मार्ग पाहतां आमेहेरबां म्हणतील कीं "आम्हांस एक वेळ कुल इतल्ला करावयाचा होता, म्हणजे इंग्रजी लोकांस ताकीद करून कौलकराराप्रमाणें वर्तवितों." असें दिलांत आणून व पहिले कौलकरारावर नजर देऊन हें पत्र आसाहेबांस पाठविलें आहे. आ मेहेरबां म्हणतील कीं, "ममईवाले वगैरे यांजकडून बेअदबीची वर्तणूक काय झाली ?" त्याची कची हकीकत आपणांस पूर्णपणे कळावी व खातरनशीन सर्व प्रकारें व्हावें सबब त्यांचे गैरचालीच्या वर्तणुकीचीं कलमें—बी तपशील—

१ नानासाहेब कैलासवासी झाल्यानंतर राज्याधिकारी माधवरावसाहेब व नारायणरावसाहेब. त्यास माधवरावसाहेब वैकुंठवासी जालियावर तीर्थरूप नारायणरावसाहेब दौलत करूं लागले. ते वख्तीं रघुनाथराव घरांतील भाऊबंद याणीं दगा करून आपण दौलत करावी हा इरादा केला. तीर्थरूप यांस फंद करून मारिलें, ही गोष्ट हिंदूंचे धर्मांत बहुत अयोग्य व राज्याधिकारहि आमचा; रघुनाथराव यांस संबंध नाहीं. हे कारभारी व तमाम कारभार अमीर व उमराव व सरदार याणीं दिलांत आणोन रघुनाथराव यांस दौलती खेरीज करावें असें मुकरर करून कारभारी तमाम सरंजाम व फौजसुद्धां त्यांचे ताकुबावर गेले असतां खालीं मैदान देखून व काबू वख्त पाहून तामस माष्टीन पुण्यांत होते त्याणीं ममईवाल्यांकडून सरकारचें मकान साष्टी वगैरे चार जंजिर घेतले. तेथें सरकारचा अंमल व सरंजाम रयतेची मालियत मुबलक होती, ते मुंबईकरानीं आपले ताब्यांत घेतली. दूरदृष्टि न करितां करारमदार कौलकरार सर्व तोडून हंगामा उभा केला. तामस माष्टीन आसाहेबांचें पत्र घेऊन हुजुरास रहावयास आले होते. त्यांत मजकूर कीं, "इंग्रज कोणी बेअदबी करतील त्यांस ताकीद करून दोस्ती चालवावी." विजयदुर्गची मालियत आंग्रे यांची क्रोडो रुपयांची करार सरकारांतून द्यावयाचा नसतां नेली. तें सर्व एकीकडे राहून माष्टीन मजकूरच खेळ करणारे

होऊन बेअदबी करूं लागले. तेव्हां बादशाही हुकूम व कौलकरार कोठें राहिले !

१ साबिक बाजीरावसाहेबांचे वेळेपासून पांचचार वेळां करारनामे इंग्रजांशीं झाले. त्यांत करार कीं, सरकारच्या दुष्मनास व रियासतींतील अगर घरांतील कोणी आल्यास आश्रय न द्यावा व कुमक न करावी. त्याचप्रमाणें सरकारांत हवालीं करून द्यावे. ऐसा करार असतां रघुनाथराव यांस आश्रय देऊन व कुमक करून कर्नेल कीटण वगैरे इंग्रज जमावसुद्धां सरकार तालुका गुजराथप्रांतीं येऊन करोडों रुपये जमेचा मुलुख खराब करून चाळीस पन्नास लाख रुपये वसूल घेतला. त्यांच्या मुकाबल्यास फौजा रवाना झाल्या, त्यांसहि करोडो रुपये खर्च झाला. कौलकरार मजबूत होते ते तोडिले. साष्टी घेतल्यावर मुंबईकरांनीं लिहून पाठविलें कीं, पोर्तुगीज घेणार म्हणून आम्हीं घेतली ! हे रहा कोण ?

१ कर्नेल कीटण यांणीं रघुनाथराव यांस नमूद करून गुजराथ प्रांतीं हंगामा सुरू केला. सबब त्याचे मुकाबल्यास सरकारची फौज व सरदार गेले. एक दोन लढाया झाल्या. त्या वेळीं जंग सुरू होती तों इतक्यांत कलकत्तेकर जनरल व कौंसल यांणीं पत्र पाठविलें कीं, "इंग्रज कोणाचा मुलूख चहात नाहींत व हरकोणाची कुमक करून कजिया करावा हें इंग्रजांचे बादशहास व कंपणीस मंजूर नाहीं. मुंबईवाले यांणीं दरम्यान हरकत आणिली आहे, त्यास लबाडीची हरकत न करावी, फौज माघारी न्यावी, या बाबें ताकीद पाठविली आहे. उभयपक्षीं दोस्तीची वृद्धी व्हावी, याजकरितां एक मातबर मनुष्य रवाना करितों. सरकारचे सरदारांस व फौजेसही ताकीद व्हावी कीं, लढाई न करीत." या मजकुराचें पत्र आलें. कलकत्तेकर हे बादशहा व कंपणीचे मुखत्यार, त्याचें लिहिणें रास्त व दुरुस्त व कायमीचें असें जाणोन दोस्तीवर नजर देऊन सरकारची फौज व सरदार यांस माघारी येण्याविषयीं हुकूम सादर झाला. त्याजवरून सरकारच्या फौजा माघाऱ्या आल्या. कर्नेल कीटण यांणीं खालीं मैदान पाहून फौजेचा दाह दूर गेला हें समजून व कलकत्तेकर याचें लिहिणें खातरेस न आणून रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन सरकारचे सरदार फत्तेसिंगराव गायकवाड यांजवर मोहीम केली. त्यांजवळून मुबलग पैका घेतला. मुलूखहि ताब्यांत आणिला. नंतर कर्नेल जान हपटन कलकत्त्याहून हुजूर आले. त्यांणीं जाहीर केलें कीं, "तमाम हिंदुस्थान व दक्षिणेचीं बंदरें इंग्रजाचीं त्याजवर कौसल व कलकत्तेकर मुखत्यार आहेत. त्यांचा मुखत्यारनामा घेऊन आलों असों. आम्हीं सलूख करूं तों तमाम बंदरास इंग्रजांस मंजूर असे." ते वख्तीं सरकारचे मुत्सद्दी यांणीं जबाब दिला कीं, "मुंबईकर सर्व फितुराची मुळी आहे. कलकत्तेकरानीं ताकीद दिली असतां कर्नेल कीटण यांणीं हंगामा केला आहे, तेव्हां मुखत्यारी तुमची काय समजावी ? सबब मुंबईकरांकडील कोणी मातबर आणवावा. मग सुलूख ठरविला जाईल." याचा जबाब कर्नेल मशारनिल्हे यांणीं दिला कीं, "इंग्रजी कायदा मुखत्यार

असेल त्याणें मुकरर केलें तें सर्वांस कबूल आहे. मंबईवाले यांचें काय सामर्थ्य कीं, कलकत्तेकर ठरावितील त्यास तफावत कारितील ?" असें बोलोन मुखत्यारनामा कंपणीचे मोहरेनिशीं बाजिन्नस दाखविला. अखेरीस सरकारचा व इंग्रजांचा उभयपक्षीं करारनामा ठरविला. त्याप्रमाणें कर्नेल मशारनिल्हे याणीं कलकत्तेकर कोशल यांचे दसकतानिशीं व कंपनीचे मोहरेनिशीं करारनामा सरकारांत दाखल केला. व सरकारचा करारनामा घेतला. कर्नेल जान हपटन याणीं कुलइतल्ला मंबईकरांस दिला. यावरून मंबईकर याणीं आपले शहरांत सलुखाची दौंडी देऊन हपटन यास जबाब पाठविला कीं करारनाम्याप्रमाणें आपण कबूल केला कर्नेल कीटण यास मुंबईकरांनीं व हपटन याणी पत्रें पाठविलीं कीं,तुम्ही रघुनाथराव यांची संगत सोडून देणें. परंतु कीटणमजकूर याणीं दोन महिने टाळाटाळ केली. अखेर आपण सुरतेस गेले. रघुनाथराव यांसहि आपणांजवळ बोलाविलें. सरकारच्या फौजा हुजूर आल्यावर रघुनाथराव यांस सुरतेहून खुसकीचे रहानें मुंबईस रवाना केले. तेव्हां सरकारचे मकाणास त्याणीं इजा दिली. सबब सरकारची फौज त्यांजवर रवाना केली. इतक्यांत मंबईकर याणीं गलबतें पाठवून रघुनाथराव यांस मुंबईस घेऊन गेले. हे बादरहाची कैफीयत सरकारांतून कलकत्तेकरांस कलमी केली. त्याणीं जबाब पाठविला कीं, "मंबईवाले यांस आम्ही ताकीद केली यानंतर रघुनाथराव यांस कंपणीचे तालुक्यांत मंबईकर आश्रय देणार नाहींत." असें असतां मुंबईकर याणीं कलकत्तेकर यांची ताकीद न मानून रघुनाथराव यांस आपले नजीक ठेऊन सरकारतालुक्यांत फिरून फंदाफितूर सुरू केला. नवीन करार झाला त्याची ही अहवाल, तेव्हां सरळ चाल कायमची कोठें राहिली?

१ कलकत्तेकर यांणीं लिहिलें कीं, "इंग्रज कोणाचा मुलुख चहात नाहींत व कोणाची कुमक करणें हेंहि बादशहास व कंपनीस मंजूर नाहीं. मंबईवाले यांजकडे कोणे गोष्टीचा अखत्यार नाहीं. कंपनीकडून मुखत्यार आम्ही आहों." असें लिहिणें त्याचें प्रमाण जाणोन व इंग्रजी बादशहा इनसाफी त्यांचे येखत्यारी हेहि मुनसफ असतील असें दिलांत आणोन मंबईवाले याणीं बदमामली केली त्याचा इनसाफ कौंसल व कलकत्तेकर यांजवर दिला असतां त्याणीं इनसाफाची रयेश दरकिनारा ठेऊन आपमतलबावर नजर देऊन साष्टी वगैरे जंजीरे मुंबईकरांनीं घेतले ते माघारे सरकारांत देण्याविषयीं ताकीद न केली. तेव्हां मुखत्यारी व इनसाफाची रास्त कोठें राहिली ?

१ कोकणप्रांतीं दर्याकिनारा वगैरे तोतया पैदा होऊन हंगामा केला त्याचे पारिपत्यास सरकारांतून फौजा जाऊन तंबी केली. तोतया कांहीं जमावानिशीं साष्टीस पळून गेला. तेव्हां तेथील अमिलांनी लोकांस जागा दिली. लाखोंची मालियत कोंकणची गेली ते त्यांजपाशीं राहिली. तोतया गलबतांत बसून मुंबईस जात असतां राघोजी आंगरे याणीं कैद करून आणिला. त्यास मंबईकरांनीं आंगरे

यांस कलमी केलें कीं, मंबईस तोतया येत असतां तुम्ही कैद करून नेला याची सबब काय ? तोतया आम्हांकडे पाठवून देणे. नाहींतर तुम्हांवर स्वारी करूं ! त्यास तहनामा झालियावर अशी चाल धरणें व फितुरियास जागा देऊन त्याची शिफारस करणें हे कोणते राज्यांतील चाल आहे ?

१ फरांचिसांचे बादशहाकडून वकील खुदबखुद हुजूर आले. बहुतेक मजकुरांचे तह होते व कर्नेल हपटन यांचेमार्फत तहनामा इंग्रजांशीं ठरावांत आला. त्यांतहि, "फरांचिसांचे वकिलास न ठेवावें. त्यांशीं राजकारण न करावें," असें कलमांत नसतां मैत्रीची पास मंजूर करून फरांचीस यांचे वकिलास हुजूर न ठेवितां रुकसत दिली. सरकारांत दोस्तीची पास व परवरष यावरहुकूम मंजूर आहे. आसाहेबीं हेंही दिलांत आणावें.

१ फत्तेसिंगराव गाइकवाड सरकारचे सरदार यांजकडील चिखली वगैरे महाल इंग्रजांनीं ताब्यांत घेतले. त्याविशीं कर्नेल जान हपटन यांसीं जाबसाल झाला. त्याणीं करार केला कीं, फत्तेसिंगराव गाइकवाड यांचें पत्र आम्हांस यावें जे, "महाल मुलख देण्याचा अख्त्यार राव पंतप्रधान यांचा. आमचा नाहीं." असें पत्र आणोन दिल्यानंतर महाल स्वाधीन करूं. त्याप्रमाणें गाइकवाड यांचें पत्र आणून देविलें असतां महाल स्वाधीन न केले. हे रास्त कामकारभार कीं काय ?

१ सरकारांतून तहनाम्यावरहुकूम अमलांत आलें असतां मंबईवाले इंग्रज यांजकडून करारनाम्याप्रमाणें एकहि गोष्ट अमलांत न आली. उलट इंग्रजी फौज जमा करून रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन कोंकण प्रांतीं सरकारजिल्हेंत आले. तेथून रघुनाथराव यांचे कंपनीचे मोहरेनिशीं तमाम सरदार व सरकारचे मुत्सद्दी यांसीं पत्रें पाठविलीं कीं, " रघुनाथराव यांसीं दौलतीवर कायम करावें हे सलाह कौंसल व कलकत्तेकर यांची व आमची सिलेट कामिटी यांची आहे." ऐशीं पत्रें पाठविलीं तीं बजिन्नस सरकारांत आहेत. हे आशेची व राज्याची कोण जे ते चौकशी करावी.

१ कौलकरार सर्व एकीकडे करून रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन इंग्रज फौजेचा जमाव सुद्धां मुंबईहून कारनेक वगैरे नीट घांट चढोन पुण्यानजीक तळेगांवावर चालून आले. सरकारचे कामगार व सरदार फौजेसह मुकाबल्यास तयार झाले. जिकडे इनसाफ तिकडे फत्ते, हे बहुमानाची गोष्ट झाली व प्रसिद्धींत आलें ते इंग्रजी लोकांनीं आसाहेबांस इतल्ला दिलीच असेल. ते वख्तीं कारनेक वगैरे याणीं तह केला कीं, आम्हीं कंपणीकडून तह व जंग करण्याचे मुखत्यार आहोंत व कंपणीची मोहोरहि आम्हांजवळ हजर आहे. तह करूं तो सर्वांस कबूल आहे. साष्टी व जंबूसर व गायकवाडांकडील महाल व भडोच येथील अंमल मुंबईकरांनीं कौलकराराखेरीज कबजा केला तो परत करावितों व रघुनाथराव यांस इलाखा राखणार नाहीं. कर्नेल हपटन याचेमार्फत तहनामा झाला त्यावरहुकूम मुंबई-

करांकडून अमलांत न आले, सबब तो तहनामा रद्द असे. पेशजीचे तहनाम्या-
प्रमाणें उभयपक्षीं अमलांत यावें." असा करारनामा मोहरेनिशीं करून साष्टी वगैरे
जंजिरे, जंबूसर वगैरे महाल, भडोचचा अंमल स्वाधीन करण्याविषयीं चार्लस
इष्टुरी व फारमार (हे) दोघे ओलीस सरकारांत ठेविले. नंतर सरकारांतून
दस्तक व वाटेनें संभाळून नेणारी फौजेची टोळी देऊन कारनेक वगैरे इंग्रजी
जमाव मंबईस पोंहचवून दिले. रघुनाथराव इंग्रजी जमावांतून निघून सरकारचे
सरदारांकडे आले. ऐसें झालें असतां हल्लीं करारप्रमाणें मंबईकर याणीं अम-
लांत न आणलें. ताजा करारनामा झाला हा सोडून कलकत्तेकरांस लिहून जमि-
यत कुमकेस आणविली. कलकत्तेवाले याणींही मंबईकरांचे लिहिण्यावर लस-
लीन् नामें सरदार यांस जमावसुद्धां रवाना केलें. पूर्वीपासून इंग्रजांनीं दर्यांतून
दळणवळण करावें, खुसकींतून यावयाचें नाहीं तेव्हां कलकत्तेकर यांस सरकारां-
तून लिहिलें कीं, खुसकींतून जमाव रवाना करण्याचें कारण काय ? त्याचा जाब
आला कीं, " मंबईकरांनीं फौज आणविली, सबब तिकडील बंदरांचे बंदोबस्तास
पाठविली !" वाटेंत लसलीन मृत्यू पावले. नंतर कर्नेल गाडर मुखत्यार सरदार
होऊन जमावसह सुरतेस आले. तेथून सरकारांत लिहिलें कीं "कोणी मातबर
सलुखास पाठवून द्यावा. मार्गप्रतीक्षा आहे. अगर ठिकाण मुकरर करावें, आपणच
सलूख करावयास येतों." ऐशी पैमन वाजवी आली ते रास्त मानून सरकारांतून
मातबर रवाना केले ते सुरतेस गेले. इतक्यांत रघुनाथराव याणीं सरकारचे
सरदारांचे फौजेंत दंगा करून फिरून सुरतेस गेले. नंतर करनेल गाडर याचें
बोलणें वं नजर पहिली राहिली नाहीं ! जबाब दिगर, सवाल दिगर, करूं लागले.
वकिलांस रुकसत केलें. व कलकत्तेवाल्यांचीं पत्रें आलीं कीं स्नेह [या पुढील
एकदोन शब्द किंवा वाक्यें नक्कलकाराकडून गळलीं असावीं.]

१ कर्नेल गाडर फौज व सरंजामसह सुरतेंतून निघून हल्लीं गुजराथप्रांतीं
जाऊन सरकार जिल्ह्यांत हंगामा करून इतर ठिकाणांस इजा दिली. सबब
सरकारांतून सरदार व फौजा मुकाबल्यास रवाना जाल्या. जंग सुरू आहे. मंबई-
कर याणींहि कोंकण प्रांतांत फिसाद उभा केला आहे त्याचे बंदोबस्तास फौजा पाठ-
विण्यांत आल्या. खुलासा कीं, हल्लीं दुतर्फा दुहेरी लढाई होत आहे. सरकारांतून
कोणतीहि गोष्ट अव्वल करारखेरीज जाहली नाहीं. मंबईकर व कलकत्तेकर यांस
तहपत्राचा शिलशिला ज्याणीं ठेविला (असें आम्ही आहों). परंतु त्याजकडून
जाब दिगर सवाल दिगर, लिहिणें (एक) आणि चाल एक ! मंबईकर यांचें म्हणणें
कीं कलकत्तेकर यांचें करणें मंजूर नाहीं. कलकत्तेकर लिहितात जे, मंबईकर चुकले.
त्यांचा तहनामा मंजूर नाहीं ! उभयपक्षीं एकमेकांवर घालवितात. कशास कांहीं
मिळत नाहीं. कलकत्तेकर व मंबईकर यांची आंतून करण्याची जात एक, तेव्हां
समजावें तें काय ? राज्यांत मोठी गोष्ट कीं वचनाची कायमी. त्यांत तऱ्हतऱ्हेची

मर्जी झाल्यास व ठरलेली गोष्ट बातल होऊं लागल्यास लाचार! कुलकैफियत आमेहेरबानांस ध्यानारूढ व्हावी म्हणोन तपशिलें कलमीं केलें असे. याचा बंदोबस्त करणें तसा करावा.

१ कलकत्तेकरांनीं जमियत मंबईकडे पाठविली तेव्हां लिहिलें कीं, कीं, "फरांचिसांचे गडबडीकरितां बंदोबस्तास रवाना केली. यांस दस्तक पाठवावें." येथून उत्तर गेलें कीं, "सरकारखुसकीचे मुलखांतून यावयाचा करार नाहीं." त्याचें उत्तर आलें कीं, 'आम्ही माघारे नेऊं सकत नाहीं!' मंबईकर (आपणांस) (मुखत्यार) म्हणवितात. मंबईकरांनीं तह कारनेकानें केला तेव्हां गाडरास पत्र लिहून दिलें कीं, 'माघारें जाणें.' व सरकारचेंहि लिहिलें गेलें. त्याचें उत्तर आलें कीं, "आम्ही मंबईकरांचे ताबे नाहीं." त्यांजवर फौज पाठवावी तर स्नेहावर नजर दिली. ते सुरतेस गेले.

१ सदरहू कलमें सुमार नेमकीं कलमी केलीं आहेत. त्याजवरून बंदरवाले इंग्रज यांची खेश व चाल सर्व ध्यानारूढ होईल. बंगाला मुलूख नऊ कोटी रुपये जमेचा. सारांश कलकत्तेकर यांचे ताब्यांत आहे. तिकडे सरकारच्या फौजा रवाना करून लुटालूट जाळपोळ केल्यास पैशाची आमद राहणार नाहीं. हें करण्यास एवढी मुष्कीच नाहीं; परंतु करारावर नजर देऊन आजपर्यंत हा ख्याल दिलांत न आणला. भोसल वगैरे फौजेस बंगल्यांत न जाण्याविशीं इतके दिवस ताकीदक होत गेली. इंग्रजांकडून जितकी जितकी बेअदबी झाली तितकाच मोबदला सरकारांतून अंमलांत येत गेला. तमाम बंदरवाले आमेहेरबांस गैरवाका काय इतल्ला करीत असतील ते करोत. त्याचा सुंदरपणा व चांगुलपणा बारीक रीतीनें नजरेंत आणावा. आसाहेब सुज्ञ व सत्यभाषी व मार्मिक परीक्षा करणारे, न्यायास येईल तें घेणारे, दृढनिश्चयी जाणोन तमाम हिंदुस्थान वगैरे जागां प्रख्याति आहे. त्यांस दूरदृष्टीच्या मार्गानें कलकत्तेकर व मंबईकर यांस पक्की ताकीद पाठवावी कीं कैलासवासी राव पंतप्रधान यांचे कारकीर्दींत कौलकरार जाले आहेत त्याप्रमाणें अमलांत आणावें. जाजती बेअदबी व बेअदाई न करावी. ऐशा ताकिदा जागोजाग पाठवाव्या. अगर बंदरवाले आपल्या हुकमांत नसल्यास व ताबेदारीखेरीज चाली चालत आल्या असल्यास आमेहेरबांचा विलाज काय आहे? तसाच परत जबाब जलद पाठवावा. त्याप्रमाणें दुसरी तरतूद करण्यांत येईल. दौलत देणें हें बक्षीस खुदायतालची आहे. जिकडे इनसाफ व रास्ती तिकडेच खुदा; हेंहि तमाम धर्मांत महशूर व जाहीर आहे. ठसा यापुढें घडेल ते प्रसिद्धींत येईल. जबाबाची मार्गप्रतीक्षा असे."

म्हणोन विलायतीच्या इंग्रजी पादशहास सरकारचें नांवें पत्र. बदकौली जागा जागा करून विश्वास कौलकरार देऊन कित्येकांच्या दौलता (इंग्रजांनीं) घेतल्या. नऊ दहा क्रोड रुपयांचा मुलूख घेऊन ऐवज घेतात. रास्ती दुरुस्ती खूब पहावी.

प्रकरण चवथें

मराठे व इंग्रज–उत्तररंग

वडगांवचा अपमानास्पद तह मुंबईसरकारास अर्थातच आवडला नाहीं; व कलकत्तेकर इंग्रजहि त्याच मताचे होते. त्यांनीं तत्काळ कर्नल गॉडर्ड यांस फौजेसह पुण्यावर चालून जाण्याचा हुकूम केला; आणि पुरंदरचा तह फिरून कायम व्हावा, पेशव्यांनीं फ्रेंचांना कोणत्याहि प्रकारचा थारा देऊं नये, या अटी कारभाऱ्यांनीं कबूल केल्यास त्यांशीं नवीन तह करण्याचा–नाहींतर युद्ध सुरू करण्याचा–पूर्ण अधिकार गॉडर्ड यास देण्यांत आला. कारभारी वडगांवचा तह रद्द करण्यास अर्थातच कबूल नव्हते. कर्नल गॉडर्ड बुंदेलखंडांतून प्रथम सुरतेस आला व तेथून डभोइस येऊन गायकवाड यांच्याशीं गुजराथेची वांटणी करण्याचा तह ठरवून अहमदाबादेवर चालून गेला. अहमदाबाद पेशव्यांच्या हातून सोडवून ती त्याला नवीन तहाप्रमाणें फत्तेसिंग गायकवाड याचे स्वाधीन करावयाची होती. गॉडर्ड यानें वेढा घालून व हल्ला करून अहमदाबाद घेतली. इतक्यांत शिंदे व होळकर चाळीस हजार फौजेनिशीं आपल्यावर चाल करून येत आहेत अशी बातमी लागतांच तो बडोद्यावर चाल करून निघाला. गॉडर्ड येतो असें पाहतांच शिंद्यानें वडगांव येथें ओलीस घेतलेले गोरे अधिकारी मोकळे करून बरोबर आपला वकील देऊन त्यांना गॉडर्ड याजकडे रवाना केलें. "राघोबानें ठरल्याप्रमाणें गादीवरील आपला हक्क सोडावा; तथापि त्याचा मुलगा बाजीराव यास पेशव्यांचा दिवाण नेमून सर्व कारभार आपले हातीं देण्याचें ठरल्यास वडगांवच्या तहाची दुरुस्ती करण्याचा आपण विचार करूं" असें शिंद्यानें बोलणें लाविलें. पण गॉडर्ड यानें तें अमान्य केल्यामुळें उभयपक्षीं युद्धाचाच विचार ठरला. त्या वेळीं मुंबईकर इंग्रजांच्या मतें गॉडर्ड यानें शिंदे व होळकर यांच्यावर चालून जाण्यापेक्षां आधीं वसईचा पक्का बंदोबस्त करणें हेंच अधिक जरूरीचें होतें. परंतु गॉडर्ड यानें ती मसलत न ऐकतां कर्नल हार्टले याला त्याच्या हाताखालच्या मुंबईच्या सैन्यासह वसईवर रवाना केलें व पावसाळा नजीक आल्यामुळें स्वतःच्या सैन्याचा बंदोबस्त करून तो छावणीस राहिला. पावसाळा जवळ आल्यामुळें लष्करी हालचाली विशेष होणें शक्य नाहीं असें जाणून होळकर व शिंदे हेहि आपापल्या मुलखाकडे रवाना झाले. या सुमारास हैदर अल्ली यानें साठ हजार फौजेनिशीं कर्नाटकावर स्वारी केल्याची बातमी आली. म्हणून गॉडर्ड याला पुण्याकडील काम लवकर संप-

विण्याविषयीं कलकत्त्याहून लिहून आलें. डिसेंबरांत गॉडर्ड यानें वसई घेतली व त्याच दमानें पुण्यावर चालून जाण्याकरितां १७८१ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत तो बोरघाटांत येऊन पोंचला. पण पुढें चालून जाणें धोक्याचें आहे असें त्यास आढळून आलें. इकडे मुंबईकरांनींहि त्याला कल्याणास परत येऊन पावसाळ्यांत सैन्याची छावणी खुद्द मुंबईसच करावी असें आग्रहानें सुचविलें. म्हणून त्यानें सैन्याचें तोंड फिरवून कल्याणची वाट धरली. परंतु वाटेंत मराठ्यांच्या फौजेनें छापे घालघालून त्यास फार जेरीस आणिलें. या कामगिरींत हरिपंत व परशुरामभाऊ हे प्रमुख होते. अशा रीतीनें पुण्यावरील इंग्रजांच्या स्वारीचें हें संकट टळलें. तोंडावर मराठ्यांचें मोठें सैन्य असतांहि गॉडर्ड घाटापर्यंत आला असें पाहतांच पुण्यांतील लोकांची तारांबळ उडाली व आतां इंग्रज पुण्यावर खास चालून येतात असें वाटून लोक पुणें सोडून पळूनहि गेले! पण वर सांगितल्याप्रमाणें गॉडर्ड यासच परत जावें लागलें. तारीख १६, २६ व २९ मार्च, व फिरून २० व २३ एप्रिल रोजीं उभयपक्षीं मोठ्या मारामाऱ्या होऊन इंग्रजी फौजेची बरीच नासाडी झाली. मुंबईहून रसद येण्याचा मार्ग फारच धोक्याचा झाला. तथापि हालअपेष्टा सोसूनहि गॉडर्ड यानें अखेर पनवेल गांठली.

इकडे याच सुमारास हिंदुस्थानांत इंग्रज व शिंदे यांच्या लढाया सुरू होत्या. मार्च महिन्यांत कर्नल कॅमॅक व कर्नल मूर यांच्या व शिंद्यांच्या फौजेच्या बऱ्याच झटापटी झाल्या. या युद्धांत इंग्रजांचीच थोडीबहुत सरशी झाली होती. तथापि शिंदे अद्यापि त्यांच्या तोंडावर छावणी देऊन राहिलाच होता. पण इकडे हैदरानें उचल खाल्ल्यामुळें इंग्रज व मराठे यांचें युद्ध हळूहळू शिथिल होऊं लागलें होतें. सर्व हिंदुस्थानभर इंग्रजांशीं एकदम युद्ध चालू ठेवण्याचें निजाम अल्ली भोसले हैदर अल्ली व मराठे यांचें ठरलें असतां निजाम अल्लीनें कांहींच हालचाल केली नाहीं. भोसल्यांनीं बंगाल्यावर स्वारी करण्याचें मिष करून अखेर आपल्यापुरता सवता तह करून घेतला. राहतां हैदर व मराठे हेच झगडत राहिले होते. पैकीं मराठ्यांशीं पूर्वीं युद्धांत मोड होऊन व राघोबाचा पक्ष सोडून तह करावा लागल्यामुळें निम्में अधिक भांडण निकालांत निघालें होतें. पण उत्तरहिंदुस्थानांत परत जातांना सन १७७९ च्या जून महिन्यांत राघोबा हा शिंद्याचा सरदार हरि बाबाजी यास मारून व त्याचा गोट लुटून घेऊन सुरतेस गॉडर्ड यास जाऊन मिळाला व इंग्रजांनीं त्यास दरमहा ५००० रुपयांची नेमणूक ठरवून आपल्या आश्रयास ठेवून घेतलें होतें. यामुळें गॉडर्ड यानें पुण्यास कारभाऱ्यांशीं तहाचीं बोलणीं फेंटाळून लाविलीं, आणि साष्टी प्रांत व राघोबा हे आधीं आमच्या हवालीं करा, मग तहाचें बोलूं, असें त्यांनीं उत्तर दिल्यामुळें फिरून युद्ध सुरू झालें होतें. पण वर वर्णन केल्याप्रमाणें कोणत्याच पक्षास निश्चयात्मक जय न मिळतां तें दिवसेंदिवस रेंगाळत जाऊन त्यास फांटे फुटूं लागले

होते. अशा वेळीं हैदर अल्लीनें एकस्थानें उचल खाऊन इंग्रजांचा मोड करून अर्काट घेतलें एवढेंच नव्हे तर, "मद्रासकर इंग्रजांची भीति न उरल्यामुळें आतां मी मोठी फौज घेऊन उलट मुंबईकर इंग्रजांविरुद्ध लढाईत तुम्हांस मदत करण्यास येणार आहें." असा निरोप त्यानें पुण्यास कारभाऱ्यांकडे पाठविला होता!

ही सर्व स्थिति लक्षांत घेतां मराठ्यांशीं चाललेलें युद्ध थांबलें, व राघोबाचा पक्ष सोडावा लागला तरी चालेल, पण या वेळीं हैदर अल्लीला शिरजोर होऊं देतां कामा नये असा विचार करून, कलकत्तेकर मद्रासकर व मुंबईकर अशा त्रिवर्गांनीं आपापल्यापरीनें पुण्यास कारभाऱ्यांकडे निकडीचीं तहाचीं बोलणीं सुरू केलीं होतीं. नागपूरकर भोसलेहि इंग्रजांशीं सलोखा करून त्यांच्या बाजूनें तहाची मध्यस्थी करूं लागला होता. कारभाऱ्यांशीं तह करण्याच्या कामीं महादजी शिंद्याइतका वजनदार सरदार दुसरा नाहीं, अशी आजपर्यंतच्या अनुभवावरून इंग्रजांची खात्री झालेलीच होती. तेव्हां त्यांनीं इतर सर्व प्रयत्न सोडून देऊन शिंद्याशींच विशेष आस्थापूर्वक बोलणें सुरू केलें. अर्थात् शिंद्याच्या मुलखांत व माळवाप्रांतांत चालविलेली धामधूम बंद करणें इंग्रजांस भाग पडलें; आणि युद्ध थांबून तहाचें काम करण्यास शिंद्याला मोकळीक द्यावी असा हुकूम कर्नल मूर ह्यास कलकत्तेकरांनीं पाठविला. तेव्हां तो साहेब आपलें सैन्य घेऊन यमुना उतरून परत गेला. सन १७८१ च्या डिसेंबर महिन्यांत इंग्रजांतर्फे मि० डेव्हिड अंडरसन व महादजी शिंदे यांच्या विद्यमानें तहाची वाटाघाट सुरू झाली, व अखेर १७८२ च्या मे महिन्याच्या १७ व्या तारखेस सालबाई येथें इंग्रज व पेशवे यांच्या दरम्यान तह ठरला. इंग्रजांनीं पुरंदरच्या तहानंतर मराठ्यांपासून घेतलेला सर्व मुलुख त्यांचा त्यांस परत द्यावा, उलट हैदर अल्ली यानें इंग्रजांपासून घेतलेला मुलुख त्यांस परत द्यावा, इंग्रज आणि पोर्तुगीज यांच्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राच्या युरोपियन लोकांस मराठ्यांनीं आपल्या मुलखांत राहूं देऊं नये, शिंद्याच्या कामगिरीबद्दल व तह पाळण्याच्या जामिनकीबद्दल त्याला भडोच देण्यांत यावें, इंग्रजांनीं राघोबाचा पक्ष कायमचा सोडावा व राघोबानें दरमहा फक्त २५ हजार रुपये नक्त नेमणूक घेऊन गोदातीरीं त्याच्या इच्छेस येईल त्या ठिकाणीं रहावें, अशीं या तहाचीं मुख्य कलमें होतीं. या तहावर ता. २४ फेब्रुवारी सन १७८३ पर्यंत पेशव्यांची सही झाली नव्हती. पण दरम्यान हैदर अल्ली ता. ७ डिसेंबर १७८३ रोजीं वारल्याची खबर आल्यामुळें याहून जास्ती ओढून धरणें बरें नव्हे असें त्यांना वाटलें असल्यास नवल नाहीं. तारीख १० फेब्रुवारी सन १७८३ रोजीं पुण्यास सवाई माधवराव यांचें लग्न मोठ्या थाटानें झालें. त्या वेळीं श्रीमंत महाराज छत्रपतीसुद्धा मराठे दौलतींतील बहुतेक सर्व मातबर मंडळी पुण्यास जमली होती. या आनंदोत्सवांत सालबाईच्या तहानें अर्थातच मोठी भर पडली.

सालबाईच्या तहानंतरहि राघोबा कारभाऱ्यांच्या स्वाधीन होण्यास प्रथम कबूल होईना. पण तहानंतर त्यास आपल्या मुलखांत राहूं देणें किंवा नेमणूक चालविणें हें इंग्रजांस शक्य नव्हतें. आणि अखेर आपल्या राजकारणास इतक्या उपयोगीं पडलेल्या लेख्यासहि त्यांना सुरत सोडून जाण्याची नाजुक सूचना करावी लागली! "तुम्हांस कारभाऱ्यांचे मुलखांत रहावयाचें नसेल तर आपल्या मुलखांत आश्रय देण्यास मी तयार आहें" असें शिंद्यानें राघोबास लिहिलें होतें. पण शेवटीं गोदावरीच्या तीरींच स्नानसंध्या करून राहण्याचें ठरवून, व परशुरामभाऊ हरिपत फडके व तुकोजी होळकर यांजकडून वेगवेगळीं लेखी आश्वासनें व बेलभंडार घेऊन राघोबा तापीच्या कांठानें खानदेशांत आला व कोपरगांव येथें येऊन राहिला. पण इतक्या दगदगीनें व अपमानानें मिळविलेली ही बैठी नेमणूक उपभोगण्यास तो फार दिवस जगला नाहीं. कोपरगांवीं येऊन राहिल्यावर नोव्हेंबर महिन्यापासून त्याची प्रकृति बिघडली व तारीख ११ डिसेंबर सन १७८३ रोजीं तो मरण पावला. या वेळीं दत्तक पुत्र अमृतराव व १७७५ सालीं धार येथें जन्मलेला औरस पुत्र बाजीराव असे त्याचे दोन मुलगे हयात असून, चिमाजी अप्पा हा दुसरा औरस मुलगा चार महिन्यांच्या गर्भावस्थेंत होता.

यानंतरचीं दोन वर्षें कारभाऱ्यांना स्वस्थतेचीं गेलीं. त्यांचा व इंग्रजांचा बेबनाव होण्यास इंग्रजांस फुरसतच नव्हती. कारण, हैदर अल्ली वारल्याबरोबर त्याचा मुलगा टिपू यानें इंग्रजांशीं आपल्या बापाचेंच धोरण कायम ठेविलें. प्रथम इंग्रजांनीं त्याचीं बरींच ठाणीं काबीज केलीं; परंतु लवकरच एक लक्ष फौज व तोफखाना घेऊन टिपू इंग्रजांवर चालून गेला व जानेवारी १७८४ पर्यंत त्यानें इंग्रजांनीं जिंकून घेतलेला समुद्रकिनाऱ्यापर्यंतचा बहुतेक मुलुख फिरून हस्तगत केला.

सालबाईच्या तहानंतर तीन वर्षांनीं इंग्रजांचा विचार पेशव्यांच्या दरबारीं कायमचा वकील ठेवण्याविषयीं सुरू झाला. ही गोष्ट घडून आली तर ती शिंद्याच्या मध्यस्थीनेंच घडून येईल, एरव्हीं येणार नाहीं, असें इंग्रजांस वाटत असल्यामुळें त्यांनीं पुण्यास आपला वकील ठेवण्याविषयीं प्रथम त्याच्याशींच बोलणें सुरू केलें. पेशव्यांच्या दरबारचा भावी वकील मिस्टर चार्लस मॅलेट हा ता. १५ मार्च १७८५ रोजीं सुरतेहून निघाला तो उज्जनग्वाल्हेरवरून आग्र्यास गेला व तेथून मथुरेस जाऊन त्यानें शिंद्याची गांठ घेतली. याच ठिकाणीं त्या वेळीं मोंगल बादशहा शहाअलम हाहि येऊन राहिला होता. त्याचीहि मॅलेट यानें गांठ घेतली; परंतु पोषाख व नजराणे यांच्या देवघेवीखेरीज मोंगल बादशहाशीं त्याला कांहींहि कर्तव्य नव्हतें. कारण, सर्व बादशाही सत्ता या वेळीं शिंद्याच्या हातीं येऊन राहिली होती. शिंद्याशीं झालेल्या या भेटींत पुण्यास स्थापण्याच्या वकिलातीचें काम शेवटास गेलें नाहीं. इंग्रजांचा वकील ठेवावयाचा तो पुण्यास ठेवावा असें शिंद्याचें मत नव्हतें.

मुंबईकरांना खुद्द पुण्यास इंग्रज वकील ठेवणें इष्ट होतें. पण आपल्या दरबारीं कलकत्तेकरांचा वकील आधींच असल्यामुळें पुण्यास आणखी एक वकील ठेवून इंग्रजांशीं चालणारा व्यवहार दुतोंडी करावा ही गोष्ट शिंद्यास आवडणारी नव्हती. इंग्रजांचें पेशव्यांशीं अखेर कामकाज व्हावयाचें ते पुण्यास; असें असतां ज्यांच्या विद्यमानें तें ठरावयाचें तो मात्र पुण्यापासून शेंकडों मैलांवर ! इंग्रजांचा वकील पुण्यास न राहतां तो शिंद्याच्या दरबारीं रहावा ही गोष्ट पेशव्यांनाहि फारशी प्रिय असणें संभवत नाहीं. हा दुतंत्री कारभार शिंद्यानें दिल्लीच्या बादशहाकडून पेशव्यांच्या नांवानें याच सुमारास वकील उल् मुतलकीच्या सनदा घेतल्यामुळे अधिक गुंतागुंतीचा झाला. पुण्याचे दरबारीं इंग्रज वकील ठेवण्यास महादजी शिंदे प्रतिकूल असून त्याच्या दरबारीं कलकत्तेकरांचा वकील असल्यामुळे महादजी-ला बिघडवून मुंबईकरांची सूचना अंमलांत आणण्यास कलकत्तेकर कबूल नव्हते. नवीन मिळविलेल्या बादशाही सनदेच्या जोरावर बंगाल्यांत इंग्रजांच्या ताब्यात असलेल्या बादशाही मुलखांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क शिंदा सांगूं लागला होता. यामुळें पेशव्यांपेक्षां शिंद्याशींच इंग्रजांचें काम अधिक महत्त्वाचें होतें. असो; मॅलेट व महादजी यांच्या भेटींत महादजीनें मॅलेट यास वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या. "या बाबतींत पुण्याच्या कारभाऱ्यांचा विचार मला आधीं घेतला पाहिजे; पुण्याच्या दरबारीं वकील ठेवण्याची योजना खुद्द पेशव्यांना प्रिय आहे किंवा नाहीं हें कळत नाहीं," वगैरे सबबी सांगून महादजीनें मॅलेटची रवानगी करून दिली. मॅलेट आग्र्यावरून कानपुरास येऊन तेथून कलकत्त्यास गव्हर्नर जनरलचे भेटीस गेला. नंतर कित्येक महिन्यांनीं शिंद्याची कबुली मिळून मॅलेट यास गव्हर्नर जनरल याजकडून पुण्याच्या दरबारचा इंग्रज वकील म्हणून अधि-कारपत्र मिळालें.

सालबाईच्या तहानंतर कांहीं वर्षें मराठे व इंग्रज यांची गट्टी होती. सन १७८६ सालीं पेशव्यांची टिपूवरील पहिली मोहीम झाली. या मोहिमेंत त्यांस निजाम भोसले वगैरे सहाय होते. इंग्रजांनींहि या मोहिमेंत सामील व्हावें अशाविषयीं नानाचा प्रयत्न होता. पण, टिपूशीं नुकताच तह ठरविण्यांत आल्यामुळें तो मोडून पदरीं खोटेपणा घेण्यास आम्ही तयार नाहीं असें इंग्र-जांनीं त्यास कळविलें. मात्र आपलीं पांचपांच पलटणें पेशव्यांच्या व निजामच्या सरहद्दीवर त्यांच्या मुलखाच्या संरक्षणार्थ पाठवूं असें इंग्रजांनीं कबूल केलें. ही मदत पेशव्यांनीं नाकारली. तथापि, आपलें व इंग्रजांचें सख्य आहे, निदान टि-पूनें इंग्रजांची मदत मिळण्याची आशा धरूं नये, असें टिपूस भासविण्याकरितां नानानें पुण्याचा इंग्रज वकील सर चार्लस मॅलेट यास बदामी येथें आपल्या छावणींत आणून आपल्या स्वारीबरोबर त्यास चालविलें होतें! ता. २० मे रोजीं मराठा फौजेनें बदामीच्या किल्ल्यावर हल्ला करून टिपूच्या सरदाराच्या हातून तो

काबीज केला. बदामी घेतल्याचे आधींच निजाम स्वारींतून परतला होता. नंतर नाना परशुरामभाऊ व भोसले हेहि परतले. मागें हरिपंत फडके यांनीं ७५ हजार फौजेनिशीं स्वारीचें काम चालविलें. होळकरप्रभृति सरदार ४० हजार फौजेनिशीं सावनूर-हुबळीकडे होते. पण या एकंदर स्वारींत तरवारबहाद्दर टिपूनें आपलें लष्करी कौशल्य मराठ्यांच्या विशेष नजरेस आणलें. त्यानें अनेक छापे घालून मराठ्यांस जेरीस आणिलें; तसेंच एका छाप्यांत तर होळकराच्या सैन्याच्या बरोबर असलेल्या पेंढारानें लुटीला ही संधि बरी आहे असें पाहून मराठी सैन्याचेच गोट लुटले ! शिवाय टिपूनें विश्वास दाखवून होळकरास तहाची हूल दाखवित अनेक वेळां फसविलें व अनेक ठाणीं घेतलीं ! १७८७ च्या एप्रिलांत उभयपक्षीं पक्का तह ठरून टिपूनें मराठ्यांस ४८ लक्ष रुपये व कांहीं संस्थानें व किल्ले देऊं केले. पण मोहिमेचा खर्च सुमारें सव्वा कोटी रुपये झाला असल्यामुळें मराठ्यांचा एकंदरीनें तोटाच झाला. टिपूची सरशी झाली असतां त्यानें तह करण्याचें कारण असें कीं, इंग्रजहि आपणावर स्वारी करण्याच्या तयारीस लागले आहेत, अशी त्यास नक्की बातमी होती.

यानंतर दोनच वर्षांनीं मराठ्यांनीं व निजामानें मिळून टिपूवरील दुसरी मोहीम आरंभिली. मात्र या वेळीं त्यांस इंग्रजांचें प्रत्यक्ष सहाय होतें; किंबहुना ही मोहीम सुरू करण्यांत इंग्रज पुढारी होते, आणि त्यांनींच निजामास सामील करून घेतलें होतें. पेशव्यांनीं जातीनें स्वारीस निघावें असाहि म्यालेट वकिलानें आग्रह चालविला होता. पण अखेर परशुरामभाऊ जाण्यावरच काम भागलें; व परस्पर मदत करून युद्ध जिंकून जो मुलुख काबीज केला जाईल तो इंग्रज पेशवे व निजाम या त्रिवर्गांनीं सारखा वाटून घ्यावा असें ठरलें. या त्रिकूटांतून मराठ्यांस फोडावें असा प्रयत्न टिपूनें केला; पण तो साधला नाहीं. नानानें मात्र गोड बोलून टिपूकडून होईल तेवढी मागील तहांतील खंडणीची शिलकी रकम वसूल केली. १७९० चे मे-जून महिन्यांत मुंबईहून इंग्रजांचीं पलटणें जयगडच्या खाडींतून संगमेश्वरावरून अंब्याघाटानें वर चढून तासगांवास येऊन दाखल झालीं. कॅपटन लिटल हा त्या अडीच हजार फौजेचा पुढारी होता. त्यासह परशुरामभाऊ आगष्टांत स्वारीवर निघाला. घटप्रभा नदी उतरून गेल्यावर पहिलाच रणसंग्राम धारवाडच्या वेढ्याचा झाला. इतरत्रहि सरदार पाठविण्यांत आलेच होते. धारवाडच्या वेढ्यांत इंग्रजांनीं मर्दुमकी व तोफांचा उत्कृष्ट मारा करून मराठ्यांकडून धन्यवाद घेतला. किल्ला लढविणार टिपूचा सरदार बद्रीजमाल यानें तर शौर्याची शर्थ केली. पण अखेर त्याचें कांहीं न चालतां, ५ एप्रिल १७९१ रोजीं सात महिने लढल्यानंतर त्यास किल्ला सोडावा लागला. धारवाड घेतल्यावर मराठे व इंग्रज श्रीरंगपट्टणाकडे चालून गेले. मे महिन्यांत दुसऱ्या बाजूनें हरिपंत फडके फौजेनिशीं येत होते, त्यांचें

व भाऊंचें सैन्य एकत्र झालें. तिकडून लॉर्ड कॉर्नवालिस हा निजामाचें सैन्य बरोबर घेऊन तिसऱ्या दिशेनें येत होताच. सर्वांनीं मिळून टिपूस जेरीस आणलें व अखेर टिपूला तह करून श्रीरंगपट्टणचा वेढा उठवावा लागला. टिपूनें ३ कोटी रुपये खंडणी व अर्धें राज्य देऊं केलें. संयुक्तांना प्रत्येकीं ४० लक्ष उत्पन्नाचा मुलुख वांट्यास आला. मराठ्यांनीं वर्धा व कृष्णा यांतील प्रांत, शिवाय सोंडूर वगैरे घेतलें; गुत्ती कडप्पा कोपळ वगैरे कृष्णा व तुंगभद्रा यांतील प्रांत निजामास देण्यांत आले; व इंग्रजांनीं डिंडिगल कुर्ग मलबार वगैरे प्रांत आपणाकडे ठेवले. इंग्रज व मराठे यांनीं सहकारितेनें केलेल्या स्वारींत परस्पर थोड्याबहुत कुरबुरीहि झाल्या; पण अखेर बिघाड न होतां सर्व मसलत पार पडली. लॉर्ड कॉर्नवालिस यानें परशुरामभाऊंस जातांना १७ तोफा नजर केल्या. परशुरामभाऊंची फौज परत येतांना वाटेंत तिचे बरेच हाल झाले. इंग्रज फौज मलबार किनाऱ्यावरील बंदरांत जहाजावर बसून मुंबईकडे रवाना झाली.

टिपूवरील तिसऱ्या स्वारींत या सहकारितेचा योग फिरून आला नाहीं. दरम्यान सवाईमाधवराव निवर्तून बाजीराव गादीवर बसला असून तो दौलतराव शिंद्याच्या कच्छपीं सांपडला होता. १७९८सालीं निजाम अलीनें इंग्रजांशीं नवा तह करून आपलीं कवाईती पलटणें मोडून इंग्रजांचें सहा हजार सैन्य व तोफखाना आपले पदरीं ठेवून त्याच्या खर्चाकरितां २४ लक्ष रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें. चौथाई-सरदेशमुखीच्या वसुलीचा मराठ्यांचा तगादा चुकण्यास इंग्रजांशिवाय दुसरा कोणी उपयोगी पडणार नाहीं असें मनांत आणून वरीलप्रमाणें इंग्रजांशीं स्नेह जोडण्याचें निजामानें ठरविलें. इंग्रजांचें मात्र आयतेंच काम झालें. फौजेचा खर्च निजाम देणार, फौज आपल्या हुकमतीखालीं राहणार, निजाम आपल्या शत्रूच्या मालिकेंतून कायमचा निघून जाणार, व निजाम स्नेही जोडल्यानें पेशव्यांवरहि वचक बसणार! असा या व्यवस्थेपासून इंग्रजांचा सर्व बाजूंनीं फायदा होता. याच शर्ती पेशव्यानेंहि कबूल कराव्या म्हणजे हेंहि बाहुलें आपल्या हातीं आलें असा इंग्रजांचा बेत होता; पण दौलतराव शिंद्यानें व नानानें हा तह करूं नका म्हणून बाजीरावास सल्ला दिला, म्हणून तो होण्याचा राहिला. तथापि टिपूविरुद्ध पुन्हां लढाई सुरू झाल्यास आपण मदत करूं असें बाजीरावानें इंग्रजांस वचन दिलें; व परशुरामभाऊंच्या हाताखालीं पूर्वीच्या मोहिमेप्रमाणें सैन्य देऊन इंग्रजांचे मदतीस पाठवावयाचें असें ठरलें. बरोबर रास्ते विंचूरकर वगैरे सरदार जावे असेंहि नानानें ठरविलें होतें. पण या बाबतींत दौलतराव शिंद्यानें आग्रह धरला कीं, टिपूवरील स्वारींत मराठ्यांनीं प्रत्यक्ष सामील होऊं नये. पेशव्याला टिपूनें शिंद्याचे विद्यमानें तेरा लक्ष रुपये दिल्याचा बोभाटा होता तो खराखोटा असला तरी स्वारीवर इंग्रजांच्या मदतीस सैन्य पाठविण्याच्या ऐन वेळीं बाजीरावानें मनाई करून मोडता घातला, याचें नानासहि मोठें गूढ पडलें. अखेर इंग्रजांना आपल्या

बळावर श्रीरंगपट्टणची मोहीम करावी लागली. टिपूशीं सख्य करून निजाम अल्लीवर स्वारी करण्याचा बाजीराव व दौलतराव शिंदे यांचा बेत होता. पण या श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींत टिपूस अपयश येऊन तो मरणहि पावला, तेव्हां बाजीरावाचा हा बेत जागच्या जागींच राहिला. टिपूच्या मृत्यूची बातमी ऐकतांच बाजीरावानें आनंद प्रदर्शित केला, व लगेच पगडी फिरवून,आयत्या वेळीं इंग्रजांच्या मदतीस सैन्य न पाठविण्याचें सर्व कारण नाना होय, असें इंग्रजांचे मनांत भरवून दिलें ! टिपूच्या मरणोत्तर म्हैसूरच्या मुलखाची वांटणी करण्याची वेळ आली तेव्हां इंग्रजांनीं पेशव्यांस एक लहानसा हिस्सा देण्यास काढला; पण त्यास अशी शर्त घातली कीं, निजामाप्रमाणें पेशव्यांनींहि इंग्रजी फौज पदरीं बाळगण्याचा पूर्वी रहित झालेला तह करावा. पण असा तह करणें हें घातक आहे असें नानानें मनाशीं पक्कें ठरविलें असल्यामुळें तह नाकबूल करण्यास बाजीरावास नानाची मदतच मिळाली. अखेर तोहि हिस्सा निजाम व इंग्रज यांनीं आपापसांत वांटून घेतला; पण उभयतांत फिरून एक नवा तह होऊन १७९२ व १७९९सालीं निजामाच्या वांट्यास आलेला टिपूचा सर्व मुलुख इंग्रजांना मिळाला व त्याच्या मोबदला इंग्रजांची आठ हजार फौज आत्मरक्षणार्थ निजामास आपल्या गळ्यात बांधून घ्यावी लागली ! तात्पर्य, इंग्रज व मराठे यांच्या खऱ्या सहकारितेनें झालेली एकच मोठी म्हणजे टिपूवरील १७९१ ची मोहीम होय.

नानाला व बाजीरावाला इंग्रजांची पुढें लवकरच मदत घ्यावी लागली; पण ती खरी सहकारिता नसून, आपल्या घरच्या भांडणांत आपल्याच हातानें दुसऱ्यानदां तो इंग्रजांचा हात शिरकावून घेतला होता. फरक इतकाच कीं, राघोबानें हें अपयश प्रारंभींच आपल्या माथ्यावर घेतलें होतें व त्याला सर्व जगानें त्या वेळीं नांवेंहि ठेविलीं होतीं; पण पुढें काळच असा विपरीत आला कीं, राघोबाचा प्रतिस्पर्धी व मुत्सद्दी नाना फडणवीस यालाच स्वत: ती गोष्ट करावी लागली. नाना व महादजी यांची एका दृष्टीनें परस्पर स्पर्धा असली तरी दोघेहि आपापल्या परीनें दौलतीचे खांब होते. महादजीच्या मृत्यूमुळें नानाला आपला उजवा–म्हणजे हत्यार धरणारा–हातच तुटला असें वाटल्यास नवल नाहीं. आणि खरोखरच महादजीच्या मृत्यूपासून नानाचें उत्तरहिंदुस्थानांतील सर्व धोरण संपुष्टांत येऊन दिल्लींतून मराठ्यांचा पाय निघाल्यासारखाच झाला. तथापि महादजीच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्याच वर्षी खर्ड्याची लढाई जिंकून नानानें जगास असें दाखविलें कीं, दक्षिणेपुरतें कां होईना, पण मराठ्यांच्या अंगचें तेज अद्यापि कायम आहे. खर्ड्याची लढाई हा नानाच्या वैभवाचा कळसच झाला. पण त्याच्याच पुढच्या वर्षी सवाई माधवरावाला अपमृत्यु आला, व नानाच्या वैराचा गड्डा जो बाजीराव तोच गादीवर बसण्याचा प्रसंग आल्यानें सर्वच उलटें सुलटें झालें. बाजीरावापासून नानाला

दोन प्रकारची भीति वाटत होती. एक तर आपल्या बापाचें वैर उगविण्याकरितां तो व्यक्तिशः आपणास जांच किंवा घात करील; व त्याहूनहि मोठें भय हें कीं, असला कंगाल बुद्धीचा कलिपुरुष पेशवाईच्या गादीवर बसल्यास गादीचें केव्हांच वाटोळें होईल! या भीतीनें नानानें ताबडतोब सर्व मोठे सरदार पुण्यास बोलावून घेतले, व बाजीराव गादीवर बसणें म्हणजे इंग्रजांचा हात दरबारच्या राजकारणांत फिरून शिरणें कसें आहे हें त्यांस सांगितलें. परशुरामभाऊ पटवर्धन नानांस अनुकूळ होतेच. पण बाहेरच्या मोठ्या सरदारांपैकीं होळकरांनींहि नानांचें धोरण पसंत केलें; व शिंद्यांच्या कारभाऱ्यांत मतभेद होता तरी त्यांनीं अखेर असें ठरविलें कीं, दौलतराव शिंदे—आपला धनी- अल्पवयी, तेव्हां होळकरासारखे वडील मराठे मुत्सद्दी काय करितील तें शिंद्यांनींहि मान्य करावें. असो. सर्वांचा मिळून असा बेत ठरला कीं, सवाई माधवरावसाहेबांच्या विधवा स्त्रीच्या मांडीवर दत्तक देऊन गादी चालवावी; आणि बाजीरावास आहे तसाच कैदेंत राहूं द्यावा. पण बाजीरावास ही बातमी लागतांच त्यानें शिंद्याचा कारभारी बाळोबा तात्या यास वश करून घेऊन नानाचा बेत हाणून पाडण्याचा उद्योग आरंभिला. विकल्प सुरू झाल्यावर तिकडूनहि कारणें सुचूं लागलीं. बाळाजी विश्वनाथाचा वंश हयात असतां परघराण्यांतला मुलगा काय म्हणून दत्तक घ्यावयाचा हा प्रश्न पुष्कळांना विचार करण्यास योग्य असा वाटूं लागला; व बाजीरावानें शिंद्यास चार लक्षांचा मुलुख व स्वतःस गादीवर बसविण्यास लागणारा सर्व खर्च देण्याचें आमिष लाविल्यानें या प्रश्नास बरेंच महत्त्व आलें.

नानास ही बातमी लागतांच त्यानें परशुरामभाऊस ताबडतोब पुण्यास बोलावून आणलें; पण विचारान्तीं उभयतांसहि असेंच वाटलें कीं, एर्वीतेर्वीं शिंदे आपल्या सैन्याच्या जोरावर बाजीरावास गादीवर बसविणारच, मग तीच गोष्ट आपण होऊन केल्यास शिंदे बाजूस पडतील, व बाजीराव कदाचित् उपकारानें मारला जाऊन आपल्या हातीं येईल. त्याप्रमाणें परशुरामभाऊंनीं शिवनेरीस जाऊन बाजीरावास बंधमुक्त केलें; व हा कांहीं कपटप्रयोग नाहीं, अशी परशुरामभाऊंकडून शपथपुरःसर खात्री करून घेतल्यावर बाजीराव चिमाजी अप्पासह पुण्यास आला. नानाची त्याची भेट होऊन वरपांगीं तरी उभयपक्षीं दिलसफाई झाली, व शेवटीं बाजीरावानें नानास असें लिहून दिलें कीं, "झाल्या गोष्टी सर्वांनीं विसरून जाव्या, मी तुम्हांकडेच कारभार ठेवून सर्व कांहीं तुमच्या सल्लथानें करीन." तेव्हां बाजीरावास गादीवर बसविण्यांत-आलें. हें ऐकून बाळोबा तात्यास राग आला; आणि त्याच्या सल्लथावरून दौलतराव शिंदे गोदातीरावरून आपली सर्व फौज घेऊन पुण्यास येऊन राहिला. शिंद्याची फौज मोठी, तिच्यापुढें आपलें चालणार नाहीं असें वाटून नाना मनांतून फार भ्याला; परशु-

रामभाऊनें त्याला पुष्कळ धीर दिला, आणि जरूर तर शिंद्याशीं लढतां येईल, त्याची काय प्रतिष्ठा, अशी त्याची समजूत घालण्याचाहि प्रयत्न केला. पण बाळोबा तात्याची भीति व मनांतून बाजीरावाचा तो कोणत्या वेळीं काय करील याविषयीं अविश्वास, यामुळें आपण कारभार सोडून पुण्यांतून निघोन जावें, मागें काय व्हावयाचें असेल तें होईल, असें नानानें ठरविलें. बाजीरावानें तर उघड विश्वासघात केला! शिंद्याशीं प्रथम बोलणें लावून आयत्या वेळीं नानाची मदत घेतली व शिंद्यास तोंडघशीं पाडलें याबद्दल त्यास प्रायश्चित्त द्यावयाचें-म्हणजे त्याला गादीवरून काढावयाचें-असें बाळोबा तात्यानें ठरविलें; आणि परशुरामभाऊहि कटांत सामील करून घेण्याचा घाट घातला. नाना परशुरामभाऊस गुंतवून स्वतः पुण्यांतून निघून गेला, यामुळें परशुरामभाऊ उघडा पडल्यासारखा झाला; व एकट्याच्या हिमतीवर शिंद्याशीं वैर करण्यापेक्षां या नवीन कटांत सामील होणेंच बरें असें त्यानें आपल्या मनाशीं ठरविलें. बाजीरावास पदच्युत करून चिमाजी अप्पास सवाई माधवरावाच्या विधवा स्त्रीचे मांडीवर दत्तक देऊन गादीवर बसवावें असा हा कट होता; व या नव्या पेशव्याला नानाच्या जागीं नवा कारभारी पाहिजे, तेव्हां परशुरामभाऊनें कारभार करावा असें ठरलें. पण परशुरामभाऊनें नानास प्रथम विचारून त्याची संमति घेतल्याशिवाय या कटास संमति दिली नाहीं. नाना भाऊ बाळोबा या सर्वांचा अशा रीतीनें एकविचार झाल्यावर बाजीरावावर फिरून अर्थातच कारागृहवासाची पाळी आली!

नाना पुण्याहून प्रथम पुरंदरास व नंतर वाईस जाऊन राहिला. सातारच्या महाराजांस बंधमुक्त करून त्यांच्या नांवानें फिरून राज्यकारभार सुरू केल्यास मराठे सरदारांना एकत्र करून सत्ता एकमुखी करितां येण्याचा संभव जाणून तसें करण्याचा त्यानें प्रयत्नहि केला; पण तो साधला नाहीं. दरम्यान चिमाजी अप्पाचें दत्तविधान झाल्यानें नाना स्वतः साताऱ्यास जाऊन त्यानें नव्या पेशव्याकरितां वस्त्रें मिळविलीं. पूर्वीं परशुरामभाऊनें कारभार करावा असें ठरलें होतें; पण नानानेंच कारभार करावा व भाऊनें सेनाधिपत्य स्वीकारावें असा नवा बूट निघून त्याप्रमाणें नानानें पुण्यास यावें अशीं बोलणीं सुरू झालीं. पण बाजीरावाप्रमाणें नानासहि कैदेंत ठेवण्याचा शिंद्याचा बेत असल्याची गुणगुण लागल्यावरून नाना पुण्यास न येतां महाडाकडे निघून गेला व रायगड लढविण्याची त्यानें तयारी केली. अशा रीतीनें अकस्मितपणें नाना व बाजीराव हे समदुःखी होऊन दोघांना एकविचार करणें प्राप्त झालें, व बाळोबा कुंजराच्या मध्यस्थीनें त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. तुकोजी होळकराच्या फौजेची मदत शिंद्याविरुद्ध नानाला मिळण्यासारखी होती. शिवाय बाळोबा तात्याचा प्रतिस्पर्धी रायाजी पाटील याच्या मार्फत नानानें शिंद्यास १० लक्षांचा मुलुख, अहमदनगरचा किल्ला, परशुरामभाऊची जहागीर व घाटग्यांची खुपसुरत मुलगी देऊं केली! मानाजी फाकडे शिंद्याच्या

लष्करभरतीचें काम याच कटास अनुलक्षून करीत होता. बाजीरावाच्या कांहीं कृत्यामुळें हा कट मध्येंच उघडकीस येऊन बाळोबा तात्यानें बाजीरावाची उत्तर-हिंदुस्थानाकडे बंदोबस्तानें रवानगीहि केली. पण बाजीरावानें आपला रखवालदार घाटगे यास फितवून व त्यास शिंद्याची दिवाणगिरी व शिंद्यास दोन कोटी रुपये देण्याचें कबूल करून मध्येंच मुक्काम करविला. इकडे नानानें रघूजी भोंसले व निजाम यांसहि आपल्या पक्षाकडे वळविलें. इतकी तयारी झाल्यावर नाना फौजे-सह पुण्यास आला. त्यानें बाजीरावास परत आणवून गादीवर बसविलें (४ डिसें. १७९६) व स्वतःकडे कारभार घेऊन शास्त्र्यांकडून चिमाजी अप्पाचें दत्त-विधान अशास्त्र ठरवून तसें जाहीरहि केलें !

पण इतकें होतें तोंच फिरून कारस्थानानें उलट खाल्ली ! तुकोजी होळकर मरण पावला व नानानें निजामास दिलेलें वचन बाजीरावानें पाळण्याचें नाका-रल्यामुळें तोहि नाराज झाला. स्वतः बाजीरावानें तर जमल्यास नाना व शिंदे या दोघांनाहि बाजूस सारून आपला कारभार आपण मनःपूत करण्याचें योजिलें. पण त्यांतल्यात्यांत नानाविरुद्धच कारस्थान अधिक बळावून ता० ३१ डिसेंबर रोजीं नाना शिंद्याच्या मुलाखतीस गेला असतां शिंद्याचा सेनापति मायकेल फिलोज यानें नानास गोटांतच कैद केलें, व सर्जेराव घाटग्यानें आपले लोक शहरांत पाठ-वून त्यांजकडून नानाचा वाडा व त्याच्या पक्षाच्या लोकांचे वाडे लुटविले! पुण्यांत धरपकड रक्तपात यांशिवाय कित्येक दिवसपर्यंत दुसरी गोष्ट दिसत नव्हती व ऐकूं येत नव्हती ! घरांतून बाहेर पडावयाचें तर मोठा जमाव करून हातांत ढाली घेऊन व पट्टे चढवून बाहेर पडावें लागत असे ! नानाची अहमदनगरच्या कि-ल्ल्यांत रवानगी केल्यावर बाजीराव शिंद्याचें वर्चस्व कमी करण्याच्या उद्योगास लागला. हें पाहून शिंद्यानें आपल्या लष्करचा महिन्याचा खर्च वीस लक्ष होता त्यासंबंधीं बाजीरावाच्या मागें पैशाकरितां लकडा लावला. पण बाजीराव इतके पैसे कोठून देणार ? तेव्हां कराराप्रमाणें घाटग्यास शिंद्याचा कारभारी नेमण्यांत येऊन त्यानें वाटेल त्या रीतीनें पैसे वसूल करावे अशी कबूली बाजीरावास देणें भाग पडलें. या वेळीं घाटग्यानें पुण्यांत जो कहर केला, प्रतिष्ठित लोकांची जी अब्रु घेतली तिचें वर्णन आठवलें म्हणजे अंगावर कांटाच उभा राहतो. या अत्याचारांच्यायोगानें शिंदे पुण्यास अत्यंत अप्रिय झाला. या गोष्टीचा फायदा घेऊन अमृतरावाच्या सहायानें इंग्रज अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं सैन्य तयार करून शिंद्यास कैद करावें असा बाजीरावानें बेत केला; व त्याप्रमाणें त्यास दरबारला बोलावून जरबहि दाखविली; पण अखेर प्रत्यक्ष कैद करण्याचें धैर्य मात्र त्याला झालें नाहीं.

शिंदा आपण हिंदुस्थानास परत जातों असें सांगून दरबारांतून निघाला; पण त्यानें पुणें सोडलें नाहीं. तथापि सर्व बाजूंनीं, विशेषतः गृहकलहानें, त्याची

इतकी हलाखी झाली होती कीं, अखेर त्यास इंग्रजांची मदत व मध्यस्थी यांची याचना करावी लागली. बाजीरावानें यापूर्वींच कर्नल पामर याच्यामार्फत शिंद्याशीं सलोख्याचें बोलणें लावलें होतें, तेव्हां तें शिंद्यानें झिडकारिलें. आतां त्याला स्वतः होऊन इंग्रजांची मदत मागणें प्राप्त झालें. आपली फौज घेऊन हिंदुस्थानास खरोखरच निघून जावें असें त्याच्या मनांत येऊं लागलें. पण पगार मिळाल्याशिवाय फौज कशी जाग्यावरून हलणार ? शेवटीं नानाला बंधमुक्त केलें तर बराचसा पैसा मिळेल व बाजीरावालाहि थोडा वचक बसेल अशा हेतूनें त्यानें नानाची मुटका करून त्याला पुण्यास आणलें व त्याच्यापासून दहा लक्ष रुपये घेऊन तात्पुरती गरज भागविली. नानाच्या बंधमुक्ततेस इंग्रजांची मदत झाली, व तिचा फायदा त्यांनीं ताबडतोब करून घेतला. मराठ्यांशीं सख्य करून टिपूचें पारिपत्य करावयाचें असें इंग्रजांनीं मनाशीं ठरविलें होतें. आणि या कामीं शिंदा हिंदुस्थानांत जाऊन नाना एकटाच पुण्याच्या दरबारीं राहील तर हें जुळून येईल असें पाहून त्यांनीं बाजीरावाशीं असें बोलणें लावलें कीं, "शिंदा गेला तरी आम्ही तुम्हास आपली फौज रक्षणार्थ देऊं, काळजी नको." पण इंग्रज जसजसे शिंद्यास पुण्याहून घालविण्याचें बोलूं लागले तसतसा बाजीरावास असा संशय येऊं लागला कीं, हें नानाचेंच कांहीं कारस्थान नसेल कशावरून ? शिंद्यास दूर करून इंग्रजांस घरीं आणून घालण्याचा नानाचा हा बेत असावा. अशी कल्पना येतांच त्याच्या कारस्थानाचें चक्र उलटें फिरूं लागलें ! शिंद्यास 'परत जा' म्हणण्याऐवजीं 'रहा' असेंच तो आंतून सांगूं लागला ! इकडे नानाची खाजगी गांठ घेऊन, "तुम्ही मला बापासारखे आहां, तुम्ही सांगाल तितकेंच पाणी पिऊन मी राहीन" अशी त्यानें पायावर हात मारून शपथ वाहिली आणि आपलें पागोटें काढून नानाच्या पायावर ठेवून त्यानें नानाला फिरून आपल्या हातीं कारभार घ्यावयास लाविलें; आणि त्याच वेळीं इकडे नानास फिरून कैद करण्याविषयीं शिंद्याशीं बोलणें सुरू केलें !

नानानें वरपांगीं कारभार हातीं घेतला; परंतु तो मनांतून उदासच होता. कोणाचाच विश्वास धरण्याची सोय नव्हती. मात्र इंग्रजांना या प्रसंगीं आपली मदत अवश्य असल्यामुळें कोणावर कदाचित् विश्वास ठेवतां आलाच तर त्यांच्यावर विश्वास ठेवावा, आणि कठिण प्रसंगीं त्यांची मदत घ्यावी असें नानानें मनानें ठरविलें होतें; पण अशा स्थितींत दोन वर्षें जाऊन अखेर नानास ता० १३ मार्च १८०० रोजीं मरण आलें. नानाच्या मृत्यूनें बाजीराव किंवा शिंदा यांपैकीं कोणाचीहि स्थिति सुधारली नाहीं, उलट दोघांचाहि मुख्य आधार गेला. अखेर शिंद्याला आपला मुलुख सोडून पुण्यास राहणें अशक्य झालें. कारण, यशवंतराव होळकरानें अमीरखान पठाणाशीं सख्य करून शिंद्याचा मुलुख लुटण्याचा सपाटा चालविला होता; तेव्हां सन १८०० च्या नवंबरांत शिंद्यानें पेशव्या-

पासून ४७ लक्ष रुपये घेऊन पुण्यास घाटग्याचे हाताखालीं कांहीं फौज ठेवून उत्तरहिंदुस्थानचा मार्ग स्वीकारला.

नाना मरण पावला व शिंदा आपल्या मुलखास निघून गेला असें पाहून बाजीरावानें शांततेंत दिवस घालवावे ते न घालवितां, पूर्वी रघुनाथरावाच्या पक्षाविरुद्ध असणाऱ्या सरदारांवर सूड उगविण्यास सुरुवात केली. त्यानें रास्त्यांस कैदेंत टाकलें, व विठोजी होळकरास हत्तीच्या पायीं ठार मारलें. शिंदा उत्तरेकडे गेल्यामुळें यशवंतराव होळकरानें त्याच्याशीं थोडीशी झटापट करून फिरून दक्षिणेचा मार्ग सुधारला, व विठोजीच्या खुनाचा सूड घेऊन पुणें जाळण्यापोळण्याचा उद्देश जाहीर करीत तो खानदेशांत उतरला. फिरून शिंद्याच्या फौजेची आणि इंग्रजी फौजेची मदत मागणें बाजीरावास भाग पडलें. पण इंग्रजांच्या शर्ती कठिण असल्यामुळें त्याला शिंद्याच्या फौजेवरच निभावून घ्यावें लागलें. पटवर्धन वगैरे सरदारांची मदत या वेळीं फार व्हावी; पण सरदारांना लुबाडण्याला त्यानें रास्त्यांपासून सुरुवात केली असल्यामुळें ते आपल्या ठिकाणीं उदासीन व साशंकवृत्तीनें रहात असत. ता. २३ आक्टोबर रोजीं होळकर हडपसरनजीक सैन्यासह येऊन पोंचला. शिंद्याचें सैन्य घोरपडीचे नजीक येऊन उतरलेंच होतें. उभयतांची २५ आक्टोबर रोजीं लढाई मोठी होऊन शिंद्याचा पराभव झाला, व त्याचा सर्व गोट लुटला गेला. तेव्हां बाजीराव ७००० सैन्यासह पळून जाऊन सिंहगडावर बसला व तेथून कर्नल क्लोज याच्या मार्फत त्यानें इंग्रजांशीं मदतीविषयीं बोलणें सुरू केलें.

इंग्रज बाजीरावास मदत देण्यास केव्हांहि तयार होते. नाना फडणवीस जीवंत असतां पेशव्यांच्या ऐश्वर्याच्या ऐन भरांत ज्यांनीं रघुनाथरावास मदत देऊन मराठ्यांशीं युद्धहि आरंभिलें होतें, ते आतां बाजीराव गादीनशीन असतां निराश्रित होऊन मदत मागूं लागला तर नानाच्या पश्चात् ती कां देणार नाहींत ? किंबहुना आपली मदत बाजीरावानें घ्यावी असा त्यांचा त्याच्या पाठीमागें पुष्कळ दिवसांपासून लकडा लागला होता. निजामानें घालून दिलेलें उदाहरण सर्व राजेरजवाड्यांनीं गिरवावें,व आपणाकडून सैन्याची मदत घ्यावी असा लॉर्ड कॉर्नवालीस याचा अत्यंत कसून प्रयत्न सुद्धां होता. पण एकहि मराठा सरदार या प्रयत्नास अनुकूल नव्हता. महादजी शिंदे नाना फडणवीस व दौलतराव शिंदे या त्रिवर्गांनीं या मायावी मदतीचा इनकार करण्यास पेशव्यांस सल्ला दिला होता. इतकेंच नव्हे तर, खुद्द बाजीरावासहि इंग्रजांच्या या धोरणाचें खरें मर्म समजण्याइतकी अक्कल होती; व त्यानेंहि आजवर होतां होई तों या गोष्टीस विरोधच केला. फौज इंग्रजांची, ती ठेवून घ्यावयाची आपल्या राज्यांत, तिच्यावरचे अधिकारी असावयाचे इंग्रज, तिच्या खर्चाकरितां मुलुख तोडून द्यावयाचा; व आपल्यावर प्रसंग आला म्हणजे मात्र तिनें इंग्रजांच्या हुकमतीनें आपलें रक्षण करावयाचें, ही

व्यवस्था निजामाला सोईची असेल. कारण, तो अवघ्या दक्षिणेंत एकटा असून त्याला दुसरें कोणी सहाय नव्हतें. तथापि महाराष्ट्रांत मराठ्यांना इंग्रजांच्या हुकमतीखालीं वागणाऱ्या भाडोत्री सैन्याचें कारण कां पडावें ? पण तें अंतः-कलहामुळें पडलें खरें ! पूर्वी चार वेळां झिडकारलेली गोष्ट बाजीरावास अखेर निरुपाय होऊन करावी लागली !

सवाई माधवरावाच्या मरणापासून पुण्याच्या दरबारांत चाललेला घोटाळा मालीटसाहेब जवळच संगमावर बसून स्वस्थ चित्तानें पहात होता. शिंदे होळकर पटवर्धनादि सरदार, नाना परशुरामभाऊ आदिकरून मुत्सद्दी, आणि त्या सर्वांचा मध्यमेरु बाजीराव या ग्रहोपग्रहांचें भ्रमण युतिग्रहण व युद्ध चालू असतांना इंग्रजांस भिण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. आपल्या घरच्या भांडणांत इंग्रजांकडे वांकड्या नजरेनें पाहण्याचें कोणास कारण नव्हतें व सवडहि नव्हती. उलट वेळ-प्रसंगीं त्रयस्थ या नात्यानें इंग्रजांची शिष्टाई या सर्वांना उपयोगी पडे, व त्यांच्या लष्करी मदतीची गुप्त अपेक्षा सर्वांना असे. पेशव्यांच्या राजधानींत आज पांच-सहा वर्षें एकसारखी धामधूम माजून राहिली होती व शेंकडों अनर्थ घडले; पण संगमावरील इंग्रजांच्या वाटेस किंवा त्यांच्या आश्रयानें राहणाऱ्या लोकांच्या वाटेस कधीं कोणी गेल्याचा बोभाटा झाला नाहीं. संगमापासून तीन मैलांच्या अंतरावर शिंदे व होळकर यांच्या फौजेचें तुमुल युद्ध झालें; पण ब्रिटिश रेसिडेंट कर्नल क्लोज हा संगमावर उंच कांठीला इंग्रजी निशाण लावून खुशाल बसला होता. कारण, निशाणाला दोघांकडूनहि सारखाच मान मिळणार अशी त्यास खात्री होती ! युद्धाच्या दुसऱ्या दिवशीं यशवंतराव होळकरानें कर्नल क्लोज यास आपल्या तंबूत बोलावून आणून शिंदे पेशवे व आपण स्वतः यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करण्याची विनंति केली.

होळकर पुण्यावर चालून आला होता व त्याच्या फौजेस जयहि मिळाला होता. तरी त्यानें फौजेला प्रथम पुण्यांत पायहि घालूं दिला नाहीं. बाजीरावाशीं त्यानें नम्रपणाचेंच वर्तन पत्रव्यवहारांत ठेवलेलें असून त्यानें सिंहगडावरून पुण्यास परत यावें अशी विनवणी चालविली होती. बाजीरावाच्या मनाची भीति न गेल्या-मुळें तो प्रथम रायगडास निघून गेला; व तेथून महाडास जाऊन त्यानें मुंबईस इंग्रजांना पत्रें पाठवून, जहाजें व माणसें पाठवून मला मुंबईस घेऊन जा अशी विनंति केली. इकडे बाजीराव पुण्यास येत नाहीं, असें पाहून होळकरानें त्याला धरून आणण्यास कोंकणांत सैन्य पाठविलें. तेव्हां इंग्रजांच्या लव्याजम्याची वाट न पाहतां तो सुवर्णदुर्गावरून रेवदंड्यास गेला व तेथें इंग्रजांच्या जहाजांत बसून ता. ६ डिसेंबर रोजीं वसईस पोंचला.

इकडे होळकरानें पुण्यांत बरीच खंडणी वसूल केली व जुन्नराहून अमृत-रावास आणून गादीवर बसविलें. तेव्हां नाना, बाजीराव याचा शत्रु चतुरसिंग भोसले

वावीकर यांनीं सातारकर महाराजांजवळ आपलें वजन खर्च करून अमृतरावास वस्त्रें देवविलीं. अमृतराव गादीवर बसतांच होळकरानें पुण्यांतील रहिवाश्यांची केलेली दुर्दशा उघड्या डोळ्यांनीं पाहण्याचें काम या नव्या पेशव्याला प्रथम करावें लागलें! शहरची नाकेबंदी करकरून लोकांना छळण्यांत आलें. पूर्वीं लोक धोका दिसतांच दूर पळून जाऊन तरी आपलें रक्षण करीत.

बाजीराव पुणें सोडून गेला असें पाहतांच रेसिडेंट कर्नल क्लोज हाहि वसईस गेला. होळकर त्यास रहा रहा म्हणत होता; पण होळकराशीं तह करण्यापेक्षां या वेळीं आपल्या हातीं सांपडलेल्या पेशव्याशींच तह करणें अधिक सोईचें व फायद्याचें आहे असें पाहून तो तडक वसईस गेला. आणि त्याच्या विद्यमानें बाजीराव व इंग्रज यांचे दरम्यान तारीख ३१ डिसेंबर १८०२ रोजीं तह ठरला. तहांतील मुख्य कलम पदरीं इंग्रजांचें सैन्य बाळगण्यासंबंधानें होतें हें सांगावयास नकोच! तोफखान्यासुद्धां ६००० पायदळ इंग्रजांनीं निरंतर पुरवावें, व त्यानें पेशव्याच्या मुलखांतच राहावें. युद्धाचे वेळीं एक हजार सैन्य बाजीरावाभोंवतीं त्याच्या रक्षणाकरितां ठेवावें; खर्चाकरितां २६ लक्षांचा मुलुख इंग्रजांस तोडून मिळावा; पेशव्यानें इतर कोणीहि युरोपियन आपल्या पदरीं बाळगूं नये; सुरतेवरील दावा पेशव्यानें सोडावा; गायकवाड व निजाम यांजवरील दावा इंग्रजांच्या मध्यस्थीनेंच तोडून घ्यावा; इतर कोणीहि राजेरजवाड्यांशीं युद्ध अगर तह किंवा दरबारी बोलणें इंग्रजांना न कळवितां परस्पर करूं नये अशीं कलमें या तहांत होतीं. "स्वातंत्र्याची किंमत देऊन आपल्या देहाचा बचाव बाजीरावानें विकत घेतला" असें ग्रँट डफ यानें देखील या तहाचें निंदाव्यंजक उद्गारांनीं वर्णन केलें आहे! या तहाचा शिंद्याला अर्थातच फार राग आला. बाजीरावाच्या रक्षणाकरितां शिंद्यानें पुण्यास फौज धाडली; पण तह करण्यापूर्वीं त्यानें एका शब्दानेंहि शिंद्यास किंवा दुसरा हितचिंतक रघूजी भोसले यास विचारलें नाहीं. या तहानें पेशवे हे इंग्रजांच्या हातचें बाहुलें बनले; शिंदे-होळकर इत्यादिकांच्या व पेशव्यांच्या संबंधांचीं सर्व सूत्रें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं. धन्याचें धनीपण गमावल्याचें धन्याला दुःख झालें नाहीं इतकें चाकराचें चाकरपण गमावल्याचें दुःख चाकराला झालें! बाजीरावानें स्वतःबरोबर दुसऱ्यांचेंहि स्वातंत्र्य गमावलें. इंग्रजांनीं तरी हा तह करून घेण्याचे घाईत इतरांकडे कोठें पाहिलें? सालबाईच्या तहाची अंमलबजावणी करण्याच्या कामीं शिंदे हे जामीनदार होते. त्यांना इंग्रजांनीं हा नवा तह करितांना एका शब्दानें तरी कोठें विचारलें? प्रसंग साधून सर्वांनींच जर स्वतंत्र वर्तन केलें तर आपणासहि तसें करण्याचा हक्क कां नसावा असें म्हणून वसईच्या तहास मान्यता देण्याचें शिंद्यानें साफ नाकारिलें. नागपूरकर भोसल्यांनींहि या कामीं कानावर हात ठेवलें.

तहावर सह्या होतांच बाजीरावास फिरून गादीवर बसविण्याचा उद्योग

आरंभणें इंग्रजांस प्राप्त झालें. त्यांनीं हैदराबाद म्हैसूर वगैरेकडची फौज जनरल वेलस्ली याच्या हातीं जमविली, पटवर्धन गोखले निपाणीकर विंचूरकर इत्यादि मराठे सरदारहि आपली फौज घेऊन इंग्रजांच्या मदतीला आले. होळकरानें गादीवर बसविल्यानें औट घटकेचें राज्य झालेल्या अमृतरावानें पुणें शहर जाळून आपल्या निराशेचा सूड उगविण्याचा विचार केला होता. पण बाजीरावाच्या पक्षाची इंग्रजी व मराठी फौज पुण्यावर चालून येत आहे असें समजतांच तो पुणें सोडून गेला आणि होळकरहि वाटेंत जाळपोळ लूट करीत व विध्वंसाचीं चिराखदानें लावीत औरंगाबादेवरून माळव्याकडे परत गेला. अमृतरावानें नाशकापर्यंत तोच क्रम आक्रमिला; पण अखेर जनरल वेलस्लीसाहेबाशीं तह करून, आणि कांहीं दिवस त्याच्या सैन्यांत सामील राहून शेवटीं आठ लक्षांची बैठी जहागीर पत्करून तो काशीस जाऊन राहिला. तारीख १३ मे १८०२ रोजीं बाजीराव पुण्यास परत आला व फिरून गादीवर बसला.

शिंदे परत जातां जातां इंग्रजांचें पारिपत्य करण्याचा विचार करूं लागला, व त्यास भोसल्यानेंहि मदत देऊं केली. त्या दोघांनीं मिळून होळकराकडे या आपल्या संघांत सामील होण्याविषयीं बोलणें लावलें. होळकर या वेळीं या मित्रसंघांत स्वाभाविकपणें सामील होण्याचा संभव होता. पण होळकरास तेव्हां तशी बुद्धि झाली नाहीं! शिंदे व भोसले यांचीं सैन्यें दोन्ही मिळून सुमारें एक लक्ष मोंगलाईच्या सरहद्दीवर एकत्र झालीं. इकडे इंग्रजांनीं सर्व प्रांतांतून मिळून पन्नास हजार फौज गोळा केली. जनरल वेलस्ली यानें नगरचा किल्ला शिंद्याचे ताब्यांतून घेतला व नंतर तो उत्तरेकडे वळला. उभय सैन्यांची गांठ असईजवळ पडून मोठी लढाई होऊन तींत मराठ्यांचा पराजय झाला. तिकडे उत्तरहिंदुस्थानांत जनरल लेक यानें शिंद्याच्या मुलखावर स्वारी केली. त्यानें अलीगडचा किल्ला काबीज करून तो दिल्लीकडे वळला. १८०३ सालीं दिल्ली घेऊन त्यानें पातशहा शहाअलम यास आपल्या ताब्यांत घेतलें. अखेर लासवारी येथील लढाईंत मराठ्यांचा पराभव होऊन चंबळा नदीच्या उत्तरेचा शिंद्याचा सर्व मुलुख इंग्रजांचे हातीं आला.

सन १८०३ च्या मे महिन्याच्या ३० व्या तारखेस पुणें येथील रेसिडेंट कर्नल क्लोज यास कलकत्त्याच्या व्हाइसरॉयाकडून जो खलिता आला त्यांत इंग्रजांच्या दृष्टीनें मराठी राज्याच्या त्या वेळच्या स्थितीचें परीक्षण केलेलें आहे. सदर खलित्यांत व्हाइसरॉय लिहितो, "म्हैसूरचें राज्य बुडाल्यानें हिंदुस्थानांत आम्हांला आतां मराठ्यांशिवाय कोणीच प्रतिपक्षी राहिला नाहीं. मराठ्यांना जोंपर्यंत कोणा एकाद्या युरोपियन राष्ट्राची मदत मिळणार नाहीं तोंपर्यंत आम्हांस त्यांचें भय नाहीं. तथापि एकादा मध्यवर्ती कर्ता संस्थानिक इतर संस्थानांना मिळवून घेऊन संघ निर्माण करील तर मात्र भीति आहे. अशा संघाची देखील फारशी भीति

बाळगावयास पाहिजे असें नाहीं; पण हरप्रयत्नानें असा संघ न होऊं देण्याची आपणास खबरदारी घेतली पाहिजे. यास उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे मराठ्यांत मुख्य गणलेल्या संस्थानांशीं आपला स्नेह असावा; पण तोहि असा कीं, आमचें वर्चस्व राहून आमच्या लष्करी सत्तेवर त्यांची सर्व भिस्त रहावी. बाजीरावांशीं वसईचा तह करण्याचा आमचा खरा हेतु हाच आहे. या तहानें पेशव्यास गादी मिळेल; पण आमचें वर्चस्व पुण्यास इतकें राहील कीं, इतर मराठे सरदारांच्या हितसंबंधांचें रक्षण त्यांना आमच्या द्वारें करून घ्यावें लागेल. पेशव्याला उपमर्द झाल्यासारखा वाटेल अशी गोष्ट–विशेषतः अंतर्व्यवस्थेसंबंधानें–तुम्हीं करूं नये. परंतु त्याची अशी समजूत घालून द्यावी कीं, तुमचेच प्रजाजन तुमचेच नोकर आणि तुमचेच मांडलिक यांनीं जो बखेडा व जो उपमर्द केला त्याचें निवारण आम्हीं केलें व शिंदे वऱ्हाडचे भोसले किंवा होळकर अथवा बेइमानी अमृतराव पेशवा यांच्या मदतीनें तुम्हांला कधींहि शांतता मिळाली नसती किंवा सन्मान मिळाला नसता तो आम्हीं मिळवून दिला. आमच्या पंखाखालीं आल्यानें निजामाचा किती फायदा झाला हेंहि बाजीरावास समजावून द्या. वसईच्या तहाचा एक मुख्य हेतु असा आहे कीं, फ्रेंच लोकांचा पाय कोणत्याहि मराठी दौलतींत फिरून रुजूं नये. म्हणून ताबडतोब सर्व दरबारांतून फ्रेंच हुसकले जातील या उद्योगास लागा. सरंजामी फौज तहाप्रमाणें ठेवून बाकीची परत करा व या फौजेकरितां तोडून दिलेले मुलुख लवकर ताब्यांत घ्या. कारभाराच्या बाबतींत विचारलेला सल्ला खुशाल सांगत जा. तथापि पेशव्यांच्या कामांत फारशी ढवळाढवळ करूं नका. तरी पण कांहीं थोडी ढवळाढवळ केल्याशिवाय चालणार नाहीं. कारण,जहागिरदारांकरितां पेशव्याशीं मध्यस्थी करण्याचें आपण कबूल केलें आहे. बाजीराव विश्वासू नाहीं व केवळ त्याच्याकडून जहागीरदारांचे हितसंरक्षण व्हावयाचें नाहीं; म्हणून कारभारांत ढवळाढवळ करतांना न्यायाच्या तत्त्वास अनुसरून तुम्ही तें करतां हें पेशव्याच्या निदर्शनास आणा. सरंजामी फौज याहून जास्त पुण्यास ठेवतां आली तर बरें; पण ती वाढवितांना पेशवा किंवा इतर मराठे सरदार यांच्या मनांत अंदेशा उत्पन्न न होईल अशी खबरदारी ठेवावी. आम्ही पेशव्याशीं बोलतांना जे हेतु सांगतों त्याहून आमचे अन्य हेतु आहेत असें त्यास तर न वाटावें. दौलतराव शिंदे सर्व सैन्य घेऊन पुण्यावर येऊं पाहतो त्याला सामोपचारानें आम्ही निवृत्त करूं पाहतों. भोसले होळकर यांचें साहाय्य मिळाल्याशिवाय युद्धास उभें राहण्याची शिंद्याची सहसा छाती होणार नाहीं. इंग्रजांच्या नांवाच्या दराऱ्यानेंच मराठे दरबारांचा संघ होण्याचा थांबेल. पण असा संघ होण्याच्या बाजारगप्पा मात्र फार आहेत. कदाचित् आम्हांला भिवविण्याकरितांहि त्या उठविल्या जात असतील. तरी अशा बाजारगप्पांस प्रतिबंध करावा. आम्ही भ्यालों असें दाखविलें तर संघ एरवीं व्हायचा नसेल तर होईल; आणि मराठे तें धाडस करूं पाहतील. आम्ही

शिंदे भोसले यांस परस्पर वजावीत आहों. शिंदे व होळकर यांचा बेबनाव राहिल्यास मग आम्हांस कांहींच काळजी नाहीं. तरी या दोघांचा मिलाफ होऊन होळकर हा पेशवे किंवा निजाम यांच्या विरुद्ध उठतो कीं काय हें पहावयाचें आहे. पेशव्यानें देऊं केलेल्या मुलखाऐवजीं अधिक सोयीचा असा मुलुख कोंकणांत किंवा बुंदेलखंडांत मिळवितां येईल कीं नाहीं हें आम्ही पाहतों; दरम्यान देऊं केलेला मुलुख लवकर ताब्यांत घ्या व पेशव्यांनीं उशीर केल्यास त्याबद्दल नुकसानभरपाई देखील मागा."

यानंतर तीनच दिवसांनीं व्हाइसरॉयसाहेबानें शिंद्याच्या दरबारचा रेसिडेंट कर्नल कॉलिन्स यास खलिता लिहिला, त्याचा आशय खालीं लिहिल्याप्रमाणें:— "शिंद्याला नर्मदा उतरून उत्तरेकडे येण्यास तुम्ही सांगा व कसेंहि करून त्याचें मन वळवा. त्याला समजून सांगण्याच्या गोष्टी अशा: शिंदा हा मराठी साम्राज्यांतला मांडलीक आहे. होळकरापासून पेशव्याचा बचाव त्यानें पूर्वींच करावयास पाहिजे होता. पण आतां त्यास पुण्यास जाण्याचें कारण उरलेलें नाहीं. वसईचा तह मान्य असल्याचें शिंद्यानें तुम्हांस पूर्वीं सांगितलें आहे; पण हल्लींचा त्याचा विचार वेगळा दिसतो. वसईच्या तहाचा हेतु कोणाचेंच स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचा नसून सर्वांचे न्याय्य हक्क राखण्याचा आहे; कोणाच्या कारभारांत हात घालण्याचा नाहीं. पेशव्याचा हुकूम इतर दरबारांनीं मानावा एवढाच आमचा हेतु आहे, व मांडलिक या नात्यानें शिंद्याचाहि हेतु तसाच असणार. शिंद्याला पुण्याच्या दरबारीं आपलें वर्चस्व कमी झालें असें वाटेल; पण त्यास असें समजवावें कीं, हें वर्चस्व वास्तविक वसईच्या तहानें कमी न होतां होळकराच्या फौजेनें पुण्यास त्याच्यावर जो विजय मिळविला व अखेर शिंद्याला इंग्रजांना मध्यें पडण्यास विनवावें लागलें तेव्हांच नष्ट झालें. पेशव्यांस शिंद्याला विचारल्याशिवाय इंग्रजांशीं तह करतां येत नाहीं अशी शिंद्याची समजूत असेल तर ती खोडून काढा. सालबाईच्या तहांत महादजी शिंद्याची मध्यस्थी व जामिनकी इंग्रजांनीं मान्य केली होती; पण ती वंशपरंपरागत मानणेची नाहीं. तो काळ गेला! तो माणूस गेला! आतां त्याचें काय? एवढेंच नव्हे, तर मराठेशाहीचें मुख म्हणून पेशव्यांनीं स्वतंत्र रीतीनें केलेले तह त्यांच्या मांडलिकांवरहि बंधनकारक झाले पाहिजेत. मराठेशाहीची जुनी घटना आतां राहिली नाहीं. महादजी व दौलतराव यांनीं शेजारच्या संस्थानिकांशीं स्वतंत्र रीतीनें युद्ध व तह केले तरी त्यांनीं पेशव्याच्या गादीचा अधिकार नामंजूर केला नव्हता. वऱ्हाडच्या भोसल्याविषयीं कदाचित् असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण, भोसला हा शाहूराजाचा अधिकार आपणास मिळाला असें म्हणत असतो. पण शाहूराजाच्या प्रतिनिधित्वाची परंपरा पेशवे चालवीत असतां पेशव्याचें स्वातंत्र्य कमी करण्याचा अधिकार भोसल्यास नाहीं. पेशवे हे भोसल्याचे वरिष्ठ मानले किंवा भोसले स्वतंत्र मानले तरी तुम्ही अमुक तह असा कां केला

असें विचारण्याचा अधिकार भोसल्यास पोंचत नाहीं. तीच गोष्ट शिंद्याचीहि समजावी. तथापि पेशवे किंवा होळकर यांच्याशीं शिंद्याचे जर कांहीं गुंतागुंतीचे हितसंबंध असतील तर ते त्यानें आम्हांस सांगावे; म्हणजे आम्ही मध्यस्थी करण्यास तयार आहोंत!"

याच दिवशीं व्हाइसरॉय वेलस्लीसाहेब यानें खुद्द दौलतराव शिंद्यास एक पत्र लिहिलें, त्यांत असें स्पष्ट कळविलें कीं, "तुमच्याशीं स्नेहभाव राखण्याची आमची पूर्ण इच्छा आहे; पण झालेल्या व्यवस्थेंत फेरबदल करूं पहाल तर तें मात्र आम्हांस खपणार नाहीं व त्याचा आम्ही बराबर प्रतिकार करूं."

शिंदे व भोसले यांनीं उघड्या मैदानांत लढाया देऊन आपला पराभव करून घेतला ही गोष्ट होळकरास पसत पडली नाहीं. त्याच्या मतें गनिमी काव्याची लढाई उभयतांनीं आरंभिली असती तर तिचा शेवट असा झाला नसता. पण त्याच्या शहाणपणाचा उपयोग मराठ्यांच्या कार्यास झाला नाहीं. कारण, शिंदे व भोसले लढत असतां होळकर स्वतः नामानिराळा राहिला, एवढेंच नव्हे तर, त्याने स्वकीयांच्या मुलखांतच नासधूस चालविली होती. शिंद्याचा पराभव होऊन त्याचा आपला दर्जा सारखा व्हावा व तसें झालें म्हणजे आपलें वर्चस्व वाढेल, अशी त्याला आशा होती; पण ती व्यर्थ गेली. शिंद्याचा पराभव होऊन त्याने इंग्रजांशीं तह केल्यानंतर होळकराला इंग्रजांविरुद्ध उठण्याची स्फूर्ति झाली व झालेला तह मोडावा असा सल्ला तो शिंद्यास देऊं लागला. शिवाय रजपूत रोहिले शीख वगैरेंची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न तो एकसारखा करूं लागला. पण शिंद्याचा फार थोडक्या वेळांत सर्वत्र पराभव केल्यानें इंग्रजांना लढण्यास उत्तेजन आलें होतें. व होळकरानें युद्ध सुरू केल्यास तें त्यांच्या पथ्यावरच पडण्यासारखें होतें. होळकराच्या मागण्याहि भारी होत्या. अखेर १८०४ मध्यें युद्धास सुरुवात होऊन प्रथम होळकरानें इंग्रजांस पुष्कळ जेरीस आणिलें, व त्यांच्या बऱ्याचशा तोफाहि काबीज केल्या; तरी शेवटीं दीग येथें होळकराच्या फौजेचा पराभव झाला. दक्षिणेंतील त्याच्या ताब्यांतले बहुतेक किल्ले इंग्रजांनीं हस्तगत करून घेतले. माळव्यांतील किल्ले व इंदूर शहर हीं सुद्धां त्याच्या हातून गेलीं. भरतपुरास वेढा घालून इंग्रजांनीं तो किल्ला घेतल्यानें आतां होळकरास त्या प्रांतीं कांहींच आश्रय उरला नाहीं. तेव्हां तो पंजाबाकडे निघून गेला. इतक्या उशीरानंतर होळकराशी सहकारिता करावी असें शिंद्याच्या मनांत आलें! कारण, गोहदच्या राण्याचें स्वातंत्र्य कबूल करण्यास इंग्रज त्याला भाग पाडीत होते, तें त्यास कबूल नव्हतें; पण आतां तो तरी काय करितो? अखेर शिंदे व होळकर या उभयतांशीं मिळून इंग्रजांनीं तहाची वाटाघाट सुरू केली. कंपनीसरकारला या वेळीं फार कर्ज झालें असून लॉर्ड वेलस्लीचें लष्करी धोरण विलायतेंत नापसत ठरलें होतें. लॉर्ड कॉर्नवालीस याची पुन्हां गव्हर्नर जनरलच्या जागीं नेमणूक होतांच त्यानें तहाचें काम

नेटास लावलें. अखेर १८०५ सालाच्या सुमारास शिंदे होळकर भोसले आणि गायकवाड या सर्वांशीं तह होऊन मराठामित्रसंघ कायमचा नष्ट झाला, आणि मोठें युद्ध थांबलें.

सालबाईच्या तहामुळें मराठ्यांच्या सत्तेच्या नाशाचा पहिला हप्ता इंग्रजांच्या हातीं पडला; व हल्लींच्या या तहांनीं दुसरा हप्ता त्यांच्या पदरांत पडला. इंग्रजांशीं युद्ध करण्याची खरी कुवत यापुढें कोणाच मराठ्या राजेरजवाड्यांत राहिली नाहीं. मात्र या स्थित्यंतराबद्दलचा राग कोणाच्याहि मनांतून गेला नव्हता: पण एकजुटीनें वागण्याचें धोरणच नव्हे, पण इच्छाहि नष्ट झाल्यावर इंग्रजांवर रागावण्यापेक्षां त्यांनीं स्वतःवरच रागावणें अधिक योग्य होतें! इंग्रजांचें भाग्य मात्र थोर होतें यांत शंका नाहीं. विलायतेंतील लोकांना भय वाटण्याइतक्या त्वरेनें नको इतका मुलुख त्यांच्या हिंदुस्थानांतील नोकरांनीं आपल्या हिंमतीवर व जबाबदारीवर अवघ्या चारपांच वर्षांत मिळवून ठेविला! उलटपक्षी, शिंदे होळकर व भोसले यांच्या हातीं, खर्चवेच जातां सालीना साठ लक्षहि उत्पन्न कदाचित् येणार नाहीं, इतका थोडा मुलुख राहिला! मुलुख कमी झाल्याबरोबर प्रत्येकास आपल्या पदरचें सैन्यहि कमी करावें लागलें. एकट्या होळकरास २० हजार स्वार कमी करण्याचा प्रसंग आला. त्यांचा पगार देणें शिल्लक असल्यामुळे त्यांनी होळकराच्या दाराशीं धरणें घेतले. बरें, पगार मिळाल्यावर तरी ते एकदम पोटाचा दुसरा उद्योग काय करणार? लष्करी नोकरीची संवय; शेतवाडी करणें विसरलेले; व कित्येकांना तर शेतीवाडीहि नाहीं! हत्यारें काढून घेण्याचा कायदा अद्यापि व्हावयाचा होता. शिंद्यानें मात्र आपल्या पदरचे लोक तितके कमी केले नाहींत; पण खडी फौज ठेवून तिचा तनखा चालविण्याइतका संस्थानचा वसूल येत नसल्यामुळें, कांहीं ना कांहीं कामगिरी काढून फौजेला तिजवर पाठवावयाचें व तिच्या लुटालुटीकडे दुर्लक्ष करावयाचें हा मार्ग अखेर शिंद्यास स्वीकारावा लागला. ज्या संस्थानिकांच्या रक्षणाची हमी इंग्रजांनीं घेतलेली नव्हती त्यांच्याशीं कलागती करणें व जुने दावे उगवून घेणें हें एक काम शिल्लक होतें. पण तें तरी कितीसें पुरणार? अर्थात् बेकार झालेल्या शिपायांची गर्दी माजून पूर्वापार लष्कराबरोबर फिरणाऱ्या पोटभरू पेंढारांत आणखी भर पडली. पूर्वीं निरनिराळ्या मराठे सरदारांच्या सैन्याचें नांव सांगणाऱ्या शिंदेशाही होळकरी वगैरे पेंढारास आतां दुसऱ्यांच्या नांवाचें पांघरूण मिळेनासें झाल्यानें तें स्वतःचें नांव चालवूनच उदरनिर्वाह करूं लागलें! त्यांना कोणतेंच बंधन न उरून जणुं काय दाही दिशा मोकळ्या झाल्या! पण वर चंबळानदीपासून खालीं कृष्णानदीपर्यंतच त्यांचा व्याप मुख्यतः होता. या पेंढाऱ्यांनीं सुखवस्तु शांतताप्रिय लोकांना पुष्कळ त्रास दिलाच; पण त्यांचें पारिपत्य व त्यांचा बीमोड करण्यास इंग्रजांनाहि फार श्रम पडले! केव्हां पेंढाऱ्यांचें सैन्य वीसपंचवीस हजारांइतकें एकत्र जमे, तर केव्हां तें शेंपन्नासांच्या

मेळ्यांनींहि लांबलांब स्वाऱ्या करीत! पेंढाऱ्यांत मुसलमानांचा भरणा फार, व त्यांचे बहुतेक पुढारी मुसलमानच होते. मराठ्यांना वंशपरंपरेच्या जमिनी थोड्या-बहुत होत्या; शिवाय ते मुसलमानांइतके निसुग बनले नव्हते. प्रतिष्ठेची चाड त्यांना थोडीशी होती. पेंढाऱ्यांत दरहजारीं सुमारें ४०० घोडेस्वार असत व ६०।६५ लोकांजवळ बंदुका असत. बाकीच्यांजवळ फार तर भाला किंवा विळ्याकोयत्यापासून हातीं येईल तें हत्यार असे! असल्या लोकांनीं ब्रिटिश सत्तेस न जुमानतां दहा वर्षेपर्यंत शेंकडों मैलांच्या टापूंत खुशाल राज्य केलें! पण तें राज्य अर्थात् पाठी-वरील बिऱ्हाडापेक्षां फारसें मोठें नव्हतें. मराठेशाहींतील लष्करी पेशाच्या स्वच्छ निर्मळ नद्या कोरड्या पडल्या व पेंढारी पेशाचे हे दुर्गंधी नाले मात्र वाहात राहिले! त्यांनीं कोणताच गुन्हा करण्याचें बाकी ठेविलें नव्हतें. पण पेंढाऱ्यांच्या चरित्राशीं आपणास या ठिकाणीं कांहीं कर्तव्य नाहीं.

ही सर्व धांदल उत्तरहिंदुस्थानांत चालू असतां बाजीरावास जी स्वस्थता लाभली व इंग्रजांच्या मदतीमुळें जें वजन लाभलें त्याचा उपयोग त्यानें आपल्या शत्रूंवर सूड घेण्यांत केला. लोक बाजीरावापेक्षां त्याच्या रक्षणार्थ खड्या असणाऱ्या इंग्रजांच्या सहा हजार फौजेस भीत. १८०४ च्या भयंकर दुष्काळानें महा-राष्ट्रांत हाहाःकार झाला असून मनुष्यकृत संकटांमध्ये सृष्टिदेवतेच्या रोषाची भर पडली. पुष्कळ मराठे पुणें सोडून उत्तरहिंदुस्थानांत शिंद्याच्या आश्रयानें वसा-हती करण्यास गेले. शत्रुपक्षीय सरदारांच्या जहागिरी तर त्यानें जप्त केल्याच; पण स्वतःशीं सरळ असणाऱ्या सरदारांच्या घराण्यांच्या कारभारांत व गृहकलहांत विना-कारण हात घालून एकास पळ व दुसऱ्यास पकड असें म्हणून तो कलहाचीं कार-स्थानें बसल्या बसल्या रचूं लागला. ही ढवळाढवळ करून पदरच्या लोकांस त्रास देण्याची बाजीरावाची संवय दृष्टोत्पत्तीस येतांच इंग्रजांनीं त्याला प्रतिबंध केला असता तर लोक अधिक सुखांत राहते, किंबहुना बाजीरावाचें राज्यहि अधिक दिवस टिकतें असें ग्रँट डफच म्हणतो. पण राजकारणांत 'फळ पिकल्याशिवाय तोडूं नये व गळूं पिकल्याशिवाय फोडूं नये' या नीतीचा अवलंब इंग्रज प्रथमपासूनच करीत आलेले आहेत. इकडे सरदारांच्या जहागिरी जप्त करीत असतां बाजीरावानें ब्रिटिश रेसिडेंटाशीं असें मिष्टास धोरण ठेवलें होतें कीं विचारू नये! बाजीरावाचा मित्रयोग चांगला होता; पण त्याच्या मित्रमंडळांत नादान असामीच पुष्कळ होते; हरिदास हुजरे पाणके वगैरे सर्वांचा संग्रह त्यानें आपल्या मित्रमंडळांत केला होता. त्यांनीं खुषमस्करी करावी, लोकांना लुबाडावें, व फावल्या वेळीं सरकारदरबारच्या कामीं ढवळाढवळ करावी. त्याच्या कारकीर्दींत कर्नल क्लोज, हेनरी रसेल व अल्पिष्टन असे तीन रेसिडेंट झाले. या तिघांनाहि त्यानें आपल्या गोडबोलेपणानें वश करून घेतलें होतें. रेसिडेन्सीचे जितके हेर पेशव्याच्या दरबारीं तितकेच बाजीरावाचे रेसिडेन्सींत असत! अर्थात् प्रत्येकाचीं खलबतें दुसऱ्यास कळत-

पण पेशव्याच्या बातम्यांचा उपयोग करून घेण्याची जी अक्कल व जो निःस्वार्थी-पणा रेसिडेंटांत होता तितका बेटावरील बातम्यांचा उपयोग करून घेण्यांत बाजी-रावाच्या अंगीं नव्हता. इंग्रजांच्या मदतीनें त्यानें जहागीरदारांवर वचक बस-विला; पण राज्य राखण्याच्या कामीं उपयोगी असे जहागीरदार त्यानें कायमचे दुखविले; एवढेंच नव्हे तर, आपल्या पदरीं सरंजामदार असा एकहि ठेवावयाचा नाहीं, स्वतंत्र पगारी पायदळफौज नवी ठेवावयाची व तिच्यावर इंग्रज अधि-कारी नेमावयाचे असा त्यानें बेत केला. इंग्रजांच्या हे आयतें पथ्यावरच पडलें. सरदारांच्या जहागिरी बुडविण्यास बाजीरावाला अडथळा करून इकडे इंग्रजांनीं त्यांच्यावर तर उपकाराचें ओझें करून ठेवलेंच; पण इकडे त्याचा व त्याच्या सरदारांचा संबंध कायमचा तोडून त्याला पुरता इंग्रजावलंबी करण्यांत त्यांनीं आणखी एक मजल मारली. बाजीरावाच्या नव्या फौजेवर कॅप्टन जॉन फोर्ड साहेबाची नेमणूक करण्यांत आली; आणि फौजेंत लोक भरले तेहि परदेशी, मराठे नव्हत. हा इंग्रज सरदार व ही फौज यांनीं नोकरीत शिरतांना बाजीरावाशीं इमानाची शपथ घेतली; पण तिला एक लहानसें पिल्लू जोडलें. ते असें कीं 'आम्ही बाजीरावाशीं इमानानें राहूं, पण बाजीराव स्वतः इंग्रजांशीं इमानानें वागेल तोंवर!' अशा शपथेच्या इमानावर भिस्त ठेवून पदरीं पगारी सैन्य ठेवणाऱ्या शहाण्या राज्यकर्त्याचें उदाहरण महाराष्ट्राबाहेर जगांत इतर कोठें आढळेल किंवा नाहीं याची शकाच आहे! या नव्या फौजेची छावणी पुण्याच्या वायव्येस चार मैलांवर करण्यांत आली.

बाजीरावाइतकी स्वस्थता पूर्वीं दुसऱ्या कोणत्याहि पेशव्यास मिळाली नाहीं; पण या स्वस्थतेचा उपयोग राज्याची सुव्यवस्था करण्याकडे त्याच्या हा-तून मुळींच झाला नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. रिकामपणचे सर्व चाळे त्याला सुचूं लागले. स्वतः राज्यकारभाराकडे पहावयाचें नाहीं; व जे पहात असतील त्यांना स्वस्थ बसूं द्यावयाचें नाहीं. मक्त्यानें मामलती द्याव्या, येईल त्या वसुलापैकीं पुष्कळसा खाजगीकडे ठेवावा; आणि दरबारी व खासगी पै-शाचा उपयोग जितका नैतिक अनाचाराकडे तितकाच धार्मिक अत्याचाराकडे करावा असा त्याचा क्रम असे. पदरच्या सरदारांच्या छळांत त्याची बुद्धि बरीच खर्चीं पडत असे; व उरलेली बुद्धि त्याच्या बदसल्लागारांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलेली असून दरबारच्या कामकाजांत ते खेळखंडोबे करीत. अखेर या खेळ-खंडोब्यांतूनच त्याचें राज्य गमावण्यास निमित्त निघालें!

अल्फिष्टनसाहेबानें बेटावर बसून पुण्याचे व महाराष्ट्राचे लोक बाजी-रावावर मनापासून नाराज आहेत हें हेरून ठेवलें होतें. पण त्यांच्या नाराजी-करितां बाजीरावास गादीवरून काढावें व प्रजेचें कल्याण करावें असें त्याच्या मनांत येणें शक्य नव्हते; किंवा तसें त्याच्या मनांत आलें असतें तरी इंग्रजांचे

व बाजीरावाचे संबंध लक्षांत घेतां केवळ लोकांना अप्रिय या आरोपावरून इंग्रजांना त्यास पदच्युत करितां येणें शक्य नव्हतें. बाजीरावास गादीवर बसविण्याप्रमाणें त्याला गादीवर टिकवून धरणें याहि गोष्टीला इंग्रज सरकार बांधलें गेलें होतें. त्यांचा तह बाजीरावाशीं होता; बाजीरावाच्या प्रजेशीं नव्हता. अशा मनुष्याच्या हातून इंग्रजांना पेशवाईचें राज्य खालसा करावयास मिळण्यास एकच मार्ग होता; तो हाच कीं, प्रजेशीं बेमानी करितां करितां बाजीरावानें चुकून ती इंग्रजांशींहि करावी. इंग्रजांनीं बाजीरावास स्वैर वर्तनाचा वर दिला होता; पण तें स्वैर वर्तन इतरांशीं असेपर्यंत! त्यानें आपला वरवलिष्ठ हात इंग्रजांच्या डोक्यांवर ठेवण्याचा प्रयत्न करितांच त्यांनीं त्याला घेरला व पालथा घातला!

या कामीं त्यांना बाजीरावाच्याच एका हस्तकाचें नकळत साहाय्य झालें. बाजीरावास पुष्कळ कुटिल मंत्री होते. पण त्या सर्वांत त्र्यंबकजी डेंगळा हा श्रेष्ठ होता. वास्तविक त्र्यंबकजी हा अत्यंत शूर धाडसी हजरजबाबी कल्पक व कर्ता असा पुरुष होता. इंग्रजांच्या वैराचा स्पर्श त्याला लागला नसता किंवा नाना फडणविसासारख्या मुत्सद्द्याच्या पदरीं तो असता तर इतिहासांत त्याचें नांव झालें असतें. पेशवाईच्या गादीची इतकी हलाखी झाली हें त्याला पाहवत नसे; या सर्वाला कारण इंग्रज असें त्याच्या मनानें घेतलें होतें. पूर्वीं शिंदेहोळकरांनीं मराठेशाही इंग्रजांच्या पाशांतून काढून स्वतंत्र करण्याची जी महत्त्वाकांक्षा धरली होती तीच त्र्यंबकजीच्या मनांत होती. त्याला स्वतःचें राज्य नसल्यानें मोठें नांव नव्हतें; तथापि त्याच्या मनाचा व्याप शिंदेहोळकरांइतका मोठा होता. पण इंग्रजांच्या पाशांत इतके गुरफटून गेल्यानंतर, त्यांतूनहि पेशवाईचा धनी जातीनें इतका भित्रा व नादान असतां, आणि पदरच्या सर्व सरदारांचीं मनें नाखुष असतां, इंग्रजांना महाराष्ट्रांतून घालवून देणें खरोखर कितपत शक्य आहे याचा विचार त्यानें केला नाहीं. प्रयत्न केल्यास शिंदे होळकर भोसले फिरून सामील होतील, अशी आशा त्याला वाटत होती. पण त्याची मिजास जरी पातशहाची होती तरी नांदणूक कैकाड्याची होती! आधीं कुळ थोर नाहीं, त्यांतून स्वभाव तापट कडक; न्यायान्यायाची क्षिती नाहीं; काय करावें काय न करावें याचा विवेक नाहीं; दरबारी हलकटपणाचें पुट अंगावर पुरें चढलेले, यामुळें ब्राह्मण किंवा मराठे सरदार लोकांत मान नाहीं; असा प्रकार त्र्यंबकजीचा असल्यामुळें त्याच्या महत्त्वाकांक्षेस ऐश्वर्य मुळींच नव्हतें. खुषमस्कऱ्या किंवा अंतरंगांतला सल्लागार म्हणजे नर्मसचिव या नात्यानें बाजीरावाच्या मनावर मात्र त्यानें चांगलाच पगडा बसविला होता. तथापि त्र्यंबकजीच्याहि धाडसाला 'डाक' घालील असा बाजीरावाचा नादानपणा असल्यामुळें त्या दोघांच्या जोडीपासून परस्परांचा नाश तर झालाच, पण शिवाजीमहाराजांनीं स्थापन केलेल्या मराठेशाहीचाहि झाला!

त्र्यंबकजीच्या कारणानें इंग्रजांची व बाजीरावाची धुसपुस बरेच दिवस चालू होती. त्र्यंबकजी आपला पक्का द्वेष करितो हें इंग्रज रेसिडेंटास पूर्णपणें अवगत होतें. तथापि उघडपणें तसा दोषारोप करण्याची त्याची छाती नव्हती. नुसत्या द्वेषाचा पुरावा तरी काय मिळणार? याकरितां इंग्रज त्र्यंबकजीच्या नाशाची संधि मिळण्याची वाट पहात स्वस्थ बसले होते, व ती संधि गायकवाडी प्रकरणामुळें त्यांना अभावितपणें आली.

गायकवाड व पेशवे यांच्यामध्यें गुजराथच्या खंडणीसंबंधानें बरेच दिवस तंटा चालू होता. पेशव्यांनीं गायकवाडावर पुष्कळ बाकी काढली होती; उलट पेशव्यांकडून आपल्या कांहीं रकमा येणें आहेत असें गायकवाडाचें म्हणणें होतें. पेशव्यांनीं निकड लाविल्यामुळें इंग्रजांच्या विद्यमानें गंगाधरशास्त्री पटवर्धन नांवाचा एक प्रमुख मुत्सद्दी पुण्यास १८१४ त आला. शास्त्री हा बडोद्यास दिवाण झाला असला तरी कारकुनी फडांत वाढलेला. तेव्हां असला मनुष्य वकील म्हणून बरोबरीच्या नात्यानें बोलणें करण्यास आलेला बाजीरावास खपलें नाहीं. खुद्द एल्फिन्स्टन साहेबानें या शास्त्र्याचें वर्णन एके ठिकाणीं मोठें गमतीचें दिलें आहे तें असें: “ गंगाधरशास्त्री हा मोठा धूर्त व बुद्धिवान् आहे. त्यानें बडोदें संस्थानची व्यवस्था उत्तम ठेविली आहे. येथें पुण्यास तो पुष्कळ खर्च करून मोठ्या मिजाशींत रहातो व आपली स्वारी अशा झोकांत काढतो कीं, सर्व शहर त्याच्याकडे पहात रहातें! तो जुन्या पद्धतीचा विद्वान् शास्त्री असला तरी थेट इंग्रज असल्याप्रमाणें राहण्याची ऐट करितो. तुरतुर चालतो, तडतड बोलतो, वाटेल त्याला उलट उत्तर देतो. पेशवा व त्याचे कारभारी यांना ‘मूर्ख’ म्हणतो, ‘डॅम रॅस्कल’ हा शब्द त्याच्या तोंडीं फार आहे, बोलतांना मधूनमधून इंग्रजी शब्द खूप घुसडून देतो!” असला मनुष्य गायकवाडाच्या वतीनें भांडण्याला इंग्रजांच्या वशिल्यानें आल्यास बाजीरावाच्या दरबारीं अप्रिय व्हावा हें साहजिकच आहे. गंगाधरशास्त्र्याचा मुक्काम पुण्यास एक वर्ष पडला होता; परंतु स्वभाव भानगडीखोर व बाजीराव किचकट—कोणतीहि गोष्ट निकालांत न काढणारा—यामुळें हिशेब देतां घेतां व बोलणें-चालणें होतां होतां एक वर्ष लोटलें. पुढें १८१५ सालीं बाजीराव पंढरपुरास गेला. त्याच्याबरोबर गंगाधरशास्त्रीहि गेला. तेथें ता० १४ जुलै रोजीं रात्रीं विठोबाच्या देवळाच्या महाद्वाराच्या रस्त्यावर त्याचा खून झाला! आपल्या मध्यस्थीनें आलेल्या वकिलाचा खून झाला या गोष्टीचा इंग्रजांस सहजच मोठा राग आला; व त्र्यंबकजीवर वहीम घेऊन, त्यास आपल्या स्वाधीन करा असा रेसिडेंट अल्फिन्स्टन यानें बाजीरावाच्या मागें एकसारखा तगादा लाविला.

कोणत्याहि राज्यांत झालें तरी सर्वच खून सांपडतात व गुन्हेगारांस शिक्षा झाल्याशिवाय रहात नाहीं असें नाहीं. हल्लीं खुद्द कलकत्त्यांत अशी स्थिति

आहे, आणि थोडे दिवसापूर्वीं या राजधानीच्या शहरीं भर दिवसा नाकेबंदी करून घस्त घालावी लागल्याचें वर्तमानपत्रांच्या वाचकांस माहीतच आहे. गंगाधर-शास्त्र्याच्या खुनाची गोष्ट कदाचित् तशांतलीच असूं शकेल. तथापि, शास्त्री हा दरबारी वकील असल्यामुळें त्याच्या खुनास राजकीय महत्त्व आलें होतें. शिवाय खुनाचे वेळीं बाजीराव पंढरपुरांतच होता; व बाजीरावाचा हस्तक त्र्यंबकजी हाहि पंढरपुरांतच होता; इतकेंच नव्हे तर, खुनापूर्वीं त्याच्याचकडून आग्रहाचीं बोलावणीं गेल्यामुळें शास्त्री विठोबाच्या देवळांत गेला होता. त्र्यंबकजी इंग्रजांचा द्वेष करी, व शास्त्री हा इंग्रजांच्या वशिल्याचा चढेल डोईजड मुत्सद्दी; अर्थात् या खुनाचा वहीम त्र्यंबकजीवर व त्याच्या द्वारें खुद्द बाजीरावावर जावा हें स्वाभाविक आहे. पण इंग्रजांनीं वरपांगीं बोलण्यांत तरी बाजीरावापर्यंत खुनाची जबाबदारी न भिडवितां त्र्यंबकजीवर वहीम घेऊनच ते स्तब्ध बसले, व बाजी-राव त्र्यंबकजीस ताबडतोब इंग्रजांच्या स्वाधीन करता तर निदान बाजीरावापुरतें तरी त्यांचें मन या बाबतींत निर्मळ झालें असतें.

असो; पण या खुनाच्या प्रकरणास दुसरीहि एक बाजू आहे. शास्त्री हा पेशवे व गायकवाड यांच्या वादांत गायकवाडांतर्फे इंग्रजांच्या उत्तेजनामुळें पुण्यास आला होता. तरी पण त्याला स्वतःला शत्रु नव्हते असें नाहीं. शास्त्री हा गर्विष्ठ व महत्त्वाकांक्षी होता. गायकवाडांचा पक्ष खरा ठरविण्यानें त्याचें समाधान होणारें नव्हतें, तर पुण्यास पेशव्यांच्या दरबारीं कारभारी व्हावें अशी इच्छा त्याला उत्पन्न झाली होती. याविषयीं बखरकार लिहितो, " पुढें बडोद्याहून गंगाधरशास्त्री येथें आला त्यामुळें कलहास आरंभ झाला. दोचहूं महिन्यांनीं येथील प्रभूचे कारभारी सदाशिव माणकेश्वर व जळचराकडील मोधीशेट या उभयतांला काढून आपण कारभार करावा असें शास्त्री याचे मनांत आलें. तेव्हां मोधी यांणीं प्राण दिला. प्रभू यासी बहुत अवघड पडलें." (राजवाडे खंड ४). दुसरें असें कीं, शास्त्री हा आपलें स्वतःचेंहि एक भाडण घेऊन पुण्यास आला होता. आणि बडोदें येथील प्रतिपक्षीयांनीं पंढरपुरास त्याचा खून करण्याची संधि साधली असें मानण्यास खुद्द बडोदें येथील पटवर्धनी दप्तरांतील कागदोपत्रीं बराचसा पुरावा मिळत असल्याचें सांगतात. कांहीं वर्षांमागें केसरीचे एका अंकांत यासंबंधानें एक पत्रव्यवहार देखील प्रसिद्ध झाला आहे; व त्या वेळींहि आम्हीच केसरीचे संपादक असल्यामुळें तें पत्र शास्त्रीपटवर्धनांचें दप्तर चाळलेल्या एका पदवीधराकडून आलेलें होतें असें आम्हांस खात्रीलायक सांगतां येतें. अल्पिष्टनसाहेबाच्या पत्रावरूनहि असें दिसतें कीं, या खुनापूर्वीं त्र्यंबकजी व शास्त्री यांची चांगलीच मैत्री जमली होती. किंबहुना शास्त्र्यास खासगी रीतीनें वश करून घेऊन, व त्यास पेशवाईचा कारभार देण्याचें आमिषहि दाखवून, हिशे-बाच्या रुजवातींत शास्त्र्यानें गायकवाडाशीं बेमानी करून पेशव्यांचा फायदा

करून द्यावा अशा खटपटी सुरू होत्या. बाजीरावसाहेबांची मेहुणी शास्त्र्यास द्यावी व हें लग्न लवकरच नाशकास व्हावें असेंहि ठरलें होतें. शास्त्र्याची ही एकंदर वर्तणूक स्वतः अल्फिष्टनास आवडली नाहीं; व गायकवाडांचा वकील म्हणून येऊन पुढें पेशव्यांचा कारभारी होणें हें सर्वस्वीं अप्रशस्त आहे असें साहेबाला शास्त्र्यास निक्षून सांगावें लागलें. शेवटीं शास्त्र्यानें लग्न करण्याचें नाकारलें. याहून त्र्यंबकजी व शास्त्री यांच्या दरम्यान वैर उत्पन्न होण्यास दुसरें कांहींच समर्पक कारण दाखविण्यांत आलेलें नाहीं. उलट गोविंदराव बंडोजी वगैरे शास्त्र्याचे शत्रु पुण्यांत आले, पुण्याहून पंढरपुरास गेले आणि शास्त्र्याला मारण्याच्या कटाची आवाई असल्यामुळें शास्त्र्याच्या संरक्षणार्थ पेशव्यांनीं पहारे वगैरे अधिक दिले होते ही गोष्ट महशूर होती. अल्फिष्टनसाहेबाच्या मतें खुनाच्या कटाची ही बातमी त्र्यंबकजीनें मुद्दाम उठविली असून पेशव्यांचा तिच्यावर विश्वास नसतांहि ते ती उगीच वरपांगी खरी मानल्याचें दाखवीत. पण याला फारसा पुरावा नाहीं.

शास्त्र्याचा पक्षपाती व पाठीराखा बापू मैराळ यानें खुनानंतर ताबडतोब अल्फिष्टनसाहेबाकडे जी हकीकत लिहून पाठविली तींत पुढील मजकूर आहेः "खुनाचे दुसरे दिवशीं शास्त्री याचे कारकून त्र्यंबकजीकडे जाऊन म्हणाले, "आपण शास्त्री यांचे स्नेही व पेशव्यांचे कारभारी, तेव्हां आपण खुनाचा शोध लावण्याची खटपट करावी." तेव्हां त्र्यंबकजी म्हणाला, "मीं तें करतोंच आहें. पण वहीम कोणाचा म्हणून घ्यावा ? सुगावा लागत नाही." कारकून म्हणाले, "शास्त्री यांचे शत्रु कोण आहेत हे आपणास माहीतच आहे. ते कर्नाटकचे लोक होते असें वाटतें." त्र्यंबकजी म्हणाला "होणार टळत नसतें. तो परभू सीताराम एक आहे; गायकवाडापैकीं कान्होजी गायकवाड तुम्हीं कर्नाटकांत ठेवला आहे. पण अमक्याचा म्हणून वहीम कसा घ्यावा ? तथापि मी शक्य ती खटपट करितों." बापू मैराळ याची ही हकीकत खासगी रीतीनें रेसिडेन्सीनें अल्फिष्टनसाहेबाकडे मुद्दाम लिहून पाठविलेली आहे; तथापि तींत लिहिणाराने त्र्यंबकजीनें हा खून करविला असें कोठेंहि ध्वनित केलेलें नाहीं. बडोद्याकडील बंडोजी व भगवंतराव या नांवाच्या इसमांवर शास्त्रीपक्षाचा वहिम असून हीं माणसें कैद केलीं गेलीं नाहींत; शिवाय साहेबाच्या मतें खुद्द पंढरपुरास या खुनाची चौकशी व्हावी तशी झाली नाहीं म्हणून त्र्यंबकजीचेंच अंग या खुनांत असावें असें त्याच्या मनानें घेतलें; व पुढील सर्व कारवाईची उभारणी या पायावर झाली. बखरकार लिहितो, "जळचर याणें प्रभूवर निमित्य घेतलें कीं, शास्त्री यासी दगा आपलेकडील माणसांनीं केला. त्यास आमचे स्वाधीन तीं माणसें करावीं. तेव्हां बहुत संकटेंकरून त्र्यंबकजी डेंगळा यास स्वाधीन केलें." गंगाधरशास्त्री याचे खुनासंबंधाची जी दुसरी बाजू म्हणून वर दर्शविली ती खरी आहे असें मानल्यास त्र्यंबकजीला इंग्रजांचे

स्वाधीन करण्यास बाजीरावास संकट कां वाटावें याची कल्पना करितां येते. त्र्यंबकजी इंग्रजांचा द्वेष करी हें अल्पिष्टनसाहेबास मनांतून जाचत होतें. पण केवळ या सबबीवर त्र्यंबकजीला आपल्या स्वाधीन करा असे बाजीराव यास त्याला म्हणतां आलें नसतें, व बाजीरावानेंहि त्यास स्वाधीन करण्याचें सरळ नाकारलें असतें. पण खुनाचा आरोप हा केव्हांहि राजकीय प्रतिपक्षावर आग पाखडण्यास एक उत्तम साधन असतें, आणि कर्मधर्मसंयोगानें आयता खून झाला म्हणजे प्रतिपक्षाविरुद्ध त्याचा फायदा करून घेण्यास शहाणे मुत्सद्दी कधींहि सोडीत नाहींत हा सर्व देशांतील व सर्व काळांतील प्रसिद्ध अनुभव आहे. त्याचप्रमाणें याहि बाबतींत घडलें असावें असें वाटतें. कारण, शास्त्री याच्या जवळच्या माणसांनीं त्र्यंबकजीवर वहीम घेतल्याचा पुरावा मिळत नाहीं. हा वहीम अल्पिष्टनसाहेबाचा; आणि त्यास अनुसरूनच इंग्रजांनीं बाजीरावास कात्रींत धरलें.

पुण्याच्या लोकांच्या मताप्रमाणेंहि बाजीरावाचा भरंवसा त्र्यंबकजीवर फार होता. त्याला बाजीरावानें इंग्रजांच्या स्वाधीन मोठ्या कष्टानें केला; व पुढें जेव्हां इंग्रजांच्या कैदेंतून पळून जाण्याचें अचाट कृत्य त्यानें केलें तेव्हां तर, हा पराक्रमी पुरुष आपली इंग्रजांच्या हातून खास सुटका करील असें बाजीरावास वाटूं लागून त्यानें त्र्यंबकजीस गुप्त मदत करण्यास व पुरंदर सिंहगड रायगड वगैरे किल्ल्यावर लढाऊ सामान भरून ठेवण्यास सुरुवात केली! अर्थात् ही तयारी पाहून इंग्रजांना आधींच असलेला संशय दुणावला. त्र्यंबकजी श्रीमंतांना फुलगांवीं गुप्तपणें भेटतो, व पुण्याच्या आसपास पेंढार म्हणून ज्या स्वारांच्या टोळ्या फिरतात त्या वास्तविक त्र्यंबकजीच्या पदरच्या स्वारांच्या टोळ्या आहेत असें इंग्रज लोकांत बोलूं लागले. "पेंढाऱ्यांविषयीं श्रीमंतांची नाखुषी नाहीं" असा इंग्रजांचा आरोप व लोकांचाहि विश्वास होता. बाजीरावाचा आश्रय असल्यामुळें त्र्यंबकजी आला गेला तरी लोकहि वर्दी देत नाहींत, त्याच्या हालचाली छपवितात, अर्थात् बाजीरावावर शस्त्र उगारल्याखेरीज त्र्यंबकजी हातीं लागणें शक्य नाहीं असें इंग्रजांस वाटलें. सन १८१७ च्या मे महिन्याचे सुमारास अल्पिष्टनानें जनरल स्मिथसाहेबास पुण्यास आणविले व बाजीरावास चिट्टी पाठविली कीं, "एक महिन्याच्या आंत त्र्यंबकजी स्वाधीन करा, व त्याच्या जामिनकीकरितां रायगड सिंहगड व पुरंदर हे किल्ले आमच्या स्वाधीन ताबडतोब करा; नाहीं तर फौजेची तयारी होईल." बाजीराव अगोदर बुचकळ्यांत पडला होताच, त्यांत पदरच्या माणसांनीं त्याला अधिकच बुचकळ्यांत पाडलें. टोलवाटोलवी कालहरण या शस्त्रांवर बाजीरावाची मुख्य भिस्त होती; व त्याच्या पदरचे कारकून प्रभाकरपंत जोशी व बापू कवडीकर यांनीं अल्पिष्टनसाहेबाकडे जाऊन येऊन "साहेबानें दोन दिवसांची मुदत विचाराकरितां दिली आहे" असें बाजीरावास गैरसमजानें किंवा लबाडीनें म्हणा सांगितलें खरें. इकडे अल्पिष्टनानें ता. ७ मेच्या

पहाटेपर्यंत बाजीरावाच्या उत्तराची वाट पाहिली व ता. ८ रोजीं उजाडतां पुणें शहराबाहेर दोन मैलांवर चौफेर सैन्याचा वेढा देऊन नाकेबंदी केली. तेव्हां बाजीरावास कांहीं तरी निकाल करणें भाग पडलें, व त्र्यंबकजीला धरून देण्याबद्दल जाहीरनामे काढून तीनहि किल्ले स्वाधीन केल्याच्या चिठ्ठ्या त्यानें इंग्रजांकडे पाठविल्या. तेव्हां स्मिथसाहेबानें वेढा उठविला आणि अल्पिष्टन संगमावर आपल्या ठिकाणीं परत गेला.

हें सर्व झालें तरी मनांतून बाजीरावास समाधान नव्हतें. पुण्यांतून बाहेर पडावें असें त्याला वाटे व वाड्याजवळ फौजा नेहमीं तयार ठेवलेल्या असत. बदसल्लागार सांगत कीं, शिंदे होळकर भोसले अमीरखान वगैरेंच्या साहाय्यानें सरकारी फौज इंग्रजांस हुसकून लावूं शकेल, व हें भोळ्या बाजीरावास खरें वाटे. पण पर्जन्यकाळ जवळ आल्यामुळें परमुलखांतल्या फौजा येऊन मिळणार कशा ? याकरितां तूर्त बाहेरून तह करावा व आंतून फौज जमविण्याचे प्रयत्न चालू ठेवावे, असा बाजीरावानें विचार केला. मोर दीक्षिताच्या विद्यमानें तह ठरला. त्यांत पूर्वीं वसई व नंतर पुणें येथें झालेला तह कायम करण्यांत येऊन शिवाय असेंहि ठरलें कीं, सरदार व दौलतदार यांजकडील अकबरनवीस वकील कारकून वगैरे कोणीहि बाजीरावानें आपले दरबारीं ठेवूं नये, सवालजबाब करणें तो इंग्रजी वकिलाचे मार्फतीनें करावा, इंग्रजांशीं स्नेहानें वागणाऱ्या करवीरकर सावंतवाडीकर वगैरेंवर बाजीरावानें कांहीं दावा सांगूं नये, शिंदे होळकर वगैरे सरदारांचा जो मुलुख नर्मदा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या दरम्यान असेल त्यावर बाजीरावानें हक्क सांगूं नये, बाजीरावानें इंग्रजांचे पांच हजार स्वार तीन हजार पायदळ तोफखाना व सामान यांचा खर्च चालवून तें नेहमीं आपलेपाशीं ठेवावें, आणि खर्चाकरितां तोडून दिलेल्या ३४ लक्षांच्या मुलुखावर व त्यांतील किल्ल्यांवर पेशवेसरकारचा कांहीं हक्क चालूं नये, अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या रेवणीच्या बाहेरची चौफेर चार हजार हात जमीन पेशव्यांनीं इंग्रजांस कायमची द्यावी, इंग्रजी लष्कराच्या छावणीलगतचीं कुरणें कहीकरितां लावून द्यावीं, तैनाती फौजेशिवाय इंग्रजांनीं वाटेल तितकी फौज पेशव्यांच्या राज्यांत आपल्या खर्चानें ठेवावी, त्यास हरकत होऊं नये. उत्तरहिंदुस्थानांत असलेल्या मुलुखांतील पेशव्यांचा 'दावा व हुकमत' त्यांनीं इंग्रजांच्या स्वाधीन करावी. तसेंच तहाच्या भरंवशाकरितां त्र्यंबकजी डेंगळ्याचीं मुलेंमाणसें इंग्रजांच्या स्वाधीन करावीं.

वरील तहानें बाजीरावाचे हातपाय पुरे बांधले गेले. तथापि ते सोडवून घेण्याची त्याची इच्छा नष्ट झाली नव्हती. बाजीराव कोणाच्या जोरावर इंग्रजांशीं लढणार होता कोणास ठाऊक ! पण लढण्याचा त्याचा इरादा होता यांत शंका नाहीं. वरील तह ठरल्यावर पुरंदर सिंहगड रायगड हे किल्ले बाजीरावास परत मिळाले. तेव्हां त्यानें आपलें जवाहीर पैकाअडका व चीजवस्त सिंहगडावर आणि आपली

थोरली स्त्री व घरचे देव वगैरे रायगडावर पाठविले, आणि स्वतः स्वारी प्रथम पंढरपुरास व नंतर आधिक श्रावणमासाचे निमित्तानें माहुलीस जाऊन राहिली. तेथूनच पुढील युद्धाची मसलत व जमवाजमव सुरू झाली.

इकडे पेंढाऱ्यांची धामधूम सुरूच होती; तिचा बंदोबस्त करण्याकरितां म्हणून जनरल मालकम हैदराबादेहून पुण्यास १८१७च्या आगष्ट महिन्यांत आला. पेशवे पुण्यास येत नाहीत असें पाहून तो स्वतः जाबसाल करण्याकरितां माहुलीस गेला; व पेंढाऱ्यांचे बंदोबस्तास इंग्रजी फौज जात आहे तिच्या मदतीस तुमचीहि फौज द्या, अशी त्यानें मागणी केली. बाजीरावास फौज जमवावयाची होती. तिला हें आयतेंच एक कारण मिळालें व त्याचा फायदा घेऊन तो उघड-पणें फौज ठेवूं लागला. या नव्या राजकारणांत सातारकर महाराज सामील व्हावे अशी बाजीरावाची इच्छा होती. कारण, त्यांचें नांव सामील असल्यानें सर्व सरदार लोकांची जशी मदत होईल तशी नुसत्या बाजीरावाच्या नांवानें युद्ध सुरू झाल्यास होणें शक्य नव्हतें. सातारच्या दरबारीं याविषयीं दुमत होतें. तथापि अखेर बाजीरावाची मसलत सिद्धीस जाऊन महाराजांचे कबिले वांसोटा किल्ल्या-वर रहावे व महाराजांनीं बाजीरावाच्या समागमें रहावें असा बेत ठरला. भाद्र-पदमासीं पेशवे पुण्यास परत आले, व त्यांनीं आपले दोन हजार स्वार विंचुर-करांबरोबर स्मिथसाहेबाच्या मदतीस देऊन उत्तरहिंदुस्थानाकडे रवाना केले. जवळचे इतके स्वार दूर जाणार खरे, पण त्याबरोबर इंग्रजी सैन्यहि दूर जाणार होतें, शिवाय तह पाळण्यास बाजीराव मनापासून तयार होता असेंहि दिसून येणार होतें. बाहेरून मोर दीक्षित व फोर्डसाहेब यांच्या मार्फत इंग्रजांशीं सफाईचीं बोलणीं चालत; पण आंतून बापू गोखल्याच्या विद्यमानें बिघाड करण्याची तयारी सुरू होती. सर्व सरदारांस 'समतांत घेण्याची' खटपट सुरू झाली. एक कोट रुपये खर्चून लष्करी सरंजाम सिद्ध करण्याचें ठरलें. धुळपांच्या विद्यमानें आरमाराच्या डागडुजीच्या कामास सुरुवात झाली. किल्ल्यावर गल्ल्याची व शिबंदीची भरती होऊं लागली. पेशवाईंतील कित्येक मुत्सद्द्यांना इंग्रजांशीं या वेळीं बिघाड करणें पसंत नव्हतें. स्वपक्षाचें बलाबल त्यांना बाजीरावापेक्षां अधिक समजत असावें. कसें-हि असो; या वेळीं बाजीरावाला बुद्धि फारशी चांगली आठवलेली नाहीं असें त्यांना मनोदेवता सांगूं लागली. बाजीरावाचे खासगी अनाचार जोरानें सुरू होते. "माहु-लीच्या वाड्यांत एका आवडत्या स्त्रीस पुरुषाचा पोषाख व जवाहीर घालून गादी-वर बसवून स्वतः खिजमतगार होऊन तिच्यावर चवरी वारण्याचा आंबटशोकी खेळ श्रीमंत खेळले," अशी वदंता पुण्यांत आली होती! तेव्हां "श्रीमंतांचें दुर्दैव उभें राहिलें यामुळें जे आचार कोणी केले नसतील तसे करूं लागले" असें लोक सहजच बोलूं लागले. इंग्रजांशीं निर्वाणीचा सामना करून राज्य गमविण्याचा प्रसंग, अशा वेळीं केवळ एका बापू गोखल्याचे हिंमतीवर भिस्त टाकून श्रीमंत

नसले! पण असल्या महत्प्रसंगाला अवश्य असणारा उद्योग आवेश आणि गांभीर्य हीं त्याच्या अंगीं नव्हतीं हें लोकांस उघड दिसत होतें.

इंग्रजांशीं बिघाड करण्याच्या कामीं शिंदे आपणास मदत करतील असें पेशव्यास वाटत होतें; पण तो भ्रम होता. शिंदे एक तर तहानें पूर्वीच बांधले गेले होते व बिघाड झाल्यास पहिलाच तडाका त्यांच्यावर बसण्याचा संभव होता. शिवाय पंधरा वर्षांपूर्वीं शिंदे पुण्यास घालमेल करून जे पुण्याहून उत्तरहिंदुस्थानांत निघून गेले तेव्हांपासून ते पेशव्याशीं तुटूनच वागत होते. बाजीरावाचें व शिंद्याचें प्रेम राहण्याला कांहींच कारण नव्हतें; व सर्व मराठ्यांनीं मिळून इंग्रजांस जेर करण्याची कल्पना १८१२ सालीं जी जिरली ती कायमचीच जिरली. बाजीराव उचल करणार असें पाहून पेंढाऱ्यांच्या पारिपत्याच्या निमित्तानें इंग्रजांनीं शिंद्याशीं तारीख ५ नोवेंबर सन १८१७ रोजी एक नवीन बारा कलमी तह करून घेतला. होळकर व भोसले यांच्याकडे वळणें बांधण्यांत आलीं; पण त्यांचा तादृश उपयोग झाला नाहीं. इंग्रजांच्या फौजेंत फितुरी करण्याचाहि प्रयत्न झाला असावा असें दिसतें. एक बखरकार लिहितो 'विनायक श्रौती वामनभट कर्वे व शंकराचार्य स्वामी (?) असे इंग्रजी पलटणांत फितूर करावयासी मसलत श्रीमंतास देऊन त्यांजपासून ऐवज घेऊन फितूर करावयास गेले.' पण या वेळीं फितुरीच्या सबबीवर बाजीरावापासून किती लोकांनीं किती पैसे उपटले असतील कोणास ठाऊक! सोंडूरकर यशवंतराव घोरपडे यानें या मसलतीकरितां पन्नास हजार रुपये घेतले व मसलत गुप्त ठेवण्याची शपथ घेतली; पण आंतून तो सर्व बातमी अल्फिष्टनसाहेबास देत असे, असें ग्रँट डफनें लिहून ठेवलें आहे. आपल्या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ अल्फिष्टनसाहेबास मेजवानीस बोलावून त्याचा खून करावा किंवा त्र्यंबकजीच्या पदरच्या रामोश्यांकडून परस्पर एखाद्या रात्रीं बेटावर हें कृत्य करवावें असा बाजीरावाचा बेत होता, पण बापू गोखले यानें या आसुरी कृत्यास विरोध केला म्हणून तें घडून आलें नाहीं, असाहि एक प्रवाद आहे. बाजीरावाचा इंग्रजांच्या फौजेंत फितूर करण्याचा प्रयत्न होता; पण इकडे त्याच्या स्वतःच्या पदरच्या लोकांत किती फितूर पसरला होता याची मात्र त्याला कल्पना नव्हती! पेशव्याच्या वाड्यांतली गुप्त म्हणून केलेली मसलत खडान्खडा बेटावर नित्य जात असे. ज्यांनीं बोलूनचालून उघडपणें इंग्रजांची नोकरी पतकरली होती असे बाळाजीपंत नातूसारखे लोक तर बाजीरावाला विरुद्ध होतेच; पण बाजीरावावर नाखुष असणारे किंवा लाचामुळें वश झालेले इतर कित्येक लोक, पेशव्याची नोकरी करून त्याचा पगार खात असतां, आंतून इंग्रजांस सामील होते. लोक आपल्यावर नाराज आहेत हें बाजीरावास माहीत असल्यामुळें पूर्वीं जप्त केलेल्या कित्येक जहागिरी त्यानें या वेळीं सोडल्या; व सर्व अखत्यारी बापू गोखले यास लेखी देऊन आपल्यावर बेभरंवसा करणाऱ्या

सरदार लोकांना इमानाचें अप्रत्यक्ष आश्वासन दिलें. परंतु पटवर्धनादि वजनदार सरदारांचा रोष त्याला केव्हांहि काढून टाकतां आला नाहीं. उलट बाजीरावानें जप्त केलेल्या जहागिरी ज्यांच्या त्यास परत देण्याचा वेळोवेळीं आग्रह धरून अल्पिष्टनसाहेबानें मात्र पटवर्धनादि बरेच सरदार यापूर्वींच आपले स्नेहांकित व ऋणी करून ठेवले होते.

बाजरिाव व अल्पिष्टनसाहेब यांच्या भेटी वारंवार होत असत, व हे दोघेहि गोड बोलणारे असल्यामुळें उभयपक्षीं सफाईचीं व भरंवशाचीं बोलणीं कशीं होत असतील याची कोणासहि कल्पना करितां येते. उभयतांची शेवटची मुलाखत तारीख १४ आक्टोबर १८१७ रोजीं झाली व तींत बाजीरावानें दसरा होतांच पेंढाऱ्यांवरील मोहिमेंत इंग्रजी सैन्यास मदत करण्याकरितां आपलें सैन्य पाठवितों असें कबूल केलें. दसऱ्याचे दिवशीं बाजीराव व अल्पिष्टनसाहेब नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें शिलंगणास जाऊन फौजेची सलामी घेण्यास एकत्र उभे राहिले! पण नारोपंत आपटे याच्या स्वारांनीं थोडीशी गुर्मी दाखविली व अखेर उभयतां खाशांची व्हावी तशी रीतसर सलामी न होतां बाजीराव परस्पर निघून शहरांत आला म्हणतात. येथून बिघाड होण्यास सर्रास सुरुवात झाली. तारीख २५ आक्टोबरापासून बाहेरून चोहोंकडून स्वार शिपाई पुण्यांत गोळा होऊं लागले. इंग्रजी छावणीच्या आसपास पेशव्यांच्या फौजेच्या तुकड्या तळ देऊन राहूं लागल्या. तेव्हां बेटावरील इंग्रजांनीं आपल्या मडमा वगैरे दापोडीस पाठविल्या व मुंबईहून गोऱ्या पलटणीस येण्यास निकड केली, त्याप्रमाणें ती आल्यावर तिचा मुक्काम गारपिरावर न करवितां लांब खडकीवर करविला. आश्विन वद्य ८ रोजीं विश्रामसिंग नाईक यानें गणेशखिंडीनजीक दिवसा ले. शॉ नामक गोऱ्या अंमलदारास भाल्यानें भोंसकलें. गारपिरावरची छावणी मोडून खडकीस इंग्रजी फौज जातांच मराठी फौजेनें गोट लुटला. आधीं आगळीक दुसऱ्याकडून झाली असें ठरण्याकरितां उभयपक्षीं बरेच प्रयत्न झाले. पण अखेर तारीख ५ रोजीं लढाईस तोंड लागलें. बाजीराव निघून पर्वतकिडे गेला व अल्पिष्टन यांनींहि संगमावरील वकिलातीच्या इमारतीचें रक्षण होणें अशक्य असें समजून सर्व माणसें काढून खडकीस नेलीं. शहरांत सर्वत्र हालचाल सुरू झाली. आणि चतुःशृंगीच्या डोंगरापासून भांबुर्ड्यापर्यंत घोड्यांच्या टापा व तोफांच्या रणगाड्यांचा करकर आवाज याशिवाय कांहीं ऐकूं येईनासें झालें! पहिल्या दिवसाच्या हल्ल्यांत पेशव्यांच्या घोडेस्वारांची सरशी झाली. परंतु पायदळाची कुमक वेळेवर न झाल्यानें अखेर त्यांचा मोड झाला. नंतर बापू गोखले यानें स्वतः फेरहल्ला केला; पण त्यासहि माघारें परतावें लागलें. दुसरे दिवशीं मराठी सैन्याची फळी फुटून बराच नाश झाला व खडकीची लढाई इंग्रजांनीं जिंकली. नारोपंत आपटे माधवराव रास्ते आबा पुरंदरे पटवर्धन यांजकडील कांहीं सरदार वगैरे बापू गोखल्याच्या मदतीस होते.

पण इंग्रजांकडील तोफांचा मारा भारी होऊन मराठी फौजेस निरुपायानें मागें हटावें लागलें. पेशव्याकडील मोर दीक्षित वगैरे कांहीं मातबर माणसें पडलीं. पेशव्याच्या लोकांनीं संगमावरील बंगला जाळला व लूटहि केली; पणमुख्य लढाईत ते हरल्यानें व घोडीं वगैरेची फार ग्वराबी झाल्यानें अधिक नुकसान त्यांचेंच झालें. बाजीराव २००० स्वारांनिशीं पर्वतीस होता. तेथील देवळाच्या गच्चीवरून त्यानें ग्वडकीची लढाई पाहिली; पण लढाई संपण्याचे पूर्वीं रंग सुमार दिसूं लागतांच त्यानें स्वारांनिशीं सासवडाकडे पळ काढला. लढाईचे आधीं पर्वतीकडे जाण्याकरितां शुक्रवारचे वाड्यांतून तो निघाला तेव्हांच त्याच्या जरीपटक्याची काठी मोडली होती! अखेर या मोडक्या काठीनें आपला गुण दाखविला. बाजीरावानें शुक्रवारच्या वाड्यांतून एकदां जो पाय काढला तो शेवटचाच ठरला. त्याला पुणें फिरून दृष्टीस पडलें नाहीं!

खडकीच्या लढाईंत इग्रजी फौजेची सरशी झाली तरी ती ग्वडकीच्या खडकीसच दबा धरून होती. अल्फिष्टनसाहेब हा जनरल स्मिथसाहेबाची वाट पहात होता. विघाडाचा रंग दिसतांच उभयतांनीं असा संकेत ठरविला होता कीं, ज्या दिवशीं पुण्याकडची डांक चुकेल, येणार नाहीं, त्या दिवशीं पुण्यास लढाई सुरू झाली असें समजून स्मिथसाहेबानें घोडनदीहून आपली फौज घेऊन ताबडतोब पुण्यावर यावें. तारीख ५ नवंबरची डांक चुकतांच स्मिथसाहेब ठरल्याप्रमाणें फौज घेऊन निघाला. वाटेंत त्याला मराठे स्वारांच्या टोळ्यांनीं बराच त्रास दिला. पण तारीख १३ रोजीं तो पुण्यास येऊन पोंचला. ता. १५।१६ रोजी त्याच्या सैन्याची व मराठे सैन्याची घोरपडीचे बाजूस लढाई झाली. तारीख १६ रोजीं रात्रीं पेशव्यांचें उरलेलें सैन्य मागें हटलें व त्यानें बापू गोखले वगैरे सरदारांसह सासवडची वाट धरली. तारीख १७ रोजीं अल्फिष्टन व स्मिथ हे उभयतां बरोबर बाळाजीपंत नातुप्रभृति लोक घेऊन पुणें शहरांत शिरले व त्याच दिवशीं (सोमवार कार्तिक शुद्ध ९) तिसरे प्रहरीं शनवारचे वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण फडकूं लागून जणुं काय तें मराठेशाहीची इतिश्री झाल्याचें जाहीर करूं लागलें!

बाजीराव पळून गेल्यावर मागें पुणें मोकळें पडलें! खासा धनी आणि त्याजबरोबरचे सर्व मुख्य सरदार हे देशोधडीस लागल्यावर पुण्याचा बचाव कोण करणार? बाजीराव पुण्याच्या लोकांना प्रिय असता तर त्याच्याकरितां, निदान त्याचें नांव घेऊन पुणें लढविण्याकरितां, मागें लोकांनीं कांहीं प्रयत्न केला असता. पण बाजीरावानें आपलें स्वतःचें बलाबल पाहिलें कधीं? त्यानें कोणास तरी खुष ठेवलें होतें काय? पदरीं सैन्य व बाजारबुणगें पुष्कळ होतें, व बापू गोखल्यासारखा शूर शिपाईहि होता. पण सर्व सैन्य बिनकवाइती! शिस्त नाहीं, सामान नाहीं, हुकमत नाहीं, धोरण नाहीं, लोकांचें पाठबळ नाहीं; फक्त कावेबाजी व कज्जेदलाली मात्र भरपूर होती! असो; खडकीची लढाई संपण्यापूर्वींच बाजीरावानें

पळ काढण्यास सुरुवात केली होती; व ही लढाई संपल्यावर पुरंदरे गोखले वगैरे सरदार त्यास जाऊन मिळाले. त्यांना बाजीरावाचा नक्की पत्ताहि प्रथम कळेना इतका बाजीराव झुकांडीबहाद्दर! शेवटीं त्याचा शोध काढीत काढीत सरदारांनीं त्यास सासवडास गांठलें. तेथें सर्व जमून प्रथम जेजूरीस व नंतर माहुलीस गेले, नंतर सहा महिनेपर्यंत बाजीराव पुढें व इंग्रजी सैन्य मागें असा पळ चालू होता. मागें पुण्यास काय वर्तमान घडलें, हें बखरकाराच्या तुटक पण ओजस्वी अशा भाषेंतच पुढें देतों.

शके १७३९च्या अश्विन वद्य ११ पासून पौष अखेरपर्यंत पुण्यास नुसती धामधूम चालू होती. बाजीराव पळून गेल्यावर शहरची नाकेबंदी झाली. पण नाकेबंदी केल्यानें लोकांचें संरक्षण होतेंच असें नाहीं. पेशव्यांच्या कित्येक वाड्यांवर देवडीवरील पहारेकऱ्यांशिवाय दुसरें कोणीहि उरलें नाहीं. बाळाजीपंत नातूनें या पहारेवाल्यांसहि काढून लाविलें व सांगितलें कीं, "तुमचा धनी परत आल्यावर तुम्ही या, तोंपर्यंत येथें काम नाहीं." तेव्हां ते लोक आपले सामानसुमान व हत्यारें घेऊन घरोघर निघून गेले. त्यांतूनहि कित्येक मुंडी देऊन राहिले त्यांजकडे वाड्यांच्या बंदोबस्ताचें काम सांगण्यांत आलें. पुण्यास रोज अवशीं तोफ होऊन नाकेबंदी करण्याची चाल असे. पहिल्या दिवशीं नेहमींप्रमाणें तोफ सोडण्याचा हुकूम झाला. पण गोलंदाजाजवळ दारू नाहीं व दारू ठासावयास गज नाहीं अशी स्थिति आढळली! पण दुसरे दिवसापासून दारूची व्यवस्था होऊन तोफ सोडण्याचा प्रघात सुरू झाला. मात्र कत्तलच्या रात्रीं एक दिवस तोफ सोडण्यांत न येतां खेळे यांस डोले काढून शहरांत खेळण्यास व मिरविण्यास मोकळीक देण्यांत आली. "साहेब यानें आपले लोकांस ताकीद करविली कीं, आपले माणसांनीं त्याशीं बोलूं नये, जशी चाल आहे त्याप्रमाणें करावें." पूर्वी बेटावर लूट होऊन चीजवस्त लुटली गेली होती ती ज्यानें त्यानें परत आणून द्यावी अशी दवंडी पिटली गेली; तेव्हां जकाते यांच्या हवेलीजवळ लुटींत नेलेल्या व परत आणून दिलेल्या मालाच्या राशी पडल्या! राज्यक्रांतीच्या वेळीं चोरट्यांना फावतच असते. लोकांनीं स्वस्थ रहावें, दंगाधोपा करूं नये, व्यापारउदीम चालवावा, नवीन करपट्टी वगैरे कांहीं बसविली जाणार नाहीं, अशा अर्थाचा जाहीरनामा साहेबानें कोतवालचावडीच्या झेंड्याला बांधला. पण व्यापारउदीम कोणाला सुचणार? आहे तें राखलें कसें जातें याचीच ज्याला त्याला फिकीर पडलेली! पुण्यास दरोडे पडूं लागले. कोणी बाहेर एकटादुकटा पडला तर त्याला कोणीहि लुबाडून घ्यावें असें झालें! गुन्हेगारांना जरब बसावी म्हणून मुद्देमालासह पकडलेल्या कांहीं चोरट्यांना फांशीहि देण्यांत आलें! पण त्यानें काम भागलें नाहीं. तेव्हां सर्व लोक मिळून अल्पिष्टनसाहेबाकडे "कोणी साखर कोणी बदाम अशी नजर घेऊन गेले." हरेश्वरभाई पुढारी होता. तेव्हां साहेबांनीं सर्वांस सांगितलें कीं, "खुशी करून

राहावें, तुमंचे धनी लवकर येतील, आम्ही तुमचे धन्यास आणावयास जातों." हरेश्वरभाईस व बाळाजीपंत नातूस नवीन लोक नोकरीस ठेवून शहरचा बंदोबस्त करावयास सांगण्यांत आला. साहेबानें तरी चोरट्यांना अशा वेळीं कोठवर पुरें पडावें ? अर्थात् बखरकारानें खालीं वर्णन केल्याप्रमाणें प्रकारहि होत." साहेब याजकडे सांगावयास गेले तेव्हां त्यानें उत्तर केलें, उसकू ल्याव हम फांशी देयेगा." पण चोर आधीं पकडला जाणार आणि मग फांशी जाणार! व्यापारी म्हणाले, " साहेब वो कसे सांपडेगे ? " तेव्हां साहेब म्हणाला " तो हम क्या करे ? चोर उपर हम जाते नही!" हें उत्तर ऐकून व्यापारी रडत माघारे आले व खाजगी पगारी पहारेवाले ठेवून आपापला बंदोबस्त करूं लागले.

अलफिष्टनसाहेब घेट सोडून गारपिरावर छावणी देऊन राहिला होता व तेथून त्याचा कारभार चाले. त्याच्याहि छावणीवर दगड येत व शेंपांचशें रामोशी जमून अडप झडप मिळेल ती लूट नेत, यामुळें रात्रभर घस्त ठेवावी लागे. शेवटीं अर्जुना नाईक रामोशी यानें शहरावर दरोडा न पडूं देण्याची हमी घेतली तेव्हां त्यास पागोटें बांधण्यांत आलें !

कार्तिक वद्य ३ पासून पुण्यास बाजीरावासंबंधानें दिवसांतून दहा बातम्या पसरण्यास सुरुवात झाली. अर्थात या बातम्यांना आगापिछा कांहीं नसे; व बातम्याहि इतक्या परस्परविरुद्ध असत कीं, एकीचा मेळ दुसरीशीं घालणें अशक्य असे. बातम्या उठविणारे व ऐकून विश्वास ठेवणारे दोघेहि बहाद्दर असल्यामुळें लोकांनीं काय बोलावें याला ताळतंत्र राहिला नाहीं. बाजीराव जिंको किंवा हरो पण पुण्यास परत येणार एवढा मात्र पुण्याच्या लोकांना दृढ भरंवसा वाटत असे. बाजीराव उत्तरहिंदुस्थानांत जाऊन पोंचल्यास त्याला शिंदेहोळकरांची मदत खास मिळणार याविषयीं लोकांस शंका वाटत नव्हती. 'फिरंगी यांची जेरी व श्रीमंताची जबरी अखेर होणार अशी लोकांना पोटांतून आशा होती; पण अखेर ती व्यर्थ ठरली. दिवसभर कानोसा घेत, चोरून बातम्या सांगाव्या व ऐकाव्या, आणि अखेर रात्रीं नाकेबंदीची तोफ ऐकून निराशा होऊन निजावें असा क्रम कित्येक दिवस चालला होता ! पुण्यांत बाहेरून शिंदे होळकर भोसले यांजकडून येणाऱ्या डांके वर नजर ठेवण्यांत आली असून ही डांक इंग्रजांचे स्वाधीन करून ती त्यांनी पाहिल्यावर परत न्यावी असा बंदोबस्त झाला होता. बाजीराव येणार—आला अशा हुली उठून लोकांत वारंवार चलबिचल होई यामुळें इंग्रजांना वारंवार शहरांतून ठिकाठिकाणीं नाकेबंदी करावी लागून शनवारवाड्यावर तोफाहि चढविण्यां आल्या. सरकारी भगवे झेंडे व निशाणें चावड्यांवरून व पेठेंतून शिल्लक होत तींहि काढून व काठ्या उपटून टाकण्यांत आल्या व त्यांच्याजवळ असलेलीं इंग्रजांचीं निशाणें मात्र शिल्लक ठेवण्यांत आलीं. भगवीं निशाणें प्रथम शिल्लक उ देण्याचें कारण काय असावें ? बाजीराव आपण होऊन सुखासमाधानानें ताब

तोव स्वाधीन झाल्यास त्यास फिरून पुण्यास आणून अधिक बंदोबस्तांत कां होईना पण गादीवर ठेवावें असें अल्पिष्टनसाहेबास वाटलें असेल काय?

ता. २२ नोव्हेंबर रोजीं जनरल स्मिथ यानें बाजीरावाच्या पाठलागास सुरुवात केली. पुणें स्थिरस्थावर केल्यावर महाराष्ट्रांतील सर्व सरदारजहागिरदारांस उद्देशून अल्पिष्टनसाहेबानें ता. ११ फेब्रुवारी १८१८ रोजीं जाहीरनामा काढून असें फर्माविलें कीं "कांहीं कारण किंवा जाबसालाची तक्रार नसतां पेशव्यांनीं इंग्रजांशीं बिघाड केला; परंतु त्याकरितां इंग्रज इतरांचें नुकसान करूं इच्छित नाहींत; सर्वांनीं आपापल्या ठिकाणीं स्वस्थ राहावें म्हणजे लढाईपूर्वी होतें तसें सर्वांचें चालविलें जाईल." या जाहीरनाम्यामुळें बाजीरावास कोठेंहि फारसा थारा मिळाला नाहीं. सिंहगड रायगड लढले; सासवडासहि चकमक झाली. इंग्रजांना लहानमोठ्या बऱ्याच गढया लढूनच घ्याव्या लागल्या; पण बाजीरावाकरितां किंवा पेशवाईकरितां कोणीहि सरदार जहागीरदार वगैरेंनीं जमावाची उचल केली नाहीं.

बाजीराव सासवडाहून निघाला तो माहुलीस गेला व तेथें त्यानें वासोट्याहून कबिल्यासुद्धां सातारकर महाराजांस आपल्या लष्करांत आणविण्याची व्यवस्था करून त्यांची वाट न पाहतांच पळ काढण्यास सुरुवात केली. माहुलीहून पंढरपूर, तेथून जुन्नर, तेथून ब्राह्मणवाड्यास आल्यावर थोडा मुक्काम झाला व या ठिकाणीं त्र्यंबकजी डेंगळा पेशव्यांस उघडपणें येऊन मिळाला. त्याच्या रामोशी वगैरे लोकांनीं सभोंवतालच्या डोंगरांतल्या सर्व खिंडी अडवून ठेवल्या होत्या. पंढरपुराहून निघाल्यावर सातारकर महाराज पेशव्यांस येऊन मिळाले. इतक्यांत जनरल स्मिथ संगमनेरपाशीं आला, तेव्हां बाजीराव दक्षिण दिशेनें निघाला; यावरून बाजीराव पुण्यावर चालून येतो अशी बातमी उठली; ती ऐकतांच पुण्याचे बाजूस कर्नल बर नांवाचा सरदार होता, त्यानें घोडनदीहून लष्कर बोलावलें. त्याची व मराठी फौजेची कोरेगांव मुक्कामीं ता. १ जानेवारी सन १८१८ रोजीं मोठीच लढाई झाली. तींत इंग्रजांचा बराच नाश झाला व त्यांच्या फौजेचा मोड होऊन तिला परत घोडनदीकडे जावें लागलें. कोरेगांवच्या लढाईंत गोखले व त्र्यंबकजी यांनीं बरीच मर्दुमकी गाजविली. पण मराठी फौजेला याहून अधिक कांहीं करितां येणें शक्य नव्हतें. कारण, स्मिथसाहेब पाठीवर होताच. बाजीराव भीमानदीपलीकडे दोन मैलांवरील टेंकाडावरून लढाई पाहत होता. सातारकर महाराजहि समागमेंच होते. त्यांना या वेळीं आपल्या अबदागिरीला रजा देऊन ऊन खावें लागलें. कारण, न जाणों, इंग्रज गोलंदाज अबदागिरीचा नेम धरून कदाचित् गोळा मारावयाचे!

कोरेगांवाहून बाजीराव निघाला तो साल्प्याचे घाटानें वर चढून कर्नाटकांत शिरून त्यानें थेट घटप्रभा नदी गांठली. पण मद्रासेकडून जनरल मनरो

येत आहे असें कळल्यावरून तोंड फिरवून कृष्णापार होऊन फिरून साल्प्याचे घाटानें वर चढून सोलापुराकडे वळला. इकडे जनरल स्मिथ यानें ता. १० फेब्रुवारी रोजीं साताऱ्याचा किल्ला घेतला. त्यावर प्रथम इंग्रजांचें व त्यानंतर महाराजांचें निशाण लावण्यांत आलें. कारण, महाराज हे कांहीं दिवस पेशव्यांच्या समागमें असले तरी इंग्रजांचे शत्रु गणले गेले नव्हते. दरम्यान कलकत्त्याहून बाजीरावाची सर्व व्यवस्था करण्याची कुलमुखत्यारी अल्पिष्टनसाहेबाकडे आल्यावरून त्यानें जाहीरनामा काढला कीं, "पेशव्यास फिरून गादीवर बसविण्यांत येणार नाहीं; त्याचें राज्य खालसा केलें जाईल; मात्र सातारकर महाराजांस लहानसा मुलुख स्वतंत्रपणें तोडून दिला जाऊन त्यांचें पद कायम करण्यांत येईल."

सोलापुराहून पंढरपुराकडे येत असतां वाटेंत अष्टीच्या मुक्कामीं जनरल स्मिथ यानें पेशव्यास अवचित गांठलें. बापू गोखल्यानेंहि काय होणार तो सोक्षमोक्ष याच ठिकाणीं होवो अशा निश्चयानें त्यास तोंड दिलें. उभयपक्षीं मातबर लढाई (ता. २० फेब्रुवारी १८१८) होऊन बापू गोखल्यानें शौर्याची शर्थ केली व लढतां लढतां धारातीर्थी देह ठेविला. गोविंदराव घोरपडे वगैरे सरदारहि या लढाईंत पडले. पेशवे व सातारकर महाराज यांचीहि संगत येथेंच सुटली. साताऱ्च्या मुत्सद्द्यांना बाजीराव यानें महाराजांशीं ठेवलेली वागणूक पसंत नव्हती. युद्ध सुरू होण्यापूर्वीं दोनतीन वर्षांपासून इंग्रजांचें त्यांच्याशीं गुप्त खलबत चालूच होतें; तें अष्टीच्या लढाईच्या सुमारास फळास आलें. महाराज धांवपळीला कंटाळून गेले होते; आणि इंग्रजांचा व साताऱ्च्या मुत्सद्द्यांचा प्रेप त्यांच्यापर्यंत पोंचला होता, यामुळें लढाई मोडतांच ते आपली मातोश्री व बंधु यांसह जागच्याजागींच स्वाधीन झाले. स्मिथसाहेबानें त्यांस अल्पिष्टनसाहेबाच्या हवालीं करून बाजीरावाच्या पाठलागास पुनः सुरुवात केली. अष्टीच्या छाप्यांत बाजीरावाची फार धांदल झाली व पालखीमेण्यांत बसून पळण्याचें सोडून त्याला घोड्यावर स्वार होऊन पळावें लागलें! लढाई संपण्यापूर्वींच बाजीराव बापू गोखल्यास सोडून निघाला तो गोदातटाकीं कोपरगांवीं जाऊन थांबला. होळकराकडील रामदीन नांवाचा सरदार बरेच दिवस पेशव्याच्या मदतीस येणार येणार म्हणून वदंता होती तो अखेर कोपरगांवीं येऊन त्यास मिळाला. पटवर्धन सरदारांनीं यापुढें बाजीरावाबरोबर पळत न जातां परत फिरावयाचें असें ठरवून, त्यांनीं येथेंच रजा घेतली; आणि बाजीरावानेंहि कांहीं दक्षिणी व परदेशी (उत्तरहिंदुस्थानी) सैन्यासह उत्तरहिंदुस्थानची वाट धरली. नागपूरकर भोसल्याच्या मदतीची त्यास पूर्वीं बरीच आशा होती. परंतु डिसेंबर महिन्यांत अप्पासाहेब भोसल्याचा पराभव होऊन इंग्रजांनीं सिताबर्डीचा किल्ला घेतला होता; यामुळें नागपूर प्रांताकडे जाऊन कांहीं उपयोग नव्हता. तथापि गणपतराव भोसल्याचे मदतीनें चांद्या- (चंद्रपूर) कडे जाण्याच्या हेतूनें बाजीराव वर्धानदीपर्यंत गेलाहि. पण इंग्रजांचें

सैन्य तेथेंहि सामोरें आल्यामुळें तो वर्धानदीच्या पश्चिमेस पांढरकवड्यास आणि तेथून शेवणीस गेला. त्याचा भाऊ चिमाजी अप्पा देसाई निपाणकर नारोपंत आपटे वगैरे सरदार येथून दक्षिणेकडे परत फिरले व लवकरच जनरल स्मिथ याच्या स्वाधीन झाले. शेवणीहून बाजीराव उत्तरेकडे वळून ता. ५ मे रोजीं तापीपार झाला. येथून पुढें नर्मदा उतरून शिंद्याच्या मुलखांत जाऊन त्याची मदत मिळविण्याचा बाजीरावाचा विचार होता. पण तिकडे जनरल मालकम याची फौज तोंडावर आहे असें समजतांच बाजीराव हताश झाला व अशीरगडाजवळ धोलकोट येथें मुक्काम करून बसला. येथून ता. १६ मे रोजीं त्यानें आपला वकील महू येथील छावणींत जनरल मालकम याजकडे रवाना केला. बाजीराव अगदीं जेर झाला होता, त्याचे बहुतेक आश्रित त्याला सोडून गेले होते, परक्यांकडून त्याला मदत मिळण्याची आतां आशा नव्हती, जवळच्या सैन्यांत अरब पुरभय्ये असे आडदांड शिपाई उरले असून पगार तुंबल्यामुळें ते बंडखोर बनण्याच्या बेतांत आले होते; व शेवटीं शेवटीं तर त्यांनीं त्याला जवळजवळ कैदेंत ठेवलें होतें. त्यामुळें बाजीरावास शरण जाण्याशिवाय मार्ग नव्हता. जनरल मालकम यानें त्यास आपल्या जबाबदारीवर सालिना आठ लक्षांची जहांगीर देण्याचें आणि त्याच्या पक्षाच्या सरदारांना तोशीस लागू न देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां बाजीराव त्याच्या छावणींत जाऊन राहिला. या शर्ती फारच सढळ हाताच्या आहेत असें लॉर्ड हेस्टिंग्ज यास प्रथम वाटलें; परंतु अखेर त्यानें त्या मंजूर केल्या. "मी दक्षिणेस कधींहि परत जाणार नाहीं व मी किंवा माझे वारस पेशवाईच्या गादीवर किंवा मुलखावर हक्क सांगणार नाहींत" अशी त्यानें कबुली दिली होती. त्याप्रमाणें त्यास गंगाकांठीं राहण्याची परवानगी देण्यांत आली; व बऱ्याच चौकशी अंतीं कानपुराजवळ बिठूर ऊर्फ ब्रह्मावर्त हें क्षेत्र बाजीरावानें पसंत केल्यावरून तिकडे त्याची रवानगी करण्यांत आली.

ब्रह्मावर्त येथें बाजीरावास आठ लक्षांची नक्त नेमणूक असून त्याचा लहानसा मुलुख त्याला राज्यादाखल देण्यांत आला होता. हें राज्य सुमारें सहा चौरस मैलांचें होतें. त्याचेजवळ एक स्वतंत्र रेसिडेंट ठेविला होता. या राज्यांत सुमारें दहापंधरा हजार मनुष्य असे. ही बाजीरावाची प्रजा ! बाजीरावास मराठी पदवी महाराज किंवा श्रीमंत अशी असून इंग्रज 'हिज हायनेस' या नांवानें उल्लेखीत. ब्रह्मावर्तास बाजीराव व इंग्रज यांचे संबंध स्नेहभावाचे असत. एके प्रसंगीं बाजीरावानें ६ लक्ष रुपयांची देणगी व एकदां एक हजार स्वार व पायदळ इंग्रजांच्या मदतीस दिलें होतें. ब्रह्मावर्तास बाजीरावाला आपली धर्मकृत्याची हौस पुरविण्यास वाटेल तितका वेळ मिळाला ! तसेंच पुण्याच्या वाड्यांतील त्याचे इतर खेळहि तेथें चालू होते. ब्रह्मावर्तास बाजीरावानें आणखी पांच लग्नें केलीं. त्येथें त्यास दोन मुली झाल्या. पैकीं गेल्या वर्षी निवर्तलेल्या बयाबाईसाहेब

आपटे यांचा जन्म बाजीरावाच्या ७२ व्या वर्षीं झाला. बाजीराव १८५१ सालीं वारला तेव्हां त्याचें वय ७६ वर्षांचें होतें, बाजीरावानें लग्नें जशीं पुष्कळ केलीं तसे दत्तक मुलगेहि पुष्कळ घेतले ! थोरला मुलगा धोंडोपंत ऊर्फ नानासाहेब हा बाजीरावाच्या मृत्यूपर्यंत इंग्रजांशीं अत्यंत स्नेहानें वागत असे. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर त्याची आठ लक्षांची जहागीर इंग्रजांनीं खालसा केली व नानासाहेबास फक्त पोटगी ठेवली. तरी १८५७ पर्यंत नानासाहेबानें इंग्रजांशीं वागण्याचें आपलें धोरण फारसें बदललें नाहीं. कानपूर हें ब्रह्मावर्ताजवळ असल्यानें नानासाहेबाचा मुक्काम कानपुरासच पुष्कळ दिवस असे. तेथें मुलकी आणि लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा आणि नानासाहेबाचा स्नेह दाट जमून तो नेहमीं त्यांना भेटी व मेजवान्या देई आणि करमणुकीकरितां नाच वगैरे करीत असे. १८५७ सालीं देखील आपला भाऊ व पुतण्या यांच्या आग्रहातिशयानें, एवढेंच नव्हे तर, बंडवाल्यांनीं "आमचे पुढारी व्हा नाहीं तर तुम्हांस ठार मारतों" अशी धमकी दिल्यानें तो नाखुषीनें बंडांत सामील झाला. लोकांनीं त्याला बंडांत ओढून नेलें व कानपूर येथील कत्तली वगैरेंचे प्रसंग त्याच्या नांवावर त्याच्या हुकमाविरुद्ध इतरांनीं केले ! ब्रह्मावर्त येथील लोकमताप्रमाणें पाहिलें तर धाडसाचा किंवा शौर्याचाहि आरोप नानासाहेबावर अकारण लादला गेला होता. नानासाहेबाचा अंत शेवटीं कसा झाला हें कोणासच नक्की सांगतां येत नाहीं.

प्रकरण पांचवें

मराठा राजमंडळ व इंग्रज

सातारकर भोसले व इंग्रज

मागील दोन प्रकरणांत शिवाजी संभाजी राजाराम आणि शाहू येथपर्यंत छत्रपति व बाळाजी विश्वनाथापासून दुसऱ्या बाजीरावापर्यंत होऊन गेलेले पेशवे यांचा इंग्रजांशीं जो संबंध आला त्याची हकीकत आम्हीं दिली आहे; व अशा रीतीनें मुख्य कथासूत्र संपतें. तथापि पेशव्यांप्रमाणेंच इतरांचा इंग्रजांशीं संबंध केव्हां कसा आला याचीहि माहिती देणें जरूर आहे. याकरितां सातारा कोल्हापूर नागपूर व सावंतवाडी येथील भोसले (छत्रपति व सरदार) तसेंच शिंदेहोळकरादि मराठेशाहींतील सरदार यांच्या घराण्यांचा स्वतंत्रपणें किंवा पेशव्यांच्या द्वारें इंग्रजांशीं जो संबंध आला त्याचा वृत्तान्त थोडक्यांत खालीं दिला आहे. मराठेशाहीचा इतिहास एकट्या पेशव्यांनीं केलेला नसून उपरिनिर्दिष्ट सर्वांनीं मिळून तो केलेला आहे, हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

सातारच्या भोसले घराण्यास मराठी दौलतींत अर्थातच मुख्य मान होता. या घराण्याचे पहिले पहिले पुरुष शिवाजी संभाजी व राजाराम यांचा इतिहास प्रसिद्धच आहे. त्यांच्या कारकीर्दींत त्यांचा व इंग्रजांचा जो संबंध आला त्याची माहिती पूर्वीं दिलीच आहे. शाहूमहाराजांचा व इंग्रजांचा जो संबंध आला त्यांत इंग्रज हे अर्जदार होते. त्यांना शाहूपासून व्यापारास परवानगी व सवलती हव्या होत्या व शाहूकडे नजराणे देऊन वकील पाठवून त्या मिळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. पण शाहूकडे राजकारणांतली अखत्यारी फारशी नसून कारभाराची सर्व जबाबदारी पेशव्यांकडेच होती. हें इंग्रजांनीं तेव्हांच ताडलें, व राजकारणाचा सर्व संबंध पेशव्यांशीं सुरू केला. शाहूच्या कारकीर्दींत बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव हे पेशवे होऊन जाऊन नानासाहेब पेशव्यांची कारकीर्द जवळजवळ निम्मी झाली होती. शाहूच्या मरणोत्तर सातारकर महाराज केवळ निर्माल्यवत् झाले. अर्थात् यापुढें तर त्यांच्याशीं इंग्रजांस कांहींच कर्तव्य उरलें नाहीं. इंग्रजांचा व त्यांचा संबंध पुढें बाजीरावाच्या कारकीर्दीचे अखेरीस आला. त्याचें कारण, महाराजांचा बंदिवास स्वतः त्यांना व त्यांच्या हितचिंतकांना दुःसह होऊन त्यांतून इंग्रजांच्या मदतीनें सुटका करून घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न सुरू केला.

सातारकर महाराज निर्माल्यवत् झाले होते तरी बाह्यतः त्यांचा इतमाम गादीच्या धन्यासारखा होता. साताऱ्च्या छोट्या राज्याच्या हद्दींत सर्व अधिकार व अखत्यारी महाराजांची होती. पेशव्यांची डोईबदल झाल्यास नव्या पेशव्यांस अधिकाराचीं वस्त्रें त्यांजकडून मिळत. अशीं वस्त्रें घेतल्याशिवाय पेशव्याच्या अधिकारास तात्त्विक दृष्ट्या कायदेशीरपणा येत नसे. दुसऱ्या बाजीरावास इंग्रजांनीं गादीवर बसविलें; तथापि वस्त्रें सातारकर महाराजांकडूनच घ्यावीं लागलीं. पेशवे पुण्यास राजे असले तरी साताऱ्याच्या हद्दींत गेले म्हणजे ते नोकरच ठरत, व आपलें नोकराचें नातें स्मरून ते मर्यादेनेंच वागत. फौजसुद्धां पेशवे साताऱ्यास आले तरी साताऱ्याच्या हद्दींत त्यांची नौबद वाजण्याची बंद होऊन ते हत्तीवरून किंवा पालखींतून उतरून पायीं चालत व रुमालानें हात बांधून ते महाराजांच्या दर्शनास जात व त्यांजपुढें साध्या बैठकीवर बसत! भेटीचे वेळीं ते महाराजांस रीतीप्रमाणें नजर करीत, व पायावर मस्तक ठेवून प्रणाम करीत. तसेंच आपल्या हातांत मोर्चेल घेऊन ती वारीत. महाराजांमागें खवासखान्यांतहि बसत.

१८०९ च्या सुमारास पेशव्यांच्या हातून महाराजांची सुटका करून घेण्याचें कारस्थान सुरू झालें. चतुरसिंग भोसले (वावीकर) हा या कारस्थानाचा पुढारी असून सातारकर महाराजांच्या सुटकेकरितां त्यानें बंड केलें. तेव्हां बाजीरावानें त्याला बायकांमुलांसह पुण्यास कैदेंत ठेवलें. तेथून त्यास प्रथम मालेगांवास व नंतर कांगोरीच्या किल्ल्यांत ठेवण्यांत आलें. त्याजवर देखरेख त्र्यंबकजी डेंगळ्याकडे सांगण्यांत आली होती. चतुरसिंग कांगोरीच्या किल्ल्यांत १८१६ सालीं मृत्यु पावला. चतुरसिंगाबरोबर महाराजांच्या इतर कित्येक हितचिंतकांसहिं बाजीरावानें कैदेंत ठेवलें होतें. चतुरसिंगाच्या बंडापासून सातारकर महाराजांची कैद अधिकच सक्त झाली. महाराज प्रतापसिंह हा धीमा व शांत स्वभावाचा होता. तथापि त्याची आई हुषार व महत्त्वाकांक्षी असून आपल्या मुलाच्या सुटकेचा प्रयत्न तिनें इंग्रजांकडे गुप्तपणें आपले वकील पाठवून सुरू केला होता. इंग्रजांस हें निमित्त बाजीरावाविरुद्ध बरें मिळाल्यानें त्यानीं या वकिलांच्या हकीकती ऐकून घ्याव्या, महाराजांच्या आईकडे सहानुभूतिपूर्ण निरोप पाठवावे, त्यांना धीर धरून रहा असें सांगावें, असा परिपाठ ठेविला होता. पण बाजीरावाच्या या कारभारांत आपणांस प्रत्यक्ष हात घालण्याचा अधिकार नाहीं हें ते जाणून असल्यामुळें या कामीं ते बाजीरावास उघडपणें कांहींहि बोलत नसत. पण पुढेंमागें बाजीरावाशीं लढाई खास होणार असा अदमास अल्पिष्टनसाहेबास असल्यामुळें या लढाईच्या प्रसंगीं महाराजांनीं येऊन इंग्रजांस मिळावें असा संकेत त्यानें महाराजांच्या वकिलांस सांगून ठेवला होता. म्हणून बाजीरावास या गोष्टीची बातमी लागतांच त्यानें महाराजांवर अधिकच कडक पहारा ठेविला.

१८१७सालीं लढाईचें तोंड लागण्याच्या आधीं बाजीरावानें महाराजांस आपले ताब्यांतून न जाऊं देण्याकरितां त्यांस आश्वासनपूर्वक असा निरोप पाठविला कीं, "मी तुमचा केवळ नोकर आहें, दौलत सर्व तुमची आहे, ती तुम्हांकडेच चालविण्यास मिळेल," व महाराजांस कबिल्यासुद्धां सातान्याहून काढून वासोटा किल्ल्यावर नेऊन ठेवलें. तेथून पुढें त्यांस बाजीरावानें आपल्या लष्करांत नेलें व अष्टीच्या लढाईपर्यंत आपल्या पळांत आपणाबरोबर फिरविलें. अष्टीच्या लढाईत पूर्वी इंग्रजांशीं ठरलेला संकेत अंमलांत आणण्याची संधि मिळाली व ती महाराजांच्या मंडळीनें घेतली. दौलतीचा धनी हातीं लागल्यानें इंग्रजांस अर्थातच मोठा लाभ झाला. "पेशवे पुंड बंडखोर होते ते गेले; पण खरी दौलत मागें शिल्लक राहिली. यास्तव सर्व मराठे सरदारांनीं आम्हांस शरण येऊन आपापल्या घरीं जावें. आम्ही मराठी दौलत पूर्वीप्रमाणेंच चालविणार आहों, गेलें तें राज्य पेशव्यांचें, महाराजांचें राज्य अबाधितच आहे" असा जाहीरनामा इंग्रजांनीं काढला. नंतर प्रतापसिंहमहाराजांस साताराच्या गादीवर नेऊन बसविलें आणि त्यांस एक लहानसा मुलुख त्यांचें स्वतंत्र राज्य म्हणून तोडून दिला, व ग्रँट डफ यांस रेसिडेंट नेमिलें. सातारकर महाराजांचें हें नवें राज्य यापुढें फक्त ३० वर्षें टिकलें. १८३९ सालीं प्रतापसिंहमहाराजांवर इंग्रजांविरुद्ध बंड केल्याचा आरोप आणण्यांत येऊन त्यांची रवानगी श्रीक्षेत्र काशी येथें करण्यांत आली. दक्षिणेंतील राजेरजवाड्यांना इंग्रजांच्या उपदेशानें उत्तरहिंदुस्थानांतील क्षेत्रवास विशेष पसंत पडत असावा! बाजीरावानें ब्रह्मावर्तास मुक्काम केला; तर त्याचे धनी काशीस जाऊन राहिले. प्रतापसिंहमहाराजांच्या बंडासंबंधानें साताराचा बखरकार लिहितो: " शके १७६१ या सालीं इंग्रजी सरकारचा आणि प्रतापसिंहमहाराज छत्रपति सरकारचा विघाड होऊन तेव्हां पुण्याहून इंग्रजांचीं पलटणें चालून आलीं. ते समयीं रात्रीं प्रतापसिंहमहाराज छत्रपति याजपाशीं बळवंतराव राजे भोसले सेनापति हे फौजेचे मुखत्यार सन्निध होते. त्यांनीं विचार मनांत आणिला कीं, एक पलटणाबरोबर लढाई करून आपली शिपाईगिरीची शर्थ करून दाखवावी. ते समयीं महाराज छत्रपति यांनीं सेनापतीचे हातास धरून बसविलें ते दिवस उगवेपर्यंत त्यास बाहेर जाऊं दिलें नाहीं. " याच बखरकाराच्या मतें " इंग्रजी सरकारांत रुपयाच्या सोळा साक्षी देऊन बाळाजी नारायण नातू यांनीं राज्यांतून श्रीकाशी दाखविली." प्रतापसिंह श्रीक्षेत्र काशी येथें शके १७६९ सालीं वारले. प्रतापसिंहास काशीस नेल्यावर मागें दत्तकपुत्र शहाजी राजे यास साताराच्या गादीवर बसविण्यांत आलें. पण त्यासहि औरस संतति नसल्यानें त्यानें वेंकोजीस दत्तक घेतलें, व त्यास रेसिडेंटानें गादीवरहि बसविलें; परंतु मागाहून दत्तविधानास परवानगी नाहीं या सबबीवर सन १८४८ त साताराचें राज्य खालसा करण्यांत आलें!

कोल्हापूरकर भोसले व इंग्रज

मराठेशाहीची गादी शिवाजीमहाराजांच्या व संभाजीच्या कारकीर्दीत रायगडास होती त्या वेळीं कोल्हापुराजवळचा पन्हाळा आणि साताराचा अजिमतारा हे केवळ किल्ल्यांत मोडत. सातारा येथें मराठेशाहीची स्थापना १६९८ सालीं, म्हणजे संभाजीच्या वधानंतर स्वातंत्र्यार्थ आठ वर्षे मोंगलांशीं युद्ध होऊन जिंजीहून राजाराम परत आल्यावर, झाली. सर्व सरदारांची राजधानी बदलण्यास संमति होती. पन्हाळ्यापेक्षां सातारा हें मध्यवस्तीचें ठिकाण असून तेथून सर्व मुलखाची पहाणी नीट करितां येण्यासारखी होती.

राजारामाच्या मृत्यूनंतर सात वर्षांनीं शाहू दिल्लीहून परत आल्यावर साताऱ्याच्या गादीबद्दल ताराबाई व शाहू यांच्या दरम्यान तंटा सुरू झाला. १७०७ सालीं खेड येथील लढाई झाली; नंतर पुढच्या सालीं शाहू साताऱ्यास येऊन गादीवर बसला. या सुमारास ताराबाईनें कोल्हापुरास स्वतंत्र गादी स्थापण्याचें ठरविलें व नवीन अष्टप्रधान निर्माण केले. स्वतः कोल्हापूरकर भोसले व सातारकर भोंसल्यातर्फे पेशवे यांचा बेबनाव येथपासून साताऱ्याच्या गादीच्या अंतापर्यंत टिकला. आज देखील तंजावर येथील उत्पन्नाच्या वारशाच्या बाबतींत कोल्हापूरकर महाराज व सातारकर महाराज हे वादी प्रतिवादी आहेत! नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दीत शाहूमहाराजांच्या मृत्यूच्या वेळीं कोल्हापूरचा व साताराचा सलोखा होण्याचा प्रयत्न झाला, पण तो फुकट गेला; व पानिपतच्या लढाईत पेशव्यांचा नाश झालेला ऐकून समाधान पावल्यावर ताराबाई वारली! पेशव्यांचे जे शत्रु ते करवीरकरांचे मित्र व करवीरकरांचे जे शत्रु ते पेशव्यांचे मित्र असा प्रकार सुरू होता. निजाम पेशव्यांचा वैरी तर तो करवीरकरांचा मित्र. या रागावर थोरल्या माधवरावानें कोल्हापूरपैकीं कांहीं मुलुख काबीज करून तो पटवर्धनांस जहागीर म्हणून दिला व पटवर्धन हे पेशव्यांचे करवीरकरांवरचे पहारेवाले होऊन बसले. पुढें रघुनाथरावाच्या भांडणांत करवीरकरांनीं त्याचा पक्ष स्वीकारून हे गमावलेले परगणे परत घेतले. पण महादजी शिंद्याच्या फौजेनें ते फिरून जिंकून घेतले. सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीत तोतयाचें बंड माजलें तेव्हां त्यास कोल्हापूरदरबारचा पाठिंबा होताच. पुढें बाजीरावाच्या कारकीर्दीच्या तोंडीं नानाफडणविसाच्या सूचनेवरून करवीरकरांनीं परशुरामभाऊ पटवर्धनाच्या जहागिरीवर हल्ला केला. तसेंच साताऱ्यास चतुरसिंगाचें बंड झालें तेव्हां त्यास करवीरकरांकडून पेशव्यांविरुद्ध मदत मिळाली. पट्टणकुडीच्या लढाईत चतुरसिंग आणि करवीरकर यांच्या सैन्यानें परशुरामभाऊचा पराभव करून त्यास ठार मारलें. तेव्हां नाना फडणविसानें विंचुरकर प्रतिनिधी व मेजर ब्राउन रिग यांच्या हाताखालच्या शिंद्याच्या फौजा कोल्हापुरास पाठवून शहरास वेढा घातला. हा वेढा बरेच दिवस चालू

होता. पण अखेर पेशव्यांच्या फौजा वेढा उठवून परत गेल्या.

इंग्रज व करवीरकर यांचा संबंध प्रथम १७६५ चे सुमारास आला. मालवणचा किल्ला करवीरकरांच्या राज्यांत होता व तेथील दर्यावर्दी लोक इंग्रजांच्या जहाजांस बराच त्रास देत. १७६५ सालीं मुंबई येथील आरमारापैकीं मेजर गॉर्डन व कॅप्टन वॉटसन यांच्या हाताखालील फौजेनें मालवणचा किल्ला सर केला व तो आपल्या ताब्यांत ठेवण्याच्या इराद्यानें इंग्रजांनीं त्यास 'फोर्ट आगस्टस' असें नांवहि दिलें. पुढें तो किल्ला स्वतःस विशेष उपयोगी नाहीं असें पाहून त्याची तटबंदी वगैरे पाडण्याचा त्यांनीं विचार केला; पण अखेर तोहि बेत रहित करून करवीरकरांकडून सव्वातीन लक्ष रुपये रोख घेऊन त्यांनीं तो करवीरकरांस परत दिला. १८११ सालीं इंग्रजांनीं करवीरकरांशीं खासगी तहाची वाटाघाट सुरू केली तेव्हां बाजीरावानें या स्वतंत्र तहास हरकत घेतली. पण ती न जुमानतां अल्पिष्टनानें हा तह घडवून आणला. या तहानें पेशव्यांस चिकोडी व मनोळी हे प्रांत परत देण्यांत आले. करवीरकरांनीं इंग्रजांस मालवणचा किल्ला व त्याखालचा मुलुख दिला. चांचे लोकांना बंदरांत आश्रय मिळूं नये, शत्रूचीं लढाऊ जहाजें बंदरांत येऊं देऊं नयेत, स्वतः करवीरकरांनीं लढाऊ जहाजें ठेवूं नयेत, तीं सांपडल्यास इंग्रजांनीं जप्त करावीं, इंग्रजांचीं जहाजें फुटून किनाऱ्यास लागल्यास तीं इंग्रजांस परत देण्यांत यावीं आणि इंग्रज सरकारच्या संमतीशिवाय कोणाशीं लढाई वगैरे करूं नये अशा इतर शर्तीहि करवीरकरांनीं इंग्रजांशीं कबूल केल्या. उलट करवीरकरांवरचे जुने दावे इंग्रजांनीं बहाल केले व परशत्रूपासून करवीरकरांचें रक्षण करण्याचा मक्ता आपणाकडे घेतला.

शाहूशीं वाद उपस्थित झाल्यावर ताराबाईकडे फार थोडा मुलुख राहिला. करवीरकर महाराजांनीं किंवा त्यांच्या प्रधानांनीं पुढें दुसरा मुलुख आपल्या राज्यास जोडला नाहीं. त्यांच्या स्वाऱ्या व हालचाली नेहमीं कोल्हापूरच्या आसपास पटवर्धनांच्या जहागिरिवर होत. त्यांच्या पदरीं फौजहि फार थोडी होती. पेशव्यांच्या ७५ वर्षांच्या कारकीर्दींत करवीरचें राज्य केव्हां तरी बुडावयाचेंच, पण तें सुदैवानें वांचलें; व बाजीरावाच्या कारकीर्दीपासून त्यास इंग्रजांशिवाय इतर कोणाची धास्ती राहिली नाहीं. इंग्रजांशीं लढण्याचें कोल्हापूरदरबारास केव्हांच फारसें कारण पडलें नाहीं, व स्वतःचा कमकुवतपणा पाहून त्यांनीं इंग्रजांशीं पहिल्याच संधीस तह करून घेतला. सन १८१७-१८ सालीं पेशव्यांशीं झालेल्या युद्धांत करवीरकरांनीं इंग्रजांचाच पक्ष स्वीकारला होता. या लढाईनंतर झालेल्या नव्या तहांत इंग्रजांनीं करवीरकरांस चिकोडी व मनोळी हे तीन लक्षांचे तालुके परत देवविले. १८२२ सालीं अल्पिष्टनसाहेब कोल्हापुरास गेला होता. १८२५ सालीं करवीर महाराजांनीं जहागिरदारांशीं वैर करून कागल घेऊन लुटलें. तेव्हां वेबरसाहेब धारवाडाहून ६ हजार फौज घेऊन कोल्हापुरावर आला असतां,

महाराज शरण येऊन त्यांनीं हल्ला करण्याच्या ऐवजीं गांवाबाहेर लढाईकरितां काढलेल्या तोफांनींच वेबरसाहेबांस सलामी दिली व नवा तह केला! त्यांत इंग्रजांच्या परवानगीशिवाय पदरीं फौज ठेवूं नये, इंग्रजांच्या सल्लयाप्रमाणें राज्याचा कारभार करावा, इंग्रज ठरवितील तें पदरच्या जहागिरदारांचें झालेलें नुकसान भरून द्यावें असें ठरलें. याकरितां चिकोडी व मनोळी हे तालुके इंग्रजांकडे लावून देण्यांत आले. नंतर मालवणच्या किल्ल्यांतील तोफा महाराजांनीं कोल्हापुरास आणविल्या व ते आपल्या रयतेसहि त्रास देऊं लागले. असें पाहून फिरून एक वेळ बेळगांवाहून इंग्रजांनीं एक पल्टण करवीरास पाठविली. सन १८२७ सालीं ही फौज कोल्हापुरावर आली. तेव्हां पुनः नवा तह झाला; त्यांत पागा सरंजाम पायदळ मिळून एकंदर १२०० पेक्षां जास्त फौज करवीरकरांनीं पदरीं बाळगूं नये, व तोफा कोठेंहि हलवूं नयेत असें ठरलें; तसेंच ज्या मनोळी चिकोडी तालुक्यांची रुखरुख मनांत ठेवून महाराज असंतुष्ट होते ते तालुकेहि त्यांना कायमचे इंग्रजांस द्यावे लागले! पन्हाळगडावर करवीरकरांच्या खर्चानें इंग्रजी लष्कर ठेवूं द्यावें व इंग्रजांच्या परवानगीवांचून कारभारी दिवाण नेमूं नये अशींहि कलमें या तहांत होतीं.

नागपूरकर भोसले व इंग्रज

नागपूरकर भोसल्यांचा मूळ पुरुष परसोजी हा संताजी घोरपड्याच्या हाताखालीं एक छोटासा सरदार होता. त्याचा जन्म साताऱ्यानजीक देऊर येथें झालेला असून तो त्या गांवच्या वतनदारांपैकीं एक होता. पुण्याजवळील हिंगणबरडी हें नागपूरकर भोसल्यांचें मूळ गांव असेंहि कोणी म्हणतात. संताजीपूर्वींहि शिवाजीच्या हाताखालीं परसोजीनें शिपाईगिरी केली होती. हे भोसले शिवाजीच्या भोसले घराण्यापैकींच असून महत्त्वाकांक्षी होते. पेशवाईचें पद बाजीरावास मिळूं नये असें दाभाड्यांप्रमाणें या भोसल्यांचेंहि मत होतें. परसोजीचा मुलगा कान्होजी यास 'सेनासाहेब सुभे' ही पदवी शाहूकडून देण्यांत आली होती. पुढें कांहीं हुकूम अमान्य केल्यामुळें कान्होजीस सातारा येथें कैदेंत ठेवण्यांत आलें, व त्याचा पुतण्या रघोजी यास तें पद देण्यांत आलें. यापूर्वीं रघोजी हा कान्होजीच्या हाताखालीं शिपाईगिरी करीत असे. तसेंच गोंडवणप्रांतांतील एका बाटलेल्या मुसलमान संस्थानिकाच्या पदरींहि त्यानें नोकरी केली होती. रघोजी हा केवळ साधा शिपाई होता, तथापि त्याची बुद्धि तीव्र असून तो धाडसी व तरतरीत असे. रघूजी हा शिकार फार चांगली करी, व छत्रपति शाहूस शिकारीचा नाद असल्यामुळें शाहूची मर्जी रघूजीवर फार बसली. या गोष्टीचा त्यानें फायदा करून घेतला. विशेषतः तो भोसले घराण्यांतला असल्यामुळें त्याची मान्यता वाढवावी म्हणून शाहूनें शिरके

घराण्यांतील एका मुलीशीं, म्हणजे आपल्या प्रत्यक्ष मेहुणीशीं, त्याचें लग्न करून दिलें. पुढें रघूजीला शाहूनें वऱ्हाडची सनद दिली व त्याच्या मोबदला रघूजीनें, "पदरीं पांच हजार स्वार ठेवून साताराच्या गादीची नोकरी करीन, सालीना नऊ लक्षांचा वसूल देईन" वगैरे करार केला होता. तसेंच प्रसंगविशेषीं १० हजारपर्यंत फौज वाढवून कारण पडेल तेथें पेशव्याबरोबर स्वारीस जाण्याचाहि त्याचा करार होता.

कान्होजी भोसल्याच्या वेळेपासूनच गोंडवणाचा बराच भाग काबीज करून कटकप्रांतांत स्वाऱ्या करण्यास भोसल्यांनीं सुरुवात केली होती; तोच क्रम पुढें रघूजीनें चालविला व वाढविलाहि. १७३८ च्या सुमारास रघूजीनें कटक लुटून उत्तरेस अलाहाबादपर्यंत स्वारी केली व तेथील सुभेदार सुजाखान याचा पराभव करून त्यास ठार मारून तेथून फार मोठी लूट घेऊन तो परत आला. या स्वारीस बाजीरावाची किंवा शाहूची संमति नव्हती; व हुकूम तोडण्याच्या भोसल्यांच्या प्रवृत्तीचेंच तें एक चिन्ह असें समजून बाजीरावानें आवजी कवडे नांवाच्या सरदारास वऱ्हाडावर स्वारी करण्याकरितां पाठविलें. पण त्याचा रघूजीनें पराभव केला. हें ऐकून स्वतः बाजीरावच त्याच्या पारिपत्यास जाणार होता; परंतु इतक्यांत नादिरशहाच्या स्वारीची बातमी आल्यामुळें बाजीरावास तो बेत सोडून द्यावा लागला. बाजीरावाचें म्हणणें असें कीं, नर्मदेच्या उत्तरेस स्वाऱ्या करून खंडण्या घेणें ही गोष्ट रघूजीच्या अधिकारांतली नव्हती; व करारप्रमाणें शाहूच्या व पेशव्याच्या हुकुमाशिवाय त्यानें मुलुखगिरीवर जातां कामा नये. याच्या उलट रघूजी भोसल्याचें म्हणणें असें होतें कीं, पेशव्याचें पद केव्हांहि ब्राह्मणास मिळतांच कामा नये; व जमल्यास आपण भोसले घराण्यापैकीं असल्यामुळें बाजीरावाकडून पेशवाईचें पद आपल्याकडे घ्यावें, इतकेंच नव्हे तर, शाहू निपुत्रिक असल्यामुळें त्याच्या मरणोत्तर आपणच साताराच्या गादीवर बसावें, असाहि रघूजीचा विचार होता असें म्हणतात.

हें भांडण विकोपास जाऊन पेशवे व भोसले यांजमध्यें लढाईच व्हावयाची; पण दिल्लीच्या मोठ्या राजकारणामुळें बाजीरावानें हें घरचें भांडण मिटविलें व समक्ष भेटींत उभयतांचा समेट झाला. कित्येकांचा असा तर्क आहे कीं, रघूजी भोसल्याची जबरदस्त महत्त्वाकांक्षा जाणून बाजीरावानें त्यास पूर्वकिनाऱ्यानें वर बंगाल्यापासून खालीं कर्नाटकापर्यंत मुलुखगिरी करण्याची कल्पना सुचवून देऊन आपला एक प्रतिस्पर्धी कमी केला; व भोसल्याच्या यापुढील स्वाऱ्याहि याच दिशेनें झाल्या. १७४० सालीं कर्नाटकावर मराठ्यांच्या फौजा गेल्या त्यांचें आधिपत्य रघूजी भोसल्याकडेच होतें. हें सैन्य कमींत कमी ५० हजार असावें. त्यानें कर्नाटकाचा नबाब दोस्त अल्ली याचा पराभव करून त्यास ठार मारलें, व दिवाण मीर असद यास कैद केलें. या विजयामुळें दक्षिणहिंदुस्थानच्या लोकांना व फ्रेंचांनाहि मराठ्यांविषयीं दहशत बसली. याच दिवाणानें पुढें नबाब सफदर

अलीशीं मराठ्यांचा तह करून दिला. त्यांत असें ठरलें कीं, नबाबानें मराठ्यांस एक कोट रुपये हप्तेबंदीनें द्यावे; सफदर अलीचा प्रतिस्पर्धी चंदासाहेब यास हांकून देण्यासाठीं नबाबानें मराठी फौजेचें साहाय्य घ्यावें; आणि पूर्वकिनाऱ्यावरील ज्या हिंदु राजांचे जे मुलुख सन १७३६ नंतर फ्रेंच वगैरे इतर कोणीं बळकावले असतील ते त्यांचे त्यांस परत द्यावे. यानंतर रघूजीनें फ्रेंचांच्या मागें टुमणें लावलें. कारण, त्रिचनापल्ली आपल्या हातीं घ्यावी असा त्याचा बेत होता.

रघूजीनें पाँदिचरीच्या फ्रेंच गव्हर्नरास पत्र लिहिलें कीं, "आमच्या महाराजांनीं तुम्हांस पाँदिचरी येथें राहण्याची परवानगी दिली त्यास ४० वर्षे होऊन गेलीं. तुम्ही आमच्या दोस्तीस पात्र असून आपले करार पाळाल अशी आमची खात्री होती म्हणूनच त्यांनीं तुम्हांस हा मुलुख राहण्यास दिला हे उघड आहे. त्याबद्दल दरसाल खंडणी देण्याचें तुम्हीं कबूल केलें असून अजून कांहींच भरणा केला नाहीं. हल्लीं जिंजी व त्रिचनापल्ली हे किल्ले घेऊन त्यांचा बंदोबस्त करून किनाऱ्यावरील युरोपियन लोकांची खंडणी वसूल करण्याचा आम्हांला हुकूम झाला आहे. आम्ही तुम्हांवर मेहरबानगी करतों आणि तुम्ही मात्र आमच्या विरुद्ध वागतां; तरी ही खंडणी व चंदासाहेबांच्या मुलामाणसांसह त्यांची पाँदिचरीस असलेली सर्व दौलत स्वाधीन करून घेण्याकरितां स्वार पाठविले आहेत. वसईची काय स्थिति झाली हें तुम्हीं ऐकलेंच असेल. थोड्याच दिवसांत आमचें आरमारहि इकडे दाखल होणार आहे, म्हणून निकाल सत्वर करावा." या पत्रास पाँदिचरीचा गव्हर्नर ड्यूमा यानें पुढीलप्रमाणें जबाब पाठविला:—"फ्रेंच राष्ट्रावर आजवर कोणींच कधीं खंडणी बसविलेली नाहीं. मीं खंडणी देण्याचें कबूल केलें असें माझे धनी फ्रान्सचे राजे यांस कळेल तर ते माझें डोकेंच उडवतील! इकडील राजांनीं आम्हांस समुद्रकांठच्या वाळूवर किल्ला व शहर बांधण्याची परवानगी दिली, तेव्हां तेथील लोकांचा धर्म व देवालयें यांस कोणताहि उपद्रव देऊं नये एवढीच काय ती अट आम्हीं कबूल केली होती आणि ही अट आम्हीं मनोभावानें पाळली आहे. त्यासाठीं आपली फौज इकडे येण्याचें कांहीं कारण नाहीं. तुमची मागणी कबूल न केल्यास तुम्ही फौजेसह पाँदिचरीवर येणार असें लिहितां; तरी तुमचा येथें योग्य सत्कार करण्याची आमची संपूर्ण तयारी आहे. वसईचा प्रकार काय झाला तो आम्हीं ओळखून आहों. मात्र वसईचा बचाव फ्रेंच लोक करीत नव्हते एवढें आपण लक्षांत ठेवावें!" अखेर पाँदिचरीवर हल्ला न करितां मराठ्यांची फौज परत आली.

सन १७४० मध्यें बाजीराव वारल्यावर पेशवाईचीं वस्त्रें नानासाहेबास मिळालीं; परंतु तीं न मिळण्याचा प्रयत्न रघूजीनें केला. कर्नाटकांतून लवकर परत येण्यास त्याला तेंहि एक कारण झालें. बाजीराव व बाबूजी नाइक काळे बारामतीकर यांचें, बाजीरावानें कर्जाऊ घेतलेल्या रकमेवरून, वैमनस्य आलें होतें. तेव्हां

त्यासच पुढें करून व शाहूस मोठा जबर लांच देण्याचाहि प्रयत्न करून पेशवाईचीं वस्त्रें नाइकास देण्याचा प्रयत्न रघूजीनें केला; पण तो फसला. तेव्हां रघूजी हा नाइकास बरोबर घेऊन फिरून कर्नाटकांत गेला. तंजावरच्या मराठ्यांकडून रघूजीस मदत मिळून त्यानें सन १७४१ मध्यें त्रिचनापल्ली घेऊन मुरारराव घोरपड्यास त्रिचनापल्लीचा किल्लेदार नेमलें; आणि चंदासाहेबास पकडून सातार्‍यास आणून नजरकैदेंत ठेवलें.

रघूजी कर्नाटकांत असतां इकडे मुर्शीद कुलीखान याचा दिवाण मीर हबीब यानें रघूजीचा दिवाण भास्करपंत यास कटकप्रांतावर स्वारी करण्यास निमंत्रण केलें, व तें भास्करपंतानें मान्य केलें. या सुमारास याच कामाकरितां नानासाहेब हाहि हिंदुस्थानांत स्वारी करण्याकरितां निघाला आणि त्यानें नर्मदातीरीं गढ व मंडळ घेतले. अलाहाबादेवर स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता; परंतु रघूजीनें मुद्दाम माळव्यांत फिसालत केल्यामुळें पेशव्यास पूर्वेकडील मोहीम टाकून पश्चिमेकडे वळावें लागलें; व प्रथम माळव्यांतील बंदोबस्त केल्यावर तो अलाहाबादेवरून मुर्शिदाबादेपर्यंत आला. इकडे रघूजीहि कटवा व बरद्वान येथपर्यंत आला; पण त्यापूर्वींच पेशव्यानें नबाब अलीवर्दीखान याजकडून खंडणी घेऊन हिशेब पुरा केला होता,म्हणून रघूजी परतला. माळव्यांतील फिसालत रघूजीनें केली हें लक्षांत ठेवून पेशवे यानें रघूजीवर हल्ला करून त्याचा पराभव केला.नंतर पेशव्यांशीं तह करून रघूजी थेट सातार्‍याकडे निघाला. रघूजी भोसल्याला दमाजी गायकवाड व यमाजी शिवदेव येऊन मिळणार असल्यामुळें पेशव्यानें भांडणांत थोडी माघार घेतली, व बंगालची खंडणी वसूल करण्याचा हक्क त्यानें रघूजीस दिला. अशा रीतीनें दोघांनीं आपापसांत सख्य करून हिंदुस्थानचे दोन भाग खंडण्या वसूल करण्याकरितां एकमेकांत वाटून घेतले. या तहानें रघूजी भोसल्यास लखनौ पाटणा बहार दक्षिणबंगाल आणि वर्‍हाड ते कर्नाटकपर्यंतचा मुलुख या प्रांतांत वर्चस्व प्राप्त झालें. नंतर लवकरच रघूजीचा दिवाण भास्करपंत यानें वीस हजार स्वार घेऊन बंगाल्यावर स्वारी केली. परंतु अलीवर्दीखानानें तहाचें मिष करून भास्करपंतास जाफतीस बोलावून तो व त्याच्याबरोबरचे वीस लोक विश्वासघातानें ठार मारिले. पुढें रघूजीनें स्वतः ओरिसा प्रांतावर स्वारी केली; परंतु गोंडवण प्रांतांत वलीशहा आणि नीलकंठशहा यांचें बंड झाल्यामुळें त्यास परत यावें लागलें. त्यानें देवगड व चांदा घेऊन ती आपल्या राज्यास जोडलीं.

सन १७४९मध्यें हैद्राबादचा सुभेदार नासिरजंग यानें रघूजी भोसल्यास आपल्या मदतीस फौज घेऊन बोलावलें, व त्याकरितां त्याला बक्षिसादाखल कांहीं मुलुखहि तोडून देण्याचें कबूल केलें. रघूजीनें ही कामगिरी आपला मुलगा जानोजी यानवर सोंपवून त्यास दहा हजार फौज देऊन कर्नाटकांत नासिर-

जंगाच्या मदतीस पाठविलें. इतक्यांत शाहूराजा मरणोन्मुख झाल्यामुळें त्यानें पेशवे यशवंतराव दाभाडे व रघूजी भोसले वगैरे सर्व पक्षांचे सरदार आपल्या सन्निध बोलावले. भटांच्या घराण्यांतील पेशवाई काढून ती आपल्याकडे घेण्याला रघूजीला ती एक चांगली संधि होती. परंतु त्याच्याजवळ फौज थोडी असल्यानें आणि आपल्या सलोख्याच्या धोरणानें नानासाहेब पेशव्यानें त्यास वश करून घेतल्यामुळें तो प्रसंग टळला. शाहूनें नानासाहेब पेशव्याच्या नांवें राज्यकारभाराची निरंतरची सनद दिली, त्यास रघूजीनें हरकत घेतली नाहीं. पण रामराजा हा गोंधळ्याचा मुलगा असून त्याचा खोटाच वारसा साताराच्या गादीवर प्रस्थापित केला जात आहे अशी जी गुप्त बातमी त्या वेळीं पसरली होती तिजमुळें रघूजी बिथरला, व खुद्द ताराबाईनें आपल्या जातीच्या लोकांदेखत रामराजास आपल्या ताटांत जेवावयास घेऊन "अन्ना शपथ हा माझाच नातु खरा" असें सांगितलें तेव्हां त्याचें समाधान झालें. नंतर पेशव्याच्या मागून रघूजी इतर जहागीरदारांबरोबर पुण्यास गेला व त्यांच्या संमतीनें पेशव्यानें पुणें हीं मराठेशाहीची राजधानी केली. रघूजीनें जाण्यापूर्वी गोंडवळ वऱ्हाड व बंगाल या प्रांतांच्या नव्या सनदा सातारकर महाराजांकडून घेतल्या. या सनदांच्या जोरावर त्यानें वरील प्रांतांत स्वामित्व प्रस्थापित तर केलेंच; पण निजामासहि बराच उपद्रव दिला. त्यानें आपला मुलगा जानोजी हा नासिरजंगाकडून परत आल्यावर त्यास कटक प्रांतांत पाठविलें व जानोजीनें अलीवर्दीखानास तंबी देऊन आपला हस्तक मीर हबीब याच्या नांवें बालासोरपर्यंतच्या सर्व मुलखाच्या जहागिरीची सनद मिळविली. बंगाल व बहार प्रांतांच्या चौथाईबद्दल बारा लक्षांची सालीना खंडणी भोसल्यानें ठरवून घेतली. लवकरच पेशवे व निजाम यांच्यामध्यें युद्ध सुरू झालेलें पाहून रघूजीनें गाविलगड नरनाळा माणिकदुर्ग वगैरे ठाणीं व मुलुख घेतला, आणि निजाम पुण्यावर चाल करून गेला असें पाहून त्यानें गोदावरी व पैनगंगा यांजमधील मुलुख उध्वस्त करून मोंगलांचीं ठाणीं हुसकून देऊन तेथे आपलीं ठाणीं बसविलीं.

१७५३ सालीं रघूजी हा वारला. त्यास चार मुलगे होते. पैकीं वडील जानोजी व साबाजी हे धाकट्या बायकोचे व मुधाजी आणि बिंबाजी हे वयानें लहान पण मोठ्या बायकोचे होते. पैकीं जानोजीस त्यानें आपल्यामागें भोसल्याच्या गादीवर बसविण्याचें ठरविलें. पण मुधाजीचा व जानोजीचा तंटा सुरू झाला. जानोजीनें पुण्यास येऊन आपल्या वडिलाप्रमाणेंच पेशव्यास करार लिहून देऊन 'सेनासाहेब सुभे' हें पद मिळविलें. पण वऱ्हाडास परत जातांना त्यानें मोंगलांच्या मुलखाबरोबर पेशव्यांचा मुलुखहि लुटला! अर्थात् जानोजीचें व पेशव्यांचे वांकडें आलें. पुढें निजामशाहींतील भांडणांत जानोजी पडला तेव्हां त्याला पराभव पावून माघार घ्यावी लागली. पानपतच्या लढाईत जानोजी नव्हता. परंतु पान

पतच्या अडचणीच्या प्रसंगाचें वर्तमान दक्षिणेंत आल्यावर नानासाहेब पेशवा स्वतः फौज घेऊन उत्तरहिंदुस्थानांत निघाला, तेव्हां जानोजी भोसले हा १० हजार फौज घेऊन पेशव्यास येऊन मिळाला. पण नर्मदामुक्कामींच पानपतची सर्व बातमी कळल्यामुळें पेशव्यास परत यावें लागलें. थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दींत जानोजी भोसल्यानें रघुनाथरावाचा पक्ष स्वीकारला व तो पुण्यावर चालून येऊं लागला. परंतु माधवरावानें आपल्या चुलत्याच्या स्वाधीन होऊन हें भांडण त्या वेळीं मिटविलें. १७६६ सालीं पेशवे व नागपूरकर भोसले यांच्यांतील वितुष्ट इतकें वाढलें कीं, माधवरावानें जानोजीविरुद्ध निजाम अल्लीशीं स्नेहाचा तह करून पेशवे आणि निजाम यांच्या संयुक्त फौजेसह वऱ्हाडवर स्वारी केली. तेव्हां जानोजीचा निरुपाय होऊन त्यास उभयतांशीं तह करण्याकरितां आपला बराचसा मुलुख गमवावा लागला. भोसल्याकडून घेतलेल्या मुलुखापैकीं सुमारें १५ लक्षांचा मुलुख पेशव्यांनीं निजामाचा स्नेह संपादण्याकरितां त्यास दिला. या स्वारींत नागपूरकर भोसल्याचा सुमारें २५ लक्षांचा मुलुख एकदम कमी झाला.

माधवराव व जानोजी यांचें वैर जवळजवळ आमरण टिकलें. १७६८ त राघोबानें फिरून उचल खाल्ली आणि फिरून जानोजीनें राघोबाचा पक्ष उघडपणें स्वीकारून, माधवराव पुनः आपल्यावर स्वारी करील या भयानें त्यानें कलकत्तेकर इंग्रजांचें साहाय्य मिळविण्याची खटपट सुरू केली. लवकरच मराठे व निजाम या दोघांनींहि नागपुरावर स्वारी केली. प्रथम ते वऱ्हाडांत शिरले तेव्हां जानोजी व मुधाजी यांनीं आपले कबिले गाविलगडास ठेवून पेशव्याशीं गनिमी काव्यानें लढण्याचा विचार केला. माधवरावानें नागपूर शहर घेऊन लुटलें व चंद्रपुरास (चांद्यास) वेढा घातला. असें पाहून जानोजीनेंहि उलट पेशव्याच्या मुलुखावर स्वारी करण्याचें ठरविलें व अहमदनगरावरून तो पुण्याकडे निघाला. भोसले पुण्यावर येतात अशी बातमी येतांच पुण्यांतील लोकांनीं आपली मालमत्ता घेऊन पुण्याबाहेर पळ काढला! जानोजीनें पुण्याच्या आसपास बरीच लूट केली, असें पाहून पेशव्यानें चांद्याचा वेढा उठवून तो पुण्याकडे परत फिरला. अशा रीतीनें भोसले व पेशवे या दोघांनीं एकमेकांच्या राजधान्या लुटल्या आणि पुष्कळ खराबी करून घेतली; पण प्रत्यक्ष लढाईचें तोंड न लागल्यामुळें विजय असा कोणासच मिळाला नाहीं. तेव्हां दोघेहि कंटाळून तहास प्रवृत्त झाले, आणि १७६९ च्या मार्चमध्यें भीमेच्या कांठीं कणकापूर येथें पेशव्यांना अनुकूल असा तह झाला. या तहांत असें ठरलें कीं, भोसल्यानें पेशव्यांच्या मुलुखांत घासदाणा वसूल करूं नये व निजामाच्या मुलुखांतील घासदाण्याबद्दल नक्त नेमणूक ठरवून घ्यावी; पेशव्याच्या हुकमाशिवाय भोसल्यानें आपली फौज वाढवूं नये अथवा कमी करूं नये, व तसेंच ठरलेल्या फौजेनिशीं पेशवे सांगतील तेथें हजर राहावें; दिल्लीचा बादशहा निजाम इंग्रज रोहिले आणि अयोध्येचा नबाब

यांपैकीं कोणाशींहि स्वतंत्र रीतीनें राजकीय पत्रव्यवहार करूं नये; पेशव्यांस पांच हप्त्यांनीं मिळून ५ लक्ष रुपये खंडणी द्यावी. उलटपक्षीं पेशव्यांनीं असा करार केला कीं, पेशव्याच्या फौजेनें हिंदुस्थानांत जातांना भोसल्याच्या मुलुखास उपद्रव देऊं नये. भोसल्यावर स्वारी झाल्यास पेशव्यांनीं आपली फौज पाठवून त्यास मदत द्यावी, व दरबारची चाकरी नसेल तेव्हां भोसल्याच्या फौजेस बंगाल्याकडे इंग्रजांवर स्वारी करण्यास परवानगी द्यावी. अशा रीतीनें माधवरावानें भोसल्याशीं निम्में धन्याचें व निम्में स्नेह्याचें नातें राखून तह केला.

माधवरावाच्या मरणानंतर जशीं पुण्यास तशींच नागपुरासहि भांडणें सुरू झालीं. माधवरावाच्या मरणापूर्वी जानोजीनें पेशव्याच्या परवानगीनें आपला भाऊ मुधाजी याचा मुलगा रघूजी हा दत्तक घेऊन मुधाजीस त्याचा पालनकर्ता नेमलें जानोजी १७७३ त वारल्यावर मुलाचें पालन कोणी करावें-अर्थात् रीजन्सीचा अधिकार कोणी गाजवावा याविषयीं भांडण सुरू झालें; व तें तोडण्याकरितां पुण्यास आलें. मुधाजी हा रघुनाथरावाच्या पक्षाचा व साबाजी नारायणरावाच्या पक्षाचा होता. पुण्यास कोणाच्याच मनासारखा निकाल होईना तेव्हां भोसल्यांत युद्ध सुरू झालें आणि या युद्धांत पेशवे निजाम एलिचपुरचा नबाब वगैरे मंडळी सामील झाली. पुढें लवकरच नारायणरावाचा वध झाला. या प्रकरणांत भोसल्यांचा संबंध अंत:स्थ व दूरचा होता म्हणतात. राघोबाच्या भांडणांत साबाजीनें नाना फडणविसाच्या पक्षास फौज घेऊन मदत केली; व सवाई माधवराव पेशव्यास साताऱ्याहून वस्त्रें येतांच नाना फडणविसानें धाकट्या रघूजीचें 'सेनासाहेब सुभे' हें पद काढून घेऊन तें साबाजीस दिलें. पण पुढें लवकरच मुधाजीनें साबाजीशीं युद्ध आरंभून त्याला आपल्या हातानें गोळी घालून ठार मारलें व धाकट्या रघूजीच्या पालनकर्तेपणाचा हक्क परत मिळविला. पण मुधाजीला निजामानें स्वस्थ बसूं दिलें नाहीं. त्यानें इब्राहिम बेग (धौशा) यास मुधाजीवर पाठविलें; तेव्हां मुधाजी शरण येऊन त्यानें आपले अनेक किल्ले देऊन व गोंडवणचा बंदोबस्त राखण्याचें कबूल करून निजामाशीं तह केला. तसेंच पुणें-दरबाराशीं बोलणें लावून व दहा लक्षांचा रोखा लिहून देऊन आपलें कारभारीपण कायम करून घेतलें आणि कलकत्त्यास इंग्रजांच्या दरबारींहि आपला वकील ठेवला.

पुढें मराठ्यांचें व इंग्रजांचें युद्ध सुरू झालें तेव्हां इंग्रजांनीं मुधाजीस आपणाकडे वळवून घेण्याची खटपट केली. पूर्वी निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर यानें मुधाजीस मराठेशाहीचा राजा करण्याचें आमिष दाखवून आपल्या पक्षाकडे ओढण्याचा जो प्रयत्न केला होता तोच हेस्टिंग्ज यानें आतां केला. वास्तविक नागपूरकर भोसल्यांचा साताऱ्याच्या गादीवर कोणत्याहि प्रकारचा हक्क नाहीं हें पूर्वींच ठरून गेलें होतें; पण हेस्टिंग्ज याच्या हातीं पुणेंदरबाराविरुद्ध आयतें एक बाहुलें मिळालें तें त्यानें कां सोडावें ? मुधाजीस खरें इंगित माहीत होतें म्हणून त्यानें

स्वतःस सातारच्या गादीवर बसविण्याचा इंग्रजांचा वर न घेतां साताऱ्यास कैदेंत असलेल्या महाराजांचें प्रतिनिधित्व आपल्यास मिळालें असतां पुरें, असें जाणून इंग्रजांशीं तह करण्याचें लांबणीवर टाकलें. पुरंदरच्या तहानंतर इंग्रजांनीं मराठ्यांची फिरून कुरापत काढली, तेव्हां सर्व मराठे इंग्रजांविरुद्ध झाले. त्याबरोबर मुधाजीसहि कटकप्रांतांत इंग्रजांविरुद्ध सैन्य पाठविण्याचा बहाणा करावा लागला. पण त्याचें लक्ष आंतून इंग्रजांकडे होतें. इंग्रजांनीं त्यास सोळा लक्ष रुपये अंतःस्थ देऊंहि केले. मुधाजीनें पन्नास लक्षांची मागणी केली, परंतु त्याहून थोडे रकमेवर हा सौदा ठरून मराठासंघांतून हेस्टिंग्जनें नागपूरकर भोसल्यास फोडून आपणाकडे घेतलें. त्या वेळीं भोसल्याच्या पदरीं तीस हजार स्वार असून पुणें-दरबारच्या धोरणानें मुधाजी बंगाल्यावर स्वारी करता तर त्याला थेट कलकत्त्यापर्यंत जातां आलें असतें. नाना फडणविसास मुधाजीच्या फितुराची बातमी समजतांच त्यानें मुधाजीचा सूड घेण्याचा निश्चय जाहीर केला. तें कानीं येतांच मुधोजीनेंहि आपलें धोरण बदलून "फक्त हैदराविरुद्ध मदत करण्यास मी तुम्हांस बांधला गेलों आहें, मराठ्यांविरुद्ध नाहीं. मात्र वाटेल तर तुमचा व मराठ्यांचा तह होण्याकरितां मी मध्यस्थी करतों" असें बोलणें इंग्रजांशीं सुरू केलें; पण अखेर सालबाईचा तह भोसल्याच्या मध्यस्थीशिवायच झाला. नंतर नानाचें वजन फारच वाढलें आणि इंग्रजहि त्याची मदत चाहूं लागले, असें पाहून मुधाजीनें पुणें-दरबाराशीं स्नेह वाढविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. टिपूवरील मोहिमेंत तो स्वतः फौज घेऊन हरिपंत फडक्याच्या मदतीस गेला होता; पण मराठ्यांनीं बदामी घेतल्यावर आपला मुलगा व फौज मागें ठेवून तो नागपुरास परत गेला.

मुधाजी सन १७८८सालीं मरण पावला. मुधाजीस रघूजीशिवाय खंडोजी आणि वेंकाजी ऊर्फ मन्याबापू असे मुलगे होते. खंडोजीकडे भोंसल्याच्या जहागिरीचा उत्तर भाग आणि वेंकाजीकडे दक्षिण भाग होता. टिपूवर मोहीम निघाली तेव्हां पेशव्यांनीं रघूजीस आपली फौज घेऊन मदतीस बोलावलें व त्याप्रमाणें तो आलाहि; पण खुद्द पेशवे जातीनें ज्या मोहिमेवर सेनापति म्हणून निघतात त्याच मोहिमेंत व फक्त पेशव्यांचेच हाताखालीं आपण सरदार म्हणून नोकरी करूं, इतरांचे हाताखालीं करणार नाहीं असें रघूजीनें सांगितलें. शेवटीं फौजेच्या खर्चाकरितां दहा लक्ष रुपये देण्याचें कबूल केल्यावर पेशव्याकडून रघूजीस नोकरीची माफी मिळाली. लवकरच खंडोजी हा वारला. तेव्हां रघूजीनें वेंकाजीस चांदा व छत्तिसगड यांची जहागीर दिली. यापुढें आठदहा वर्षे भोसल्यांचा पेशव्यांच्या कारभारांत फारसा संबंध आला नाहीं, तो फिरून बाजीरावास गादीवर बसविण्याच्या कारस्थानाच्या वेळीं आला. या वेळीं नाना फडणविसांनीं जो मोठा व्यूह रचला त्यांत त्यांनीं रघूजीस पंधरा लक्ष रुपये मंडला प्रांत व चुरियागड हा किल्ला देण्याचें कबूल करून त्याला आपल्या पक्षाकडे घेतलें. याच

वेळीं संधि साधून पेशव्यांची नोकरी करण्याच्या बाबतींत रघूजीनें आणखीहि कांहीं सवलती मिळविल्या. सन१८०१-१८०२च्या शिंदेहोळकरांच्या भांडणांत रघूजीनें शिंद्याचा पक्ष स्वीकारून आणीबाणीच्या वेळीं त्याची फौज नर्मदापार करून देण्यास पुष्कळ मदत केली. पुढें वसईचा तह झाल्यावर फिरून लवकरच तो मोडावा असें बाजीरावाच्या मनांत येऊं लागलें. शिवाय या तहाची गोष्ट त्यानें शिंदे भोसले वगैरेना कळविली नव्हती. म्हणून ती कळविण्याकरितां पेशव्यानें नारायणराव वैद्य नांवाचा गृहस्थ रघूजीकडे पाठविला, व फौज घेऊन पुण्याकडे येऊन होळकराचें पारिपत्य करण्याविषयीं त्यास विनंति केली. दौलतराव शिंद्याप्रमाणें रघूजी भोसल्यासहि वसईचा तह सर्वथैव अमान्य होता. लवकरच शिंद्याचा कारभारी यादवराव भास्कर हा रघूजीकडे गेला, व दोघांनीं मिळून हा तह हाणून पाडण्याचा निश्चय केला. असईच्या लढाईंत रघूजी स्वतः फौज घेऊन शिंद्यास येऊन मिळाला होता; परंतु युद्धास सुरुवात होतांच तो निघून गेला. ता. ३१ आक्टोबर सन १८०३ रोजीं रघूजीनें इंग्रजांच्या रसदी वर आपल्या पांच हजार घोडेस्वारांकडून हल्ला करविला; पण तो निष्फळ झाला. रघूजी युद्धांत सामील झाल्यामुळें इंग्रजांनीं बंगाल्याकडून कटक प्रांतावर स्वारी केली. तेव्हां रघूजी आपल्या मुलखाकडे परत फिरला. डिसेंबरांत तहाचें बोलणें सुरू झालें; व शेवटीं असें ठरलें कीं, रघूजीनें इंग्रजांस कटक व बालासोर हे परगणे, तसेंच वर्धा नदीच्या पश्चिमेकडील आणि नरनाळा गाविलगड यांच्या दक्षिणेकडील मुलुख तोडून द्यावा; मात्र हे दोन किल्ले आणि आसपासचा चार लक्षांचा मुलुख त्याजकडे रहावा. निजामावरील सर्व दावे सोडून द्यावे; निजाम व पेशवे यांच्याशीं असलेल्या भोसल्याच्या वादांत इंग्रजांची मध्यस्थी मान्य करावी व परस्पर दरबारीं वकील ठेवावे. या तहास देवगांवचा तह म्हणतात. शेवटल्या कलमाप्रमाणें माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याची नागपुरास रेसिडेंट म्हणून नेमणूक करण्यांत आली. हा तह रघूजीस मनांतून मान्य नव्हता; पण सर्व बाजूंनीं त्यास कमकुवतपणा आल्यामुळें त्याचें कांहीं चालेना. भोसल्याची फौज शिंदे-होळकरांच्या फौजेपेक्षां कमी प्रतीची होती. यामुळें अमीरखानाच्या पेंढाऱ्यांनीं १८०९सालीं वऱ्हाडास म्हणजे रघूजीच्या मुलखास जो उपद्रव दिला त्याचा प्रतिकार करण्याच्या कामीं त्याला इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली. १८१४ च्या सुमारास इंग्रजांनीं रघूजीकडे फिरून एक नवा तह करण्याचें बोलणें लावलें. त्याचा उद्देश असा होता कीं, इंग्रजांवर कोणी उठल्यास त्यांच्या संरक्षणास भोसल्यांनीं मदत करावी; पण रघूजीनें ही सूचना मान्य केली नाहीं.

१८१६ सालच्या मार्च महिन्यांत रघूजी वारला; आणि त्याच्या मागून त्याचा मुलगा परसोजी हा सेनासाहेब सुभे झाला. पण तो अर्धवट असून त्याचा

चुलतभाऊ मुधाजी ऊर्फ अप्पासाहेब (वेंकाजीचा मुलगा) हा कारभार पाहूं लागला. अप्पासाहेब १८०३ सालच्या युद्धांत सामील असून अरगांवच्या लढाईंत मराठी सैन्याचें आधिपत्य त्याच्याकडे होतें. परंतु इंग्रजांचा स्नेह संपादून आपला अधिकार कायम करण्याकरितां त्यानें स्वतः इंग्रजांशीं बोलणें लावून रघूजीनें पूर्वी अमान्य केलेला तह मान्य करण्याचें कबूल केलें. त्या तहानें असें ठरलें कीं, एक हजार घोडेस्वार व सहा हजार पायदळ यांच्या खर्चास मदत म्हणून भोसल्यांनीं इंग्रजांस दरसाल ७॥ लक्ष रुपये द्यावे. शिवाय इंग्रजांचे तीन हजार घोडेस्वार व २ हजार पायदळ भोसल्यांनीं आपल्या तैनातीस ठेवावें. पण इतकें करूनहि पेशव्यांच्या मदतीनें इंग्रजांची खोड मोडण्याची त्याच्या मनांतील खुमखुम गेली नव्हती. १८१७ सालीं परसोजीचा खून झाला तो अप्पासाहेबानेंच करविला असा अपवाद आहे. परसोजीमागून नागपूरची सरदारी अप्पासाहेबास मिळाली. येथून पुढें त्याचा व बाजीरावाचा पत्रव्यवहार गुप्त रीतीनें बरेच दिवस चालू होता. बाजीरावाचें व इंग्रजांचें वैमनस्य उघड पडण्याच्या सुमारास अप्पासाहेबानें आपली फौज वाढविण्यास सुरुवात केली. ता. २४ नोव्हेंबर १८१७ रोजीं बाजीरावानें पाठविलेला जरीपटका व सेनापति हें पद यांचा अप्पासाहेबानें उघड स्वीकार केला. लवकरच भोसले व इंग्रज यांजमध्यें उघड युद्ध सुरू होऊन सीताबर्डी येथें लढाई झाली व डिसेंबर ता. १५ रोजीं अप्पासाहेब इंग्रजांस शरण आला. तेव्हां इंग्रजांनीं फिरून त्यास गादीवर बसविलें; पण त्याचा २४ लक्षांचा मुलुख ताब्यांत घेऊन सर्व लष्कर आपलेकडे ठेवलें. दुर्दैवानें अप्पासाहेबाच्या फितुरीचा फिरून संशय वाटून रेसिडेंट जेंकिन्ससाहेब यानें त्यास कैदेंत ठेवलें. बाजीराव पळ काढीत असतां तो चांद्याकडे वळला त्या वेळीं बाजीरावास मदत देण्याचा व गोंड लोकांकडून बंड करविण्याचा अप्पासाहेबानें प्रयत्न केला असा त्याजवर आरोप होता, आणि म्हणून अप्पासाहेबास पकडून अलाहाबादच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेवण्यांत आलें होतें; परंतु आपल्या पहारेवाल्यास वश करून घेऊन त्यानें त्याचा पोषाख मिळविला व तो मे महिन्यांत कैदेंतून निसटून जाऊन महादेवाच्या डोंगरांत आश्रय धरून राहला. या ठिकाणीं पेंढाऱ्यांचा एक सरदार त्याला येऊन मिळाला व त्यांनीं आसपास पुष्कळच धामधूम माजविली. मागें (दुसऱ्या) रघूजीच्या विधवेनें दत्तक घेतला व त्याच्या नांवानें रीजन्सीचा कारभार चालू झाला. इंग्रजांनीं अप्पासाहेबावर फौज पाठविली; परंतु तिला चुकवून अप्पासाहेब निसटून अशिरगडावर गेला आणि तो किल्ला बळकावून बसला. किल्ल्यास जनरल डव्हटन व मालकमसाहेब या उभयतांच्या फौजांनीं मिळून वेढा घातला. परंतु अप्पासाहेबानें वीस दिवस किल्ला लढविला ! अखेर इंग्रजांनीं ता. ९ एप्रिल सन १८१९ रोजीं किल्ला सर केला; पण अप्पासाहेब तेथूनहि निसटून शीखराजांच्या आश्रयास जाऊन राहिला. १८५७च्या बंडापूर्वी लॉर्ड डलहौसी

याच्या कारकीर्दींत जीं नेटिव्ह संस्थानें ब्रिटिश राज्यलोभाच्या पुरांत वाहून गेलीं, त्यांत नागपूरचें राज्यहि १८५३ मध्यें नष्ट झालें.

सावंतवाडीकर भोसले व इंग्रज

सावंतवाडीचे सावंत हे प्रसिद्ध भोसले घराण्यांतीलच आहेत. त्यांस सावंत असें म्हणतात, व त्यांच्यावरूनच सावंतवाडी हें नांव पडलें आहे. या सावंतांचा मूळ पुरुष विजयनगरच्या राज्याच्या वेळीं प्रसिद्धीस आला. सोळाव्या शतकाच्या सुमारास गोवें–सावंतवाडी हा प्रांत विजापूरच्या पातशाहीच्या सत्तेखालीं गेला, तेव्हां सावंत हे विजापूरकरांच्या आश्रयानें राहूं लागले. शिवाजीनें कोंकणप्रांत जिंकला तेव्हां लखम सावंत यानें तो प्रांत शिवाजीच्या हातून सोडवण्यास बादशहाची परवानगी घेतली; पण शिवाजीनें त्याचा पराभव करून कुडाळ प्रांतांत शिरून ठाणीं व किल्ले घेऊन लखम सावंतास जेरीस आणलें, तेव्हां तो पोर्तुगीजांच्या आश्रयास गेला. पुढें शिवाजीनें पोर्तुगीज लोकांवरहि स्वारी करून फोंडा किल्ला घेतला. तेव्हां पोर्तुगीज लोक शरण येऊन त्यांनीं शिवाजीस तोफांचा नजराणा पाठविला. सावंत निराश्रय होऊन त्यानें शिवाजीशीं १६५९ सालीं तह केला. त्यांत सावंतानें असें कबूल केलें कीं, "कुडाळ प्रांताच्या वसुलांतून सहा हजार होन घेऊन पदरीं फौज ठेवून पडेल तेंव्हां शिवाजीची नोकरी करीन." शिवाजीनें सावंतास या प्रांताची देसगत बहाल करून 'सावंतबहाद्दर' हा किताब दिला. पण लखम सांवत फिरून विजापुरकरास जाऊन मिळालाच. त्यानें १६६४ त शिवाजीचीं ठाणीं बादशहास देऊन मालवण गांव इनाम करून घेतला व शिवाय आणखीहि कांहीं हक्क घेतले. रांगणा किल्ल्यावर विजापूरच्या फौजेनें हल्ला केला तेव्हां लखम सांवत हा तींत सामील होता. पुढें कुडाळ येथें शिवाजीच्या व विजापूरच्या फौजांची लढाई झाली, त्यांत लखम सावंतानें फार शौर्य दाखविलें.

सावंत व इंग्रज यांचा संबंध प्रथम सन १६७४ सालीं आला. सावंत हे कोंकणपट्टीवर दर्यावर्दीपणा करीत; व या सालीं ते एक गलबत पकडून लुटीत असतां एका इंग्रज व्यापारी गलबताशीं त्यांची लढाई झाली. या लढाईसंबंधानें फायर नांवाच्या इंग्रजानें खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे: "यांच्यांनीं आमच्यावर दारूगोळा बराच उडविला, गोफणीनें दगड मारिले व भालेहि फेंकले. त्यांचें गलबत आमच्या गलबताच्या दसपट मोठें होतें. त्यांची तयारी कडेकोट होती. वल्ही मारणारांखेरीज सुमारें ६० लढाऊ लोक होते." लखम सावंत १६७५ त वारला. त्यानें आपल्या नांवाचें नाणें पाडलें होतें. शिवाजीचे मरणोत्तर मोंगलांनीं कोंकणावर स्वारी केली. शिवाय सावंताचा विजापूरचा आश्रय जाऊन कुडाळचे मूळचे मालक प्रभू हेहि त्यावर उठले; तेव्हां खेम सावंत यानें १६८९ सालीं

औरंगजेब बादशहाकडून देशमुखीची व मनसबदारीची सनद मिळविली. नंतर आंग्रे हे प्रबळ झाले. त्यांचीं व सावंतांचीं अनेक युद्धें झालीं. सन १६९७ त प्रभू घराण्याचा शेवट होऊन सावंतांनीं कुडाळप्रांत हस्तगत केला. आंग्र्या-प्रमाणें पोर्तुगीजांशींहि सावंतांच्या बऱ्याच लढाया झाल्या. १७०७ सालीं औरंग-जेब मेल्यावर त्याचा मुलगा मो-अजीम यानें सावंतांची दिल्लीच्या गादीसंबं-धाच्या भांडणांत कुमक घेतली होती. पण मोंगलांचा इकडचा अंमल लवक-रच संपल्यामुळें सावंतांनीं मराठ्यांची कांस धरली. खेम सावंत हा प्रथम शाहू-च्या विरुद्ध ताराबाईस जाऊन मिळाला; व १७०८ सालीं त्यानें ताराबाई-कडून कुडाळ-परगणा मिळविला. पुढें शाहूचा विजय होऊन ताराबाई कोल्हा-पुराकडे निघून गेली तेव्हां खेम सावंत शाहूस मिळून त्यानें निम्मा साळशी महाल इनाम करून घेतला. या कारणानें सावंताचीं व कोल्हापुरकरांचीं युद्धें सुरू झालीं. १७२० सालीं सावंतानें आंग्र्याविरुद्ध इंग्रजांशीं तह केला. सन १७३०च्या दुसऱ्या तहांत असें ठरलें कीं, इंग्रजांनीं सावंतास तोफा पुरवाव्या व समाइक फौजेनें जिंकलेले किल्लेकोट सावंतांना मिळावे. एतद्देशीय संस्थानि-कांशीं इंग्रजांचे जे तह झाले त्या सर्वांत सावंतांचा हा तह पहिला असें म्हणतात.

फोंड सावंत यानें बरेच नवीन किल्ले बांधले. त्याचा मुलगा रामचंद्र व जयराम सावंत हे बरेच प्रसिद्धीस आले. १७३८ सालीं सावंतांनीं पोर्तुगी-जांचा पराभव करून बऱ्याच तोफा व निशाणें मिळविलीं. १७३९सालीं पेश-व्यांनीं वसई घेतली, त्यांत सावंतांनींहि थोडीबहुत मदत केली. पुढें १७४०त त्यांचा व पोर्तुगीजांचा तह झाला त्यांत सावंतास पोर्तुगीजांकडून २५ हजार रु. खंडणी मिळाली. १७४९ सालीं सावंत व मराठा सरदार भगवंतराव पंडित यांनीं आंग्र्यावर स्वारी करून त्याचा बराच मुलुख घेतला. पुढच्या वर्षीं त्यांचीं व आंग्र्यांचीं बरींच युद्धें झालीं. त्यांत सावंतांची बरीच कीर्ति झाली. सन१७५२ सालीं सावंत घराण्यामध्यें गृहकलह सुरू झाला, तेव्हां पेशवे मध्यें पडून त्यांनीं तो तोडला. या कलहामुळें सावंतांपैकीं एकानें पोर्तुगीजांचा आश्रय केला. यायोगानें भांडणाचें मूळ शिल्लक राहिलें. १७५६ सालीं प्रभू घराण्यापैकीं एकानें कुडाळ-प्रांत परत मिळविण्याकरितां पेशव्यांची मदत घेतली. १७६२ त जिवबादादा बक्षी केरकर (हा मूळचा सावंतवाडीचा राहणारा होता) हा शिंद्याच्या दरबा-रांत मोठा मानकरी व सरदार बनला होता त्याच्या मध्यस्थीनें जयाप्पा शिंद्याची मुलगी व खेम सावंत यांचें लग्न घडून आलें. अशा रीतीनें जिवबादादानें आ-पल्या मूळच्या यजमानाचे उपकार फेडले व शिंदे आणि सावंत यांची सोयरीक झाली. पुढें सावंतवाडीकरांच्या चांचेगिरीमुळें इंग्रजांचा व त्यांचा बेबनाव होऊं लागला. १७६५ सालीं इंग्रज आणि सावंत यांचा लढाईनंतर तह होऊन त्यांत असें ठरलें कीं, सिंधुदुर्गाचा तनखा इंग्रजांस मिळतो तो सावंतांनीं घ्यावा,

युद्धखर्चाबद्दल इंग्रजांस सावंतांनीं १ लक्ष रुपये कांहीं मुलुख व भरतगड किल्ला द्यावा, सावंतांनीं पदरीं आरमार ठेवूं नये, आणि युरोपियन लोक चाकरीस ठेवूं नयेत; उलट इंग्रजांनीं सावंतास दारूगोळा वगैरे लढाईचा सरंजाम माफक किंमतीनें विकावा. पण हा तह न पाळला गेल्यामुळें पुढें सावंतास अधिक कडक अशा अटींचा तह मान्य करावा लागला. १७८४ सालीं जिवबादादा यानें शहालम बादशहाकडून सावंतास राजेबहादूर हा किताब व मोर्चेलांचा बहुमान मिळवून दिला. सावंत हे शिंद्यांशीं नातें जोडल्यामुळें सातारकर भोसल्याचे ऋणानुबंधी झाले; म्हणून कोल्हापूरकरांनीं १७८७ सालीं सावंतांशीं लढाई सुरू केली. तेव्हां सावंतांना शेजारच्या पोर्तुगीजांचें साहाय्य घेणें भाग पडलें. या युद्धांत कोल्हापूरकरांनीं सावंतांचीं कित्येक ठाणीं घेतलीं तीं त्यांस परत मिळवून देण्याबद्दल शिंद्यामार्फत पुण्याच्या दरबारीं खटपट सुरू झाली, व शेवटीं परशुरामभाऊनें करवीरकरांवर स्वारी केल्यानंतर कोल्हापूरकरांनीं तीं ठाणीं सावंतांस परत दिलीं. पुढें पोर्तुगीजांनीं कुरापत काढून व सावंतांशीं युद्ध करून त्याचीं कांहीं ठाणीं घेतलीं; पण लवकरच सावंतानें पोर्तुगीजांचा पराभव करून सर्व फोंडा महाल परत मिळविला.

१७९६ सालीं जिवबादादा बक्षी वारल्यामुळें सावंतांचा मोठा आश्रय गेला. स्वतः खेम सावंत हाहि १८०३ सालीं वारला. हा राजा विद्येचा भोक्ता म्हणून फार प्रसिद्ध होता. यानें साधुसंतांस धर्मादायहि पुष्कळ केला होता. त्याच्या मागें त्याच्या चार बायका होत्या. त्यांनीं पुढें राज्यकारभार चालविला. त्यांना पुष्कळ शत्रू असून गृहकलहामुळें त्यांच्या कारकीर्दींत फार उलाढाली झाल्या, त्या सविस्तर देत बसण्याचें कारण नाहीं. या कलहामुळें सावंतांची सांपत्तिक स्थिति अतिशय खालावली; पोर्तुगीज करवीरकर यांनीं तर त्यांची फार पाठ पुरविली. १८०५ त थोरली स्त्री लक्ष्मीबाई इनें भाऊसाहेबास दत्तक घेऊन गादीस धनी केला; पण एकी झाली नाहीं. १८०८ सालीं भाऊसाहेबाचा खून झाला. लक्ष्मीबाईहि १८०८ सालीं वारली. नंतर खेम सावंताची दुसरी बायको दुर्गाबाई इनें राज्यकारभार हातीं घेतला. ही बाई कारस्थानी हुषार दक्ष न्यायी व स्वाभिमानी असल्याची प्रसिद्धि आहे. तिनें गृहकलह मिटविण्याकरितां फोंड सावंत यास गादीवर बसाविलें.

१८१२ सालीं इंग्रजांनीं सावंतवाडीच्या आसपास होणारी चांचेगिरी बंद करण्याच्या निमित्तानें सावंतवाडीकरांमागें टुमणें लावलें. तेव्हां मडुरें येथें तह होऊन असें ठरलें कीं, सावंतांनीं आपलीं सर्व जहाजें वेंगुर्ल्याचा कोट व बातेऱ्याचीं ठिकाणें इंग्रजांच्या स्वाधीन करावीं; इंग्रजांनीं तपासून परवाना दिल्याशिवाय कोणतेंहि जहाज बंदराबाहेर सोडूं नये, व बंदोबस्ताकरितां इंग्रजांचें सैन्य मुलखांत राहूं द्यावें. याच सालीं फोंड सावंत हा मरण पावला. त्याचा

मुलगा बापूसाहेब यास दुर्गाबाईनें गादीवर बसविलें. १८१३ सालीं इंग्रजांनीं कोल्हापुरकरांचा पक्ष धरून आपली फौज पाठवून भरतगड किल्ला सावंताकडून कोल्हापुरकरांस देण्यास भाग पाडलें. आणि वेंगुर्ल्याचा किल्ला आपणाकडे घेतला. नंतर फिरून सैन्य पाठवून इतर कित्येक मुलुख मोबदला करून आपणास हवा तो सक्तीनें त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला. १८१९ सालीं रेडीनिवती व बांदे येथील किल्लेहि इंग्रजांनीं आपल्याकडे घेतले. दुर्गाबाईहि या सालीं वारली. तिच्यामागून खेम सावंताच्या ठरलेल्या दोन बायका कारभार पाहूं लागल्या. परंतु पुरुष कारभारी कोण नेमावे हें ठरविण्याचा अधिकार आपला राहील असें सांगून इंग्रजांनीं कॅप्टन हचिनसन यास सावंतवाडीस रेसिडेंट म्हणून नेमलें. १८२२साला-पासून हें काम रत्नागिरीच्या कलेक्टराकडे सोंपविण्यांत आलें. यापुढें कोल्हा-पुरकरांनीं घाटाखालील गांवांत वसूल मागूं नये व त्याबद्दल वाडीकरांनीं कोल्हा-पूरकरांना सालिना ७८२४ रुपये देत जावे, असा इंग्रजांनीं उभयतांमध्यें ठराव केला. १८२३ पासून बापूसाहेब स्वतंत्र रीतीनें कारभार पाहूं लागले. १८३० सालीं वाडीकरांविरुद्ध बंड झाल्यामुळें सावंतास इंग्रजांची फौज आणवावी लागली. १८३२ त इंग्रजसरकारानें संस्थानचें कर्जवाम कमी होण्याकरितां जमाखर्च ठरवून दिला. १८३५ त वाडीसंस्थानांत फिरून एक बंड झालें, तें ब्रिटिश फौज येऊन तिनें मोडलें. १८३६त सावंताकडून इंग्रजांनीं जकाती घेतल्या. १८३८ त राजाच्या नालायखीमुळें इंग्रज सरकाराकडून पोलिटिकल सुपरिंटेंडेंट नेमण्यांत आला. पुढें कित्येक वर्षें सावंतवाडीस एकसारखीं बंडें होत होतीं. सावंतवाडी प्रांत बंडें करण्यास फार सोईचा असून लोकहि रगेल होते. गोव्याच्या सरहद्दीकडून त्यांस दारूगोळा मिळे. १८४७ त उरलेल्या बंडखोरांस माफी होऊन संस्थानांत येण्याची मोकळीक मिळाली. तेव्हां ते येऊन लष्करांत नोकऱ्या पतकरून राहिले. संस्थानचा युवराजहि या बंडांत सामील झाला होता !

शिंदे व इंग्रज

शिंद्यांचा मूळ पुरुष राणोजी हा कण्हेरखेडचा पाटील. बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याच्या पदरीं तो नोकरीस असतां मुख्य हुजऱ्याचें काम त्याला मिळालें. बाजीरावानें एक दिवस आपले जोडे उराशीं घेऊन निजलेला असा राणोजीस पाहून व त्यावर कृपावंत होऊन त्याला पागेचें काम सांगितलें. तेथून आपल्या पराक्रमानें राणोजी इतक्या योग्यतेस चढला कीं, मराठ्यांच्या मुख्य सरदारांपैकीं तो होऊन बसला एवढेंच नव्हे, तर महमदशहा पातशहाजवळ बाजीरावाचा जामीन पटविण्याचा प्रसंग आला तेव्हां राणोजीची सही जामीनकदब्यावर घेतली गेली ! राणोजी माळव्यांत नोकरीवर असतांच वारला. त्याचे मुलग्यांपैकीं जयाप्पा व

दत्ताजी हे दोघेहि शूर शिपाई असून त्यांनीं सरकारचाकरी उत्तम केली. राणोजीच्या रजपूत राणीपासून त्याला महादजी व तुकोजी असे दोन मुलगे झाले. जयाप्पाचा खून होऊन दत्ताजी दिल्लीकडे लढाईत पडला. राणोजीच्या मागून जयाप्पाचा मुलगा जनकोजी सरदार झाला. तोहि अत्यंत शूर असून पानिपतच्या युद्धांत मरण पावला. पानिपतच्या युद्धांतून परत आल्यानंतर महादजीकडे पेशव्यांच्या हुजरातपथकाचें काम देण्यांत आलें. शिवाय त्याच्याजवळ स्वतंत्र अशी फौजहि बरीच होती. अबदाली काबुलास परत गेला असें समजतांच मराठे पुनः उत्तरहिंदुस्थानभर पसरले. त्या वेळीं महादजी हा विसाजी कृष्ण बिनीवाले याच्या हाताखालीं सरदारीचें काम करीत होता. पण लवकरच महादजीनें स्वतंत्रपणें मुलुख व खंडण्या मिळविण्याचा क्रम सुरू केला, व त्यांत त्याला फार यश आलें. नानासाहेब पेशव्याच्या मृत्यूपासून महादजीस पेशव्यांच्या दरबारांत सर्व सरदारांवर वर्चस्व मिळालें. त्याचा व नाना फडणविसाचा उत्कर्ष समकालीन होता. इंग्रजांशीं पेशव्यांचें जें युद्ध झालें त्यांत पेशव्यांची मुख्य भिस्त शिंद्यावर होती. वडगांवास पराभव करून इंग्रजांकडून पेशव्यांना अनुकूल असा तह त्यानेंच करून घेतला; व पुढें सालबाईच्या तहाच्या वेळीं इंग्रज व पेशवे यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करून उभयतांना तह पाळण्याच्या कामीं, स्वतंत्र संस्थानिक या नात्यानें, जामीनहि तोच पटला. दिल्ली काबीज करून पातशहा शहा अलम यास आपल्या ताब्यांत घेतल्यावर त्यानें पातशहाकडून पेशव्यांच्या नांवें वकील मुतलकीची सनद घेतली.

उत्तरहिंदुस्थानांत शिंदे व इंग्रज हे दोघेहि वावरत असल्यामुळें त्यांचें परस्पर वैमनस्य अर्थातच पडलें. दिल्ली व दिल्लीचा पातशहा स्वाधीन करून घेण्याची दोघाचीहि खटपट सुरू होती, आणि महादजीच्या मरणापर्यंत इंग्रजांचा हा डाव साधला नाहीं. पण सन १७९४ सालीं तो मृत्यु पावतांच इंग्रजांचा हात चालूं लागला. इंग्रजांच्या बरोबरीनें त्यानें पराक्रम शहाणपण मुत्सद्देगिरी हीं दाखविलीं. पण त्याच्यामागून शिंद्याच्या गादीवर बसलेल्या पुरुषाच्या कारकीर्दींत शिंद्याचा इंग्रजांनीं पूर्ण पराभव करून त्याचा उत्तरेकडील मुलुख काबीज केला. महादजीनें मध्य हिंदुस्थानांत जो मुलुख मिळविला होता तितकाच त्याच्या हातीं राहिला. एकाच वर्षांत(१८०३) आलिगड, दिल्ली, आसई, आग्रा, लासवारी, आरगांव इतक्या ठिकाणीं शिंद्याच्या फौजेचा पुरा मोड होऊन महादजीच्या वेळचें सर्व लष्करी वैभव नामशेष झालें, व त्या सालच्या डिसेंबरांत सरजी-अंजनगांव येथील तहानें शिंद्याला यमुना व गंगा यांच्यामधील मुलुख, जयपूर जोधपूर व गोहद यांच्या उत्तरेचा मुलुख, भडोच व अहमदनगर या किल्ल्यांसह ते परगणे, अजिंठा घाट व गोदावरी यांच्या दरम्यानचा मुलुख, तसेंच मोंगल पेशवे निजाम व गायकवाड या सर्वांवरील हक्क व दावे सोडून द्यावे लागले, आणि

हल्लीं इंग्रजांच्या पक्षाचे पण पूर्वीं शिंद्याच्या अंमलाखालीं असलेले सर्व राजेरज-वाडे यांचें स्वातंत्र्य त्याला मान्य करावें लागलें. पुढील सालीं बऱ्हाणपूर येथील तहानें इंग्रजांची ६ हजार फौज आपल्या खर्चानें ठेवण्याचेंहि दौलतरावाला कबूल करावें लागलें. यापुढील सालीं मार्क्विस ऑफ वेलस्ली याच्याकडून शिंद्यानें अलाहाबाद येथील तहानें सरजी–अंजनगांवच्या तहाची थोडीशी दुरुस्ती करून घेतली व धोलपूर बारी आणि राजखेडा वगैरे परगणे देऊन त्याच्या मोबदला ग्वाल्हेर व गोहद हीं आपणाकडे घेतलीं. याच वेळीं चंबळा नदी ही शिंद्याच्या मुलखाची उत्तर सरहद्द ठरली. तसेंच उदेपूर जोधपूर कोटा वगैरे संस्थानांशीं शिंद्यास वगळून आपण स्वतंत्र तह करणार नाहीं असें इंग्रजांनींहि कबूल केलें. याशिवाय लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, शिंद्यानें इंग्रजांकडून स्वतःकरितां व आपल्या मुलीकरितां चार लक्षांची जहागीर घेऊन तो इंग्रजांचा पगारी सरदारहि बनला. १८१७ सालीं शिंदे बाजीरावास मदत करण्याचा संभव आहे असें जाणून इंग्रजांनीं आपल्या फौजा त्याच्या मुलखाकडे रवाना केल्या; तेव्हां त्यानें इंग्रजांशीं तह करून असें कबूल केलें कीं, मी आपल्या फौजा तुम्ही सांगाल त्या ठिकाणीं छावण्या करून ठेवीन, व तुमच्या हुकुमाशिवाय त्या तेथून हलविणार नाहीं. तसेंच मराठ्यांशीं इंग्रजांचें युद्ध सुरू असतां आपल्या मुलखांत इंग्रजांच्या फौजेस किंवा कहीस प्रतिबंध करणार नाहीं अशी खातरजमा होण्याकरितां अशीरगड किल्ला व रजपूत संस्थानिकांकडून येणाऱ्या खंडण्यांचा तीन सालचा वसूल जमानतीदाखल त्यानें इंग्रजांस दिला.

दौलतराव शिंदे सन १८२७च्या मार्च महिन्यांत वारला. त्याच्या अमदानींत जवळजवळ पेशवाईबरोबर शिंदेशाहीहि नष्ट होण्याच्या बेतांत आली होती. पण सुदैवानें शिंदेशाही बचावून दीड कोटीचें हें मराठी राज्य उत्तरहिंदुस्थानांत शिल्लक राहिलें. महादजीनें जितका मुलुख मिळविला त्यांतील बहुतेक पुढल्याच पिढींत दौलतरावानें गमाविला. दौलतरावाच्या पश्चात् दक्षिणेंतील मराठ्यांपैकीं एक अल्पवयी मुलगा त्याची बायको बायजाबाई इच्या मांडीवर दत्तक देण्यांत येऊन यापुढील बहुतेक कारभार ब्रिटिश रेसिडेंटाच्या विद्यमानें चालू लागला. सन१८३७ सालीं शिंद्याच्या सैन्याची इंग्रजांनीं पुनर्रचना करून त्यावर युरोपियन अधिकारी नेमले. जनकोजी शिंद्याच्या कारकीर्दींत नेपाळ व अफगाणिस्थान येथील, आणि पुढें १८५७सालीं ब्रह्मावर्ताहून पेशव्यांकडील, वकील इंग्रजांविरुद्ध युद्धास उभें राहण्याला शिंद्याला प्रवृत्त करण्याकरितां आले होते. पण शिंद्यानें उचल केली नाहीं. दरम्यान १८४४ सालीं महाराजपूर येथें शिंद्याच्या बिथरलेल्या फौजेनें इंग्रजांशीं दोन हात केले व या लढाईंत इंग्रजांची खराबीहि बरीच झाली; परंतु अखेर शिंद्याच्या फौजेचा पराभव झाला व या उचलीचें प्रायश्चित्त म्हणून शिंद्याला १८ लक्षांचा मुलुख फौजेच्या खर्चाकरितां तोडून

द्यावा लागून आपली फौज थोडीबहुत कमी करावी लागली. त्यानंतर १८५७ सालींहि शिंद्यांच्या फौजेपैकीं कांहीं लोकांनीं बंड करून शिंद्याला या बंडांत पुढाकार घेण्यास विनंति केली होती. ही संधि, कर्नल मॅलेसन म्हणतो त्याप्रमाणें, अशी होती कीं, महादजी शिंदा जिवंत असता तर त्यानें तिचा फायदा घेऊन इंग्रजी राज्य खास बुडविलें असतें; व दौलतराव शिंदा इतका बांधला गेला होता तरी तो सामील झाल्याशिवाय राहिला नसता, व जयाजीराव शिंद्यानेंहि मनांत आणलें असतें तर पेशवे झांशीकरीणबाई व इंग्रजांचें बंडखोर सैन्य यांनीं मिळून उत्तरहिंदुस्थानांतून इंग्रजांचा अंमल नाहींसा करून टाकिला असता; पण जयाजीरावानें इंग्रजांची बाजू राखिली, या इमानाचें बक्षीस म्हणून शिंद्यांस इंग्रजांनीं तीन लक्षांचा मुलुख दिला, दत्तक घेण्याची परवानगी दिली, तीन हजार पायदळाऐवजीं पांच हजार ठेवण्याची आणि बत्तीस तोफांऐवजीं छत्तीस तोफांची परवानगी दिली; बंडांत सामील झालेल्या शिंद्यांच्या फौजेच्या जागीं इंग्रजांनीं आपल्या अंमलदाराच्या हाताखालची फौज ठेविली. अशा रीतीनें शिंदे व इंग्रज यांच्या प्रत्यक्ष संबंधाचा इतिहास ८०-८५ वर्षांचा आहे.

होळकर व इंग्रज

शिंद्यांचा मूळ पुरुष जसा हुजऱ्या होता तसाच होळकरांचा मूळ पुरुष मल्हारराव हा मेंढ्या राखणारा व कांबळीं विणणारा धनगर होता! एकदां आपल्या गांवीं असतां गुजराथेकडे फौज जात आहे असें पाहून तींत तो शिपाई म्हणून दाखल झाला, व लगेच लढाईत पराक्रम करून दाखवि- ल्याबद्दल पंचवीस स्वारांची मनसबदारी कंठाजी कदम या सरदाराच्या हाता- खालीं त्याला मिळाली. नंतर पेशवे माळव्याकडे जात असतां शत्रुपक्षाच्या बाजूस असलेल्या मल्हाररावाचें शौर्य त्यांच्या दृष्टीस पडल्यावरून बाजीराव पेशव्यानें त्याला कंठाजीकडून आपल्या नोकरीस मागून घेऊन १७२४ सालीं त्यास ५०० स्वारांची मनसबदारी बहाल केली. राणोजी शिंद्याप्रमाणें मल्हार- राव होळकराचा उत्कर्षहि ताबडतोब झाला. १७२८ सालीं बारा व १७३१ सालीं आणखी वीस परगणे मिळून बत्तीस परगणे बाजीरावानें मल्हाररावा- च्या अंमलाखालीं देऊन माळव्याच्या सुभेदारीची स्वदस्तुरची सनदहि दिली.

लौकरच इंदूर व त्याखालचा मुलुख मल्हाररावास कायमचा देण्यांत आला, व १७३५ सालीं नर्मदेच्या उत्तरेकडे असणाऱ्या सर्व मराठी फौजेचें आधिपत्य त्याजकडे सोंपविण्यांत आलें. निजाम आणि वसईचे पोर्तुगीज वगैरेंच्या विरुद्ध झालेल्या लढायांत मल्हारराव हा प्रमुख होता. १७५१ सालीं मल्हाररावानें रोहि- ल्याविरुद्ध अयोध्येच्या नबाबास मदत केली. पानपतच्या लढाईत मल्हारराव हजर

असून मैदानांत उभी लढाई न देतां अबदालीशीं गनिमी काव्यानें लढावें असा त्यानें सदाशिवरावभाऊस सल्ला दिला होता; पण तो नाकारण्यांत आला. पानपतचा पराजय झाल्यावर उरलेली कांहीं थोडी फौज घेऊन मल्हारराव दक्षिणेंत परत आला व सन १७६५ सालीं वारला. त्याच्या मरणसमयीं त्याच्या राज्याचें उत्पन्न ७५ लक्ष होतें. मल्हाररावाच्या पश्चात् त्याची सून अहल्याबाई व तुकोजी होळकर या उभयतांनीं मिळून सुमारें ३० वर्षें दौलतीचा कारभार केला. परराज्यांशीं संबंध कसे ठेवावयाचे हें बहुधा अहल्याबाईच ठरवी. तुकोजी होळकर हा गुजराथ म्हैसूर वगैरेकडील मराठ्यांच्या स्वारींत सामील झाला होता.

१७९५ सालीं अहल्याबाई व १७९७ सालीं तुकोजी होळकर वारल्यानंतर शिंदे व होळकर यांचा बेबनाव झाला, आणि बाजीरावाच्या कारस्थानी स्वभावामुळें शिंद्याप्रमाणें होळकराचेंहि पुण्याशीं मित्रत्वाचें नातें संपलें. यशवंतराव होळकरानें १७९८ सालीं स्वपराक्रमानें आपल्या बापाची गादी हस्तगत केली. इंग्रजांचा व तुकोजी होळकराचा संबंध शत्रु म्हणून बोरघाटाकडील युद्धांत प्रथम आला; व त्यानंतर तशाच नात्यानें होळकर यांचा संबंध वसईच्या तहानंतर आला. पुढें १८०२ सालीं वसईच्या तहाच्या पायीं शिंदे आणि इंग्रज यांचें युद्ध जुंपलें त्या वेळीं यशवंतराव होळकर हा तटस्थ राहिला. पण शिंद्याचा पुरा पराभव झाल्यानंतर स्वतः यशवंतरावानेंच इंग्रजांशीं युद्ध आरंभलें. कर्नल मॉनसन याचा पराभव करून इंग्रजांच्या मुलखावर त्यानें स्वारीहि केली. पण फत्तेगड डीग भरतपूर येथें पराभव झाल्यामुळें त्याला अखेर इंग्रजांशीं तह करावा लागला. परंतु त्याचा फारसा मुलख गेला नाहीं. इंदुरास परत आल्यावर त्यानें आपलें सैन्य कमी करून राज्यव्यवस्था सुधारण्यास प्रारंभ केला, व थोडीच पण उत्तम कवाइती फौज ठेवावी, स्वतःचे तोफांचे कारखाने काढावे अशा विचारांत असतां वेड लागून तो १८११ सालीं मरण पावला. यशवंतराव होळकराच्या मागें इंदुरास पुरी बेबंदशाही माजली आणि अनेक क्रांत्या घडून आल्या. १८१७ सालीं होळकरी फौजेनें इंग्रजांशीं युद्ध आरंभलें; पण महीदरपूर येथें तिचा पराभव होऊन मंडलेश्वर येथील तहानें होळकराचा पुष्कळसा मुलुख ब्रिटिश सरकारच्या स्वाधीन झाला. या वेळचा गादीचा मालक मल्हारराव अवघा सोळा वर्षांचा होता. त्याला आपल्या रक्षणाखालीं घेऊन इंग्रजांनीं इंदूरच्या दिवाण तात्या जोग याच्या हातून दरबारच्या पदरचें बरेंच सैन्य कमी केलें. १८२१ व १८२२ सालीं इंदूरसंस्थानांत दंगेधोपे झाले ते इंग्रजांची मदत घेऊनच मोडण्यांत आले. मल्हाररावाच्या कारकीर्दींत इंग्रज सरकारनें आपल्या अफूचें उत्पन्न प्रथम वाढविलें. मल्हारराव हा १८३३सालीं वारला. त्याच्या पश्चात् हरिराव होळकर हा गादीवर बसला; पण त्याच्या

कारकीर्दींत राज्यांत अत्यंत अव्यवस्था माजल्यामुळें इंग्रज सरकारनें राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेंत हात घालण्यास सुरुवात केली. त्याच्या मागून १८४८त खंडेराव व लगेच तीन महिन्यांनंतर तुकोजी होळकर हा गादीवर बसला. त्याच्या कारकीर्दींत होळकरशाहींतील सैन्यानें सन १८५७ सालीं बंड केलें; परंतु तुकोजीरावाचा त्यांत कांहीं संबंध नव्हता.

गायकवाड व इंग्रज

सर्व मराठे सरदारांपैकीं गायकवाडांचें सूत इंग्रजांशीं आधीं जमलें, आणि मराठ्यांशीं दावा सर्वांच्या आधीं त्यांचाच सुरू झाला. त्याला एक कारण असें दिसतें कीं, गुजराथेच्या बाजूस इंग्रजांचें ठाणें प्रथमपासून पडलेलें असून त्यांतल्या त्यांत मराठ्यांचें या प्रांताकडे दुर्लक्ष्य होतें.

गुजराथेंत मोंगलांपूर्वीं हिंदुराज्य होतें. पुढें मोंगलांनीं गुजराथ जिंकली व अहमदाबाद येथें लष्करी ठाणें वसविलें. सन १६६४, १६६६व१६७०या सालीं शिवाजीनें गुजराथेंत स्वाऱ्या केल्या. तेव्हांपासून मराठ्यांचें पाऊल गुजराथेंत पडलें. १७०५ सालीं धनाजी जाधव याच्या हाताखालच्या मराठ्यांनीं गुजराथेवर स्वारी करून मुसलमान सुभेदाराचा पराभव केला. मुसलमान लोकांचा अंमल गुजराथच्या लोकांना अप्रिय झाला होता व मराठे गुजराथेंत शिरतांच मुसलमानी अंमलास त्रासून गेलेले लोक त्यांस मिळाले. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीं मराठ्यांचा सेनापति खंडेराव दाभाडे हा गुजराथ व काठेवाड या प्रांतांत खंडणी गोळा करीत असे. सन१७१८सालीं मोंगल बादशहाकडून शाहूस ज्या सनदा मिळाल्या त्यांत गुजराथ प्रांतामध्यें चौथाई वसूल करण्याची सनद नव्हती; परंतु सेनापतींनीं खंडणी वसूल करण्याची पूर्वीची वहिवाट चालूच ठेविली. तथापि दाभाडे हे शाहूस बरोबर वसूल देत नसत, यामुळें शाहूनें आनंदराव पवार यास या वसुलाकरितां कायमचें ठेविलें. या सुमारास दाभाड्यांच्या सैन्यांतील एक शिपाई दमाजी गायकवाड यानें पराक्रम करून शाहूकडून समशेरबहाद्दर हा किताब व दुय्यम सेनापतीची जागा मिळविली. पुढें सन १७२१ मध्यें दमाजी मरण पावल्यावर त्याचा पुतण्या पिलाजी यास गायकवाडी सरदारी मिळाली. धारच्या पवाराशीं बेबनाव असल्यानें पिलाजीनें सोनगड किल्ला हें आपलें ठाणें केलें, व तेथेंच गायकवाडी राजधानी १७६६ पर्यंत होती. या सुमारास गुजराथेंतील मोंगलांचा अंमल कायमचा नाहींसा झाला. गुजराथेंतील स्वाऱ्या करण्याचें काम उदाजी पवार कंठाजी कदम व पिलाजी गायकवाड यांजकडे होतें; आणि अखेर हा मुलुख सर्वस्वीं आपल्या ताब्यांत कोणीं ठेवावा याविषयीं त्यांच्यामध्यें एकसारखी चढाओढ चालू झालेली होती. १७२३सालीं

पिलाजीनें सुरत घेऊन अहमदाबादेसहि आपला गुमास्ता नेमला. चौथाईच्या वांटणीवरून तंटा होऊन कदम आणि गायकवाड यांची खंबायत येथें लढाई झाली व तींत पिलाजीचा पराभव झाला. पण अखेर उत्तरगुजराथेंतील खंडणी कदमांनीं गोळा करावी व दक्षिणगुजराथेंतील खंडणी गायकवाड यांनीं गोळा करावी असा तह ठरला. फिरून या दोघांत तंटा उपस्थित झाला; पण १७२६ मध्यें दाभाड्याचा प्रतिस्पर्धी बाजीराव पेशवा याच्याशीं दोघांचेंहि वैमनस्य आल्यामुळें दोघेहि एक झाले. पुढें दभई येथील लढाईंत बाजीरावानें दाभाडे व पिलाजी यांचा पराभव केला; परंतु दाभाड्याच्या मुलाकडे बापाचा अधिकार ठेवून शाहूनें पिलाजीस त्याचा मुतालिक नेमलें आणि सेनाखासखेल ही पदवी दिली. तसेंच पिलाजीनेंहि गुजराथेंतील चौथाईचा निम्मा वसूल पेशव्यामार्फत शाहूकडे पाठवूं व गुजराथेंतील किरकोळ राजेरजवाड्यांकडून घेतलेल्या खंडण्यांचा योग्य वसूल देऊं असें कबूल केलें. सन १७३१ सालीं पिलाजीचा खून झाला. त्याच्यामागून दमाजी गायकवाड सरदारकी करूं लागला. १७३४ सालीं बडोदें गायकवाडांच्या हातीं आलें, तें आजवर त्यांचेचकडे आहे. पुढें गुजराथेंत होळकरांच्या साहाय्यानें कदम स्वाऱ्या करूं लागला; पण दमाजीचें लक्ष वर रजपुतान्याकडे विशेष लागलें होतें.

१७४२ त दमाजीनें माळव्यांत लूट केली ती रघूजी भोसल्याच्या चिथावणीनें केली,अशी नानासाहेब पेशव्यास शंका आल्यामुळें त्याचें व गायकवाड याचें वाकडें आलें. १७४४ सालीं गायकवाडांच्या घरांत भांडणें सुरू झालीं. १७५० सालीं दमाजी हा ताराबाईच्या पक्षास जाऊन मिळाला. सातारच्या महाराजांस पेशव्यांच्या बंदींतून सोडवून सर्व मराठी राज्यास पेशव्यांच्या वर्चस्वांतून मुक्त करण्याचें ताराबाईनें योजलें होतें व दमाजीहि याच मताचा होता. ताराबाईनें रामराजास पकडून सातारच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें, तेव्हां दमाजी तिच्या मदतीस गेला. परंतु पेशव्यांनीं त्यास पकडून पुण्यास कैदेंत ठेविलें. दमाजीचा भाऊ खंडेराव हा पेशव्यांच्या पक्षास मिळाला; पण दमाजीनें कैदेंतूनच कारस्थान करून १७३१ पासून थकलेल्या वसुलाची तोड १५ लाखांवर करून घेऊन आपली मुक्तता केली. याच वेळीं गायकवाडानें १० हजार स्वार पदरीं बाळगून कामकाज पडेल तेव्हां पेशव्यास मदत करावी, वार्षिक खंडणी ५ लक्ष २५ हजार रुपये द्यावी, दाभाड्याच्या कुटुंबाच्या पोषणाकरतां रक्कम ठरवून द्यावी, व यापुढें गायकवाड जे मुलुख जिंकतील किंवा खंडण्या वसूल करतील त्यांतील निम्मा हिस्सा पेशव्यांस द्यावा व याच्या मोबदला पेशव्यांनीं गायकवाडास अहमदाबाद जिंकून गुजराथेंतून मोंगलांचा अंमल नाहींसा करण्यास मदत करावी असेंहि ठरलें. याच वेळेपासून गायकवाडास डोईबदल होण्याचे वेळीं नवी सनद नजराणा घेऊन द्यावी असा प्रघात पेशव्यांनीं पाडला. याप्रमाणें गायकवाड परा-

धीन झाला; तथापि त्याच्या मनांतील अढी गेली नाहीं. यापुढें गायकवाडी घराण्यांत उघडपणें तट पडून दमाजी व फत्तेसिंग हे रघुनाथरावाच्या द्वारें इंग्रजांस मिळाले. १७५३ सालीं अहमदाबादेस वेढा पडला त्या वेळीं दमाजीनें रघुनाथरावास साहाय्य केलें.

पानिपतच्या लढाईत दमाजी सामील असून त्यानें मोठें शौर्य गाजविलें व मराठी फौजेचा मोड झाल्यावर तो परत निघून आला. थोरले माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत रघुनाथराव माधवरावाशीं भांडून निघाला त्या वेळीं दमाजीनें त्यास साहाय्य करून घोडनदीजवळ पेशव्यांच्या फौजेचा पराभवहि केला. मध्यंतरीं गुजराथची वांटणी गायकवाडास जास्त फायदेशीर झाली म्हणून पेशव्यांनीं त्याजकडून २ लक्ष ५४ हजार रुपयांचे महाल काढून घेतले होते. १७६८ सालीं दमाजीनें आपला मुलगा गोविंदराव यास रघुनाथरावाच्या मदतीस पाठविलें; पण पराभव पावून त्यास रघुनाथरावाबरोबर पुण्यास येऊन कैदेंत पडावें लागलें. शेवटीं तह ठरला, त्यांत गायकवाडानें २३ लक्ष रुपये दंड व १६ लक्ष रुपये थकलेली वसूल बाकी पेशव्यास दिली; तेव्हां पूर्वीं काढून घेतलेले महाल गायकवाडास परत देण्यांत आले; पण वार्षिक खडंणी ७ लक्ष ७९ हजार द्यावी व ४००० फौज घेऊन पेशव्याजवळ गायकवाडानें प्रत्यक्ष नोकरींत रहावें असें ठरलें.

पुढें लवकरच दमाजी किमयेचा प्रयोग करीत असतां अपघातानें मेला; तेव्हां त्याचा धाकटा मुलगा फत्तेसिंग यानें येऊन बडोदें बळकाविलें. इकडे पुण्यास थोरला भाऊ गोविंदराव होता त्यानें पेशव्यांकडून आपला वारसा मंजूर करून घेतला व पेशव्यास ५०॥ लाख रुपये देऊं केले; पण १७७१ त फत्तेसिंगानें पुण्यास जाऊन त्याच शर्तीवर आपला मधला भाऊ सयाजीराव याच्या नांवें "सेनाखासखेल" हें पद व सरदारी घेऊन स्वतःकडे मुतालिकी घेतली. १७७२ त फत्तेसिंग गुजराथेंत परत गेल्यावर त्यानें इंग्रजांची मदत मिळविण्याची खटपट सुरू करून सुरतेचा महाल त्यांना देऊं केला. सन १७७५ मध्यें पुण्यास भांडण होऊन राघोबा बडोद्यास येऊन गोविंदरावास मिळाला, तेव्हां फत्तेसिंगानें नाना फडणविसाकडे मदत मागितली. सुरतेच्या तहानें वसई साष्टी व सुरतेच्या आसपासचा मुलुख इंग्रजांस देण्याचें राघोबानें कबूल केलें. त्याबरोबर भडोच येथील गायकवाडाचा हिस्सा गोविंदरावाकडून इंग्रजांस देवविण्याचेंहि त्यानें कबूल केलें. सुरत भडोच आणि खंबायत हीं तीन बंदरें व्यापाराच्या उपयोगीं म्हणून इंग्रजांना त्यांचा फार लोभ वाटे, व केवळ हीं बंदरें तसेंच साष्टी वसई हीं आपल्या हातीं यावीं एवढ्याचकरितां ते पेशव्यांच्या व गायकवाडांच्या भांडणांत पडले. पुढें गोविंदरावास इंग्रजांनीं हातीं धरल्यामुळें फत्तेसिंग नाना फडणविसाच्या पक्षाला गेला. त्यानें शिंदे होळकर यांच्या फौजेनें

व हरिपंत फडक्यानें गोविंदरावास बडोद्याचा वेढा उठविणें भाग पाडून राघोबाचा पराभव केला. पुढील वर्षीं फत्तेसिंगानें पुनः बाजू बदलली, व रघुनाथरावाला ३००० स्वारांनिशीं मदत करावी आणि इंग्रजांस भडोच चिखली वगैरे परगणे द्यावे असें कबूल करून गोविंदरावाचा पक्ष सोडण्यास इंग्रजांचें मन वळविलें. सन १७७८ त पेशव्यांनीं फत्तेसिंगाला " सेनाखासखेल " ची पदवी दिली. पण त्यास भडोचच्या वसुलाचा वांटा मिळाला नाहीं. सन १७८० त फत्तेसिंगानें फिरून इंग्रजांशीं तह केला, व इंग्रजांनींहि फत्तेसिंगास अहमदाबाद जिंकून दिली. या स्वारींत फत्तेसिंगानें इंग्रजांस पुष्कळ मदत केली. याच सालीं इंग्रजांनीं बडोदें येथे कॅप्टन अर्ले या नांवाच्या गृहस्थास आपला पहिला रेसिडेंट नेमिलें. पण १७८२ सालीं सालबाईचा तह झाला तेव्हां इंग्रजांनीं फत्तेसिंगास सोडून दिलें, व त्याच्याशीं झालेला तह त्यांना रद्द करावा लागून अहमदाबाद पेशव्यांस परत द्यावें लागलें. पेशव्यांनीं फत्तेसिंगाला खंडणीची बाकी माफ केली; परंतु गायकवाडानें पेशव्यांच्या पदरीं स्वतः हजर राहून लष्करी नोकरी करणें फिरून प्राप्त झालें.

१७८९सालीं फत्तेसिंग अपघातानें मेला तेव्हां पुणें दरबारनें त्याचा धाकटा भाऊ मानाजी याचा हक्क मान्य करून त्याला सयाजीचा कारभारी नेमलें, आणि याबद्दल त्यानें पेशव्यास नवीजुनी खंडणी म्हणून ६० लक्ष रुपये चार हप्त्यांनीं देण्याचें कबूल केलें. १७९३ सालीं मानाजी वारला; तेव्हां गोविंदराव आपल्यास सरदारी मिळण्याबद्दल फिरून पेशव्यांचे मागे लागला; पण पेशव्यांनीं घातलेल्या शर्ती फारच कठिण होत्या. पूर्वींची वीस लक्ष बाकी, ५६ लक्ष नजराणा व लष्करी नोकरीबद्दलची बाकी ४३ लक्ष, इतके पैसे देऊन शिवाय तापीच्या दक्षिणेचा मुलुख व सुरतबंदरावरील जकातीचा हिस्सा त्यानें पेशव्यास द्यावा असें ठरलें, पण सालबाईच्या तहाची सबब सांगून इंग्रजांनीं तापीच्या दक्षिणेचा मुलुख पेशव्यांना देण्यास हरकत केली. यापुढील गायकवाडीचा इतिहास अतिशय अंदाधुंदीचा आहे. सन १७९७ सालीं गोविंदरावानें पेशव्यास ७८ लक्ष रुपये देऊन ६० लक्षांची सूट घेतली, तरी पेशव्याचें ४० लक्षांचें देणें शिल्लकच होतें. बाजीरावाच्या कारकीर्दींत गोविंदरावाचें पेशव्याच्या गुमास्त्याशीं वांकडें येऊन लढाई सुरू झाली, व गोविंदरावानें सन १८०० सालीं इंग्रजांपाशीं मदत मागितली. या वेळीं गायकवाडाचे सर्व महाल सावकारांकडे गहाण पडले, परगण्यांचे मामलेदार वसूल खाऊन बसूं लागले, मांडलिकांनीं खंडण्या बुडविल्या, व सैन्यांत अरब वगैरे जरबी लोकांचें वर्चस्व झालें. या भाडोत्री सैन्याचा सालीना खर्च ३०–३५ लक्ष रुपये असे. त्यापैकीं बराच पैसाअरब बगदादी अबिसिनीयन मुसलमान व पठाण वगैरे लोकांच्या पदरीं पडे. या भाडोत्री लोकांतहि पक्षभेद असत; परंतु कोणत्याना कोणत्या तरी एका पक्षाची जामि-

नक्की असल्याशिवाय बडोदे सरकार आपलीं वचनें पाळील अशी प्रजेला खात्री वाटत नसे. या जामिनकीलाच " बहानदरी " पद्धत म्हणत.

लवकरच गायकवाडींतील दोन पक्षांनीं इंग्रजांस पंच नेमलें. पण इंग्रजांना ही पंचायत बरोबर सैन्य घेऊन करावी लागली. मेजर वॉकर हा १८०२ सालीं बडोद्यास येऊन त्यानें गायकवाडी जहागीरदारांशीं युद्ध सुरू केलें. नतर गायकवाडाशीं तह होऊन त्यानें इंग्रजांस ८४ परगणे सुरतमधील चौथाई व लढाईचा खर्च द्यावा आणि भाडोत्री शिपाई काढून टाकून इंग्रजांचे २००० शिपाई व तोफखाना आपल्या पदरीं ठेवावा व त्याकरितां दरमहा ६५०४० रुपये उत्पन्नाचे प्रांत इंग्रजांच्या स्वाधीन करावे असें ठरलें. पुढें गायकवाडाच्या हातून इंग्रजांस ठरलेले पैसे देववेना म्हणून १८०३ सालीं धोडका नडियाद विजापूर वगैरे प्रांत गायकवाडानें इंग्रजांस दिले व ते त्यांनीं घेतले. पूर्वी गोविंदरावाकडून पेशवे गायकवाडी मुलुख तोडून घेत होते, तेव्हां इंग्रजांनीं त्यास हरकत केली; पण हल्लीं इंग्रजांनीं स्वतःच गायकवाडी राज्याचे तुकडे पाडून आपणाकडे मुलुख तोडून घेतला! दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत पेशव्यांचा गायकवाडाशीं वाद व इंग्रजांशीं भांडण झाले त्याचें हें एक कारण होतें. वरील तहामुळे गायकवाडाच्या राज्याच्या वाटेल त्या कारभारांत आपणास हात घालण्याचा अधिकार मिळाला अशी इंग्रजांनीं आपली समजूत करून घेतली; व सुराज्यव्यवस्था झाल्यावरहि ते कारभारांत ढवळाढवळ करूं लागले. तेव्हां बडोद्याचे राज्यकर्ते व इंग्रज यांच्यामध्यें स्नेहभावाऐवजीं विरोध उत्पन्न झाला. गादीची वारसाई ठरविण्याची व पेशव्यांशीं बोलणंचालणें करण्याची सर्व जबाबदारी इंग्रजांनीं पत्करली, तसेंच पुढें काठेवाडांतील संस्थानिकांवर गायकवाडांचे जे हक्क होते त्यांतहि ब्रिटिश रेसिडेंट हात घालूं लागला. अखेर १८०५ च्या तहानें या ढवळाढवळीच्या कारभारास कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झालें!

१८१२ सालीं इंग्रजांनीं गायकवाडास स्वतःच्या व इतरांच्या कर्जातून कर्जफेडीनें मुक्त केलें होतें. याच सुमारास बडोद्यास फिरून दोन पक्ष निर्माण झाले. एक पक्ष इंग्रजांना अनुकूल व दुसरा गादीचा धनी आनंदराव गायकवाड होता, याला अनुकूल. आनंदराव आणि पेशवे यांचा मनांतून स्नेह होता. पण गंगाधरशास्त्रीप्रमुख मंडळी त्यांच्या पत्रव्यवहाराच्या आड येत. पेशव्यांचा गायकवाडीवर जो अधिकार तो इंग्रज बळकावून बसले हें वैषम्य बाजीरावाच्या मनांत होतें. अहमदाबादच्या इजाऱ्याची मुदत संपली होती व ती फिरून गायकवाडास देणें न देणें पेशव्याचे हातीं होतें, आणि या साधनानें बडोद्यास आपलें वर्चस्व स्थापण्याचें पेशव्याच्या मनांत होतें. हा इजारा मिळवावा म्हणून गंगाधरशास्त्री पुण्यास १८१४ सालीं गेला. शिवाय पेशवे व गायकवाड यांच्या दरम्यान २ कोटी ६१ लक्ष रुपयांच्या हिशेबाचा वाद शिल्लक होता. या बाबतींत

पुण्यास बरेच दिवस बोलणें चालून तडजोड निघण्याचा संभवहि दिसत होता. पण १८१५त गंगाधरशास्त्र्याचा खून होऊन तें प्रकरण तसेंच राहिलें; तथापि पुढें याचा वचपा इंग्रजांनीं बाजीरावावर पुरा उगवला व १८१७च्या मे महिन्यांत पुण्यास वेढा घालून जो तह त्यांनीं त्याच्याकडून करवून घेतला त्यांत गायकवाडावरील आपले दावे पेशव्यानें सोडले असें लिहून घेतलें. या रीतीनें इंग्रजांना काठेवाडांतील खंडणी व पेशव्यांचे सर्व हक्क मिळाले. गायकवाड हे पेशव्यापासून स्वतंत्र झाले; पण पेशवे जाऊन इंग्रज त्याचे धनी झाले इतकेंच काय तें! तात्पर्य, गंगाधरशास्त्री प्राणास मुकला खरा, पण त्यानें आपले प्राण देऊन इंग्रजांचा व गायकवाडाचा चांगलाच फायदा करून दिला. तहानें गायकवाडांकडून पेशव्यास सालिना ४॥ लक्ष रुपये कायमचे मिळावयाचे होते; पण गायकवाडास मिळालेला अहमदाबादचा इजारा त्यांनीं त्याकडून आपणाकडे घेतला, व पुढील सालीं पेशवाई नष्ट झाल्यामुळें हे त्यांचे ४॥ लक्ष रुपयेहि देण्याचे वांचले! पुढें इंग्रज व गायकवाड हे दोघेच दोघे राहिल्यावर इंग्रजांचा पक्ष पूर्वींहूनहि वरचढ कसा झाला याचा वृत्तान्त सांगत बसण्याची येथें गरज नाहीं.

आंग्रे व इंग्रज

कुलाब्याचे आंग्रे हे मूळ आंगरवाडी नांवाच्या गांवचे रहाणारे. यांचा मूळ पुरुष तुकोजी संखपाळ हा असून त्यानें शहाजी भोसले याला मोंगलाविरुद्ध कोंकणांत युद्ध करण्यास मदत केली होती. शहाजीनंतर तुकोजीनें शिवाजीच्या पदरीं नोकरी धरली तेव्हां शिवाजीनें त्यास आपल्या आरमारांत एका मोठ्या जागेवर नेमलें. तुकोजीचा मुलगा कान्होजी याची १६९०सालीं राजारामाच्या आरमारांत दुय्यम सेनापतीच्या जागीं नेमणूक झाल्याचें आढळतें. मुख्य आरमारी सेनापति सिधोजी गुजर हा वारल्यानंतर कान्होजीला सन १६९८ सालीं ही जागा मिळाली. धाडसी दर्यावर्दी म्हणून कान्होजीची फार कीर्ति आहे त्यानें मुंबईपासून खालीं सर्व अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर मोठी दहशत बसविली असून तडाक्यांत सांपडलेल्या वाटेल त्या युरोपियन राष्ट्राच्या गलबतावर तो बेधडक हल्ला करी. कुलाबा सुवर्णदुर्ग विजयदुर्ग या ठिकाणीं त्याचीं बळकट ठाणीं होतीं. युरोपियन लोकांचा हिंदुस्थानाशीं दळणवळणाचा मुख्य मार्ग समुद्रकिनारा असल्यामुळें सर्व मराठ्यांत आधीं जर युरोपियनांची कोणाशीं गांठ पडली असेल तर ती आंग्र्यांशींच असावी.कान्होजीला कोंकणपट्टीवर इंग्रज व पोर्तुगीज यांच्या तोडीचा शत्रु म्हटला म्हणजे जंजिऱ्याचे शिद्दी होत. १६९९ सालीं पोर्तुगीज व शिद्दी एक होऊन त्यांनीं आंग्र्याशीं युद्ध आरंभिलें; पण कान्होजीनें त्यांचा पराभव करून सागरगड घेतला; आणि शेवटीं तह झाला त्यांत असें ठरलें कीं, कुलाबा

खांदेरी सागरगड या ठाण्यांचा कांहीं वसूल आणि राजकोट व चौल येथील सर्व वसूल आंग्र्यास मिळावा. १७०५ ते १७१० यांच्या दरम्यान आंग्र्यांची सत्ता इतकी वाढली कीं, इंग्रज लेकांच्या कागदपत्रांतून कान्होजीला गुण-सादृश्यामुळें 'शिवाजी' हें नांव दिलेलें आढळतें! शाहू व ताराबाई यांचें भांडण सुरू झालें तेव्हां कान्होजीनें ताराबाईचा पक्ष धरला; व तिनें त्याला मुंबई ते सावंतवाडीपर्यंतचा समुद्रकिनारा राजमाचीचा किल्ला व कल्याण–भिवंडी परगणा इतक्याचें अधिकारपत्र दिलें. तेव्हां शाहूनें आपला पेशवा बहिरोपंत पिंगळे यास आंग्र्यावर पाठविलें; परंतु आंग्र्यानें त्याचा पराभव करून त्यास कैद केलें व सातार्‍यावर चालून जाण्याचीहि त्यानें तयारी केली. तेव्हां शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास आंग्र्यावर पाठविलें. पुढें उभयतांचा तह होऊन आंग्र्यांना खांदेरी-पासून देवगडपर्यंतच्या मुलखाचें आणि दहा कोंकणी किल्ल्यांचें अधिकारपत्र, आरमाराच्या मुख्य सेनापतीची जागा आणि सरखेल ही पदवी शाहूकडून देण्यांत आली. यांतील कांहीं किल्ले शिद्द्याच्या हातीं होते, ते त्यानें युद्ध करून त्याजपासून घेतले. १७२० च्या सुमारास कोंकणांतील मोंगलांची सत्ता नष्टप्राय होऊन मराठ्यांची सत्ता वाढूं लागली. कान्होजीनें आपल्या पदरीं मोठें आरमार व त्यावर मराठ्यांबरोबर डच पोर्तुगीज आणि अरब निग्रो मुसलमान वगैरे अनेक परजातींचे लोकहि ठेवले होते. तेथून पुढें कांहीं दिवस आंग्र्याला युरोपियन लोकांशीं लढावें लागलें. समुद्रकिनारा मोकळा असला तरी बंदरांत जहाज आणण्याला हल्लींप्रमाणें तेव्हांहि परवाना लागे, व हा परवाना ज्याजवळ नसेल अशा युरोपियन गलबतावर हल्ला करण्याचा त्याला कायदेशीर अधिकारच होता. कारण, तो आरमारी सरदार असून शिवाय बंदरकिनाऱ्याचे परवाने देण्याचा मक्ता त्याकडे होता व त्याकरितां तो छत्रपतीच्या खजिन्यांत दरसाल पेष्कश भरीत असे.

१७१७ सालीं इंग्रजांनीं विजयदुर्गचा किल्ला घेण्याचा प्रयत्न केला, तो फसून इंग्रजांचें सक्सेस नांवाचें गलबत कान्होजीनें धरलें. १७१८ सालीं इंग्रजांनीं कान्होजीच्या ताब्यांतील खांदेरी बेटावर हल्ला केला; पण तेथेंहि कान्होजीनें त्यांस पिटाळून लावून त्यांचा फार नाश केला. १७२० सालीं कान्होजीनें इंग्रजांचें आणखी एक गलबत धरलें, तेव्हां इंग्रज व पोर्तुगीज दोघांनीं मिळून विजयदुर्गच्या खाडींत शिरून त्याचीं सोळा गलबतें जाळलीं; पण त्यांना किल्ला घेतां आला नाहीं. १७२२ सालीं कुलाब्यांतील आंग्र्याच्या ठाणेदारानें इंग्रज-पोर्तुगीजांचा पराभव केला. १७२४त डच लोकांनीं सात मोठ्या जहाजांचा काफिला घेऊन विजयदुर्गावर हल्ला केला तोहि त्यानें परतविला. १७२७–२८ या दोन्ही सालीं त्यानें युरोपियनांचीं बरींच जहाजें पकडलीं; व इंग्रजांच्या मॅकनील नांवाच्या कप्तानास बेदम मारून पायांत साखळदंड घालून किल्ल्यावर टाकलें. १७३० सालीं त्याच्याविरुद्ध इंग्रजांनीं वाडीकर फोंड सावंत याच्याशीं तह करून मदत

घेतली. १७३१ सालीं कान्होजी वारला. त्याला चार मुलगे होते; त्यांच्यामध्यें भांडण सुरू झालें. सखोजी हा कुलाब्यास असे व तो पेशव्याशीं मिळून होता. त्यानें व पेशव्यानें मिळून मोंगल सरदार गाजीखान याचा पराभव करून चौल घेतलें; तसेंच अंजनवेल येथील लढाईतहि सखोजीनें पेशव्यास मदत केली. सखोजी हा १७३३ सालीं वारला. सखोजीच्या मरणानंतर त्याचे भाऊ मानाजी व संभाजी यांच्यांत तंटे लागून मानाजीनें पोर्तुगीजांच्या मदतीनें कुलाबा घेतला. त्याच्या विरुद्ध शिद्दी व इंग्रज यांनीं एकी करून त्याचा सर्व मुलुख घेण्याचें ठरविलें; पण त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाहीं. पुढें संभाजी हा फार प्रबळ होऊन त्यानें अलीबागेवर स्वारी केली, तेव्हा मानाजीला इंग्रज व पेशवे या दोघांचीहि मदत घ्यावी लागली. संभाजी हा इतका प्रबळ झाला होता कीं, इंग्रजांनीं गलबतांना आपल्याकडून परवाने घ्यावे व सालीना २० लक्ष रुपये खंडणी द्यावी अशी त्यानें मागणी केली होती! इंग्रजांनीं अर्थातच ही मागणी मान्य केली नाहीं.

१७४० सालीं संभाजी अनावर झाला असें पाहून मानाजीनें बाळाजी बाजीराव याची मदत मागितली, ती त्यानें दिली; पण स्वतः पेशवे हेच कुलाबा हस्तगत करण्याच्या विचारांत आहेत अशा संशयानें मानाजीनें संभाजीशीं कसा तरी तह उरकून घेतला. १७४८ त संभाजी वारला. त्याच्या मागून येणारा तुळाजी हाहि संभाजीप्रमाणेंच इंग्रजांचा कट्टा शत्रु होता. तुळाजीच्या वेळीं इंग्रजांना कोंकणपट्टीवर आपल्या जहाजांचें संरक्षण करण्याकरितां सालिना पांच लक्ष रुपये खर्च येत असे. तुळाजीनें मोठमोठीं जहाजें बांधविलीं व सर्व दक्षिणसमुद्रांतील व्यापार स्वतः आवरून बसण्याचा त्याचा विचार होता. १७५५ सालीं पेशवे व इंग्रज दोघांनीं मिळून तुळाजीवर स्वारी करण्याचें ठरविलें. मराठ्यांनीं खुष्कीच्या मार्गानें व इंग्रजी आरमारानें पाण्याकडून विजयदुर्गच्या किल्ल्यावर हल्ला केला व अशा रीतीनें दोघांनीं मिळून तो किल्ला घेतला. या स्वारींत ॲडमिरल वॉटसन याच्याबरोबर कर्नल क्लाइव्ह हाहि होता. किल्ल्यांत आठ इंग्रज व तीन डच कैदी होते त्यांस सोडविण्यांत आलें व पेशवे आणि इंग्रज यांनीं मिळून किल्ल्यांतून साडेबारा लक्ष रुपयांची लूट नेली. स्वतः तुळाजी आंग्र्यास मरणापर्यंत कैदी होऊन राहावें लागलें. पूर्वीच्या कराराप्रमाणें विजयदुर्गचा किल्ला पेशव्यास मिळाला व त्याच्या मोबदला बाणकोट आणि दासगांव हीं इंग्रजांस मिळालीं. विजयदुर्गास पेशव्यांनीं आपला आरमारी सुभा स्थापन करून त्यावर आनंदराव धुळप यास सुभेदार नेमलें.

मानाजी आंग्रे हा इकडे घाटावर येऊन पेशव्यास मदत करीत होता तो विजयदुर्ग घेतल्यावर परत गेला. सन १७५९ मध्यें मानाजी वारल्यावर त्याचा दासीपुत्र रघोजी याला पेशव्याच्या मदतीनें प्रथमच शिद्द्याशीं लढावें लागलें. त्यानें उंदेरी बेट शिद्द्याकडून घेऊन पेशव्यांस दिलें. रघूजीनें अलीबागेस राहून आपल्या मुलखाची नीट व्यवस्था केली व चौल इत्यादि ठिकाणीं मिठागरें वगैरे

काढून आपलें उत्पन्न वाढविलें. तो पेशव्यास दरसाल २ लक्ष रुपये खंडणी देत असे व अलीबागच्या सरंजामाच्या मोबदला पदरीं फौज ठेवून तो पेशव्याची नोकरी करी. रघूजी १७९३ सालीं वारला, तेव्हां फिरून त्याच्या पश्चात् भांडणें सुरू झालीं. मानाजीचा पक्ष पेशव्यांनीं घेतल्यामुळें प्रतिपक्षी जयसिंग यानें शिंद्याच्या दरबारीं मदत मिळण्याविषयीं बोलणें लावलें. शिंद्याकडील सरदार बाबूराव हा अलीबागेस आला; पण अखेर त्यानें उभय पक्षांच्या हक्कदारांना कैदेंत टाकून स्वतःच अलीबाग बळकावली ! या सर्व प्रकरणांत जयसिंगाची बायको सोनकुवराबाई हिनें अनेक वर्षे प्रत्यक्ष लढाया करून व किल्ले लढवून अतिशय शौर्य दाखविलें. १८१३ सालीं बाबूराव मेल्यावर मानाजी (दुसरा) याला आपलें डोकें वर काढतां आलें व पेशव्यास १० हजारांचा मुलुख व खांदेरी बेट देऊन त्यानें अलीबाग परत मिळविली. मानाजी १८१७ सालीं वारला. या दोन पिढ्यांतल्या भांडणामुळें अत्यंत नुकसान होऊन आंग्र्यांची तीस पसतीस लक्षांची दौलत तीन लक्षांवर आली ! मानाजीच्या पश्चात् त्याचा अल्पवयी मुलगा रघोजी हा गादीवर बसला. त्याचा कारभार बिवलकर यांजकडे होता. पेशवाईची समाप्ति झाल्यानंतर १८२२ सालीं इंग्रज सरकार व आंग्रे यांचा तह होऊन आंग्र्यांनीं इंग्रजांची अधिराजसत्ता कबूल केली. तेव्हांपासून आंग्र्यांच्या गादीचा वारसा ठरविण्याचा अधिकार इंग्रजांकडे गेला. १८३८ सालीं रघूजी वारला. पुढें दोन वर्षांनीं त्याचा मुलगा दुसरा कान्होजी हाहि वारल्यामुळें आंग्रे घराण्याची औरस संतति नष्ट झाली. तेव्हां रघूजीच्या बायकोनें दत्तकाची परवानगी मागितली. परंतु हा सोयीचा मुलुख खालसा करण्यास ही चांगली संधि आहे असें पाहून ती दवडावयाची नाहीं अशा निश्चयानें इंग्रजसरकारनें दत्तकाची परवानगी अर्थातच नाकारली व अलीबाग संस्थान खालसा केलें !

पटवर्धन व इंग्रज

पेशवाईत नांवारूपास आलेल्या ब्राह्मण सरदारांत पटवर्धन हे प्रमुख होत. त्यांचा मूळ पुरुष हरभट पटवर्धन हा मूळचा उत्तम वैदिक ब्राह्मण प्रथम इचलकरंजीकर घोरपडे यांचेजवळ आश्रित व उपाध्या म्हणून होता. तो १७१६ सालीं पुण्यास बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याच्या आश्रयास राहिला. भटजीला सात मुलगे होते. त्यांपैकीं तिघेचवघे कारकुनी पेशाकडे वळले. १७३० सालीं गोविंद हरि हा बाजीरावाच्या कारकीर्दींत कदम याच्या पागेचा फडणवीस झाला. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दींत गोविंद हरि हा फडणविसाचा सरदार झाला. त्याचें उदाहरण पाहून त्याचा धाकटा भाऊ रामचंद्रराव हाहि लष्करी नोकरींत शिरला. १७३९ सालीं शिद्द्याशीं व पोर्तुगीजांशीं झालेल्या लढाईत रामचंद्र हरीनें मोठी

कीर्ति मिळविली. १७४५ सालीं दमाजी गायकवाड ताराबाईचा पक्ष घेऊन पेशव्याविरुद्ध उठला तेव्हां त्याजविरुद्ध पाठविलेल्या फौजेंत गोविंद हरि व त्याचा मुलगा गोपाळराव असून ह्यांनीं मर्दुमकी करून दमाजीस कैद करून पुण्यास आणलें. येथपासून पुढें पटवर्धन सरदार हे पेशव्यांच्या मदतनिसांत अग्रगण्य होऊन बसले. यानंतर झालेल्या बहुतेक मोठमोठ्या मोहिमांत पटवर्धन घराण्यापैकीं कोणी ना कोणी तरी पुरुष असेच. १७६० सालीं गोपाळरावानें दौलताबादेचा किल्ला निजामापासून लढून घेतला. थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दीत (१७६४ मध्यें) गोविंद हरि परशुराम रामचंद्र व नीलकंठ त्र्यंबक या त्रिवर्गास मिळून चोवीस लक्षांचा सरंजाम देण्यांत आला, व त्यांस आठ हजार स्वारांची सरदारी मिळाली. पटवर्धनांस दिलेली जहागीर बरीचशी कोल्हापूरच्या हद्दीवर असल्यामुळें करवीरकरांचा बंदोबस्त पेशव्यांना उत्तम रीतीचा करितां आला. जहागिरीचें मुख्य ठिकाण मिरज हें करण्यांत आलें. निजाम हैदर टिपू नागपूरकर भोसले व इंग्रज यांशीं झालेल्या युद्धांत पटवर्धन सरदारांनीं मोठमोठे पराक्रम करून फार कीर्ति मिळविली. त्यांतल्यात्यांत गोपाळराव रामचंद्रराव परशुरामभाऊ कोन्हेरराव चिंतामणराव वगैरे सरदार विशेष नामांकित होते.

पटवर्धन व इंग्रज ह्यांचा संबंध प्रथमतः जनरल गॉडर्ड याच्याशीं झालेल्या युद्धप्रसंगांत आला. नंतर टिपूवरील स्वारींत जनरल वेलस्ली व परशुरामभाऊ यांचा संबंध अत्यंत निकट येऊन परशुरामभाऊबद्दल इंग्रजांच्या मनांत आतिशय आदर उत्पन्न झाला. दुसरा बाजीराव गादीवर आल्यानंतर, नाना फडणविसाचे मित्र व रघुनाथरावाचे शत्रु म्हणून बाजीरावानें सर्व पटवर्धनांवर हत्यार उचललें व त्यांच्या जहागिरी जप्त करण्याचा घाट घातला. पण पटवर्धनांविषयीं इंग्रजांच्या मनांत जी आदरबुद्धि वसत होती तिजमुळें अल्पिष्टनसाहेबानें मध्यस्थी करून पटवर्धनांच्या जहागिरी राखल्या. तथापि बाजीराव व पटवर्धन सरदार यांचा बेबनाव अखेरपर्यंत टिकला. १८१७ सालीं बाजीरावानें इंग्रजांशीं लढाई सुरू केली त्यावेळीं पटवर्धन सरदार नांवाला बाजीरावाच्या बाजूस होते; परंतु बाजीरावानें पळण्यास सुरुवात केल्यानंतर इंग्रजांनीं स्वतः पेशवेपद धारण करून मराठी राज्य चालवूं असा बहाणा केल्यामुळें, तसेंच अल्पिष्टनसाहेबानें पटवर्धनांच्या जहागिरी प्रयासानें वांचाविल्या याविषयींच्या कृतज्ञताबुद्धीमुळें, पटवर्धन हे लवकरच फौजा घेऊन परत आपापल्या गांवीं गेले. बाजीरावशाहीच्या अखेरीस सांगलीकर चिंतामणराव अप्पासाहेब हा एकटाच प्रमुख पटवर्धन सरदार बाजीरावाच्या पळांत उत्तर हिंदुस्थानपर्यंत गेला होता. पण तोहि बाजीराव स्वाधीन होण्यापूर्वींच परतला. चिंतामणराव आप्पासाहेब यांचें इंग्रजांजवळ पुष्कळ वजन होतें, यामुळें त्याला आपल्या हयातीपर्यंत स्वाभिमानी रीतीनें सरदारकी चालवितां आली. बाजीरावाच्या कारकीर्दीत पटवर्धनांची जहागीर सरकारजमा होण्याची

वांचली तरी पटवर्धन घराण्यांतील पांचसात शाखांनीं आपल्या सरंजामाच्या वांटण्या करून मागितल्या व याला बाजीराव आणि इंग्रज यांनीं आपली संमति दिली. यामुळें जहागिरीच्या चिरफळ्या पडून प्रत्येक घराणें कमकुवत झालें. अखेर पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर इंग्रजांनीं प्रत्येक घराण्याशीं वेगवेगळे तह केले, सरंजामी फौज ठेवून प्रत्यक्ष नोकरी करण्याची माफी दिली व प्रत्येकाच्या जहागिरींतला बराचसा मुलुख स्वतःकडे तोडून घेतला. पटवर्धनांच्या उत्कर्षाचा काळ सुमारें साठ वर्षांचा होता; पण बाजीरावाच्या वैरामुळें व इंग्रजांच्या स्नेहामुळें मराठेशाही नष्ट होण्यास पटवर्धन घराण्याकडून फारसा प्रतिबंध झाला नाहीं.

पेशवाई नष्ट झाल्यावर पटवर्धनांचे तेजहि नष्ट झालें. तथापि त्यांतल्या त्यांत सांगलीकर थोरले अप्पासाहेब मिरजकर थोरले बाळासाहेब व तात्यासाहेब मळेकर अण्णासाहेब वगैरे संस्थानिक प्रसिद्ध आहेत. पटवर्धनांत जोंपर्यंत सरंजामाच्या वांटण्या झाल्या नव्हत्या तोंपर्यंत त्यांच्या हातीं आपल्या जहागिरीच्या प्रांतांतील सर्व मुलकी फौजदारी अधिकार होते. पुढें वांटण्या झाल्यावर फक्त वडील घराण्याकडे हे अधिकार राहिले. पण सरंजामी मुलुख इंग्रजाकडे तोडून देऊन नोकरीची माफी मिळविल्यामुळें जे पटवर्धन सरदार पूर्वीं हजारों फौजा पदरीं बाळगून असत त्यांच्या पागा रोडावल्या. पूर्वींच्या नांवलौकिकाचें मुख्य उगमस्थान जी लष्करी नोकरी ती गेल्यामुळें पटवर्धनांचें वैभव आणि त्यांचा व्यवसाय हीं दोन्ही जाऊन वेळेचें काय करावें हें त्यांस सुचेनासें होऊन ते लहरी व मिजासी बनले. १८५७ सालच्या बंडांत सामील असल्याच्या आरोपावरून जमखंडीकर अप्पासाहेब यांस कांहीं दिवस प्रतिबंध झाला होता; व थोरले बाळासाहेब मिरजकर यांच्यावर इंग्रजांची करडी नजर झाली होती. पेशवाई परत आणतां येत नाहीं आणि इंग्रजांची नोकरी तर मोकळ्या मनानें करवत नाहीं या कुचंबणुकींत पटवर्धन संस्थानिकांचीं बरींच वर्षें गेलीं !

पूर्वार्ध समाप्त

मराठे व इंग्रज

(मराठेशाहीचें शतसांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध)

उ त्त रा र्ध

विवेचन

प्रकरण पहिलें

मराठे व इंग्रज यांचा समकालीन उत्कर्षापकर्ष

मराठे व इंग्रज यांच्या परस्पर संबंधाच्या कालावधीचे पुढीलप्रमाणें चार विभाग करितां येतील.

१–१६४८ ते १७६१ या कालावधींत इंग्रजांचा व मराठ्यांचा निकट परिचय झाला व इंग्रज मराठ्यांशीं नमून वागत असून त्यांच्याशीं स्नेह जोडूं पाहत होते.

२–१७६१ ते १७८६ या कालावधींत इंग्रजांचें बस्तान इतर प्रांतांत पुष्कळ बसलें असल्यामुळें त्यांना आत्मसामर्थ्याचा विश्वास वाटू लागला व मराठ्यांशीं कलागत करून आपली शक्ति अजमावयाचा त्यांनीं प्रयत्न केला, पण त्यांचा पराभव होऊन तो फसला.

३–१७८६ ते १८०० या कालांत मराठे व इंग्रज हे परस्परांस तुल्यबल असे लेखून परस्परांशीं बरोबरीच्या नात्यानें व सहकारितेनें वागूं लागले.

४–१८०० ते १८१८ या कालांत मराठे कमकुवत होऊन इंग्रजांचा पक्ष वरचढ झाला व अखेर मराठ्यांचा पराभव होऊन इंग्रजांचें वर्चस्व सर्व मराठ्यांवर प्रस्थापित झालें.

पहिल्या कालावधींत इंग्रजांनीं आपला व्यापारी पेषा पुरा राखला होता. मराठे म्हणजे छत्रपति व त्यांचे पेशवे वगैरेंकडे आपले वकील पाठवावे, नजराणे द्यावे, व्यापारी सवलती मिळवाव्या, जकातींची माफी करवावी, रंगीबेरंगी मनोवेधक किंवा उपयुक्त माल विकून गिऱ्हाईक जोडावें, व स्वस्थपणें व्यापार करण्यास परवानगी द्या म्हणजे झालें—आम्हांस कोणाच्या भांडणांत पडावयाचें नाहीं किंवा आम्हांला मुलुख मिळविण्याची अपेक्षा नाहीं—असें भासवावें असें त्यांचें धोरण होतें. १७७०च्या सुमारास त्यांच्या ताब्यांत बहुतेक बंगालप्रांत आला असून ते दिल्लीच्या बादशहांचे दिवाण बनले होते. दक्षिणेकडे फ्रेंचांचा मोड होऊन त्यांचें तिकडचें राज्य निर्मक्षिक झालें होतें. निजामास त्यांनीं पुरें स्नेहांकित केलें होतें. येऊन जाऊन दक्षिणेंत हैदर नाईक व वर मराठे येवढेच काय ते शत्रू त्यांना उरले होते. पैकीं हैदराविरुद्ध त्यांचें केव्हांच कांहीं चाललें नाहीं. मराठ्यांच्या विरुद्धहि त्यांचें बरेच दिवस कांहीं चाललें नसतें. पण राघोबाच्या कलहामुळें त्यांचा हात पेशव्यांच्या राजकारणांत अदमासाच्या आधीं शिरला. त्यांनीं साष्टी घेतली ती मराठ्यांस एकदम परत घेतां आली नाहीं असें पाहून त्यांनीं राघोबाचा पक्ष घेऊन मराठ्यांशीं लढाई आरंभिली; व अखेर साष्टी

जरी त्यांच्या हातींच राहिली तरी, वडगांवच्या लढाईंत पराभव झाल्यानें त्यांना मराठ्यांशीं तह करून व राघोबास पेशव्यांच्या स्वाधीन करून आपला पक्ष अद्यापि कमी आहे अशी कबुली द्यावी लागली. १७८६ ते १८०२ या कालावधींत इंग्रज व मराठे दोघांचीहि एकसारखी चढती कमान होती. ते तुल्यबल असल्यानें दोघांमध्यें सहकारिता शक्य होती, व दोघांनीं मिळून दोघांनाहि समान असा शत्रु जो टिपू सुलतान त्याचा परस्परांच्या मदतीनें निःपात केला. सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दींत मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला. दाक्षिणेंत त्यांनीं निजामाचा पुरा मोड केला, व निजाम हा इंग्रजांचा दोस्त होता तरी पेशव्यांच्या दराऱ्यामुळें त्यांना त्याचा पक्ष उचलून त्यास मदत करितां आली नाहीं. इंग्रजांनाहि टिपूचा नाश झाल्यामुळें तुंगभद्रेपासून खालीं सर्व दक्षिणहिंदुस्थानांत निष्कंटक राज्य करावयास सांपडले. उत्तरहिंदुस्थानांत उभयतांची समसमान वांटणी होती. नर्मदेपासून यमुनेपर्यंत शिंद्यांनीं मुलुख आक्रमिलेला असून यमुनेपासून वर सर्व राज्य इंग्रजांचेंच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भांडणाचें एक मूळ म्हणजे दिल्ली ही राहिली होती. पण दिल्लीची सत्ता शिंद्याच्या हातीं व दिल्लीची मत्ता—अर्थात् बादशहाच्या राज्यांतील वसूल—इंग्रजांच्या हातीं अशी वांटणी झाली होती. तात्पर्य, नाना फडणवीस व महादजी शिंदे यांच्या मरणापर्यंत पंचवीस वर्षांच्या काळांत मराठे व इंग्रज हे तुल्यबल असल्याकारणानें वरून सहकारी स्नेही, पण आंतून चुरशीनें एकमेकांचा पाडाव करण्याची संधि पाहत टपून बसलेले शत्रु असे होते. मुत्सद्दी नाना व तलवारबहाद्दर महादजी यांच्या मरणाबरोबर सर्व पारडें एकदम फिरले. बाजीराव हा जात्या कमकुवत व मूर्ख असून शिवाय इंग्रजांच्या उपकारानें मारला गेलेला होता. येऊन जाऊन इंग्रजांना प्रबळ प्रतिस्पर्धी काय ते शिंदे व होळकर. पण या उभयतांनीं कज्जा आरंभला व त्यांचें शौर्य अंतःकलहाग्नींत दग्ध होऊन गेलें. यामुळें १८०३-४च्या सुमारास या दोघांशीं एकएकटें लढून त्यांचा पराभव करून निर्वीरमुर्वीतलं असा सिंहनाद हिंदुस्थानच्या छातीवर उभे राहून व दंड थोपटून इंग्रजांना करितां आला.

इंग्रज व मराठे यांचा उत्कर्ष बराच काळपर्यंत एकसमयावच्छेदेंकरून समांतर असा हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत होत होता. पण ज्या काळांत मराठ्यांच्या सत्तेचा चढ होऊन उतारहि झाला त्या काळांत इंग्रजांच्या सत्तेचा चढ मात्र एकसारखा होतच होता. त्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष सावकाश संथपणें पायरीपायरीनें होतच होता; व तिनें माघार अशी सहसा खाल्ली नाहीं. इंग्रजांनींहि कित्येक लढायांत हार खाल्ली; तसेंच मराठ्यांशीं झालेल्या पहिल्या युद्धाच्या प्रकरणाप्रमाणें इतर कित्येक प्रकरणांत त्यांच्या धोरणाची थोडीबहुत पीछेहाट झाली. पण भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या लाटा किनाऱ्यावर फुटून परत येतातशा

दिसल्या तरी एकंदरीनें पाण्याची प्रगतीच असते; त्याचप्रमाणें लढाईंत तात्पुरता पराभव किंवा राजकारणांत तात्पुरती पीछेहाट झाली असली तरी एकंदरीनें इंग्रजांच्या सत्तेला व ऐश्वर्याला भरतीच भरत होती. मराठे व इंग्रज यांच्या सत्तेच्या अस्तोदयाची तुलना लक्षांत येण्याकरितां आपण सन १६०० पासून सन १८१८ पर्यंतची जंत्री हातीं घेऊन थोडेसें पर्यालोचन करूं. जी गोष्ट नुसत्या तारखांनीं लक्षांत येत नाहीं ती मराठे व इंग्रज अशा अन्योन्यसापेक्ष भाषेनें बोलल्यास कदाचित् अधिक लक्षांत येईल.

इंग्लंडांत ज्या वेळीं हिंदुस्थानच्या संपत्तिमत्तेविषयीं आश्चर्यपूर्ण चर्चा होऊन व्यापारी कंपनी बनवून व्यापार करण्यास निघण्याचा इंग्रजांचा बेत चालू होता त्या वेळीं इकडे हिंदुस्थानांत मोंगलांचा अंमल दक्षिणेखेरीज बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत बसला होता. दक्षिणेंत मोंगलांचा अंमल नव्हता तरी इतर मुसलमानांचा होता. तालीकोटची लढाई होऊन हिंदुपदपातशाही नामशेष झाली होती; व अहमदनगरची निजामशाही, विजापुरची अदिलशाही, गोवळकोंड्याची कुतुबशाही हीं तीन मुसलमानी राज्यें (ब्राह्मणी राज्यापासून उत्पन्न झालेलीं) जिवंत असून त्यांनीं सर्व महाराष्ट्र आक्रमिला होता, व मोंगलांच्या सत्तेस थोपवून धरलें होतें. या वेळीं मराठ्यांची स्थिति चमत्कारिक होती. त्यांनीं या तीनही मुसलमानी दरबारांत सरदाऱ्या व मनसबदाऱ्या व त्याबरोबर येणारें पारतंत्र्य पत्करलें होतें, इतकेंच नव्हे तर, निरनिराळ्या मराठे घराण्यांमध्यें हाडवैर माजलें असून मुसलमान पातशाहांनीं मराठ्यांतील अंतःकलहावर मुख्य भिस्त ठेवली होती व तो कलह शांत न होईल अशी ते व्यवस्था करीत. ज्या सालीं लंडन येथें ईस्ट इंडिया नामक इंग्रजी व्यापारी कंपनी स्थापली गेली त्याच्या आदल्याच सालीं मालोजीचा मुलगा शहाजी भोसले याचें जाधवराव याची कन्या जिजाबाई इच्याशीं लग्न झालें. या वेळीं शहाजी अवघा पांच वर्षांचा होता; अर्थात् त्याचे सर्व पराक्रम यापुढें व्हावयाचे होते. १६१२ सालीं इंग्रजांनीं सुरतेस वखार स्थापली तेव्हां शहाजी सतरा वर्षांचा होता. शिवाजीच्या जन्मापूर्वीच इंग्रजांनीं जहांगीर व शहाजहान यांजकडून परवानगी मिळवून बंगाल्यांत व्यापारी वखारी घालण्यास सुरुवात केली होती; त्यांनी मच्छलीपट्टणास वखार घालून मद्रास इलाख्यांत आपला पाय रोंवला तेव्हां शिवाजी चार वर्षांचा होता, व शिवाजीच्या वयाच्या बाराव्या वर्षीं इंग्रजांनीं खालीं मद्रासेस फोर्ट सेंट जॉर्ज किल्ला बांधण्याइतकें आपलें बस्तान बसविलें होतें (१६३९). शिवाजीनें महाराष्ट्रांतील प्रमुख किल्ले हस्तगत करून, अफजुलखानाचा वध करून, विजापुरकरांकडून कल्याणापासून गोव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणानदीपर्यंत मुलुख हस्तगत केला त्या सुमारास इंग्रजांना मुंबई बेट मिळून मुंबई इलाख्याच्या कोंकणपट्टीच्या

तोंडीं त्यांचा प्रवेश झाला होता. डच हतप्रभ झाले होते; मात्र पोर्तुगीज अजून जोरांत होते. शहाजी वारून शिवाजी हा विजापूरदरबारापासून सर्वस्वीं स्वतंत्र झाला त्याच सालीं इंग्रजांची व शिवाजीची सुरतेस प्रथम लष्करी सलामी झाली, व इंग्रजांना बंदरावरील जकातीपैकीं शेंकडा एक इतका कर शिवाजीनें माफ केला. शिवाजीच्या राज्यारोहणाच्या सुमारास इंग्रजांचें बस्तान मुंबई इलाख्याकडे यथातथाच होतें; पण बंगाल्यांत व मद्रासेकडे त्यांची प्रगति होत होती. राज्यारोहणापासून दुसऱ्या सालीं इंग्रजांनीं चंद्रनगर येथें वखार घातली; त्यांचे व फ्रेंचांचे युद्धप्रसंग अद्यापि व्हावयाचे होते.

शिवाजीच्या मृत्यूपासून पांचवे सालीं (१६८५) मुंबई बेटांत ईस्ट इंडिया कंपनीची प्रतिष्ठापना झाली; व तिकडे बंगाल्यांतहि पुढच्याच वर्षीं त्यांनीं कलकत्त्यास आपलें ठाणें बसविलें. दक्षिणेंत औरंगजेब मराठ्यांशीं लढत असतां इंग्रज हळूहळू आपला व्यापार वाढवीत होते; व ज्या सालीं (१६९८) झुलफिकारखानानें जिंजीचा किल्ला हस्तगत करून राजाराममहाराज व त्यांचेबरोबर सर्व मराठेशाही प्राणसंकटांत घातली त्या सालीं कलकत्त्यास इंग्रजांनीं फोर्ट वुइल्यम किल्ला बांधला. १६८७ सालीं इंग्रजांनीं औरंगजेबाशीं युद्ध करण्याइतकें मनःसामर्थ्य संपादन केलें होतें. या युद्धांत त्यांचा अर्थातच टिकाव लागला नसता व या अविचाराच्या कृत्यामुळें आपण फार संकटांत आलों आहों असें सर्व इंग्रज वसाहतींना वाटूं लागलें असतें; पण दक्षिणेंत संभाजीची औरंगजेबाशीं विरोध करण्यास याच वेळीं गांठ पडून इंग्रजांस मोठें साहाय्य झालें. कारण, इंग्रजांपेक्षां संभाजीचा नाश करणें औरंगजेबास अधिक जरूर वाटत होतें. व १६८९ सालीं संभाजीस पकडून त्यानें त्याचा वध केला तरी त्यामुळें दक्षिणेंतील युद्ध न थांबतां उलट आपणास हें गांधीलमाशांचे घरटें डवचण्याची कोठून बुद्धि झाली असा पश्चात्ताप बादशहास होण्याइतके मराठे चवताळून त्याच्याशीं लढूं लागले. इंग्रजांचा मुलुख बंदरानजीक असल्यामुळें व औरंगजेबाचा सर्व रोख घांटमाथ्यावरील प्रदेशाकडे असल्यामुळें इंग्रज एका अर्थानें त्याच्या सपाट्यांत सहसा सांपडण्यासारखे नव्हते. शिवाय, इंग्रज हीं घुंगुरटीं आहेत, तीं केव्हांच चिरडून टाकूं; पण मराठ्यांचा समाचार मात्र आधीं घेतला पाहिजे, असें त्यास वाटत असावें.

असो; संभाजीच्या वधाच्या दुसऱ्याच वर्षापासून (१६९०) इंग्रजांची निव्वळ व्यापाराची दृष्टि जाऊन तिच्याबरोबर इकडील मुलखापासून वसूल उत्पन्न करण्याची दृष्टि आली होती. याच सुमारास त्यांनीं विलायतेंत आपणाकरितां एक सैन्य उभारण्याची व्यवस्था केली असून हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांशीं जरूर तर युद्ध करण्याची परवानगी घेऊन ठेवली होती.

राजाराममहाराजांच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांनीं हिंदुस्थानशीं तुटक व्यापार

करणाऱ्या निरनिराळ्या इंग्रज व्यापारी कंपन्या मोडून युनायटेड ईस्ट इंडिया कंपनी नामक एकच संघटित व्यापारी कंपनी बनली. अर्थात् कंपनीच्या व्यापाराला व सामर्थ्याला एकीमुळें बरकत आली. १७०७ सालीं औरंगजेब मृत्यु पावल्यापासून पुढील काळांत मराठ्यांची सत्ता वाढण्यास सुरुवात झाली. पुढच्याच वर्षीं शाहूस राज्याभिषेक झाला (१७०८) व पुढें १० वर्षांच्या आंत बाळाजी विश्वनाथ यानें दिल्लीहून चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा आणून पातशाही राजकारणांत मराठ्यांचा हात प्रथम शिरकविला. याच सुमारास (१७१५) इंग्रजांनींहि दिल्लीच्या बादशहापासून बंगाल्यांतील अडतीस शहरें व व्यापारावरील कराची माफी मिळविली. येथपासून पुढें एका बाजूस मराठे व दुसऱ्या बाजूस इंग्रज असें दुतर्फी राजकारण दिल्लीच्या दरबारीं सुरू झालें, तें १८०३ सालीं इंग्रजांनीं शिंद्याच्या हातून दिल्ली शहर काबीज करीपर्यंत सतत सुरू होतें. पहिल्या बाजीरावानें दिल्लीवर स्वारी केली (१७३४) व निजामाचा पराभव करून त्याच्यापासून माळव्याची सनद दिल्लीच्या पातशहाकडून मिळवून देण्याची हमी घेतली (१७३८), चिमाजी आप्पानें वसई घेऊन इंग्रजांचे प्रतिस्पर्धी जे पोर्तुगीज यांचा पाडाव केला (१७३९), नानासाहेब पेशव्यानें माळव्याची सनद मिळविली, सदाशिरावभाऊनें कर्नाटकावर स्वारी करून सावनूरच्या नबाबाकडून २५ लक्षांचा मुलुख मिळविला, या सर्व अवधींत इंग्रजांचें फ्रेंचांशीं कर्नाटकांत युद्ध सुरू झालें होतें; व ज्या सालीं रघुनाथरावानें उत्तरहिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याच सालीं कर्नाटकांत फ्रेंचांना माघार घ्यावी लागून इंग्रजांची सरशी झाली. रघुनाथराव पेशवे व क्लाईव्हसाहेब यांचे पराक्रम अनुक्रमें दक्षिणेंत व उत्तरेंत समकालीन घडले. १७५७ सालीं इकडे दक्षिणेंत मराठ्यांनीं श्रीरंगपट्टणाला वेढा देऊन ३२ लक्षांची खंडणी घेतली, तर तिकडे बंगाल्यांत लॉर्ड क्लाइव्ह यानें प्लासीची लढाई जिंकून इंग्रजी राज्याची त्या प्रांतांत स्थापना केली. ज्या सालीं म्हणजे १७५८ मध्यें अटकेवर झेंडा लागला त्या सालीं फ्रेंचांच्या हातून उत्तरसरकार हा प्रांत जाऊन मद्रासेकडे इंग्रजांची सरशी झाली. १७६० सालीं मराठ्यांनीं उदगीरच्या लढाईत निजामाचा पराभव करून ६० लक्षांचा मुलुख मिळविला त्याच सालीं इंग्रजांनीं बंगालचा संपूर्ण ग्रास केला. अशा रीतीनें अनेक वर्षे समांतर चालू असलेल्या इंग्रज व मराठ्यांच्या यशाची जोडी फुटण्यास १७६१ सालीं प्रारंभ झाला. कारण, या सालीं पानपतास मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला; व त्याच सालीं इकडे मद्रासेकडे फ्रेंच सरदार लाली याचा पुरा मोड होऊन इंग्रजांनीं पॉंडिचरी शहर घेतलें.

फिरून कांहीं काळपर्यंत पेशवे व इंग्रज यांच्या यशाची जोडी बरोबर चालूं लागली. १७६३ सालीं मराठ्यांनीं राक्षसभुवनाची लढाई जिंकून निजा-

मास चीत केलें, तर तिकडे इंग्रजांनीं फ्रेंचांचा पुरा निःपात केला. सन १७६४ त माधवराव पेशव्यानें हैदराचा पराभव केला तर बंगाल्यांत क्लाइव्हनें बक्सारची लढाई जिंकली. १७६५ च्या सुमारास पेशव्यांनीं उत्तरहिंदुस्थानांत स्वारी करून १५ लक्ष खंडणी घेतली तर क्लाइव्हसाहेबानें दिल्लीच्या पातशहापासून बंगालच्या दिवाणीची व उत्तरसरकार प्रांताची सनद मिळविली.

१७७१ सालीं मराठ्यांनीं शहाअलमबादशहास गादीवर बसवून दिल्लीस आपलें वर्चस्व पुरें प्रस्थापित केलें. १७७३साल एका दृष्टीनें या तुलनेस अत्यंत महत्त्वाचें आहे. या सालीं नारायणरावाचा वध होऊन मराठ्यांच्या राज्यांत दुफळीचें बीज रोंवलें गेलें; तर त्याच सालीं विलायतेंत पार्लमेंटनें रेग्युलेशन आक्ट पास करून सर्व हिंदुस्थानांत निरनिराळी विभागलेली सत्ता एकाच गव्हर्नर जनरलाच्या हातीं एकीकृत केली. मराठ्यांच्या कमकुवतपणास, इंग्रजांच्या खंबीरीस, व मराठ्यांच्या कारभारांत इंग्रजांचा हात शिरण्यास येथपासून खरा प्रारंभ झाला. पुढें दोन वर्षांतच हा फरक विशेष दिसून आला. कारण, पुरंदरच्या तहानें राघोबाचा पक्ष इंग्रजांनीं सोडावा असें ठरलें तरी त्यांना साष्टी व वसई इंग्रजांस द्यावी लागली. साष्टी इंग्रजांनीं आधींच घेतली होती व तिच्या भरीस आणखी वसई गेली. सन १७७९ सालीं वडगांवास इंग्रजांचा मराठ्यांनीं पराभव केला व इंग्रजांनीं साष्टी परत देण्याचें नाइलाजानें तहांत कबूल केलें. इंग्रजांचा पुरा निःपात करण्याची जरूरी भासून मराठे निजाम व म्हैसूरकर यांचें त्रिकूट जमण्याच्या बेतांत आलें. पण १७८१ सालीं इंग्रजांनीं तिकडे हैदराचा पराभव करून व इकडे मराठ्यांशींहि शांततेचा तह करून आपली बाजू सांवरली. १७८२ सालीं हैदर अल्ली मेल्यामुळें इंग्रज मोकळे झाले, यामुळें सालबाईच्या तहांत मराठ्यांना साष्टी व वसई इंग्रजांना कायमचीं द्यावीं लागलीं व त्यांनीं इंग्रजांपासून काय मिळविलें तर मराठ्यांच्या शत्रूंना त्यांनीं मदत करूं नये असें अभिवचन! इतकें इंग्रजांचें पारडें जड होऊन बसलें होतें. १७८४ पासून १७९९ पर्यंत मराठे व इंग्रज यांना टिपू हा एकच समान शत्रु असल्यामुळें त्यांचें सहकार्य सुरू होतें. दरम्यान महादजी शिंद्यानें १७८९ सालीं दिल्ली घेऊन तेथील सर्व सूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं व १७९१ सालीं, म्हणजे इकडे इंग्रजांनीं मराठ्यांसह टिपूचें अर्धे राज्य घेतलें त्याच सालीं महादजीनें पेशव्यास वकीलमुतलकीचीं वस्त्रें अर्पण करून दिल्लीस आपण प्रस्थापित केलेल्या वर्चस्वाचा अनुभव पुण्यास नाना फडणविसांस आणून दिला. पुढें चार वर्षांत खर्ड्याची लढाई होऊन पेशव्यांचें यश कळसास पोंचलें; पण पुढच्याच वर्षी सवाईमाधवरावाच्या मृत्यूमुळें मराठ्यांच्या यशानें माघार खाल्ली. तिकडे बंगाल्यांत कॉर्नवालिससारखा गव्हर्नर जनरल० येऊन इंग्रजी राज्याची उत्तम व्यवस्था लावीत होता, तों इकडे सवाईमाधवरावाच्या

व महादजीच्या मृत्यूमुळें नाना फडणवीस कमकुवत होऊन गेला, व बाजीरावास गादीवर बसविण्यासंबंधानें तंटे सुरू होऊन बाजीराव व नाना फडणवीस दोघांनाहि शिंदेहोळकरांच्या दहशतीनें आळीपाळीनें इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली, आणि १८०२ च्या वसईच्या तहानें बाजीराव इंग्रजांच्या हातचें बाहुलें होऊन बसला. यापुढें इंग्रजांना मराठ्यांशिवाय दुसऱ्या कोणाशीं लढण्याचें कारणच नव्हतें, व त्यांनीं १८०२-३ सालीं शिंद्यांचा, १८०४ सालीं होळकरांचा व १८१७-१८ सालीं पेशव्यांचा पराभव करून पेशवाई खालसा केली !

प्रकरण दुसरें

मराठेशाही कशानें बुडाली ?

ब्राह्मणांची जबाबदारी

मराठेशाही बुडविल्याचा दोष दुसऱ्या बाजीरावावर सहजच येतो, व त्या दोषास धनी होण्याइतकी त्याची लायकीहि होती यांत शंका नाहीं; पण एक तर एका रावबाजीशिवाय ज्याला सामान्यतः नादान म्हणतां येईल असा कदाचित् नारायणरावाखेरीज पेशवाईत दुसरा पुरुषच झाला नाहीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. सवाईमाधवराव अल्प वयांत वारला, व त्याच्या नांवानें राज्यकारभार चालत असला तरी तो सर्व नाना फडणवीस चालवीत असे. अर्थात् राज्यरक्षणाच्या दृष्टीनें सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीस नांव ठेवण्यास जागा उरत नाहीं. रघुनाथराव स्त्रैण होता तरी तरवारबहाद्दर होता व या दृष्टीनें राज्य-रक्षणास त्याचा उपयोगच झाला असता. या सर्वांवरून निदान एवढें खास म्हणतां येईल कीं, सतराशें चौदापासून सतराशें नव्याण्णवपर्यंत मराठी राज्याची चढतीच कमान होती, व खर्ड्याच्या लढाईपर्यंत मराठी दौलतीचा जो डौल होता तो तसाच पुढें टिकता तर मराठी राज्य बुडण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. मराठ्यांच्या राज्यांत ब्राह्मण पेशवे हे जसे उदयास आले व मराठ्यांनीं त्यांस उदयास आणले तसेच ब्राह्मण पेशव्यांच्या अमदानींत त्यांनीं शिंदे होळकर गायकवाड यांसारखे मराठे सरदार उदयास आणले. मराठी राज्य टिक-विण्याची जबाबदारी एकट्या पेशव्यांवरच होती असें म्हणतां येत नाहीं. पेशवे रास्ते पटवर्धन या ब्राह्मण सरदारांइतकीच सातारकर महाराजांवर व शिंदे होळकर गायकवाड या मराठे सरदारांवरहि ती होती. साताऱ्च्या दरबारांत पेशव्यांस वरिष्ठ मान होता तो माधवराव पेशव्यांपर्यंत त्यांच्या कर्तबगारीमुळें सकारणच होता. शाहूमहाराज कधींहि पेशव्यांच्या कैदेंत नव्हते, व त्यांच्या मागून आलेल्या साताऱ्च्या गादीच्या धन्यास कैद झाली असल्यास तीहि त्यांच्या नादानपणामुळें सकारणच होती. साताऱ्चे गादीचा अभिमान शिंदे होळकर गायकवाड वगैरे ब्राह्मणेतर सरदारांस होता किंवा नव्हता यांपैकीं एक कांहींतरी निश्चित म्हटलें पाहिजे. त्यांना हा अभिमान नव्हता म्हटलें म्हणजे पेशव्यांवरील दोषारोपाचा सर्वच ग्रंथ आटोपला. उलटपक्षीं त्यांना हा अभिमान होता असें म्हटलें तर त्यांना पेशव्यांस बाजूस ठेवून व सातारकर महाराजांचें नांव पुढें करून राज्यकारभार चालविण्याचा उद्योग करण्यास नको कोणीं म्हटलें होतें ?

मराठ्यांची जबाबदारी

पण शिंदे होळकर व गायकवाड यांच्या मनांत सातारच्या गादीचा विशेष अभिमान धरण्याचें कधीं आलें असें कागदपत्रांवरून दिसत नाहीं. शिंदेहोळकरांनीं मुलुख मिळविला तो सर्व उत्तरहिंदुस्थानांत व तेथें त्यांनीं स्वतंत्र होऊन राज्यें स्थापण्याचा प्रयत्न केला. शिंद्यांनीं तर सालबाईच्या तहाच्या वेळीं स्वतःस स्वतंत्र संस्थानिक बनवून पेशवे किंवा सातारकर महाराज यांपैकीं कोणाचाच मुलाजा ठेवला नाहीं. यावर कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं, शिंदे होळकर गायकवाड हे मूळ पेशव्यांच्या अमदानींत प्रत्यक्ष उदयास आले; त्यांच्या घराण्यांतील मूळ पुरुषांस पेशव्यांनींच हातांशीं धरून प्रथम सरदार बनविलें, यामुळें त्यांना पेशवे हेच आपले धनी असें वाटे, व एका अर्थानें हें खरेंहि आहे. राणोजी शिंद्यानें पहिल्या बाजीरावाचे जोडे उरावर संभाळून व इमानाची परीक्षा देऊन सरदारी मिळविली व त्याचा मुलगा महादजी यानेंहि उत्तरहिंदुस्थानांत पराक्रम करून दिगंत कीर्ति मिळविली तरीहि तो पेशव्यांच्या चरणपादुकांना विसरला नाहीं; व सवाईमाधवरावास दिल्लीच्या बादशहाकडून आणलेलीं वकीलमुतालकीचीं वस्त्रें ज्या हातानें अर्पण करून पेशवाईच्या ऐश्वर्यांत भर घातली, त्याच हातानें त्यानें सवाई माधवरावांचे जोडे उचलले ! शिंद्यांच्या दौलतीच्या भूषणांत पेशव्यांचे जोडे राखून ठेवण्यांत आले होते असें ग्रँट डफ म्हणतो ! पण महादजीच्या वेळेपर्यंत शिंद्यांनीं पेशव्यांच्या गादीशीं जें इमान राखलें तें पुढें दौलतराव शिंद्यानें कितपत पाळलें ? दुसरा बाजीराव नादान म्हणून आपल्या धन्याला प्रतिबंधांत ठेवण्याचा हक्क जर शिंदेहोळकरांस पोहोंचत होता तर पेशवे किंवा फडणवीस यांनाहि सातारकर महाराज नादान वाटल्यास त्यांनाहि प्रतिबंधांत ठेवण्याचा हक्क कां पोहोंचूं नये ? सातारचे राजे हे शिवाजीमहाराजांचे वंशज या नात्यानेंच पाहावयाचें तर शिंद्यांनीं कोल्हापुरकरांवर फौज कां न्यावी ? कोल्हापुरकर झाले तरी शिवाजीचे वंशजच होते. तात्पर्य, इमान हें कोणत्याहि एखाद्या तत्त्वाच्या कसोटीस लावून त्यावरून निमकहरामपणा ठरावावयाचा तर मराठे सरदार हे पेशवे व फडणवीस यांच्याइतकेच दोषी किंवा निर्दोषी, म्हणावें तसें, सारखेच ठरतील. शिंदे व होळकर यांनीं इंग्रजांशीं शेवटीं जे तह केले त्यांत त्यांनीं सातारच्या गादीची किंवा सर्वसाधारणरीत्या शिवाजीच्या वंशजांची आठवण ठेविली होती असें दिसत नाहीं. सर्व गोष्टींतली गोष्ट ही कीं, पेशवाई बुडाल्यानंतर छोटेंसें कां होईना, पण इंग्रजांनीं सातारकर महाराजांस स्वतंत्र राज्य दिलें होतें तें तरी सातारकरांनीं कोठें टिकविलें ? पेशवाईच्या नाशानंतर अवघ्या ३० वर्षांत हेंहि राज्य बुडालेंच कीं नाहीं ? बरें, इंग्रज सर्वच बुडवावयास निघाले होते असें म्हणावें तर शिवाजीच्या वंशजांचें एक राज्य अद्यापि कोल्हापुरास व पेशव्यांचे

सरदार शिंदे व होळकर यांचीं राज्यें उत्तरहिंदुस्थानांत अद्यापि जिवंत आहेत ! या सर्व गोष्टींचा विचार करतां मराठेशाही बुडण्यास अमुक एकच पुरुष किंवा अमुक एकच घराणें अथवा जात कारणीभूत झाली असें म्हणतां येत नाहीं. इंग्रजी सत्तेचा पूर आला म्हणून कोणत्या तरी निमित्तानें त्या पुरांत मराठी राज्यें वाहून गेलीं; व पुरांत झालें तरी सर्वच झाडें उमळून पडतात असें नाहीं, कांहीं टिकतातहि. या न्यायानें वर दर्शविल्याप्रमाणें कांहीं मराठी राज्यें अद्यापि टिकून आहेत.

मराठी पातशाही बुडविली असा आरोप करून ब्राह्मणांना दोष देणारे जसे कांहीं असमंजस लोक आढळतात, तसेच पेशवाईच्या अखेर इंग्रजांशीं परस्पर राजकारण करून आपली बंधमुक्तता करूं पाहण्याचा प्रयत्न केल्याचा दोषारोप सातारच्या दरबारावर करून पेशवाई बुडविण्यास त्यांनीं मदत केली असें म्हणणारे असमंजस लोकहि कांहीं आढळतात. पेशवे नोकर व सातारकर महाराज धनी हें नातें लक्षांत घेतां पेशव्यांनीं त्यांना कैदेंत ठेवणें अयोग्य होतें असें एका दृष्टीनें म्हणतां तरी येईल; पण आपणास कैदेंत टाकणाऱ्या नोकराविरुद्ध व तीहि स्वतःच्या बंधमुक्ततेकरितां इंग्रजांपाशीं दाद मागण्यानें सातारकर धन्यास बेइमानीचें लांछन कसें लागूं शकतें हें समजणें कठिण आहे.

व्यापारी धोरण चुकलें काय ?

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत प्रथम व्यापारी वेषानें आले व नंतर हळूहळू त्यांनीं राज्य स्थापन केलें. या गोष्टीस अनुलक्षून पुष्कळांस कदाचित् असा प्रश्न सुचत असेल कीं, " मराठ्यांची मूळ चूक हीच झाली नाहीं काय कीं, त्यांनीं इंग्रजांना आपल्या देशांत व्यापाराची परवानगी दिली ? " पण असला प्रश्न समंजसपणाचा आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. आजचे विचार जुन्या काळाला लावण्याची चूक मनुष्य नेहमीं करीत असतो. ज्या वेळीं इंग्रज लोक व्यापार करण्यास प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं हे आपल्या देशांत न आलेले बरे असें वाटण्यास कांहींच कारण नव्हतें. पुढें हे लोक आपणास भारी होऊन आपलें राज्य घेतील असें दुःस्वप्न मराठ्यांना त्या वेळीं पडलें नाहीं. कारण, त्यांच्या वेळच्या व त्यांना माहीत असलेल्या जगाच्या पूर्वींच्या इतिहासांत हातामध्यें प्रथम तागडी घेऊन येऊन मागाहून तख्त बळकावल्याचें उदाहरण घडलेलें नव्हतें. वैश्यवृत्ति व क्षात्रवृत्ति या वेगळ्या आहेत. त्यांची अदलाबदल होऊं शकत नाहीं. किंबहुना वर्ण हा वृत्तिनिष्ठ असल्यामुळें वृत्तिसंकर म्हणजे तो एक वर्णसंकरच अर्थात् पाप होय; व हें पाप कोणी म्हणजे परके लोकहि करीत नसतात, असें चातुर्वर्ण्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या हिंदी लोकांस वाटलें असल्यास नवल नाहीं ! महाराष्ट्र देशांत मारवाडी वगैरे वैश्यवृत्तीचे लोक

अनेक झाले व त्यांनीं व्यापाराकरितां देशांतरही केलें; पण त्यांच्यापैकीं कोणी राज्याची आकांक्षा धरल्याचा अनुभव नव्हता, मोंगल वगैरे यवन इकडे येऊन त्यांनीं राज्यें स्थापलीं ही गोष्ट खरी; पण ते उघड उघड जेते म्हणूनच आले, व्यापारी म्हणून आले नव्हते. अर्थात् व्यापाऱ्याची जात वेगळी व राज्य करणाराची जात वेगळी, तिची अदलाबदल होऊं शकत नाहीं, असाच त्या वेळच्या मराठ्यांचा विश्वास असावा असें वाटतें; आणि तसा तो असल्यास चक म्हणतां येत नाहीं!

आपल्या हातांतून तागडी गळून पडली केव्हां, तरवार तेथें आली केव्हां व आपल्या बुडाखालीं तख्त बसलें केव्हां हें स्वतः इंग्रजांचें इंग्रजांनाच जर कळलें नाहीं, सर्व प्रकार जर त्यांनाहि स्वप्नसाक्षात्काराप्रमाणें झोंपेंतच झाला, तर मराठ्यांना तरी टोपीकर पहिल्यानें डोळ्यांस दिसतांच हे पुढें आपलें राज्य घेणार असें कसें वाटावें ? व त्यांना आपल्या राज्यांत राहूं देण्यास प्रतिबंध करण्याची बुद्धि त्यांना कशी व्हावी ? उलटपक्षीं, ते आपल्या राज्यांत आले तर बरें असेच वाटलें असावें. 'स्वदेशी'चा मंत्र मनुष्याला फक्त प्रसंगविशेषींच म्हणजे आपत्तीच्या किंवा विपत्तीच्या विशेष प्रसंगींच आठवतो, सुस्थितींत आठवत नाहीं हें प्रसिद्धच आहे. मूर्तिमंत समंद पुढें येऊन उभा राहिला म्हणजे मग तोंडांत रामनाम येतें! हिंदी लोकांना बंगालच्या फाळणीनतर 'स्वदेशी' आठवली व इंग्रजांना ती सांप्रतच्या महायुद्धानंतर आठवली! इंग्रज हिंदुस्थानांत आले तेव्हां हिंदी लोक सुस्थितीत होते; तेव्हां त्यांना आजच्या अर्थानें 'स्वदेशी' कशी सुचणार? मनुष्य हा स्वभावतः विलासप्रियच असतो. सांपत्तिक सुस्थिति असली म्हणजे विलासबुद्धि सहजच बळावते. शिवाय असा कोणताहि देश नाहीं कीं, ज्याला सर्व प्रकारच्या कारागिरीचा किंवा कला कौशल्याचा मक्ता ईश्वरानें दिला आहे. म्हणून चैनीचे व विलासाचे पदार्थ मिळतील तेथून, आपपरभाव न ठेवतां, मनुष्यास विकत घ्यावे लागतात. एरवीं चैन किंवा विलासबुद्धि पुरी होत नाहीं. हिंदुस्थानांत इंग्रज हेच कांहीं पहिले विदेशी व्यापारी आले नव्हते. त्यांच्यापूर्वीं पोर्तुगीज, त्यांच्यापूर्वीं डच, त्यांच्यापूर्वीं यवन असे अनेक परकीय लोक इकडे व्यापाराकरितां येत असून परदेशी माल विकत घेण्याचा परिपाठ इकडे सर्रास पडलेला होता. बरें, मराठे कांहीं एकच सर्वसत्ताधारी नव्हते. त्यांचा मुलुख आधींच थोडा, त्याला समुद्रकिनाऱ्याची एकच पट्टी व या पट्टींत इंग्रजांचा व्यापार फारच थोडा होता. त्यांच्या व्यापाराचा भर मराठ्यांच्या हातीं नसलेल्या मुलखांतच विशेष होता. व या इतर मुलखांतच, ते आधींच इतके बळावले होते कीं, मराठ्यांनीं त्यांना आपल्या मुलखांत येऊं न दिल्यानें हिंदुस्थानांतून त्यांना आपला गाशा गुंडाळावा लागता अशी स्थिति नव्हती. तात्पर्य, इंग्रजांच्या व्यापाराला प्रतिबंध

करून त्यांना सुरुवातीस आपल्या राज्यांत बहिष्कार घालणें हें त्या वेळीं स्वाभाविक किंवा शक्य नव्हतें.

पण याच्याहि पलीकडे जाऊन असें म्हणतां येईल कीं, इंग्रज व्यापाऱ्यांस प्रतिबंध न करितां त्यांना उत्तेजन व सवलती देऊन आपल्या राज्यांत बोलावणें हेंच अधिक स्वाभाविक असून त्या वेळच्या मराठ्यांना इष्टहि वाटलें असलें पाहिजे. व्यापारी म्हटला कीं तो आपणाकडे ओढावा, त्यापासून त्याचा फायदा असला तरी आपलाहि आहे, हें मनुष्यमात्राला उपजत बुद्धीचें अर्थशास्त्रच शिकवतें. घरीं चालत आलेला सौदागर घालवून दिला असें जगाच्या चरित्रांतील कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासांत आढळणार नाहीं. आपल्या कारागिरांस उत्तेजन देणें वेगळें व परकी व्यापाऱ्यांवर बहिष्कार घालणें वेगळें. किंबहुना स्वदेशी कारागिरीचें चीज व फैलाव होण्यास परकी व्यापाऱ्यांची मदत घेणेंच जरूर असतें. आपला कारागिरीचा माल परदेशांत गेला तरच त्याला भारी किंमत येते; कारण, त्याची अपूर्वाई तेथेंच विशेष. तसेंच आयात मालावरील जकातीचें उत्पन्नहि बरेंच असतें. तें सुखासुखी कोण गमावणार? या नियमास अनुसरून त्या काळीं परक्या व्यापाऱ्यांची हिंदुस्थानांत चहा होत असे. कारण, त्यांच्या हातून कोट्यवधि रुपयांचा देशी कारागिरीचा माल परदेशास जाऊन त्याच्या मोबदला मोल्यवान सोनें रुपें वगैरे हिंदुस्थानांत येई. शिवाय इकडे पैदा न होणारे उपयुक्त व चैनीचे असेहि अनेक जिन्नस त्यांच्यामार्फत मिळत; अशा प्रकारें त्यांच्यापासून दुहेरी फायदा होई. तो कोण टाकून देणार? व तो टाकावयाचा कां, तर हे व्यापारी पुढेमागें शिरजोर व सत्ताधीश होऊन आपला व्यापार बुडवितील आणि आपलें राजकीय स्वातंत्र्य हिरावून घेतील म्हणून! आमच्या पूर्वजांना भावी सर्व इतिहास करपुतळींत दिसणाऱ्या भविष्याप्रमाणें कोणी दाखविला असता तर त्यांनीं व्यापारी पेशाच्या इंग्रजांचें उंटाचें पिल्लूं तेव्हांच घरांत घुसूं दिलें नसतें! पण तसें भविष्यचित्र त्यांना दिसलें नाहीं, व तें जर दिसलें नाहीं तर त्यांना परकी व्यापाऱ्यांवर बहिष्कार न घातल्याबद्दल दोषहि देतां येत नाहीं. " कां सदन न बांधावें कीं, त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ? " हाच न्याय या कामीं लागू पडतो. शिवाय, इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थानांत राज्य स्थापणें हें घरांत घूस शिरण्याइतकेंहि स्वाभाविक मानतां येत नाहीं. तो केवळ दैवगतीचा फेरा होय; पण ती तत्कालीन मराठ्यांच्या व्यापारी धोरणाची चूक नव्हे.

इंग्रजांची मदत

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत व्यापार करण्याची परवानगी दिली हीच मराठ्यांची पहिली घोडचूक झाली, या समजुतीइतकीच प्रबळ अशी दुसरी एक

समजूत आहे. व ती ही कीं, मराठ्यांनीं इंग्रजांची मदत घेऊन त्यांचा हात आपल्या राजकारणांत शिरूं दिला ही त्यांची मोठी चूक झाली. पहिली समजूत बरोबर नाहीं हें आम्हीं पूर्वीं सिद्ध केलेंच आहे; पण दुसऱ्या समजुतबिद्दल तसें म्हणतां येत नाहीं. त्या समजुतींत सत्याचा अंश बराच आहे. तथापि, इंग्रजांची मदत घेण्याचें मराठ्यांना त्या स्थितींत सर्वस्वीं टाळतां आलें असतें कीं नाहीं हा प्रश्न आहे. आपलें भांडण आपण भांडावयाचें, दुसऱ्यास त्यांत हात घालूं द्यावयाचा नाहीं, ही भावना खऱ्या स्वाभिमानबुद्धीची असून शिवाय तिनें अखेर आपलें हितच होतें. स्वावलंबन हें नेहमीं सुखपर्यवसायी असतें. पण शत्रूचा प्रतिकार करावयाचा किंवा स्वहित बेसुमार बोकाळूं द्यावयाचें ' अशी, म्हणजे सूडाची किंवा आप्पलपोटेपणाची, बुद्धि मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न झाली म्हणजे हातीं लागेल त्या साधनाचा उपयोग करण्यास संपन्न मनुष्यहि प्रवृत्त होतो. मग संकटांत सांपडलेला व आत्मरक्षण करूं पाहणारा मनुष्यहि तसें करील तर त्यांत नवल काय ? गोऱ्या गोऱ्या लोकांच्या युद्धांत काळे-पणाची किंचितहि छटा असलेल्या लोकांची मुळींच मदत घ्यावयाची नाहीं हा इंग्रजांचा बाणा बोअर लोकांशीं युद्ध होतें तोंपर्यंत टिकला; पण प्रस्तुतच्या युद्धामुळें प्राणसंकट उपस्थित झालें तेव्हां पूर्वीचे स्वावलंबनाचे इंग्रजांचे विचार टिकले नाहींत. आतां तर त्यांना नीग्रोपेक्षांहि दसपट काळा अदमी मिळाला तरी त्याची मदत ते घेतील; तो बंदुक धरण्यास समर्थ असला म्हणजे झालें ! प्रस्तुतच्या युद्धात फ्रान्सनें मोरोक्कन लोकांच्या व इंग्र-जांनीं हिंदी लोकांच्या पलटणीचा उपयोग आपल्या युरोपियन गोऱ्या शत्रू-विरुद्ध केला हें प्रसिद्धच आहे. त्यांचा तो स्वावलंबनाचा बाणा व वर्णमद संकटानें जिरविला.

पण मराठ्यांनीं आपल्या भांडणांत इंग्रजांची मदत घेतली ती केवळ प्राणसंकटाच्या प्रसंगींच घेतली असें मात्र म्हणतां येत नाहीं; तर वैरबुद्धि किंवा स्वार्थबुद्धि यांच्या प्रशमनार्थ घेतली. मराठ्यांच्या राजकारणांत इंग्रजांचा हात शिरकावण्याचा पहिला मान राघोबास देण्यांत येतो; पण ही चूक आहे. हा मान आमच्या मतें नानासाहेब पेशव्यास दिला पाहिजे. राघोबास गादी तरी पाहिजे होती; पण नानासाहेबास फक्त आपल्या एका वरचढ सरदाराचा पाडाव करावयाचा होता. इंग्रज हे आपले भावी प्रतिस्पर्धी हें नानासाहेबास पूर्णपणें दिसत होतें. आंग्र्याचा मोड केल्यानें कोंकणकिनाऱ्यावरचा इंग्रजांचा एक शत्रु कमी होईल हेंहि त्यास माहीत असावें. तथापि इंग्रजांच्या मदतीनें आंग्र्यास जमीनदोस्त करण्याचा मोह त्यास आवरतां आला नाहीं. राघोबानें १७७४ सालीं सुरतेच्या तहानें इंग्रजांना घरांत घेतलें; पण त्याच्या आधीं सुमारें वीस वर्षें म्हणजे १७५५ त नानासाहेब पेशव्यानें मुंबईच्या तहानें तेंच कर्म केलें

होतें, हें सामान्य वाचकांच्या फारसें स्मरणांत नसतें. या तहानें असें ठरलें होतें कीं, इंग्रजांनीं पेशव्यांस आंग्र्याचा पाडाव करण्यास मदत करावी, व त्याचा मोबदला इंग्रजांचा ताबा सर्व पश्चिमकिनाऱ्यावर रहावा व बाणकोट हिंमतगड व लगतचीं पांच गांवें इंग्रजांस बक्षीस मिळावीं. या तहाप्रमाणें इंग्रजांनीं विजयदुर्ग किल्ला घेतला, आंग्र्याचें आरमार जाळून टाकलें, किल्ल्यांतील दहा लक्षांची लूट गडप केली व तहाविरुद्ध तो किल्लाहि प्रथम आपणाकडेच ठेवला. आंग्र्याच्या पराभवापर्यंत इंग्रजांचा मुंबईच्या दक्षिणेखालीं प्रवेश नव्हता; आंग्र्याची दहशत गेल्यानें इंग्रजांना यापुढें कोंकणपट्टीभर अनिरुद्ध संचार करितां येऊं लागला! यांत नानासाहेबानें कोणता दूरदर्शीपणा, कोणता स्वाभिमान किंवा कोणती स्वावलंबनबुद्धि दाखविली? तुळाजी आंग्रे हा ताराबाईच्या पक्षाचा असेल; तरी पण पेशव्यांना तो इंग्रजांपेक्षां खाचित अधिक जवळ होता. आंग्रे हे शिवाजीच्या वेळेपासून मराठी आरमाराचे अधिपति होते; व त्यांनीं जवळजवळ शंभर वर्षेंपर्यंत मराठी आरमाराचा लौकिक राखिला होता. ताराबाईचा पक्षपाती म्हणून तो कांट्यासारखा पेशव्यांच्या मनांत कदाचित् सलत असेल; पण त्यानें कांहीं इंग्रजांची मदत घेतली नव्हती. उलट पेशव्यांप्रमाणें तो इंग्रजांशींहि भांडतच होता. याच्याहि पूर्वीं पेशव्यांनीं जंजिऱ्याच्या हबशाविरुद्ध इंग्रजांची मदत मागितली होती; ती त्यांनीं दिली नाहीं ही गोष्ट वेगळी. हबशी हा मराठा नसला तरी इंग्रजांच्या मानानें कमी परका असा त्यांना वाटावा अशी अपेक्षा आज आपण करितों; पण त्या वेळीं आपपरभाव ओळखण्याची दृष्टि आजची नव्हती असेंच उघड दिसतें.

स्वकीयांविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेणें हा गुन्हा मानला तर त्यापासून म्हणण्यासारखा कोणीच अलिप्त होता असें दिसून येत नाहीं; कारण, इंग्रजांची मदत स्वकीयांविरुद्ध घेण्याची चाल, घेण्यासारखी मदत देण्यास इंग्रज समर्थ आहेत असें कळून आल्यापासून, प्रायः सर्वांनींच ती पाळलेली आढळते. अलिबागचे आंग्रे डोईजड झाले असतील; पण मराठे या दृष्टीनें ते स्वकीयच होते कीं नाहीं? मग नानासाहेब पेशव्यानें त्यांचा पाडाव करण्याकरितां इंग्रजांची मदत कां घ्यावी? रघुनाथरावानें इंग्रजांची मदत घेतली म्हणून त्याला जर नांवें ठेवावयाचीं तर टिपूविरुद्ध किंवा शिंद्याविरुद्ध खुद्द नानाफडणविसानें इंग्रजांची मदत घेतली तेव्हां त्याला नांवें कां ठेवूं नये? इंग्रज ज्या अर्थानें परकी त्या अर्थानें टिपू झाला तरी तो स्वदेशी नव्हता काय? स्वकीयांविरुद्ध हिंदुस्थानांत मदत घेतली नाहीं अशी काय ती इंग्रजांनींच. हिंदुस्थानांतील सर्व जातींचे, म्हणजे ब्राह्मण मराठे रजपूत, राजेरजवाडे एकमेकांविरुद्ध लढण्याला किंवा आपले गृहकलह तोडून घेण्यालाहि इंग्रजांच्या मदतीची व मध्यस्थीची याचना

करीत असतां, इंग्रजांनीं मात्र त्यांच्या निदर्शनास असें खरें आणून दिलें कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व इंग्रज एक; त्यांच्यांत पक्षभेद नाहीं किंवा हितविरोधहि नाहीं; हिंदुस्थानच्या तीन टोंकांस असणारे इंग्रज एकाच हुकमतीचे बंदे गुलाम आहेत; तिघांचेहि सर्व प्रयत्न एका मनुष्य व्यक्तीच्या मनानें योजल्याप्रमाणें एकाच धोरणानें चालतात; ते वरिष्ठाचा हुकूम कधींहि अमान्य करीत नाहींत; त्यांच्यांत चढाओढ लागली तर ती कंपनीच्या राज्याचें एकंदरीनें जास्तींत जास्ती हित कशानें होईल हें पाहण्यांतच लागते.

इंग्रजांची स्थितीच या वेळीं अशी होती कीं, एतद्देशीय राजेरजवाड्यांनीं त्यांची मदत मागावी; इंग्रजांना मात्र आपापसांतील भांडणांत एतद्देशीय राजे-रजवाड्यांची मदत मागण्याचें कारण पडूं नये. इंग्रजांची मदत मागण्याला कारणें, एक, मराठे लोकांतील तंटे, व दुसरें, इंग्रजांजवळची कवाइती फौज व युद्धसामग्री. इंग्रजांकडे पहावें तो त्यांचे आपापसांत तंटे असे कधींच झाले नाहींत; निदान झाले असल्यास त्यांनीं ते हिंदी लोकांचें साहाय्य घेऊन तोडण्याचा प्रयत्न केला नाहीं ही गोष्ट तरी निर्विवाद आहे. दिल्लीच्या बादशहाचे सुभेदार जसे स्वतंत्र नबाब व राजे बनले तसे क्लाइव्ह वॉरन हेस्टिंग्ज यांनाहि सहज बनतां आलें असतें. दिल्लीपासून अवघ्या दोनशें मैलांवर स्वतंत्र नबाब बनण्यास प्रारंभ झाला होता ! आणि कंपनीची गादी तर लंडनांत म्हणजे हिंदुस्थानापासून सहा हजार मैलांवर ! अर्थात् कंपनीचा इकडचा एखादा महत्त्वाकांक्षी नोकर कंपनीचा मुलुख बळकावून राजा होऊन बसता तर कंपनीस त्याचें पारिपत्य करण्यास कितीतरी प्रयास पडले असते. सहा हजार मैलांवरून गोरी फौज येणार किती व इकडे जमविलेल्या मोठ्या फौजेबरोबर टक्कर देणार कशी ? इंग्रजांचा इकडे केव्हांहि आधार म्हटला म्हणजे इकडचीच फौज. विलायतेहूनहि फौज येई, पण ती थोडी पुरवणीदाखल असे. एखाद्या गोऱ्या बंडवाल्या नबाबानें एतद्देशीय राजेरज-वाड्यांची मदत मागितली असती तर ती त्यास सहज मिळाली असती; पण तसा कोणीहि गोरा बंडवाला निघाला नाहीं. अकलेच्या किंवा तरवारीच्या बळावर इंग्रज व फ्रेंच लोकांनीं व्यक्तिशः हिंदुस्थानांत लाखो रुपयांची संपात्ति मिळ-विली; त्यांतील कित्येकांनीं खासगी जहागिरी संपादिल्या; कित्येक हिंदु व मुस-लमान राजांच्या पदरीं सेनापति व दिवाण म्हणून नोकरहि राहिले; पण युरो-पांतल्या कंपन्यांविरुद्ध फुटून किंवा बंड करून कोणीच युरोपियन निघाला नाहीं, व आपल्या जातभाईच्या विरुद्ध एतद्देशीयांची कुमक त्यानें घेतली नाहीं. इकडील इंग्रज लोकांत खासगी वैर नव्हतें असें नाहीं. वॉरन हेस्टिंग्जचा जन्म आपल्या कौन्सिलांतील लोकांशीं भांडतां भांडतां गेला. पण त्यानें आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा मोड करण्याकरितां एतद्देशीय फौजेची मदत घेतली नाहीं. तीच गोष्ट फ्रेंचांची. ड्यूप्ले वगैरे फ्रेंच मुत्सद्द्यांचें आपआपसांत अनेक वेळां भांडण

होत असे. पण त्यांपैकीं कोणीहि एकमेकांविरुद्ध एतद्देशीयांची मदत घेत-ल्याचें आढळत नाहीं. इंग्रज व फ्रेंच यांनीं परस्परांविरुद्ध लढतांना हिंदी लोकांची मदत घेतली होती; पण इंग्रजांनीं इंग्रजांविरुद्ध किंवा फ्रेंचांनीं फ्रेंचां-विरुद्ध कधींहि घेतली नाहीं; एवढेंच नव्हे तर, हिंदी राजेरजवाडयांच्या नोक-रींत जे युरोपियन राहिले होते त्यांचा करारच प्रायः असा असे कीं, स्वकीयांविरुद्ध युद्ध उपस्थित झालें असतां आपणास लढण्याची माफी असावी. होळकराच्या नोकरींत असलेले इंग्रज स्वकीयांविरुद्ध लढेनात तेव्हां त्यानें त्यांस तोफेच्या तोंडीं दिलें असें म्हणतात! बाजीरावाच्या पदरीं कॅप्टन फोर्ड म्हणून साहेब होता; पण १८१७ सालीं इंग्रजांशीं लढाई सुरू झाली तेव्हां फोर्ड यानें इंग्रजां-विरुद्ध लढण्याचें नाकारलें. हे गोरे लोक निमकहराम म्हणावें कीं स्वदेशा-भिमानी म्हणावें याचा वाचकांनींच विचार करावा. त्यांना सर्वस्वीं निमकहराम असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण, नेटिवांचें मीठ खातांना म्हणजे नोकरी धर-तांना ते स्वकीयांविरुद्ध न लढण्याची अटच घालीत, व ही अट पतकरूनच बहुधा त्यांना नोकरींत ठेवण्यांत येत असावें. कारण, स्वकीयांविरुद्ध लढण्याच्या कामीं त्यांचा प्रसंगविशेषीं उपयोग न झाला तरी इतर रीतीनें कवाइती फौज तयार करण्याच्या कामीं त्यांचा जो उपयोग होई तो त्यांस नोकरींत ठेवण्यास पुरेसा वाटत असावा. इंग्रज व फ्रेंच हे हिंदुस्थानांत परस्परांविरुद्ध लढले, पण स्वकीयांविरुद्ध लढले नाहींत; याचा अर्थ, त्यांचें परस्पर इमान धर्मनिष्ठ नव्हतें, तर स्वदेशभक्तिनिष्ठ होतें, असाच दिसतो. ख्रिस्ती धर्मामुळें त्यांना आ-पलेपणा वाटत नव्हता, तर आपण एका देशाचे—एका राष्ट्राचे—या भावनेनेंच त्यांना आपलेपणा वाटत होता. आपापसांत भांडून तिसऱ्याचा फायदा करून देऊं नये ही त्यांची बुद्धि परदेशांत म्हणूनहि विशेष जागृत झालेली असावी असें वाटतें.

हिंदी लोक परदेशांत असेच गेले असते तर तेहि कदाचित् परस्परांविरुद्ध लढले नसते; पण स्वदेशांत असतां ही त्यांची बुद्धि जागृत राहिली नाहीं एवढी मात्र गोष्ट खरी. कारण, आपापसांत भांडून आपल्या भांडणांत परक्याची मदत घेतल्यामुळेंच हिंदी लोकांचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें. या बाबतींत लागणारा दूरदर्शीपणा एकाहि हिंदी मुत्सद्द्याच्या अंगीं दिसून आला नाहीं. थोरल्या बाजीरावानें व नानासाहेबानें आंग्र्यांविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेतली; रघुनाथ-रावानें नाना फडणविसाविरुद्ध घेतली; नाना फडणविसानें होळकराविरुद्ध घेतली; बाजीरावानें शिंद्याविरुद्ध घेतली; नागपूरकर भोसल्यानें पेशव्याविरुद्ध घेतली; मुसलमानांनीं इंग्रजांची मदत आपआपसांविरुद्ध व पेशव्याविरुद्ध घेतली. दिल्ली बंगाल औद हैदराबाद व कर्नाटक या ठिकाणीं सर्व राजकारणी उलाढाली इंग्रज व फ्रेंच यांची मदत घेऊनच झाल्या. नाहीं म्हणावयास युद्धांत इंग्रजांची मदत

घेतली नाहीं अशी शिंदे होळकर आंग्रे आणि विशेषतः हैदर व टिपू यांना. पण टिपूनें इंग्रजांची मदत न घेतली तर फ्रेंचांची घेतली--मिळून घेतलीच ! आतां या सर्व गोष्टींवरून या सर्वांना अदूरदर्शी मुत्सद्दी म्हणण्यापेक्षां, अशी मदत घेणें हेंच परिस्थितीच्या मानानें योग्य होतें असें तरी कां म्हणू नये हाहि एक प्रश्नच आहे. राजकारणांत सर्वांना सर्वांची मदत घ्यावीच लागते. इंग्रजांचें देखील टिपूविरुद्ध मराठे व निजाम यांची मदत घेतल्यावांचून कोठें चाललें ? पण दोष असेल तर तो इतकाच कीं, कित्येकांना मदत घेण्याचें कारण संपल्याबरोबर मदतनिसाला झाडून दूर टाकतां आलें नाहीं. स्वतःच्या पायांत थोडीबहुत खंबीरी असल्यावर दुसऱ्याची मदत घेतल्यास ती फारशी बाधक होत नाहीं; पण ज्यांची भिस्त सर्वस्वीं दुसऱ्यावरच, त्यांना स्वतः मदतनिसांनींच खाऊन टाकावें यांत आश्चर्य नाहीं. आंग्र्यांच्या प्रकरणीं मराठ्यांनीं इंग्रजांची मदत घेतली किंवा टिपूच्या प्रकरणीं इंग्रजांनीं मराठ्यांची मदत घेतली; तरी पण उभयतांचा समाईक कार्यभाग होतांच दोघेहि पूर्वींसारखेच स्वतंत्र झाले; त्या मदतीपासून अप्रत्यक्ष परिणाम कांहीं होवो, पण प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यनाश असा कोणाचाच झाला नाहीं. पण याच्या अगदीं उलट उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे राघोबा, बाजीराव (दुसरा), निजाम, कर्नाटकचे नबाब यांचीं होत. या प्रत्येकानें इंग्रजांची मदत घ्यावयास जातांना स्वतःचे हातपाय इतके जखडून घेतले कीं, मदतीचा कार्यभाग झाल्यावर त्याला मदतनिसास झाडून दूर टाकतां आलें नाहीं. घोड्यानें आपल्या शत्रूचा नाश करण्याकरितां मनुष्यास पाठीवर बसूं दिलें; पण शत्रूचा नाश झाल्याबरोबर घोड्याला कांहीं मनुष्यास पाठीवरून फेंकून देतां आलें नाहीं, या इसापनीतींतील गोष्टीचें रहस्य हिंदुस्थानचे हिंदुमुसलमान राजेरजवाडे यांच्या आणि इंग्रजांच्या संबंधांत पदोपदीं अनुभवास येतें.

नाशाचीं खरीं कारणें

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत व्यापार करण्याची परवानगी दिल्यानें किंवा केवळ प्रसंगविशेषीं त्यांची मदत घेतल्यानेंच मराठ्यांचें राज्य गेलें असें म्हणवत नाहीं. या दोन गोष्टी करून देखील राज्य राहिलें असतें; पण राज्य जाण्याचीं खरीं कारणें आमच्या मतें मुख्य अशीं दोनच आहेत. पहिलें, मराठ्यांमधील सवत्या सुभ्याची आवड आणि जुटीचा शिस्तीचा व राष्ट्राभिमानाचा अभाव; आणि दुसरें, कवाइती लष्कर आणि सुधारलेली युद्धसामग्री यांचा अभाव. पहिल्या कारणासंबंधानें इतकेंच सांगितलें असतां पुरें होईल कीं, रघुनाथराव किंवा गाइकवाड यांनीं घरच्या भांडणांत इंग्रजांचा हात शिरूं दिल्यानंतरहि जरी मराठे उमजते व एक होते तरी इंग्रजांचें कांहीं चाललें नसतें; पण एकजुटीनें व एकदिलानें काम करण्याची मराठ्यांना संवयच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. इंग्रजांशीं

लढला नाहीं असा वास्तविक एकहि मराठा सरदार नाहीं; पण ते सर्व मराठे सरदार मिळून—फार काय? दोघे दोघे तिघे तिघे असे मिळून देखील—एकदम इंग्रजांविरुद्ध लढले नाहींत; व याच गोष्टीचा इंग्रजांस सर्वांत फायदा झाला. राघोबाच्या कलहाच्या वेळीं पेशवे शिंदे होळकर हे सर्व एकजुटीनें वागले म्हणून इंग्रजांचें त्यांच्याविरुद्ध कांहीं चाललें नाहीं. वडगावास त्यांना मराठ्यांस शरण येऊन अपमानास्पद तह करावा लागला; व तो तह अपमानास्पद म्हणून मोडून फिरून जरी त्यांनीं युद्धाला आरंभ केला तरी शेवटीं त्यांना हार खावी लागलीच. आणि जो 'इंग्रजांना शरण येऊन पाठीस पडला त्याला अभय देणें हेंच इंग्रजांचें ब्रीद' अशी जी अभिमानाची भाषा प्रथम ते बोलत होते ती सोडून देऊन रघुनाथरावाला त्यांना अखेर नाना फडणविसाच्या स्वाधीन करावेंच लागलें. तसेंच ज्या निजामाचें मराठ्यांपासून संरक्षण करण्याचा विडा इंग्रजांनीं उचलला होता व ज्याच्या साहाय्यामुळें त्यांना टिपूचा पाडाव करितां आला, त्या निजामावर मराठ्यांनीं १७९६ त स्वारी केली तेव्हां इंग्रजांना हालचाल न करितां निमूटपणें बसावें लागलें. याचें कारण, सर्व मराठे तेव्हां एक होते, त्यांच्यांत फाटाफूट झाली नव्हती हेंच होय! पुढें बाजीराव गादीवर बसण्याचा प्रश्न निघाला तेव्हांहि शिंदे व होळकर एकविचारानें वागते तर बाजीरावाची इंग्रजांकडे जाण्याची छाती झाली नसती. ते म्हणतील त्याला ते गादीवर बसवितें. कारण, नाना फडणविसाजवळ शहाणपण असलें तरी लष्करी सामर्थ्य नव्हतें; आणि बाजीरावास पदच्युत केल्यानें तो जरी इंग्रजांकडे गेला असता तरी वसईचा तह होताना. इंग्रजांना रघुनाथरावाचा पक्ष धरल्याचा परिणाम माहीत होता, म्हणून त्यांनीं बाजीरावास पाठीशीं घातलाच नसता; व घातला असता तरी शिंदेहोळकरांच्या एकजुटीपुढें त्यांचें कांहींएक चाललें नसतें. बरें, वसईचा तह नापसंत पडून, व आपल्या हातचा पेशवा इंग्रजांनीं स्वतःच्या हाताखालीं घातला या रागावर शिंदे होळकर हे दोघेहि इंग्रजांशीं लढले. त्यांचें इतर भांडण कांहींहि असो; पण वसईचा तह फिरवून पेशवा मराठ्यांच्या हातीं ठेवावयाचा इतक्यापुरती तरी त्यांची एकवाक्यता होती. अर्थात् दोघेहि मिळून इंग्रजांशीं लढते तर वसईचा तह दुरुस्त झाला असता; पण आधीं शिंदा लढून पुरा पराभूत झाल्यावर मग होळकरास लढण्याची हौस आली! अर्थात् एकेकट्याशीं निरनिराळें लढायला सांपडल्यानें इंग्रजांची सोयच झाली. शिंद्याचा पराभव कसा होतो ही मौज पाहत होळकर बसला होता. बरें, शिंद्याचा पराभव झालेला पाहून बोध घेऊन गप्प बसावें, तेंहि नाहीं! एकट्यानेंच लढाईस सुरुवात करून त्यानें विनाकारण आपला नाश मात्र करून घेतला. हीच संधि फिरून १८१७–१८ सालीं आली होती. इंग्रजांनीं आपल्यावर इतके उपकार केले, सर्वांनीं आपला पक्ष सोडला असतांहि त्यांनीं आपणास

पाठीशीं घालून राज्यावर बसविलें, आपल्या बापाला न कां मिळेना पण आप- णाला तरी इंग्रजांनीं गादी दिली, व अशा ना अशा रीतीनें आपला पूर्वीचा शब्द खरा केला, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून बाजीरावानें इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास तयार होऊं नव्हतें; पण वसईच्या तहाची लाज किंवा इंग्रजांचा जाच वाटून तो लढाईस तयार झाला. तेव्हां शिंदेहोळकरांच्या दृष्टीनें फिरून १८०२ ची स्थिति प्राप्त झाली. तेव्हां तरी त्यांनीं पुढें जोडीनें येऊन बाजीरावास सहाय करावयाचें होतें; पण तेंहि केलें नाहीं. व बाजीराव शरण आल्यावर होळकरानें एकट्यानेंच फिरून हातपाय हालवून ते अधिक जखडून मात्र घेतले ! पण इंग्रजांचें वर्चस्व मराठी राज्यांतून कमी व्हावें अशी शिंदे होळकर भोसले यांच्या मनांतून इच्छा असली तरी तींत बरीचशी भेसळ होती. इंग्रजां- बरोबरच आपणाखेरीज इतर मराठे सरदारांचें वर्चस्व कमी झालें तर हवें— इंग्रजांच्या हातून तें घडून आल्यानें इंग्रज मधल्यामध्यें प्रबळ झाले तरी ते चालेल—अशी प्रत्येकाच्या मनांत गुप्त भावना असल्यानें कोणाचें कांहींच साधलें नाहीं. इतरांचा तर नाश झालाच; पण अखेर त्यांचा स्वतःचाहि नाश झाल्याशिवाय राहिला नाहीं !

मराठ्यांतील दूरदर्शी मुत्सद्द्यांना इंग्रजांचें धोरण दिसत नव्हतें किंवा त्यांच्या मुत्सद्दीगिरीचे डावपेच कळत नव्हते असें नाहीं; पण त्यांना त्यांच्याशीं टक्कर देतां आली नाहीं हीच गोष्ट खरी. मोंगलांची पातशाही औरंगजेबाच्या मरणाबरोबरच ढांसळली आणि साम्राज्यसत्तेच्या बुद्धिबळाचा डाव हिंदुस्थान- च्या प्रचंड पटावर एका बाजूनें इंग्रज व दुसऱ्या बाजूनें मराठे खेळावयास बसले होते. दोघांचीं मोहरीं प्रथम सारखींच व त्या मोहऱ्यांचीं पगेहि सारखींच होतीं. दोघांनाहि आपल्या मोहऱ्यांकडून सर्व पट आक्रमावयाचा होता व दुसऱ्यांचीं मोहरीं होतील तितकीं निकामी करून डावांतून काढून टाकावयाचीं होतीं. डावांत कोण कोणतें मोहरें कोणत्या हेतूनें पुढें टाकतो याची कल्पना एक- मेकांस अगदींच नसते असें नाहीं; पण सुरुवातीस उभयपक्षीं खेळणारे गडी समबल असतांहि दुसरा पाहत असतां त्याच्या बुद्धीस आकलन न होणारे, किंवा आकलन करितां येत असूनहि प्रतिकार करितां न येण्यासारखे, डाव टाकणें यांतच काय ते 'बुद्धिबळ' असतें. जेथें हें बुद्धिबळ एकापेक्षां दुसऱ्यास अधिक असतें तेथेंच कांहीं तरी प्यादी मातेसारखा डाव होतो. साम्राज्यपटावरचा डाव मराठ्यांना खेळावयास मुळींच येत नव्हता असें नाहीं. इंग्रज दक्षिणहिंदुस्था- नांत जितके घुसले त्यापेक्षां पुष्कळच अधिक मराठे उत्तरहिंदुस्थानांत घुसले होते. पण नाक्याचीं घरें घेऊन बसण्यांत इंग्रजांनीं अधिक शहाणपणा दाख- विला; व शेवटीं मोहऱ्यांच्या गर्दी-मारामारीची वेळ आली तेव्हां मराठ्यांचीं मोठमोठीं मोहरीं बिनजोरीं सांपडून मारलीं गेलीं !

इंग्रज व्यापारांतून निघून राजकारणांत पडले ही गोष्ट मराठ्यांना १७६५ च्या सुमारासच दिसून आली होती. तसेंच त्यांचा प्रयत्न हिंदी राजेरजवाड्यांच्या भांडणांत पडून आपला फायदा करून घ्यावयाचा आहे हेंहि त्यांना लवकरच दिसून आलें. पण उतरणीवर उभें असतां भरला गाडा अंगावर आलेल्या जसा सांवरून धरतां येत नाहीं, तसेंच मराठ्यांचें इंग्रजांसंबंधीं झालें. इंग्रजांना इमानी असें कोणींच मानलें नाहीं. सर्व मराठे त्यांना मनांत बेमान समजत. “ इंग्रजांचें मानस आहे कीं, हैदरखान श्रीमंत व नबाब तिघांच्याहि दौलता घ्याव्या. त्यांस कोणेहि प्रकारें एकाशीं शकटभेद करून एकास खालीं पाडावें, असें करतां एक राहील त्यास आपण शेवटीं गुंडाळावें. ” असले हें इंग्रजांचें धोरण पुण्याच्या दरबारास विदित होतें; पण असें असतांहि पेशव्यांनीं टिपूविरुद्ध इंग्रजांस मदत दिलीच कीं नाहीं ?

वळी तो कान पिळी हीच दृष्टि ठेवली तर मराठेशाहीचा शेवट इंग्रजांचे हातून झाला याबद्दल त्यांना दोष लावितां येत नाहीं. इंग्रज हिंदुस्थानांत कांहीं मोक्षसाधनाकरितां आले नव्हते. त्यांना व्यापार करून संपत्ति मिळवावयाची होती, आणि व्यापार करितां करितां त्यांना जर राज्यहि मिळालें तर तें त्यांनीं कां घेऊं नये ? राजसत्तेच्या बळावर व्यापार वृद्धिंगत करितां येतो हा नियमच आहे. शिवाय राज्य म्हणून मिळालेल्या मुलखापासून प्रत्यक्ष वसूल मिळतो तो वेगळाच. या दृष्टीनें पाहतां, ज्यांनीं आपला हात चालवून नवें राज्य मिळविलें त्यांना दोष न देतां, ज्यांनीं हातीं असलेलें राज्य गमावलें त्यांनाच दोष दिला पाहिजे. एकदां राज्य मिळविण्याच्या मागे मनुष्य लागला म्हणजे मग न्यायान्यायाचा सूक्ष्म विवेक तो करीत बसत नाहीं. मराठ्यांना तरी उत्तरहिंदुस्थानांत राज्य संपादण्याचा काय हक्क होता? त्यांनीं दक्षिणेंत मोगलांच्या हातून जुनें स्वराज्य परत मिळविलें येथपर्यंत न्यायाची बाजू ठीक होती. पण साम्राज्यसत्ता स्थापण्याच्या नादीं लागून जेव्हां त्यांनीं उत्तरहिंदुस्थानांत धुमाकूळ माजविला तेव्हां न्याय कोठें राहिला होता ? मोगलांकडून सनद मिळाल्यानें मराठ्यांना रजपुतांवर तरवार चालविण्यास जितका न्याय्य हक्क प्राप्त झाला असेल तितकाच मोगलांचे दिवाण म्हणून साधेल त्या प्रयत्नानें दक्षिणेंतील मराठी राज्यें जिंकण्याचें मोगलांचें उरलेलें काम पुरें करण्याचा हक्क इंग्रजांनाहि मिळाला होता, असा युक्तिवाद कोणीं लढविला तर त्याला उत्तर देणें कठिण जाईल. केवळ सामर्थ्य व महत्त्वाकांक्षा यांच्या दृष्टीनें बोलावयाचें तर मराठ्यांचे राज्य इंग्रजांनीं घेतल्याबद्दल त्यांचा राग न येतां, हातचें राज्य गमावण्याचा जो नादानपणा मराठ्यांनीं दाखविला त्याचा मात्र राग येतो खरा.

मराठ्यांच्या मानानें इंग्रजांना राज्य मिळविण्याला किती तरी अधिक अडचणी होत्या हें कोणीहि कबूल करील. इंग्रज सहा हजार मैलांवरून हिंदुस्थानांत

आले; मराठे आपल्या देशांत आपल्या घरींच होते. इंग्रजांना सर्व मुलुख परका होता; त्यांना मुद्दाम प्रत्यक्ष प्रवास करून माहिती मिळवून नकाशे काढल्याशिवाय त्या मुलखाचा परिचय होणें शक्य नव्हतें; मराठ्यांना सर्व मुलुख खडानूखडा माहीत होता. ज्या अवघड वाटा दऱ्या खोरी जंगलें मराठ्यांच्या नित्य पायाखालचीं तीं हुडकून काढणें व त्यांतून फिरणें हे इंग्रजांना जवळजवळ अशक्य होतें. इंग्रजांचा पायच मराठी मुलखाला लावूं देऊं नये असा मराठ्यांनीं प्रथम निर्धार केला असता तर इंग्रजांच्या सत्तेचें बीज इकडे रुजलें नसतें; मग त्याचा एवढा मोटा प्रचंड वृक्ष होण्याचें तर दूरच! विलायती मालच मुळीं आपणास नको असें मराठ्यांनीं प्रथमपासून ठरविलें असतें म्हणजे इंग्रज व्यापार कसचा करिते ? निदान त्यांच्या व्यापारावर जबरदस्त जकाती बसविल्या असत्या तरी व्यापार किफायतशीर होत नाहीं असें पाहून त्यांनीं लवकरच गाशा गुंडाळला असता. इंग्रज व्यापारी पदरीं फौज ठेवूं लागले असें आढळून येतांच तरी मराठे सावध कां झाले नाहींत ? इंग्रजी सत्तेच्या उंटाचें पिल्लूं त्यांच्या डोळ्यांसमोर वाढत होतें तें त्यांना कां दिसूं नये ? आणि दिसल्याबरोबर त्यांनीं त्याला घरांतून घालवून देण्याचा कां प्रयत्न करूं नये ? इंग्रजांच्या जवळ बंदुकी तोफा वगैरे लष्करी सरजाम जमत चाललेला पाहून मराठ्यांनींहि ताबडतोब असा सरंजाम आपला आपण तयार करण्याचे कारखाने कां काढूं नये ? हत्यारांचा कायदा तेव्हां खचित नव्हता! युरोपियन राष्ट्रें हिंदी लोकांस हत्यारें विकण्यास एका पायावर तयार होतीं, व इंग्रजांशिवाय इतर अनेक युरोपियन लोक मराठ्यांच्या पदरीं नोकर म्हणून राहून त्यांचें सैन्य कवाईत शिकवून तयार करण्यास, व तोफा–बंदुकांचे कारखाने काढून चालविण्यास तयार होते. इंग्रज सहा हजार मैलांवरून हिंदुस्थानास आले तसें त्यांचें उदाहरण पाहून धाडस करून मराठ्यांना युरोपास जाऊन हिंदुस्थानांत उपलब्ध नसणाऱ्या विद्या शिकण्यास, स्नेही मिळविण्यास व व्यापार संपादण्यास नको कोणीं म्हटलें होतें ? इंग्रजांच्या मनांत राज्यलोभ कितीहि प्रबळ असता तरी त्यांच्या पदरीं लष्करभरतीला हिंदी लोकच मिळाले नसते तर ते काय करणार होते ? इंग्रज जर इंग्रजांविरुद्ध लढण्याला मराठ्यांना मिळाले नाहींत तर मराठे तरी मराठ्यांविरुद्ध लढण्याला इंग्रजांना कां मिळावे?

इंग्रजांच्या फौजेंत शेंकडा विसांहून अधिक इंग्रज शिपाई केव्हांहि नव्हते; शेंकडा ऐंशी हिंदीच होते. इंग्रजांना एकमेकांविषयीं आपलेपणा वाटत होता तसा हिंदी लोकांविषयीं हिंदी लोकांना, निदान हिंदूंविषयीं हिंदूंना, त्यांतूनहि निदान मराठ्यांविषयीं तरी मराठ्यांना, कां वाटूं नये ? पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, मराठ्यांच्या भांडणांत जर मराठ्यांनीं आपण होऊन इंग्रजांना घेतलें नसतें तर नसतें भांडण उकरून काढून, किंवा विनाकारण

म्हणजे केवळ विजिगीषेनें मराठ्यांच्या राज्यावर स्वारी करून, त्यांचें राज्य जिंकण्यास इंग्रजांना आणखी तीनचारशें वर्षेंहि कदाचित् पुरलीं नसतीं! उत्तरहिंदुस्थान मोंगलांनीं वेडेपणामुळें इंग्रजांना दिलें असें जरी घेऊन चाललें तरी अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत यमुनानदीच्या दक्षिणेस इंग्रजांचा एक वीतभर देखील मुलुख नव्हता. येऊन जाऊन पश्चिमकिनाऱ्यावर एक मुंबई सुरत वगैरे ठाणीं आणि पूर्वकिनाऱ्यावर थोडासा मुलुख इतकाच काय तो त्यांच्या हातीं होता. असें असतां टिपूविरुद्ध मदत करून इंग्रजांना शेंकडो मैलांचा मुलुख कोणीं मिळवून दिला? मराठ्यांनींच ना? निजाम व मद्रास इलाख्यांतील मुसलमान यांनीं इंग्रजांस घरांत घेतल्याचें आपण एक वेळ सोडून देऊं; पण उत्तरेस यमुना नदी, ईशान्येस कटक संबळपूर, पूर्वेस पूर्वसमुद्र, आग्नेयीस कावेरी नदी, दक्षिणेस म्हैसूर, नैऋत्येस मलबार, पश्चिमेस पश्चिमसमुद्र, व वायव्येस राजपुताना एवढ्या प्रचंड क्षेत्रांत अगदीं अठराव्या शतकाच्या मध्यभागापर्यंत इंग्रजांना पाय ठेवण्यास तरी जागा काय होती? अशी स्थिति असतां त्यांना आपल्या भांडणांत न्यायाधीश किंवा मदतनीस म्हणून मराठ्यांनीं कां घेतलें?

या प्रचंड मुलखांत सर्व मराठ्यांचें राज्य होतें. सर्व मुलुख एकाच छत्रपतीखालीं होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पेशवे शिंदे होळकर गायकवाड भोसले आणि पटवर्धन वगैरे मराठे ब्राह्मण सरदार औपचारिकरीत्या कां होईना पण एकाच राजाचा अम्मल मानीत होते. ते सर्व एकाच दौलतीचे आधारस्तंभ असून दौलत एकदां कां ढासळली तर ती सर्वांच्याच अंगावर कोसळून पडणार अशी भीति असतां व ती सांवरून धरली तर त्यांत सर्वांचेंच कल्याण व सर्वांचीच कीर्ति हें माहीत असतां, मराठ्यांनीं आपल्या राज्यांत इंग्रजांचा प्रवेश कां होऊं दिला? एखादा इंग्रजांकडे गेला असतां बाकीचे सर्व जरी मिळून वागते तरी सर्व बंदोबस्त झाला असता. इंग्रजांना मुंबई मद्रास कलकत्ता अशा दूरदूरच्या तीन ठिकाणांहून कारस्थान करावें लागे. मराठे सरदार यापेक्षां एकमेकांच्या पुष्कळच जवळ होते. मराठे जर एकमतानें वागते तर इंग्रजांचें नुसतें टपालहि या मुलखांतून फिरूं शकलें नसतें. ते एकमतानें वागते तर इंग्रजांना मुळीं सैन्यच मिळालें नसतें; त्यांनीं परक्या लोकांचें सैन्य जमविलें असतें तरी त्याचा प्रवेश मराठी मुलखांत झाला नसता; प्रवेश झाला असता तरी त्याला रसद मिळाली नसती व छापे पडून सैन्य कापून निघालें असतें! कलकत्याहून मुंबईकडे किंवा मद्रासेहून मुंबईकडे इंग्रजांचें सैन्य यावयाचें तें समुद्रमार्गानें फारसें कधीं आलें नाहीं. जहाजांचा एवढा मोठा काफिला त्यांच्याजवळ कधींच नव्हता. त्यांच्या सैन्याच्या सर्व हालचाली मराठ्यांच्या मुलखांतून खुशाल होत व मराठे त्या होऊं देत! पण तेच सर्व मराठे एकविचारानें वागते तर इंग्रजांचें सैन्य काय पण चिटोरेंसुद्धां मराठ्यांच्या मुल-

त्यांतून जाऊं शकलें नसतें. असें झालें असतें तर इंग्रज मराठ्यांचें राज्य घेण्याच्या भानगडींत न पडतां, राज्य मिळविण्याच्या भानगडींत आपण पडूं नये असें म्हणणारा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांत जो एक पक्ष होता त्याचाच विजय झालेला दिसला असता. पण इंग्रजांनीं मराठ्यांच्याच साह्यानें मराठ्यांस जिंकलें! त्यांनीं थोडासा विलायती माल व पुष्कळशी अक्कल यांच्या भांडवलावर हिंदुस्थानचा व्यापार व हिंदुस्थानचें सर्व राज्य मिळविलें! त्यांनीं मोंगलांसारख्या जीर्ण झालेल्या राज्यावरच घाला घातला असें नाहीं, तर तरतरीत नव्या दमाच्या महत्त्वाकांक्षी व उदयोन्मुख अशा मराठ्यांचेंहि राज्य जिंकून घेतलें तें फक्त दोन गोष्टींच्या जोरावर; एक, स्वतःची अक्कल व हिंमत, आणि दुसरी, मराठ्यांची अदूरदृष्टि व आपापसांतली फूट!

मध्यवर्ती सत्तेचा अभाव

शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या वेळीं राजा व अष्टप्रधान एवढींच राज्याचीं अंगें होतीं. राज्य एकसत्तात्मक असून अष्टप्रधान हे सल्ला देणारे पण जबाबदार कामगार होते. शाहूच्या कारकीर्दींत सरंजामी सरदार प्रथम उत्पन्न झाले. या सरदारांकडे आपआपल्या प्रांतांतील दिवाणी मुलकी व लष्करी व्यवस्था असे. ही व्यवस्था करून उरलेली, पण आगाऊ जमाबंदीनें ठरलेली, रक्कम त्यांनीं छत्रपतीला द्यावयाची असे. सरंजामी सरदार उत्पन्न व्हावयाला व मराठ्यांची सत्ता स्वराज्याबाहेर पसरण्याला एकच गांठ पडली, असें कोणी इतिहासज्ञ म्हणतात. पण आधीं सरंजामी सरदार उत्पन्न होऊन मग राज्याचा विस्तार बाहेर वाढण्यास सुरुवात झाली असें नसून, बाहेर राज्यविस्तार होण्यास सुरुवात झाल्यामुळेंच सरंजामी सरदारकीची सुरुवात झाली हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक वाटतें. शाहूच्या सनदेची वाट न पाहतां दाभाडे बांडे भोसले आंग्रे वगैरे सरदारांनीं मोंगली राज्याचे लचके तोडण्यास आधींच सुरुवात केली होती; व जिंकलेल्या मुलखांत ते स्वतंत्रपणें कारभारहि करूं लागले होते. अशा सरदारांना आपल्या पदरीं ठेवण्यांत छत्रपतीचा फायदाच होता, व हे सरदारहि छोटे असल्यामुळें त्यांना छत्रपतीच्या सत्तेचें रक्षण हवें होतें. यामुळें सरंजामी सरदारांचें मांडलिक-मंडळ तयार झालें. अशा वेळीं स्वतः शिवाजी असता तरी त्याला सरंजामी पद्धति अंगिकारण्याचें टाळतां आलें असतें कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. युरोपांतील 'फ्यूडल सिस्टीम'चा उगमहि असाच झालेला होता. मराठ्यांमध्यें अनुवंशिक असे मुख्य दोन गुण-किंवा वाटेल तर दोष म्हणा-होते. एक स्वातंत्र्यप्रियता, व दुसरा वतनाची आवड. युरोपांतहि प्रथम फ्यूडल पद्धति सुरू होण्यास हेच दोन मनोधर्म कारणीभूत झाले. फ्यूडल पद्धतीचा नायनाट होण्यास युरोपांत कित्येक शतकें लागलीं

व महाराष्ट्रांतहि इतर कोणाचा संबंध न येतां मराठ्यांची राज्यघटना स्वतंत्र-पणें उत्क्रान्त होण्यास शतकांचा अवसर मिळता तर, इकडेहि कालान्तरानें ही पद्धति नष्ट होऊन एकतंत्री राज्यसत्ता प्रस्थापित झाली असती. पण हा उत्क्रान्तीचा प्रयोग निर्वेध रीतीनें शेवटास गेला नाहीं. अष्टप्रधानांवर पेशवा नेमणें ही या उत्क्रान्तीचीच एक पायरी होती. आणि प्रबळ छत्रपति व प्रबळ पेशवा अशांची जोडी बरेच दिवस लाभती तर, सरंजामी पद्धतीस कदाचित् लवकरच आळा पडला असता. पेशव्यांनीं घराबाहेर अंगिकारलेल्या उद्योगाच्या वेळीं घरीं छत्रपतींच्या एकतंत्री व जोरकस सत्तेचा त्यांना आधार मिळता तर नवे जुने सरदार आपला नोकरपेशा इतक्या लवकर विसरले नसते. पेशव्यांना मुख्य आधार आपल्या कर्तृत्वाचा असल्यामुळें त्यांनीं हातची पेशवाई जाऊ दिली नाहीं, हीच मोठी गोष्ट केली म्हणावयाची. स्वतः राजा तरतरीत, कर्तृत्ववान, स्वाभिमानी असता तर त्याला सरंजामी सरदारांच्या सत्तेला व अधिकारातिक्रमणाला आळा घालणें अधिक सोपें झालें असतें. किंबहुना, पेशवेहि झाले इतके स्वतंत्र झाले नसते. खुद्द मुख्य प्रधानालाच जर स्वातंत्र्य नाहीं तर नुसत्या सरदारांना तें कसें मिळणार ?

वरील इतिहासज्ञ म्हणतात, "शाहू व बाळाजी विश्वनाथ यांच्या कारकीर्दींत महाराष्ट्रांतील राजपद्धतीला इंग्लंडांतील हल्लींच्या संयुक्त साम्राज्याचें स्वरूप आलें होतें; फरक इतकाच कीं, इंग्लंडांतील वंशपरंपरेनें चालणाऱ्या राजसत्तेला राष्ट्रांतील लोकांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या आणि प्रतिनिधींतून नेमलेल्या अनेक प्रधानमंडळांच्या सत्तेचें बंधन आहे; आणि दुसरे पक्षीं पेशवाईच्या वेळीं सर्व सत्ता एका मुख्य प्रधानांत सांठविली गेली होती." पण आमच्या मतें हा फरकच इतका मोठा आहे कीं, त्यामुळें पेशवाईच्या वेळच्या मराठेशाहीस संयुक्त साम्राज्य असें नांवच देतां येत नाहीं; व तें देतां आलें तरी या दोन साम्राज्यांचें साम्य सिद्ध होऊं शकत नाहीं. एक निव्वळ एकतंत्री राज्यसत्ता तरी चालते किंवा निव्वळ लोकप्रतिनिधिसत्ता तरी चालते; पण निव्वळ एकतंत्री प्रधानसत्ता कधींहि चालूं शकत नाहीं ! तक्तनशीन राजवंशीय व्यक्तीबद्दल जो आदर नोकर लोकांच्या मनांत असतो तो प्रधान कितीहि गुणी किंवा प्रबळ असला, तरी त्याबद्दल असूं शकत नाहीं. दुसरे पक्षीं, प्रातिनिधिक पद्धतीची राज्यघटना असल्यास अशा राज्यांत प्रधानाला जे जनतेचें पाठबळ असतें तेंहि पेशव्यांना नव्हतें. अशा रीतीनें इकडे छत्रपतीचा जोर नाहीं व इकडे जनतेचाहि जोर नाहीं अशा स्थितींत अगदीं निरुंद पायावर पेशव्यांच्या सत्तेची इमारत उभारली गेली होती. यामुळें स्वतःला आधार म्हणून त्यांना सरंजामी सरदारांचें मंडळ उत्पन्न करावें लागलें; पण तें सरदारमंडळच पेशव्यांना अखेर डोईजड झालें ! या सरदारांना पेशव्याची

'हुकूम करितों' अशा प्रकारची भाषाच कधीं नव्हती. कोणतीहि गोष्ट पेशव्यांनीं सुचवावी व ती सरदारांनीं अंमलांत आणली तर ते त्यांचें भाग्य! त्यांनीं हुकूम करण्याचा पेशव्यांना अधिकारच नव्हता. अर्थात्, हुकूम करण्याचाच अधिकार नाहीं तर हुकूम अमान्य केल्यावर शिक्षा देण्याचा तरी अधिकार कोठून येणार? पेशव्यांचा हुकूम अमान्य झाल्याचीं उदाहरणें सांपडतील; पण एकाद्या सरंजामी सरदाराच्या हयातींत त्याला पदच्युत केल्याचें उदाहरण क्वचितच सांपडेल. स्वतः पेशवे हे जोंपर्यंत सेनापति होते, व फौज घेऊन स्वारीवर जाऊन पराक्रम करीत, तोंपर्यंत त्यांचा अधिकार थोडा तरी चाले; पण थोरल्या माधवरावांच्या पश्चात् हा प्रकार संपून सत्तेचीं सूत्रें फडणविसांच्या हातीं आलीं तेव्हां मध्यवर्ती सत्तेची आणखी एका पायरीनें अवनति झाली. जी स्वामिनिष्ठेची भावना शाहूसंबंधानें होती ती माधवरावासंबंधानें उरली नाहीं; व जी माधवराव पेशव्यासंबंधानें होती ती नानाफडणविसासंबंधानें उरली नाहीं. मग कोंकणस्थ भानू नांवाच्या फडणविसाऐवजीं देशस्थ बोकील नांवाचा फडणवीस किंवा कारभारी असता तरी तीच स्थिति व्हावयाची. अशा रीतीनें घड्याळांतील मुख्य स्प्रिंग किंवा कमान शिथिल व निर्जीव झाल्यामुळें छत्रपतींची सत्ता सरजामी सरदारांपर्यंत वाटवाटून विभागली गेली; व मराठेशाहीला संयुक्त साम्राज्याचें स्वरूप न राहतां केवळ एका तात्पुरत्या संघाचें स्वरूप आलें. खरें संयुक्त स्वराज्य म्हणजे फेडरेशन, व संघ म्हणजे कान्‌फिडरसी. फेडरेशन व कान्‌फिडरसी यांतील भेद फार महत्त्वाचा आहे. दोन्ही घटना अनेक अवयवांच्या मिळून बनलेल्या असतात; पण फेडरेशनमध्यें हे अनेक अवयव अनेक अंगांनीं एकत्र जखडले गेलेले असतात व एकजीव झालेले असतात. याच्या उलट कान्‌फिडरसीमध्यें हे अनेक अवयव फक्त एका अंगानें कोठें तरी एका बिंदूशीं एकमेकांना चिकटलेले असतात; म्हणून फेडरेशनपेक्षां कान्‌फिडरसी ही थोड्याशा धक्क्यानें मोडूं शकते. एकतंत्री राज्यपद्धतींत जें काम राजनिष्ठेच्या भावनेनें होतें तेंच फेडरेशनमध्यें (संयुक्त स्वराज्यांत) सामुदायिक प्रेमाच्या भावनेनें घडून येतें. अनेक हे एकजीव झाले म्हणजे एकच होत. संघ किंवा कान्‌फिडरसी यात नैष्ठिक प्रेम असत नाहीं. तात्पुरता स्वार्थ हेंच काय तें संयोगकारण असतें; पण हा स्वार्थ सात्त्विक किंवा मोठ्या दृष्टीचा नसल्यामुळें तो वाटेल तेव्हां थोड्या कारणानें आपलें रूप बदलूं शकतो. मराठेशाहींत सरंजामी सरदार-मंडळाच्या पुढच्या पुढच्या दिवसांत प्रत्येक सरदार अधिकाधिक जड बुडाचा होऊं लागला. अर्थात् पेशव्यांच्या फडणविसाची बुद्धि किंवा त्याचा मानीव अधिकार अशा नाजुक मध्यवर्ती आधारावर लोंबत राहणारें हें सरंजामी सरदार-मंडळाचें ओझें फार दिवस कसें लोंबत राहणार? मराठ्यांचें राज्य

शिवाजीच्या वेळच्या स्वराज्याच्या मर्यादेबाहेर मुळीं गेलेंच नसतें तर हा सगळा घोंटाळा झाला नसता असें या बाबतींत कित्येकांस वाटतें; पण त्यावर आमचें म्हणणें इतकेंच कीं, अशा प्रकारचीं आंगठीवरील खड्यासारखीं लहानशीं राज्यें हिंदुस्थानांत दुसरीं पुष्कळ होतीं, पण तीं तरी अखेर कोठें टिकलीं ? खरी गोष्ट हीच कीं, मराठेशाही विस्तार पावली यांत तिची खरी चूक नव्हती, तर त्या विस्ताराबरोबरच तिजमध्यें अंतःस्थ सुदृढता यावयास पाहिजे होती ती आली नाहीं. ही सुदृढता केव्हांहि एक मध्यवर्ती प्रबळ राजसत्ता किंवा सर्वव्यापी प्रबळ लोकसत्ता यांपैकीं कोणत्या तरी एका सत्तेनें येऊं शकते. मराठेशाहीच्या अखेरच्या दिवसांत यांपैकीं एकहि सत्ता प्रबळ नव्हती; या गोष्टीचा दोष जितका ब्राह्मण पेशव्याकडे, तितकाच सरंजामी मराठे सरदारांकडेहि येतो. पेशव्यांनीं केलेली चूक मराठे सरदारांनीं दुरुस्त करण्यास काय हरकत होती ? त्यांनीं वाटेल तर राज्यक्रान्ति करून पेशवाई पालथी घालून हवें तर मराठे--मंत्रिमंडळ स्थापावयाचें होतें; पण मराठेशाही मोडूं द्यावयाची नव्हती. तें त्यांनीं तरी कोठें केलें ?

इंग्रजांनीं राज्य कसें मिळविलें ?

इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत राज्य कसें मिळविलें ? म्हणजे तरवारीच्या जोरावर किंवा इतर साधनांनीं ? असा एक वाद नेहमीं पुढें येत असतो. व इंग्रजांनीं हिंदुस्थानच्या लोकांस स्वराज्याचे हक्क द्यावे, प्रजेला स्वतंत्रता देण्याच्या त्यांच्या ब्रीदास त्यांनीं हिंदुस्थानांतहि जागावें, तरवारीच्या जोरावर हिंदुस्थानचें राज्य आपल्या हातीं ठेवण्याची इच्छा धरूं नये, असें ज्यांना प्रतिपादन करावयाचें असतें ते वरील प्रश्नाचें असें उत्तर देत असतात कीं, इंग्रजांनीं तरवारीच्या जोरावर राज्य मिळविलें ही गोष्ट खरी नाहीं, आणि या मताला प्रो. सीलीप्रभृति इतिहासकारांनींहि सप्रमाण पुष्टि दिली आहे. पण हें उत्तर आम्हांला फारसें मान्य नाहीं. कारण, एक तर इंग्रजी राज्यविस्ताराचा खरा इतिहास पाहूं गेलों असतां, प्रत्यक्ष युद्धानंतर झालेल्या तहांतच निम्याहून अधिक राज्य इंग्रजांनीं मिळविलें आहे व बाकीचें जवळजवळ निम्मे राज्य मिळविण्यांत त्यांना प्रत्यक्ष तरवारीचाच उपयोग करावा लागला नसला तरी त्यांच्या तरवारीची दहशत उपयोगीं पडलेली होती ही गोष्ट कोणास नाकबूल करतां यावयाची नाहीं. मोंगलांपासून संपादलेल्या दिवाणीच्या सनदेच्या जोरावर पूर्वेकडे कांहीं मुलख इंग्रजांना प्रथम कारभार करण्याकरतां म्हणून मिळाला व तो पुढें त्यांजकडेच मालकी हक्कानें राहिला ही गोष्ट खरी; तथापि खुद्द मोंगलांशीं नसलें तरी मोंगलांच्या नबाबांशीं इंग्रजांना लढावें लागलें हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. प्लासी बक्सार वगैरे लढाया इंग्रजांनीं जिंकल्या नसत्या तर

बंगाल्यांतील सर्व मुलुख त्यांना स्वाधीन करून घेतां आला नसता. निजामाकडून इंग्रजांना जो मुलुख मिळाला तो इंग्रजांना लढाई केल्याशिवाय मिळाला हें खरें; पण स्वतः निजामाशीं लढाई न झाली तरी निजामाच्या शत्रूंपासून त्याचें संरक्षण करण्याचें लष्करी सामर्थ्य आपल्या हातीं आहे असें इंग्रजांना दाखवितां आलें म्हणूनच तो मिळाला. निजामानें तो त्यांना स्नेही म्हणून खुषीनें बक्षीस दिला नव्हता किंवा इंग्रज हे त्याचे धर्मगुरु किंवा ईश्वरलीला दाखविणारे फकीर म्हणून त्यांना धर्मादाय दिला नव्हता ! लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दीत बरींच राज्यें बेवारस झालीं म्हणून इंग्रजांनीं तीं खालसा करून आपल्या मुलखास जोडलीं हें खरें आहे; पण अधिराजे किंवा साम्राज्याचे धनी असा आपला हक्क सांगतां आल्याशिवाय इंग्रजांना हीं राज्यें खालसा कशीं करतां आलीं असतीं ? इंग्रज ही कांहीं मराठ्यांची अवलाद नव्हे कीं ते साताऱ्याच्या राजाचे वारस होऊं शकतील ! मग हें अधिराजाचें किंवा साम्राज्याच्या धन्याचें नातें इंग्रजांना लष्करी सामर्थ्याशिवाय म्हणजे तरवारीच्या जोराशिवाय कसें मिळवितां आलें असतें ? म्हैसूर महाराष्ट्र उत्तरहिंदुस्थान बंगाल आणि पंजाब हे प्रांत इंग्रजांना तरवारीच्या जोरावरच जिंकावे लागले असें कबूल केल्यावर, बाकी शांततेच्या साधनांनीं,म्हणजे तह म्हणा, करार म्हणा, मोबदला म्हणा, जहागीर म्हणा, सरंजाम म्हणा, शेषाधिकार म्हणा, वारसा म्हणा, फार काय पण कपटप्रयोग म्हणा, अशा साधनांनीं मिळालेला मुलुख फार थोडा उरतो ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. तात्पर्य, इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांतील राज्य तरवारीच्या जोरावर मिळविलें हीच उपपत्ति अधिक खरी आहे. प्रो. सीली वगैरे जें म्हणतात त्याचा पुरा अर्थ लक्षांत न घेतां किंवा खोल विचार न करतां आपण पुष्कळ वेळां न कळत त्यांचा अनुवाद करीत असतों. प्रो. सीली यांच्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच आहे कीं, इतर देशांत मुलुख जिंकण्याला विजिगीषु राजांना जितकें झगडावें लागतें तितकें हिंदुस्थानांत झगडावें लागलें नाहीं. त्यांचा कार्यभाग थोड्या प्रयासानें साधला व त्यांतहि खुद्द हिंदी लोकांचाच इंग्रजांना विशेष उपयोग झाला; मग तो त्यांनीं इंग्रजांविषयींच्या प्रेमानें किंवा आपआपसांतील मूर्खपणाच्या स्पर्धेनें करून दिला यांपैकीं वाटेल तें म्हणा. हिंदुस्थानांत इंग्रजी सैन्य नेटिव्ह सैन्याच्या मानानें केव्हांहि फारच थोडें होतें, तसेंच हिंदुस्थान जिंकण्याकरतां म्हणून इंग्रजांनीं आपल्या राष्ट्राचा पैसा आणून तो इकडे खर्च केला नाहीं व कंपनीसरकारनें प्रथमपासून राज्य मिळविण्याचें धोरण जाहीर केलें नाहीं, या गोष्टींवर प्रो. सीली यांनीं विशेष भर देऊन, जगांतील इतर ठिकाणीं प्रायः होणारें राज्यसंपादन व हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचें राज्यसंपादन यांतील फरक बारीक नजरेनें दाखविला आहे. पण इंग्रजांनीं ब्रिटिश फौज हिंदुस्थानांत फारच थोडी आणिली होती याचा अर्थ,

त्यांनीं आपल्या पदरीं नेटिव्ह फौज पुष्कळशी ठेविली नव्हती, असा होत नाहीं. इंग्रजांनीं राज्य जिंकण्याकारितां विलायतेहून पैसा आणला नव्हता याचा अर्थ, हिंदुस्थानांत उत्पन्न केलेला पैसा हिंदुस्थानांत राज्य जोडण्यास त्यांनीं खर्च केला नाहीं, असा होत नाहीं. व ईस्ट इंडिया कंपनीचा हेतु प्रथमपासून राज्य संपादण्याचा नसला तरी शेवटीं हेतूपेक्षां कृतीवरूनच जें काय ठरतें ते मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं !

प्रो. सीली वगैरे कांहींहि म्हणोत; आपण आपल्या ठिकाणीं विचार करतांना काय म्हणूं ? "इंग्रजांनीं मराठ्यांचें राज्य जिंकून घेतलें नाहीं" असें म्हणावें तर तें त्यांना मिळालें कसें या प्रश्नाचें उत्तर काय ? मराठ्यांनीं तें इंग्रजांना गहाण किंवा खरेदी व दान किंवा बक्षीस दिलें नाहीं. मग तें त्यांना कसें मिळालें ? राज्याची झोंपेंत चोरी होऊं शकत नाहीं व जागा झाल्यावर चोरीचा माल परत मिळविल्याशिवाय शंभर शंभर वर्षें कोणी गप्प बसत नाहीं. शिंदे होळकर पेशवे भोसले (नागपूरचे व सातारचे) यांच्या हातून कोणाचीं सगळीं, कोणाचीं पाऊण, कोणाचीं निम्मीं, अशीं राज्यें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं. तीं त्यांनीं देतांना सुखासमाधानानें दिलीं नाहींत, किंवा तीं गेल्यावर खऱ्या वैराग्यवृत्तीनें मनांत यत्किंचितहि असंतोष न राहतां आज शंभर वर्षें कोणी वागला असेंहि म्हणतां येत नाहीं. घेतलेल्या राज्यांपैकीं कोणास इंग्रजांनीं त्यांचें राज्य परत दिलें असें म्हैसूर व तंजवराखेरीज इतरत्र घडलें नाहीं. ज्यांना राज्यें परत मिळालीं त्यांनीं तीं घेतलींच; पण ज्यांना तीं मिळालीं नाहींत ते निराशेनें मनांत पिचतच राहिले. तरवार चालवून गेलेलीं राज्यें परत मिळविण्याची कोणास आशा दिसत असती तर त्यांनीं प्रयत्न केल्याशिवाय सोडला असता असें वाटत नाहीं; पण असा प्रयत्न करून सगळ्याच्या आशेनें अर्धेंहि गमविणें त्यांना पसंत पडलें नाहीं किंवा इंग्रजांची श्रेष्ठ लष्करी सत्ता पाहून ते जागच्या जागीं थिजून बसले. कसेंहि म्हटलें तरी त्यावरून इंग्रजांनीं लष्करी सत्तेच्या जोरावर राज्य मिळविलें नाहीं व आजवर टिकविलेंहि नाहीं हें प्रमेय सिद्ध करण्यास मदत मिळत नाहीं. महाराष्ट्रांतील लोकांना पेशवे व मराठे राजे यांच्या राज्यकारभाराविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झाला होता, व इंग्रजांची शिस्त त्यांची टापटीप त्यांची व्यवस्था त्यांचें शहाणपण फार आवडलें होतें हें कांहीं अंशीं खरें मानलें तरी, इंग्रजांनीं बाजीरावाकडून राज्य घेतलें नसतें तर, महाराष्ट्राच्या लोकांनीं आपण होऊन अर्ज करून तें इंग्रजांच्या स्वाधीन केलें असतें असें वाटत नाहीं !

अशी स्थिति असल्यामुळें इंग्रजांनीं तरवारीच्या जोरावर राज्य मिळविलें नाहीं असें म्हणवत नाहीं; तथापि एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, इंग्रजांच्या तरवारीस आमची स्वतःची मदत बरीच झाली !

इंग्रजांनीं बहुतेक मुलुख तरवारीच्या प्रत्यक्ष उपयोगावर किंवा तरवारीच्या दहशतीवर मिळविला असला तरी, इतर साधनांनीं कोणताच मुलुख मिळविला नाहीं असें मात्र म्हणतां येत नाहीं याचें वाईट वाटतें. शिंदे होळकर पेशवे भोसले यांनीं इंग्रजांशीं प्रत्यक्ष लढाईच केली होती, यामुळें त्यांच्यापासून घेतलेल्या मुलखास राजनीतीचा उघड व राजमान्य आधार होता. पण दत्तक घेण्याची परवानगी नसल्यामुळें बिनवारशीं म्हणून जो मुलुख इंग्रजांनीं खालसा केला तो सर्वस्वीं न्यायानें मिळविला असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांतल्यात्यांत तहानें स्नेहबद्ध म्हटलेलीं व बरोबरीच्या नात्यानें वागविलेलीं राज्यें बिनवारशी ठरवून खालसा केलीं हा मोठा अन्याय झाला याबद्दल वादच नाहीं. या बाबतींत एकच ठळक उदाहरण दिलें असतां पुरें होणार आहे, व तें साताऱ्च्या गादीचें.. सुदैवानें हें राज्य खालसा केल्याचा गवगवा थेट पार्लमेंटपर्यंत गेला होता, म्हणून त्याविषयीं इंग्रजा-इंग्रजांतले वाद जगास ऐकावयास तरी सांपडले. गवगवा न होतां व जगास विशेष बातमी न लागतां अशीं किती तरी राज्यें खालसा झालीं ! असो. साताऱ्चें राज्य मराठेशाहींतील अग्रगण्य म्हणून त्याविषयीं येथें थोडी विस्तारपूर्वक चर्चा केल्यास ती अस्थानीं होणार नाहीं.

सातारकर महाराजांचा प्रत्यक्ष अंमल शाहूच्या वेळेपासूनच कमी कमी होऊं लागला होता हें प्रसिद्धच आहे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळेस सातारकर महाराज अगदीं नामशेष होऊन गेले असून या स्थितींतून डोकें वर काढण्याचा त्यांच्या मंडळीचा प्रयत्न सुरू झाला होता, व खडकीच्या लढाईच्या आधीं पांचचार वर्षें या प्रयत्नास इंग्रजांचें उत्तेजन मिळण्यास सुरुवात झाली होती. अखेर अष्टीच्या लढाईत पेशवे पराभव पावून त्यांच्या गोटांत असलेले महाराज इंग्रजांच्या हातीं लागल्यावर त्यांनीं त्यांना साताऱ्यास नेऊन फिरून आपल्या गादीवर बसविलें. बाजीरावानें पळास आरंभ केल्यावर इंग्रजांनीं जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्यांत " साताऱ्च्या महाराजांस कैदेंत टाकून त्यांची अनास्था केली व आपण सर्व सत्ता बळकाविली " हा एक आरोप बाजीरावावर ठेवण्यांत आला असून सर्व सरदार व जहागीरदारांस असें आश्वासन दिलें होतें कीं, " बाजीरावाशीं आम्हीं युद्ध आरंभिलें असलें तरी मराठेशाही बुडविण्याचा आमचा इरादा नाहीं; मराठ्यांची गादी कायम राहील. " या जाहीरनाम्यानें पुष्कळ मराठे सरदार जहागीरदार यांचें समाधान होऊन ते लढाईतून आपलें अंग काढून घेऊन आपापल्या घरीं गेले. पुढें ता० २५ सप्टेंबर सन १८१९ रोजीं इंग्रजांचा व महाराजांचा तह झाला त्यांत खालील शब्द आहेत. " छत्रपती सातारकर यांचे खानदान बहुत दिवसांपासून आहे; यास्तव त्याचे व त्यांचे मंडळीचे शानशौकतीकरितां त्यांस कांहीं राज्य द्यावें " म्हणन

यादींत लिहिलेल्या मुलखाचें राज्य " महाराज छत्रपती व त्यांचे फरजंद व धारीस व कायम मुक्काम (रीजंट) यांणीं सदोदित करीत असावें यांजकरितां देत आहेत. " " तें घेऊन सरकार इंग्रेजबहादुर यांचे कह्यांत व मदतींत निरंतर राहून सरकार इंग्रेजबहादुर यांचे सल्लामसलतीनें हरयेक काम करीत जाऊं " असा महाराजांचा करार होता. शिवाय परराज्याशीं व्यवहार ठेवूं नये, युद्धप्रसंगीं मदत द्यावी वगैरे इतर सामान्य करारहि होते. या तहावरून दक्षिणेस कृष्णा व वारणा, उत्तरेस नीरा व भीमा, पश्चिमेस सह्याद्री व पूर्वेस पंढरपूर--विजापूर या चतुःसीमेंतील सुमारें पंधरा लक्षांचा मुलुख महाराजांचें स्वतंत्र वंशपरंपरचें राज्य म्हणून देण्यांत आला. पुढें वीस वर्षांनीं प्रताप-सिंहमहाराजांवर कांहीं आरोप ठेवून त्यांस बनारसेस नेऊन ठेवण्यांत आलें आणि त्यांचा भाऊ शहाजीमहाराज ऊर्फ अप्पासाहेब यांशीं १८३९ सालीं नवीन तह करून त्यांस गादीवर बसविलें. १८४८ त शहाजीमहाराज वारण्या-पूर्वीं त्यांनीं व्यंकोजीमहाराजांस दत्तक घेतले. या वेळीं प्रसिद्ध मुत्सद्दी व भावी गव्हर्नर सर बार्टल फ्रीअर हा साताऱ्यास रेसिडेंट होता व त्यानें तहाच्या आधारें राजमंडळ बोलावून व दरबार भरवून व्यंकोजीस: गादीवर बसविलेंहि. पण सरकारच्या परवानगीवांचून दत्तक घेतला म्हणून नामंजूर करून कंपनी-च्या कोर्ट ऑफ डायरेक्टरांनीं सातारचें राज्य खालसा केलें ! हा ठराव सर्वस्वीं अन्यायाचा होता. कारण, हें राज्य स्वतंत्र होतें; यास दत्तकाचा निर्बंध लागूं शकत नव्हता. पण राज्याचें उत्पन्न ३५ । ३६ लक्षांपर्यंत वाढलेलें; तें कंपनीस सोडवेना ! बाजीरावानें युद्ध सुरू केलें तेव्हां त्याला पदच्युत केला व त्याचें राज्य खालसा केलें हे ठीक झालें; पण सातारकर महाराज निपुत्रिक वारला हा त्याचा अपराध मानितां येत नाहीं व इंग्रजसरकारनें असें निमित्त काढून हें राज्य खालसा करणें योग्य नाहीं. असें शेंकडो इंग्रजांनींहि अभिप्राय दिले आहेत. सातारचे जुने नवे रेसिडेंट म्हणजे सर बार्टल फ्रीअर जनरल ब्रिग्स व मॉ. स्टु. एल्फिन्स्टन वगैरे सर्व मंडळींस हा मोठा अन्याय वाटून ते पुष्कळ भांडले. जसा बाजीरावाचा कारभार वाईट होता तसा सातारकर महा-राजांचा नव्हता असा कागदोपत्रीं पुरावा आहे. तेव्हां राज्य खालसा कर-ण्याला तिकडूनहि कारण नव्हतें. बाजीरावानें सातारकर महाराजांस कैदेंत ठेवलें होतें हा जर इंग्रजांच्या मतें गुन्हा होता व मराठेशाही आम्ही कायम ठेवूं असें जर त्यांनीं वचन दिलें होतें तर, पेशवा काढून टाकून आपला लढा-ईचा खर्च तेवढा घेऊन सबंध चार कोटींचें राज्यच साताऱ्याच्या महाराजांकडे चालविण्यास काय हरकत होती !

सातारकर महाराज हे प्रत्यक्ष कांहीं राज्यकारभार न करतां साताऱ्यास स्वस्थ बसून असत ही गोष्ट सर्वांसच कबूल आहे. तथापि त्यांना पेशव्यांनीं

कैदेंत ठेविलें होतें हें वर्णन सर्वांस सारखेंच मान्य होण्यासारखें नाहीं. निदान दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळेपर्यंत तरी तशी स्थिति होती असें म्हणतां येत नाहीं. सातारच्या रेसिडेंट जनरल ब्रिग्ज यानें कागदपत्र पाहून हें वर्णन बरोबर नाहीं असेंच मत दिलें आहे. सन १८२७ सालीं जनरल ब्रिग्ज यानें मुंबई सरकाराकडे रिपोर्ट केला, त्यांत खालीलप्रमाणें शब्द आहेतः—

Besides these proofs of the respectable treatment experienced by the Rajas of Satara, there is abundant testimony to confirm the fact of pains being taken to prevent the Raja forgetting the dignity of his station. I find that the movement of troops, preparations for war, the favourable results of battles and campaigns were regularly reported to the Raja. Honours were granted by him and the succession to the great hereditary offices and esta est received confirmation from the maharaja alone.

युद्ध किंवा तह करणें, दौलतीचे अष्टप्रधानांसुद्धां सर्व अधिकारी नेमणें, त्यांना वस्त्रें व शिक्कामोर्तब देणें, सरदार लोकांस स्वारीवर व मुलुखगिरीवर पाठविणें किंवा परत बोलावणें, इनामें इतमाम सरंजाम नेमणुकी धर्मादाय देणगी वंशपरंपरागत कामगारी वहालीबडतर्फी तात्पर्य—हरएक बाबतींत सनदा किंवा तशा महत्त्वाचे कागदपत्र देणें, ही सर्व सातारकर महाराजांच्या अखत्यारीची गोष्ट असून पेशवे जरी या सर्व बाबतींत शिफारशी करीत व सल्लामसलत देत तरी कोणतीहि गोष्ट महाराजांस पटल्याशिवाय किंवा निदान ती त्यांनीं मान्य केल्याशिवाय अंमलांत येत नसे, व शिक्केमोर्तब होणें ते त्यांच्या आज्ञेनें व दखलगिरीनें होत असत. महाराजांजवळ पेशव्याकडील कोणी कारभारी किंवा चिटणवीस सुनावणीस असत. खुद्द पेशव्यांकडून अगर पेशव्यांमार्फत कामकाज लिहून जाई, तें त्यांजकडून महाराजांस समजाविलें जाई व त्यांच्या आज्ञेनुरूप हुकूम सुटत. वरील हरएक बाबतींत पेशवे हे सांगतील किंवा सल्ला देतील त्याप्रमाणेंच महाराज प्रायः हुकूम देत; परंतु महाराज एकादे वेळीं अडून बसल्यास पेशव्यांनीं सक्ति चालवून बळजबरीनें शिक्कामोर्तब करून घेतल्याचीं उदाहरणें नमूद नाहींत. पेशव्यांना अशी बळजबरीच जर करावयाची होती किंवा त्यांना करतां आली असती तर त्यांनीं महाराजांचें शिक्कामोर्तबच साताऱ्याहून पुण्यास कां नेलें नसतें ? अथवा निदान ज्या गोष्टी पेशव्यांना परस्पर करतां आल्या असत्या त्या त्यांनीं कां केल्या नाहींत ? उदाहरणार्थ, तहनामे स्वतःच्या नांवानें करणें, कागदपत्र व सनदा केवळ आपल्या नांवानें व शिक्कामोर्तबानें देणें, वगैरे गोष्टी त्यांना परस्पर करतां आल्या असत्या. स्वतः बाजीरावाचीं वस्त्रें साताऱ्याहून आलीं होतीं एवढेंच नव्हे तर, पुढें सन १८१० सालीं सातारकर महाराज पुण्यास गेले तेव्हां

बाजीरावानें स्वतः त्यांचा सर्व इतमाम आपल्या धन्याप्रमाणें ठेवला व त्याच नात्यानें इंग्रजांकडूनहि ठेवविला. सातारकर महाराजांचे खास हुकूम किती किरकोळ बाबतींतहि लागत होते, मागून घेतले जात होते किंवा दिले जात होते, तसेंच लष्करी व मुलकी अधिकारी व फौज वगैरेंच्या हालचाली, युद्धप्रसंग, तहाच्या व इतर राजकारणी वाटाघाटी यांच्या बाबतींत किती बारीकसारीक गोष्टींचाहि तपशील खुद्द बाजीरावाच्या वेळेपर्यंत सातारकर महाराजांस कळविला जात असे, याविषयीं पुरावा देत बसल्यास फारच विस्तार होईल; म्हणून या बाबतींत, ज्या कोणास हा पुरावा पाहण्याची इच्छा असेल त्यानें साताराचे महाराज, शहाजीराजे ऊर्फ अप्पासाहेब, यांच्या राणीनें विलायतेस राणीसरकाराकडे साताराची दौलत परत मिळविण्याकरितां जो अर्ज केला होता तो मिळवून पहावा असा आम्ही हवाला देतों. पेशव्यांनीं स्वतःस मराठी दौलतीचे धनी म्हणवून घेतल्याचा पुरावा केव्हांहि पुढें आलेला नाहीं. दौलतीच्या उत्पन्नांतून महाराजांच्या खासगी खर्चाकरितां विलायतेंतील सिव्हिल लिष्टाप्रमाणें नेमणूक ठरवून दिली असली तरी जरूर पडेल तेव्हां खासगी कामाकरितां स्वतंत्र नेमणुका किंवा रकमा दिल्या जात व महाराज दौलतींतून रकमा देण्याचे हुकूम सोडीत. कारभाराची परंपरा पुण्यांत पेशव्यांच्या कचेरींत शाहूच्या वेळेपासून चालत आली होती; आणि शाहूच्या वेळेपासून —विशेषतः त्याच्यानंतर—महाराजमंडळी आळसांत अगर व्यसनांत आपला सारा काळ घालवीत व कारभाराची फिकिर स्वतः करीत नसत, यामुळें पुण्याच्या कचेरींत कारभार होण्याची परंपरा बळावत गेली ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. परंतु एकाद्या महाराजास आपला कारभारी वरचढ व शिरजोर झाला असें वाटून त्यानें स्वाभिमानपूर्वक उचल खाल्ल्याचा पुरावा कोठेंहि आढळत नाहीं. शिंदे होळकर व नागपूरकर भोसले यांच्याकडे गुप्त रीतीनें पत्रव्यवहार करून, त्यांची सहानुभूति मिळवून, पेशव्यांच्या जाचांतून महाराजमंडळींना आपली सुटका करून घेतां आली असती. पेशव्यांनीं महाराजांस खरोखरच बंदिवासांत ठेवलें असतें तर मराठे सरदारांस मूळ गादीचा व आपल्य जातीचा अभिमान वाटून त्यांनीं त्यांची मुक्तता खचित केली असती; व तं केली नाहीं याचा अर्थ उघडच असा होतो कीं, सर्व गोष्टी—म्हणजे महाराः व्यक्तींचा नादानपणा, पेशव्यांनीं पाऊणशें वर्षेपर्यंत दौलतीस जोडलेलें वैभः व पुण्यास केल्या जाणाऱ्या कारभाराची सुव्यवस्था—लक्षांत घेतां, आहे ह स्थिति फारशी गैर नाहीं, निदान ही पालटण्याकरितां हातांत हत्यारच घेऊ उठलें पाहिजे असें नाहीं, असेंच या मराठे सरदारांना वाटलें असलें पाहिजे तें कसेंहि असलें तरी, निदान इंग्रजांना सातारकर महाराजांचा धनीपण मान्य होता व पेशव्यांना ते नोकर असेंच मानीत होते; पेशव्यांच्या बा

णुकीस ' अधिकाराचें अतिक्रमण ' हें नांव ते जर देत होते तर, बाजीरावाच्या हातून निघून सातारकर महाराज इंग्रजांच्या गोटांत उपकृत स्नेही म्हणून गेले त्याअर्थी त्यांनीं तरी महाराजांना स्वतंत्र राजे असें मानावयास काय हरकत होती ? पण सातारकर स्वतंत्र मानले असते तर दत्तकाची सबब लावून राज्य कसें खालसा करतां आलें असतें ? अल्फिष्टनानें १८१७ सालीं जाहिरनामा प्रसिद्ध केला त्यांत खालील शब्द आहेतः—

The Raja of Satara who is now a prisoner in Bajirao's hands will be released and placed at the head of an independent sovereignty of such an extent as may maintain the Raja and his family in comfort and dignity.

वरील शब्दांत सर्वच मराठी दौलत सातारकर महाराजांच्या स्वाधीन होणार नाहीं, कांहीं खालसा होईल, असा ध्वनि उघड निघतो; परंतु "Independent sovereignty" हे शब्द खरे करावयाचे तर पुढें महाराजांशीं झालेल्या तहांत, त्यांच्या स्वातंत्र्यास बाध येण्यासारख्या कोणत्याहि अटी त्यांनीं घालणें योग्य नव्हतें. निदान जुन्या अनुभवावरून, परराज्याशीं पत्रव्यवहारसंबंध इंग्रजांमार्फतच करावा व आपल्या जहागीरदार- सरदारांची व्यवस्था इंग्रजांमार्फत लावावी, अशा तऱ्हेचीं कलमें घालणें आवश्यक मानलें तरी त्याच्यायोगानें दत्तकाच्या परवानगीचा ससेमिरा महाराजांचे मागें कायमचा लावण्याचें कारण नव्हतें. दौलत देतांनाच थोडी दिली. कारण, चार कोटी दौलतीपैकीं १५ लक्षांची दौलत म्हणजे कांहीं फार नव्हे. शिवाय फंदफितुरी न करण्याबद्दल बांधूनहि घेतलें होतें. असा बंदोबस्त झाल्यावर हें १५ लक्षांचें उत्पन्न औरस संततीनें खाल्लें किंवा दत्तक संततीनें खाल्लें तर इंग्रजांस विषाद कां वाटावा ? पण जाहिरनाम्यांतले 'स्वतंत्र राजे' हे शब्द जाहिरनाम्यांतच राहिले! तहानें महाराजांना "Subordinate Ally" असा गौण दर्जा आणला व पुढें दत्तकाच्या बाबतींत "Dependent Ally" म्हणजे पदरचे संस्थानिक असें त्यांस वागविलें. व सर्वांत मौज ही कीं, राज्य खालसा करण्याची संधि आली तेव्हां, पेशव्यांनीं महाराजांवर लादलेली मानीव कैद किंवा परतंत्रता ही खरोखरीची राज्यभ्रष्टता मानून " पेशव्यांच्या वेळींच तुम्ही स्वतंत्र राजे नव्हतां, तर आमच्या अंमलाखालीं तुम्ही स्वतंत्र कसे ? " असा युक्तिवाद आरंभिला. पेशव्यांच्या वेळची परतंत्रताच जर इंग्रजांच्याहि स्नेहसंबंधांत सातारकर महाराजांस चिकटून बसली तर इंग्रजांनीं महाराजांवर उपकार तो कोणता केला ? १८१९ किंवा १८३९ सालच्या तहाच्या शब्दांत वास्तविक महाराज हे इंग्रजांच्या पदरचे सरदार असें नातें जोडणारे शब्द कोणतेच नाहींत. सत्तेनें इंग्रज कितीहि श्रेष्ठ असले तरी ते अद्यापि राजाधिराज बनले नव्हते. शिवाजीनें मोंगलांपासून स्वराज्य

जिंकून घेऊन स्वतःस राज्याभिषेक करविला होता व त्याच स्वतंत्र राज्याचा वारस प्रतापसिंह महाराज हा १८१९ सालीं होता. आणि तेंच नातें १८३९ सालपर्यंत चाललें होतें. याच्या उलट इंग्रजांची सत्ता, मोगलांचे दिवाण कारभारी व सेनापति, अशाच नात्याची होती. किंबहुना १८३९ तहि इंग्रजसरकार आपणास व्यापारी कंपनी असेंच म्हणवून घेत असे. व या दोन्ही तहांवर इंग्रजांचे म्हणून जें शिक्कामोर्तब झाले, "त्यांत व्यापारी कंपनी व दिल्लीच्या पातशहाचे नोकर" असेच शब्द होते. अर्थात् कायदेशीर भाषेनें बोलावयाचें तर दिल्लीच्या पातशहाच्यासंबंधानें महाराजांचें नातें श्रेष्ठ व इंग्रजांचें नातें कनिष्ठ असेंच म्हणावें लागतें. चौथाईसरदेशमुखीच्या सनदा मराठ्यांनाहि बादशहाकडून मिळाल्या होत्या या गोष्टीवरून पाहिलें तरीहि सातारकर व इंग्रज दोघेहि कांहीं बाबतींत पातशहाचे सनदी नोकर म्हणजे परस्पर नात्याने बरोबरीचे, इतकें तरी निदान म्हणण्यास हरकत नाहीं.

राजाचे अधिकार प्रधान मर्यादित करीत असतात हें इंग्रजांस माहीत होतेंच. खुद्द इंग्लंडचा राजा १८१८ सालच्या सातारच्या महाराजांपेक्षां कोणते जास्त अधिकार बजावतो ? इंग्लंडांतहि सर्व राज्यकारभार प्रधान राजाच्या नांवानें करितात. बाजीरावाच्या किंवा तत्पूर्वीच्या पेशव्यांच्या शिफारशी सहसा नामंजूर करण्यास सातारकर महाराज धजत नसल्यास त्याला तसेंच कारण असलें पाहिजे. इंग्लंडचा राजा तरी प्रधानमंडळाची शिफारस नामंजूर करण्याचें धाडस सहसा करितो काय ? अर्थात् पेशवा वाटेल तसा कारभार करीत असे, यामुळें सातारकर महाराज पदभ्रष्ट झाले होते असें म्हणतां येत नाहीं. तसेंच, इंग्रजांना कळविल्याशिवाय परराष्ट्रांशीं व्यवहार न ठेवण्याचें तहांत सातारकर महाराजांनीं कबूल केलें यावरून महाराज स्वतंत्र राजे नाहींत असेंहि होऊं शकत नव्हतें. एका राजाचा दुसऱ्या राजावर विजय झाल्यानें पहिल्यास दुसऱ्याच्या कांहीं अटी मान्य कराव्या लागतात; पण त्यामुळें त्याचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें मानीत नाहींत. इटालीनें कार्थेज जिंकून त्याजवर बेसुमार जुलमाच्या अटी लादल्या म्हणून कांहीं कार्थेजचें राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें घडलेलें ऐकिवांत नाहीं.

इंग्रज व सातारकर यांच्यांतील तह एकानें दुसऱ्यास लढाईत जिंकूनहि झालेला नव्हता. उभयपक्षीं स्नेहाचा असाच तो तह होता. श्रेष्ठ व कनिष्ठ राष्ट्रांत आपलें स्वातंत्र्य राखून अमुक अमुक करण्याच्या किंवा न करण्याच्या अटीचे तह होऊं शकतात. १८०९ सालीं काबूलच्या अमिरानें इंग्रजांशीं तह करून असें कबूल केलें कीं, "मी कोणाहि फ्रेंच मनुष्याला आमच्या राज्यांत घेणार नाहीं."१८१५ सालीं नेपाळच्या राजानें इंग्रजांशीं तह करून असें कबूल केलें कीं, "सिकीमच्या राजाशीं वाद उपस्थित झाल्यास मी तो तुमच्या

(इंग्रजांच्या) मध्यस्थीनें तोडून घेईन व तुम्ही द्याल तो निवाडा मान्य करीन." पण अशा तहांच्या योगानें काबूलच्या अमीराचें किंवा नेपाळच्या महाराजांचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें कोणी मानीत नाहीं. किंवा या उभयतां राजांना दत्तकाच्या कामीं इंग्रजांची परवानगी घ्यावी लागत नाहीं. तीच गोष्ट सातारकर महाराजांचीहि होती. सातारचे महाराज कितीहि कमकुवत झाले असले व इंग्रज कितीहि प्रबल असले तरी १८१७ च्या जाहिरनाम्यांत 'स्वतंत्र राजा' असे शब्द वापरले होते, 'जहागीरदार' असे शब्द नव्हते, ही गोष्ट नाहींशी होत नाहीं. एका राजाचा मुलुख दुसऱ्याहून कमी असला किंवा एकाची लष्करी सत्ता दुसऱ्याहून कमी असून त्याच्या मदतीवर त्याला अवलंबून रहावें लागलें म्हणून पहिला राजा स्वतंत्र नाहीं असें होत नाहीं.

आज युरोपांत कमकुवत राजेहि स्वतंत्र राजे असू शकतात हें सिद्ध झालें असून, अशा कमकुवत व आत्मरक्षण करावयास असमर्थ असलेल्या राजांचें कायदेशीर स्वातंत्र्य सिद्ध करण्याकरितांच इंग्लंड हें युद्धांत पडलें असल्याचें इंग्लंड आपल्याच तोंडानें सांगत आहे. सन १८९९ च्या तहांत उभय पक्षांची सोयच मुख्यतः पाहण्यांत आली होती. सातारकर महाराजांना आत्मरक्षण करावयाचें होतें; व इंग्रजांना मराठी राजेरजवाड्यांस संतुष्ट करून, पुढें होणारीं युद्धें टाळून, स्वतःचा खर्च व राज्य गमावण्याचा संभव हा वांचवावयाचा होता. म्हणून त्यांनीं एकमेकांच्या खुषीनें तो तह केला. दत्तकाच्या परवानगीचें बंधन इंग्रजांना घालावयाचें होतें तर तें स्पष्ट शब्दांनीं इतर बंधनांबरोबरच त्या तहांत त्यांनीं कां घातलें नाहीं ? सातारकर महाराजांना त्याच वेळीं स्वतंत्र राज्य इंग्रजांनीं दिलें नसतें तर त्यांचा हात कोण धरणार होतें ? तथापि उदार मनानें कां होईना पण एकदां दिलेलें स्वतंत्र राज्य त्यांना परत घेण्याचा हक्क उरला नव्हता. तात्पर्य, कायदा न्यायनीति वगैरे कोणत्याहि दृष्टीनें पाहतां सातारचें राज्य इंग्रजसरकारनें खालसा केलें ही गोष्ट बेसुमारच झाली. सातारच्या राज्याच्या या मुद्दयाची आम्हीं इतक्या विस्तारानें चर्चा करण्याचें कारण इतकेंच कीं, हिंदुस्थानांत इंग्रजांनीं पुष्कळसा मुलुख तरवारीच्या जोरावर मिळविला हें खरें आहे; तरी कांहीं मुलुख त्यांनीं न्यायाकडे न पहातां राज्य मिळविण्याच्या भरांत मिळविला हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं! लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दींत इंग्रजी राज्यास जोडल्या गेलेल्या मुलखांपैकीं बऱ्याच मुलखाला हीच विचारसरणी लागू पडण्याचा संभव आहे; पण या विषयावर आतां अधिक विस्तार करण्याची आमची इच्छा नाहीं.

मराठेशाहीच्या नाशाच्या खऱ्याखोट्या कारणांचें विवेचन आणखीहि अनेक दृष्टींनीं करितां येण्यासारखें आहे; तथापि विस्तारभयास्तव शेवटीं एकाच मुद्दयाचा थोडासा विचार करून हें प्रकरण संपवितों. तो मुद्दा म्हणजे—

जातिभेद व राज्यनाश

मराठेशाहीच्या अवनतीला महाराष्ट्रांतील जातिभेद हा कारणीभूत झाला असें पुष्कळांकडून म्हणण्यांत येतें. पण या जातिभेदास खरोखर कित-पत जबाबदार धरितां येईल याची बरीच शंका वाटते. महाराष्ट्रांत जातिभेद होता ही गोष्ट खरी. पण त्याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, तो बाळाजी विश्वनाथापासूनच पुढें महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाला आणि त्याच्या पूर्वीं तो नव्हता असें नाहीं. जातिभेद होता, पण तो सनातन होता; पूर्वी हजारों वर्षां-पासून चालत आलेला होता. तो महाराष्ट्रांतच होता असें नाहीं; तर हिंदु-स्थानच्या इतर भागांतहि होता. असें असतां तो महाराष्ट्रांतच तेवढा आणि अठरा-व्या शतकाच्या अखेरच दुष्परिणामी झाला असें कसें म्हणतां येईल ? पूर्वी मुसलमानांनीं महाराष्ट्रांतील बराच मुलुख जिंकला त्या वेळीं जातिभेद होता; पुढें मोंगलांच्या स्वाऱ्या आल्या तेव्हां तो होता; पुढें मोंगलांच्या हातून मरा-ठ्यांनीं आपलें राज्य सोडविलें व शिवाजीनें स्वतंत्र राज्य स्थापलें तेव्हां तो होता; शिवाजीच्या पश्चात मोंगलांनीं फिरून इकडचा मुलुख काबीज केला तेव्हां तो होता; पुढें राजारामाच्या कारकीर्दींत मराठ्यांनीं वीस वर्षेपर्यंत झगडून स्वातंत्र्यरक्षण केलें तेव्हां तो होता; पुढें सवाई माधवरावाच्या कार-कीर्दीपर्यंत मराठेशाहीचें तेज वाढून दिल्लीपर्यंत मराठी सत्ता स्थापित झाली तेव्हां तो होता; व शेवटीं बाजीरावाच्या कारकीर्दींत मराठेशाहीचा नाश झाला तेव्हां तो होता. थोडक्यांत बोलावयाचें तर, शिवाजीच्या आधीं दोनशें वर्षां-पासून व शिवाजीच्या नंतर दोनशें वर्षांपर्यंत हिंदुस्थानांतील व महाराष्ट्रांतील जातिभेद एकाच स्वरूपांत कायम होता. असें असतां हे चढउतार आणि हीं स्थित्यंतरें कशीं घडून आलीं ? मोंगलांशीं लढावयाचें असतां जातिभेद आडवा आला नाहीं व इंग्रजांशीं लढावयाचें असतां मात्र तो आडवा आला याची उपपत्ति काय सांगतां येणार ?

मोंगलांच्या वेळीं जे मराठे व ब्राह्मण खांद्याला खांदा लावून लढत होते ते मनानें किंवा कृतीनें आजच्या दृष्टीचे समाजसुधारक होते असें म्हणतां येईल काय ? शिवाजीनें ज्या वेळीं महाराष्ट्रमंडळांत एकी करून मुसलमानां-पासून देशाचें संरक्षण करावयाचें योजिलें त्या वेळीं त्यानें जातिभेदाविरुद्ध व्याख्यानें दिलेलीं आढळत नाहींत ! त्यानें आपल्या राज्यांत केवळ गुणांकडे पाहून कर्ते पुरुष जवळ ओढले व ज्यांच्या अंगीं कर्तृत्व नव्हतें त्यांस दूर लोटलें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. त्यानें अमुक म्हणजे मराठा व अमुक म्हणजे ब्राह्मण असा भेदाभेद केला नाहीं असें दिसतें. पण इकडे पहावें तर शिवाजी देखील सनातन पद्धतीप्रमाणें जातिभेद मानणाराच होता. वर दर्शविल्या-

प्रमाणें त्यानें केवळ सद्गुणनिष्ठ आवडनिवड दाखविली ती तो समाजसुधारक किंवा जातिभेदाचा द्वेष्टा होता म्हणून खास नव्हे. तसेंच पेशव्यांच्याहि वेळीं सनातन जातिभेद मान्य होता म्हणून कांहीं प्रत्यक्ष राजकारणांत जातिनिष्ठ आवडनिवड दाखविली गेली नाहीं, तर दौलतीच्या कल्याणाच्या दृष्टीनेंच ती दाखविली गेली. बाळाजी विश्वनाथ पेशवा झाल्यानंतर जीं घराणीं उदयास आलीं त्यांतील शेंकडा पाउणशें घराणीं तरी ब्राह्मणेतर होतीं. त्या वेळची सरंजामी यादी जर काढून पाहिली तर भारी सरंजामदार ब्राह्मणेतर असलेलेच आढळतील. पेशव्यांनीं कोंकणस्थ ब्राह्मणांचें कल्याण केलें असाहि एक विशिष्ट आरोप त्यांतल्या त्यांत त्यांच्यावर लादण्यांत येतो. पण त्यालाहि फारसा आधार नाहीं. बेहरे फडके रास्ते पटवर्धन मेहेंदळे—आणखी फार तर आम्हांस माहित नसेल असा एकाददुसरा—याशिवाय कोंकणस्थ सरदार तरी असे कोण होते ? पेशव्यांशिवाय बाकीचे सर्व प्रधान, तसेंच विंचूरकर पानशे पुरंदरे मुजुमदार हिंगणे वगैरे सरदार मंडळी देशस्थ होती. गोविंदपंत बुंदेल्यासारखे कऱ्हाडे सरदारहि अनेक होते. येऊन जाऊन कारकुनी फडांत काय कोंकणस्थ मंडळी असतील ती.

एकाद्या वरिष्ठ जागीं ज्या जातीचा अधिकारी असतो त्या जातीचे लोक त्याच्या खात्यांत हळूहळू थोडेबहुत भरले जातात ही गोष्ट खोटी नाहीं; पण ती नुसत्या कोंकणस्थांना लागू नसून हिंदूंतील सर्व जातींना इतकेंच नव्हे तर, मुसलमान इंग्रज युरोपियन या सर्वांनाच ती मनुष्यस्वभावामुळें लागू आहे. आज इंग्रजी राज्यांत देखील या गोष्टी वाटतील तितक्या पहावयास सांपडतात. कलेक्टरचा एकादा चिटणीस किंवा जज्जाचा शिरस्तेदार प्रभू किंवा सारस्वत असला तर थोड्याच काळांत त्या त्या कचेऱ्यांतील महत्त्वाच्या जागा प्रभू किंवा सारस्वत यांनीं व्यापलेल्या कांहीं जिल्ह्यांत आढळतात. गेल्या कांहीं वर्षांत मुंबई इलाख्यांतील मुनसफाच्या जागा कोणत्या पोटजातींतील लोकांना मिळाल्या याचा तक्ता कोणी प्रसिद्ध केल्यास वरील विधानाचें समर्थनच होईल. मुंबईच्या म्युनिसिपालटींत किंवा ओरिएंटल इन्शुअरन्स कंपनीच्या हपिसांत पार्शी लोकांचा बेसुमार भरणा झाला आहे अशी तक्रार मुंबईच्या कारकुनी बाजारांत नेहमीं ऐकूं येते. जी गोष्ट पारशांची तीच खिस्त्यांची. पूर्वीं विलायतेंत हेलिबरी कॉलेजांतून इकडे सिव्हिलियन येत तेव्हां कांहीं ठराविक घराण्यांतील लोकच येत अशी फार तक्रार असे. हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अमदानीचा शंभर वर्षांचा इतिहास चाळल्यास त्यांत तींच तींच आडनांवें अधिकारीपटांत वरचेवर आलेलीं आढळतील. खुद्द विलायतेंत किंवा अमेरिकेंत जातिभेद नसला तरी पक्षभेद तितकाच तीव्र आहे, व विलायतेंतील पुष्कळशा घराण्यांतून एकच राजकीय पक्ष मोठ्या निष्ठेनें व अभिमानानें अनुसरलेला परवां-

परवांपर्यंत पहावयास सांपडत असे. अर्थात् हाताशीं असलेला, डोळ्यांपुढें असलेला, माहिती असलेला, किंवा इतर रीतीनें हितसंबंध असलेला, पण दिलेलें काम झेंपण्यासारखा आपला मनुष्य टाकून मुद्दाम आवर्जून दुसरा दूरचा मनुष्य शोधून आणून जवळ करण्याइतका लोकोत्तर निःस्वार्थीपणा निःपक्षपातीपणा किंवा परोपकारबुद्धि कोणत्याच राष्ट्रांत केव्हांहि बोकाळलेली होती असें वाटत नाहीं. पेशव्यांनीं कोंकणस्थ ब्राह्मणांचीं घराणीं आणलीं याहून आणखी पुष्कळशीं उदयास आणलीं असतीं तरी तें वर वर्णन केलेल्या मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच झालें असतें. पण वर दर्शविल्याप्रमाणें ती गोष्ट त्यांच्या हातून मुळीं घडलीच नाहीं.

आतां पेशव्यांनीं स्वतःकरितां सत्तेचा अभिलाष धरला असा आरोप वाटेल तर त्यांजवर करावा. या बाबतींत त्यांचें विशेष प्रकारचें समर्थन आम्ही करीत बसत नाहीं. कारण, जी गोष्ट त्यांची तीच ब्राह्मणेतर सरदारांचीहि होती. अष्टप्रधान व सरदार यांच्या दौलती वंशपरंपरागत चालणें ही गोष्ट शिवाजीच्या वेळीं नव्हती याचें कारण, नवीन राज्यव्यवस्थेची त्याची पहिलीच पिढी होती. पण त्याच्याहि वेळीं परंपरागत नोकरी—वतनांची आवड- दृढमूल झालेली असून तीच आवड सरदारकीच्या वतनालाहि पुढें लागू झाली इतकेंच काय ते. पण खुद्द इंग्लंडांतहि वंशपरंपरागत वतनांची चाल अजून पहावयास सांपडते; व देशाचे कायदेकानू करण्याचा अधिकार ज्या दोन सभांमध्यें वांटला गेला आहे त्यांपैकीं एका म्हणजे हौस ऑफ लॉर्ड्स या सभेंत लोकांनीं न निवडतां किंवा राजानेहि न नेमतां आज शेकडों वर्षें केवळ जन्मसिद्ध हक्कानें जागा अडवून कायदेकानू करण्याचा अधिकार उपभोगणारीं अशीं शेकडों घराणीं आहेत.

जातिभेदबुद्धीनेंच महाराष्ट्रांत फूट फार झाली आणि कलागति लागल्या असेंहि म्हणण्यांत येतें; पण याला फारसा पुरावा नाहीं. कारण, याच्या उलटसुलट गोष्टी अन्वयव्यतिरेकानें किती तरी सिद्ध करतां येतील. जातिभेद जोरांत असतांहि मराठ्या शिवाजीनें चंद्रराव मोऱ्यासारख्या मराठ्या सरदारास ठार मारिलें, अनेक प्रभू घराण्यांस जवळ केलें, रामदासासारख्या ब्राह्मणाच्या पदरांत एवढ्या पराक्रमानें मिळविलेलें राज्य टाकण्यास तो तयार झाला, ही गोष्ट जातिभेदाच्या दुष्परिणामाची द्योतक आहे काय ? शिंदे व होळकर दोघेहि ब्राह्मणेतर; असें असतां त्यांच्यांत तीन पिढ्यांचें वैर कां होतें ? तसेंच देशस्थ व कोंकणस्थ हा भेद बोकाळला होता असें म्हणावें तर, पेशव्यांतील मुख्य भांडण कोंकणस्थकोंकणस्थांतलेंच किंबहुना एकाच घराण्यांतलें होतें ! हरिपंत फडके व परशुरामभाऊ हे नाना फडणविसाच्या पक्षास होते ते कोंकणस्थ म्हणून नव्हे. रघुनाथराव मोरोबादादा वगैरे एका बाजूला व माधव-

राव नाना फडणवीस वगैरे दुसऱ्या बाजूला, असे जे पेशवाईंत तट पडले ते जातिद्वेषामुळें पडलेले नाहींत. अशाच प्रकारचीं भांडणें त्या वेळीं मागें पुढें शिंदे होळकर भोसले गायकवाड आंग्रे वगैरे घराण्यांत होतीं, त्याला कारण जातिभेद खचित नाहीं. मूळचें व्यक्तीचें भांडण असेल तेथें कदाचित् या जातिभेदबुद्धीनें आणखी एक पैंची भर पडली असेल. उदाहरणार्थ, मराठेशाहींत ब्राह्मण व कायस्थ यांच्या भांडणामुळें वितुष्ट माजलें होतें हें आम्हांस माहीत आहे; पण ती भर रुपयास पैंची असेंच आम्ही समजतों. तात्पर्य,भांडणानें किंवा दुहीचें खरें कारण शोधूं जातां तें नेमकें जातिभेदापर्यंत जातें, पुढें मागें जाऊं शकत नाहीं असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं.

देशस्थांनीं राघोबाचा पक्ष उचलला व कोंकणस्थांनीं नाना फडणविसाचा पक्ष उचलला असें न्यायमूर्ति रानडे यांनींहि म्हटलेलें आढळतें. पण देशस्थांनीं ज्याचा पक्ष उचलला तो राघोबाच मुळीं कोंकणस्थ होता याची वाट काय ? कोंकणस्थांतील भांडणाचा फायदा घेऊन सर्व देशस्थांनीं मिळून एकादा देशस्थ किंवा सर्व मराठ्यांनीं मिळून एकादा मराठा पेशवा करण्याचा कट केल्याचा पुरावा असता तर गोष्ट वेगळी. तात्पर्य, मराठेशाहींत आपापसांतील कलह बेसुमार वाढले होते याबद्दल जरी भरपूर पुरावा आहे, तरी हे कलह जातीच्या किंवा पोटजातीच्या अभिमानानें व मत्सरानें उत्पन्न झालेले होते अशाविषयीं फारसा पुरावा नाहीं. किंबहुना स्वहिताचा म्हणजे व्यक्तिहिताचा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां जातींचा व पोटजातींचा अभिमानहि बाजूस पडे, व हें हित साधण्याकरितां परजातीचे किंवा पर–पोटजातीचेहि लोक खुशाल जवळ केले जात. या वेळेच्या जातिभेदासंबंधानें न्यायमूर्ति रानडे यांनीं केलेल्या विधानापेक्षां त्यांनींच आपल्या पुस्तकांत दुसरें जें एक विधान केलें आहे तें मात्र आम्हांस अधिक ग्राह्य वाटतें. 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' या विषयावरील आपल्या पुस्तकात 'बीं कसें पेरलें ? ' या प्रकरणांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, " केव्हांहि पहा ! हिंदुस्थानांत परकीयांचा शिरकाव हिंदु लोकांच्या आपसांतील दुहीमुळेंच झालेला आहे. व्यवस्थितपणा कसा तो हिंदु लोकांस मुळींच माहित नाहीं. जुटीनें काम करण्याची त्यांना कधींच संवय नाहीं. कांहीं विवक्षित नियम ठरवून त्याप्रमाणें बिनबोभाट चालण्याचा त्यांना मनापासून तिटकारा. शिस्त व कनिष्टपणाचें नातें मान्य करण्याचा उपदेश त्यांच्या बुद्धीस आवडावयाचा नाहीं. जात्याच असे दुर्गुण हिंदु लोकांच्या अंगीं असल्यामुळें व्यवस्थित रीतीनें तयार केलेल्या सैन्यापुढें हिंदूंची सत्ता टिकली नाहीं यांत नवल नाहीं. हिंदु लोकांतील हे दोष नाहींसे करून लहानसहान गोष्टींपासून तों तहत मोठमोठ्या राज्यकारस्थानांपर्यंत प्रत्येक बाबतींत समाजाचें हित तें व्यक्तीचें हित, समाजाचा उत्कर्ष तोच व्यक्तीचा उत्कर्ष, समाजाचा

अपमान तो व्यक्तीचा अपमान असें प्रत्येक मनुष्यास वाटूं लागावें म्हणून शिवाजीची सारखी खटपट चालू होती." ही गोष्ट अगदीं खरी आहे; पण शिवाजीनें ही खटपट कोणत्या मार्गानें केली याचा विचार आपण करूं लागल्यास ज्या जातिभेदास ज्या दृष्टीनें आज नांवें ठेवण्यांत येतात व जो मराठेशाहीच्या अवनतीस कारण झाला असें सांगण्यांत येतें, तो जातिभेद या दृष्टीनें मोडण्याची खटपट शिवाजीनें केली असा पुरावा कोठेंहि आढळत नाहीं.

शिवाजीच्या अंगीं हिंदुधर्माभिमान पूर्ण बाणलेला होता व या धर्माभिमानाच्या जोरावर त्यानें सर्व राष्ट्र खडबडून जागें केलें; पण ज्या धर्माचा अभिमान शिवाजीच्या मनांत होता तो सनातन हिंदुधर्मच नव्हता काय? म्हणजे त्या धर्माचें अधिष्ठान चातुर्वर्ण्य व त्या धर्माच्या आचाराचें एक प्रमुख अंग जातिभेद हे नव्हते असें कोणी प्रामाणिकपणानें म्हणूं शकेल काय? या प्रश्नाचें सरळ उत्तर विरोधी वाचकांनीं आपल्या मनाशीं देऊन पहावें. शिवाजीनें जातिभेद मोडण्याचा प्रयत्न केला नाहीं इतकेंच नाहीं, तर जातिभेद ही संस्था किंवा व्यवस्था राष्ट्रहितदृष्ट्या फार घातक आहे, राजकीय प्रगति दर पावलागणिक या जातिभेदाच्या उंबरठ्यावर अडखळून पडते, अशी शिवाजीची भावना असल्याविषयींहि पुरावा नाहीं. 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' हे शब्द त्यानें आपल्या ब्रीदावर सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवले होते, ते तत्कालीन ब्राह्मणांच्या भिडेमुळें किंवा धूर्तपणानें कोणास फसविण्याकरितां खास लिहिलेले नव्हते. त्याची जातिभेदावर एक प्रकारची श्रद्धाच होती असें दिसतें; असें असतां, या चातुर्वर्ण्यविशिष्ट धर्माचा अभिमान प्रदीप्त करून ब्राह्मणांबरोबर मराठे व मराठ्यांबरोबर ब्राह्मण खांद्यास खांदा भिडवून व जिवावर उदार होऊन लढण्यास त्यानें तयार केले याचा अर्थ, जातिभेदातीत असा जो अवशिष्ट हिंदुधर्म त्याचेंच त्याला व इतरांना अधिक महत्त्व वाटत होतें व हें महत्त्व मनांत बिंबलें असल्यामुळें त्यास जातिभेद किंवा जातिद्वेष आड येत नव्हता हें उघड आहे. पण त्यांतल्यात्यांत विवेकपूर्वक बोलावयाचें तर, आपल्या सभोंवतालच्या लोकांना व्यक्तिहित विसरून समाजहित उराशीं बाळगण्यास शिवाजीनें तयार केलें तें तो समाजसुधारक होता म्हणून तर नव्हेच, पण सनातन धर्माचा अलौकिक व दिव्य उपदेष्टा होता म्हणूनहि नव्हे; तर लोकांचीं मनें आकर्षून घेण्यासारखा तो धीट धाडसी बुद्धिमान पुढारी व महाराष्ट्रभक्त होता म्हणूनच! जातिभेद हा जसा शिवाजीपूर्वीच्या अवनतीस कारणीभूत होता असें म्हणतां येत नाहीं, तसेंच शिवाजीच्या काळीं जातिभेदबुद्धीचा ऱ्हास हेंच त्याच्या काळच्या उन्नतीचें कारण असेंहि म्हणतां येत नाहीं.

शहाजी शिवाजी व संभाजी या तीनच पिढ्या ओळीनें घेतल्या व त्यांतील स्थित्यंतराचीं कारणें पाहूं गेलों तर तीं धार्मिक विचार किंवा आचार

यांच्या फरकांत आढळून न येतां व्यक्तिनिष्ठ अशा लोकोत्तर गुणावगुणांच्या फरकांतच आढळून येतील. जी गोष्ट भोसले घराण्यांतील या तीन पिढ्यांची तीच तत्कालीन महाराष्ट्रसमाजांतील तीन पिढ्यांची समजावयाची आहे. तसेंच महादजी शिंदे व नाना फडणवीस यांच्या पश्चात् पाठोपाठ तशाच गुणांचे पुढारी दौलतीस लाभते तर जातिभेदामुळें मराठेशाही गेल्याचा हा शुष्क व खोटा वाद करीत बसण्याचें आज कारणच पडलें नसतें. महादजी व दौलतराव किंवा थोरले माधवराव व दुसरा बाजीराव यांच्या कालच्या स्थित्यंतरास समाजस्थिति कारण नसून लोकोत्तर व्यक्तींचा म्हणजे विभूतींचा अभाव हेंच खरें कारण आहे. विभूतींचा जन्म सामाजिक स्थितीवर फारसा अवलंबून नसतो. सामाजिक स्थिति विशेष अनुकूल असेल तर तें दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें गोड अतएव इष्टच होईल आणि विभूतींचें तेज आणखी विशेष पडेल ही गोष्ट निराळी. मनुष्याला व्यक्तिनिष्ठ स्वार्थ विसरण्याला विभूति तरी त्याच्या डोळ्यांपुढें निपजाव्या लागतात किंवा संकीर्णराष्ट्रप्रेमाची भावना तरी त्याच्यांत उदित व्हावी लागते. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगीं व्यक्तिनिष्ठ स्वार्थ विसरण्याची पात्रता असल्याचें आजवर अनेक वेळां सिद्ध झालेले आहे. पण या पात्रतेस उद्दीपनकारण विभूतिपूजनबुद्धि हेंच असून राष्ट्रीय-प्रेम-बुद्धि हें फारसें नव्हतें, व अद्यापिहि नाहीं असेंच म्हणणें भाग आहे. पण त्याजबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, राष्ट्राभिमानबुद्धि ही जातिभेदनाशावर अवलंबून असते असें नाहीं. सामुदायिक हिताकरितां शिस्त पाळणें, ठराविक नियमांचें उल्लंघन न करणें, राष्ट्रहितशत्रूंविरुद्ध नेहमीं आपसांतील एकमेकांचा अभिमान धरणें या गोष्टी जातिभेद असला तरी होऊं शकतील. जातिभेद असूनहि सामुदायिक अशी राष्ट्रहितबुद्धि उत्पन्न होऊं शकते कीं नाहीं याचें उत्तर अस्तिपक्षींच दिलें पाहिजे असेंच कोणालाहि वाटेल. जसा जातिभेद तसाच धर्मभेद; युरोपांत धर्मपंथ प्रबळ असतांहि अनेक धर्मपंथांचे लोक एकाच राष्ट्राचे अभिमानी असलेले आढळतात. स्पेनचा रोमन क्याथोलिक राजा धर्मपंथाभिमानानें प्रचंड आरमार घेऊन इंग्लंडवर स्वारी करण्यास आला तेव्हां इंग्लंडांतील प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणेंच रोमन क्याथोलिक लोकांनींहि या आरमाराचा पराभव करण्याची तयारी केली होती ! आज युरोपांत माजलेल्या युद्धांत प्रॉटेस्टंट इंग्लंड आणि क्याथोलिक फ्रान्स व रोमन क्याथोलिक इटली एकमेकांच्या खांद्यास खांदा लावून प्रॉटेस्टंट जर्मनी व क्याथोलिक ऑस्ट्रिया यांच्याशीं लढत आहेत. मुसलमान धर्माचे आरब इंग्लंडच्या बाजूला लढत असून मुसलमान तुर्क जर्मनीच्या बाजूला लढत आहेत !

जातिभेद असावा किंवा नसावा या प्रश्नाचें तात्त्विक उत्तर कांहींहि

असो; आणि स्वतः प्रस्तुत लेखकहि तो नसावा असें म्हणणारांपैकींच एक आहे. तात्त्विक न्यायबुद्धि व व्यवहार अशा दोन दृष्टींनीं जातिभेदाच्या प्रश्नाचा विचार करावा लागतो. न्यायबुद्धीच्या दृष्टीनें पहातां ईश्वरानें केवळ जन्मसिद्ध अशा श्रेष्ठ हक्कांचा सर्व मक्ता कोणत्याहि एका जातीस निरंतर द्यावा, किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि एका जातीस निरंतर कनिष्ठ दर्जाच्या स्थितींत ठेवावें, असें म्हणणें म्हणजे ईश्वराच्या न्यायबुद्धीची थट्टा करणेंच होय. एकाद्या उत्कृष्ट राजाच्या अमलाप्रमाणें ईश्वराच्या अंमलांतहि सर्व भूतमात्रांना उत्क्रान्ति पावण्याची निदान समान संधि तरी असावी अशी अपेक्षा न करणें म्हणजे, ईश्वर हा अन्यायी मनुष्यापेक्षांहि अधिक अन्यायी आहे असेंच म्हणावें लागेल! नुसत्या व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी ज्यांना आज राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याची इच्छा आहे अशा लोकांना जातिबंधन शिथिल करणें हें, आपण राजकारणी युद्धांत आजवर उपयोगांत न आणलेलें एक शिलकी शस्त्र, या नात्यानें तरी ग्राह्य होण्यास हरकत नसावी: मग त्यांचे निव्वळ तात्त्विक विचार कांहींहि असोत. प्रत्येक राष्ट्राची कोणत्याहि वेळीं श्रेष्ठ मूर्धाभिषिक्त किंवा सर्वंकष अशी एकादी भावना असतेच. खुद्द शिवाजीच्या वेळीं देखील महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय भावना धर्मापेक्षां राजकारणावरच अधिक अधिष्ठित होती असें आम्हांस वाटतें; व आज विसाव्या शतकांत तर आमच्या राष्ट्राची दृष्टि धर्मापेक्षां राजकारणावरच अधिक लागलेली आहे ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करितां येणार नाहीं. साध्याच्या अनुषंगानें साधनें योजणें यांतच शहाणपण आहे. राष्ट्रभक्तीचें औषध जें जुनें तेच आजहि आहे. मात्र पूर्वी केवळ सनातन धर्मकल्पनांच्या अनुपानांतून तें दिलें जात होतें तर, तें आज सनातन धर्माचीच कल्पना पण ती किंचित् शिथिल म्हणजे अधिक उदार करून बदललेल्या सामाजिक स्थितीच्या अनुपानांतून दिलें पाहिजे. हें अगांतुक विवेचन अर्थात् हल्लींच्या काळास अनुलक्षून आहे. पण सर्व जगांतील साम्राज्यांशीं संबंध आलेली आजची स्थिति मनानें पूर्वकाळीं संक्रमित करून आजच्या अडचणी तेव्हांहि होत्या अशी भ्रामक समजूत करून घेऊन जातिभेदामुळेंच राष्ट्रनाश झाला असें म्हणणें मात्र वाजवी होणार नाहीं.

प्रकरण तिसरें

मराठेशाहीची राज्यव्यवस्था

मराठ्यांचा 'चोर लुटारू दरोडेखोर' अशा नांवांशिवाय इंग्रज ग्रंथकारांनीं सहसा उल्लेख केला नाहीं. तथापि हिंदुस्थानांत मराठे हेच काय ते इंग्रजांना आपल्या बरोबरीचे प्रतिस्पर्धी भेटले ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे इंग्रज ग्रंथकारांनीं असे उद्गार काढावे हें योग्यच आहे: शत्रूविषयीं कधीं कोणीं चांगले उद्गार काढिले आहेत काय? मराठ्यांपेक्षां इंग्रज हे अधिक ख्वंदे कलमबहाद्दर असून इतिहास प्रबंध रोजनिशा टिपणें कैफियती विवेचनें व वर्णनें लिहून ठेवण्याचा त्यांना मोठा नाद असे. यामुळें मराठ्यांसंबंधानें इंग्रजांनीं जितकें लिहून ठेवलें आहे तितकें इंग्रजांसंबंधानें मराठ्यांनीं लिहून ठेवलेलें नाहीं. मराठी बखरकार मुत्सद्दी वगैरेनीं इंग्रजांविषयीं फक्त प्रसंगोपात्त अगदीं त्रोटक उडत उडत उल्लेख केले आहेत. हल्लीं इंग्रजी राज्य झाल्यामुळें, तसेंच इंग्रजी ग्रंथ छापलेले असल्यामुळें इंग्रजांनीं लिहिलेल्या ऐतिहासिक वाङ्मयाचा खुराक आमच्या इकडील सुशिक्षित तरुण पिढीस सहजच चारण्यांत येतो. आणि नित्य एकाच प्रकारचें वाङ्मय वाचल्यानें वाचकांचा बुद्धिभ्रंश व्हावा हें साहजिकच आहे. परंतु गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत महाराष्ट्रांत इतिहासभक्तांनीं जी संशोधनात्मक देशसेवा केली तिच्यायोगानें मराठ्यांसंबंधानें अस्सल कागदपत्र व प्रबंध इतके विपुल उपलब्ध झाले आहेत कीं, मराठ्यांविषयीं यथातथ्य माहिती समजून घेण्याची ज्याला इच्छा असेल त्याला वाङ्मयसाधन नसल्याची सबब आतां उरली नाहीं. इसापनीतींतील गोष्टीप्रमाणें मनुष्यानें काढलेल्या सिंहाच्या चित्रावरच आपणास आतां विसंबून राहण्याचें कारण नसून, सिंहानें काढलेलें मनुष्याचें चित्रहि आपणास पहावयास मिळूं लागलें आहे! पण मराठ्यांनीं केलेल्या इंग्रजांच्या वर्णनापेक्षां, मराठ्यांनीं स्वतः लिहिलेल्या कागदपत्रांतून स्वतः मराठ्यांविषयीं नकळत रेखाटलें गेलेलें जें चित्र पहावयास सांपडेल त्याशींच आपणास प्रस्तुत अधिक कर्तव्य आहे. हें चित्र न्याहाळून निरखून पाहणारास, मराठे म्हणजे निव्वळ उपटसुंभ होते, त्यांनीं लढण्याशिवाय व लुटण्याशिवाय दुसरें कांहींच कधीं केलें नाहीं, त्यांना शांततेचें सुख माहीत नव्हतें किंवा संघटित राज्यपद्धतीच्या मूलतत्त्वांची ओळख नव्हती, हे आरोप कधींहि खरे वाटणार नाहींत.

कै. न्यायमूर्ति माधवराव रानडे यांनीं 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' या आपल्या लहानशा पण उत्कृष्ट इंग्रजी पुस्तकांत मोठ्या अधिकारयुक्त वाणीनें

वरील आरोप सप्रमाण खोडून काढून, मराठ्यांची खरी योग्यता हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांच्या लोकांस समजावून दिली व आपलें पूर्वजऋण राष्ट्रऋण उत्तम रीतीनें फेडलें यांत शंका नाहीं. मराठे म्हणजे सह्याद्रिपर्वतांतील अरण्यामध्यें वावटळीनें उडालेला पाचोळा ! तो एक ठिकाणीं यदृच्छेनें गोळा होऊन त्याचा एकदम भडका झाला व लवकरच शमला, अशा तऱ्हेच्या ग्रांट डफसारख्या इतिहासकार म्हणविणारांनीं केलेल्या मराठेशाहीच्या वर्णनाचा प्रौढ शब्दांनीं पण समर्पक असा खंडनपूर्वक निषेध करून रानड्यांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, अशा लोकांस मराठ्यांच्या इतिहासाचें खरें मर्मच कळलें नाहीं. ते म्हणतात, केवळ लुटारू लोकांच्या हातून पिढ्यानुपिढ्या टिकणाऱ्या पातशाहीची उभारणी कधीं होत नसते, किंवा एका मोठ्या खंडाच्या राजकीय नकाशाला वाटेल तो रंग देण्याचें व तो कायम टिकविण्याचें कार्य घडत नाहीं. अशा गोष्टी घडून येण्यास मनुष्याच्या अंगीं कांहीं निराळाच जोम असावा लागतो. क्लाईव्ह व वॉरन हेस्टिंग्ज यांसारख्या धाडशी इंग्रजांच्या हातून ब्रिटिश राज्यासारखी संस्था हिंदुस्थानांत निर्माण होण्यास त्यांच्यामागें असणारी श्रीमान् बलाढ्य निश्चयी पण अमूर्त अशा ब्रिटिश राज्याची बुद्धि व सत्ता ज्याप्रमाणें खरी कारणीभूत झाली, त्याप्रमाणें मराठे लोक व्यक्तिशः कितीहि धीट धाडसी व शूर असते पण त्यांच्याहि मनांत राष्ट्रप्रेम किंवा राष्ट्रभक्ति म्हणून कांहीं चीज नसती, मराठी राष्ट्र म्हणून मुळांत कांहींच नसतें, तर त्यांच्या हातून मराठापदपातशाहीची स्थापना कधींच झाली नसती. महाराष्ट्रांत वीरांप्रमाणें मुत्सद्द्यांचीहि परंपरा शेंकडो वर्षे अबाधित चालली व ही परंपरा राहण्यास मराठा राष्ट्राची अमूर्त कल्पनाच उपयोगीं पडली. फिनिक्स पक्षाप्रमाणें चितेतून नवा सजीव प्राणी एरवीं उत्पन्न होत नाहीं. राजकार्यधुरंधर अहिरावणमहिरावणांच्या रक्ताच्या एका थेंबागणिक शेंकडो अहिरावणमहिरावण केवळ व्यक्तिनिष्ठ महत्त्वाकांक्षेच्या भूमींत उत्पन्न होऊं शकत नाहींत. मराठे शेवटीं इंग्रजांच्या हातून जिंकले गेले, यावरून इंग्रज कदाचित मराठ्यांपेक्षां संस्कृतीनें राष्ट्रप्रेमानें उद्योगानें चिकाटीनें भौतिक व नैतिक सामर्थ्यानें अधिक श्रेष्ठ होते व आहेत असें फार तर म्हणतां येईल; पण केवळ एकानें दुसऱ्यास जिंकलें म्हणून एक सर्वगुणसंपन्न व दुसरा अगदीं नादान असें ठरत नाहीं.

हिंदुस्थानांत इतक्या छप्पन्न जाती असतां इतरांना जी गोष्ट साध्य झाली नाहीं ती मराठ्यांना साध्य झाली, इतरांना मोंगलांविरुद्ध चळवळ करून जें यश आलें नाहीं तें मराठ्यांना आलें, इतरांना सर्व हिंदुस्थानभर स्वराज्य पसरण्याची जी कला साधली नाहीं ती मराठ्यांना साधली, या एका गोष्टीवरूनच मराठ्यांचें वैशिष्ट्य सिद्ध

होतें ! " जेव्हां एकूणएक माणसांच्या हृदयांत राष्ट्रीय बुद्धीचें बीज पेरलें जातें, किंवा राष्ट्रीय स्वाभिमानाचा भक्कम व खोल पाया रचला जातो तेव्हांच असे अलौकिक पराक्रम घडून येतात ! राष्ट्रीय राजकारण म्हणून ज्यास नांव देतां येईल अशा प्रकारची एक विलक्षण वृत्तपरंपरा घडून आली त्यामुळेंच मराठी राज्याची स्थापना झाली. " धर्म एक, भाषा एक, राजकीय विचारसरणी एक, सामुदायिक महत्त्वाकांक्षा एक, ध्येय एक, इत्यादि अंतःस्थ ऐक्यहेतूंना शत्रु एक, परिस्थिति एक, संकटें एक वगैरे बाह्य ऐक्यहेतूंची जोड मिळाल्यानें मराठ्यांची जूट अधिक लवकर किंवा अधिक फलद्रूप झाली असेल. पण मराठी राष्ट्राचा मानसशास्त्रदृष्ट्या विचार करितांना त्यांत हीं अंतस्थ ऐक्यकारणें नव्हतीं असें मात्र कोणासहि म्हणतां यावयाचें नाहीं. या कारणांमुळेंच त्यांना गतकालीं इतकें महत्त्व प्राप्त झालें; आणि रा. ब. रानडे यांनीं भविष्यकथनाच्या ऊर्मींत म्हटल्याप्रमाणें "कालेंकरून राष्ट्रीयत्वाच्या तत्त्वानुसार हिंदुस्थान देशाचे भाग पडून त्या भागांचीं निरनिराळीं स्वतंत्र संस्थानें बनून एकंदर हिंदुस्थानांत बादशाही सत्तेच्या सामान्य सूत्रानें तीं सर्व एकत्र बद्ध होतील. अशा वेळीं हिंदुस्थान देशांत कोणकोणत्या गोष्टी साध्य करितां येतील आणि या देशाची योग्यता पुढील काळीं कशी होईल याचा दूरवर विचार करूं पाहणारास मराठ्यांच्या इतिहासापासून पुष्कळ शिकावयाचें आहे. त्यांतहि विशेषतः हल्लींच्या मराठे लोकांना पुढील इतिहासांत कोणता कार्यभार उचलावा लागणार आहे याच्या निर्णयाचे कामीं मराठ्यांचा इतिहास उपयोगीं पडेल."

मराठ्यांची लष्करी व्यवस्था

कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासाचा अभ्यास करितांना प्रथमतः त्या राष्ट्रांतील लष्करी सामर्थ्याकडे व लष्करी पराक्रमाकडे लक्ष जावें हें साहजिकच आहे. कारण, राज्यें मिळविण्याच्या किंवा राखण्याच्या कामीं जीं साधनें उपयोगी पडतात त्यांत लष्करी सामर्थ्याचा दर्जा पहिला असतो यांत शंका नाहीं. राजकारणाला बुद्धिबळांच्या खेळाची उपमा साजली तरी ती सर्वांशीं समर्पक ठरत नाहीं. कारण, बुद्धिबळाच्या डावाला एक प्रकारच्या कायद्यांचें म्हणजे उभय पक्षीं मान्य झालेल्या नियमांचें बंधन असतें; म्हणून प्याद्याचा शह देऊन आपल्या राजाला प्रतिपक्षी अडवून धरूं लागला असतां, ज्याच्यावर डाव येतो तो मनुष्य प्रतिपक्षापेक्षां शरीरसामर्थ्यानें प्रबळ असला तरी त्याचा हात धरून शह देऊं नको असें म्हणूं शकत नाहीं. तसेंच राजकारणांत कांहीं काळपर्यंत खेळांतील नियमाप्रमाणें धर्म-न्याय-नीति-रीति यांचा अवलंब करण्यांत आला तरी, गोष्ट निकरावर आली असतां सर्व नियम बाजूस पडतात व केवळ मनगटाच्या जोरावर पुढील सर्व गोष्टींचा निकाल लागतो. अर्थात् ज्याची तरवार त्याचें

राज्य हेंच प्रायः खरें ठरतें. नाना फडणविसाची तरवार केवळ मनसुब्याची होती हें खरें! तरी पण प्रत्यक्ष खऱ्याखुऱ्या तरवारीशीं तिची गांठ पडली तेव्हां तिला नमावेंच लागलें! शिवाजी हा मुत्सद्दी होता; पण तो तरवारबहाद्दर नसता तर स्वराज्यसंस्थापनेस त्याची निव्वळ मुत्सद्देगिरी कितपत उपयोगी पडली असती? असो.

पेशव्यांची खडी फौज अशी फार थोडी असे. सरंजामी किंवा तैनाती मराठी फौज बरीच होती. मराठी दौलतीचे मुख्य धनी सातारकर महाराज पण सातारकरांजवळ त्यांची अशी हजार दोन हजार इतकीहि फौज केव्हां असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. इतमामानें त्यांच्या खालोखाल पेशवे; पण खास पेशव्यांची अशी फौज दहापांच हजारांहून जास्त नव्हती. पेशव्यांची मुख्य फौज म्हणजे हुजरात व खास पागा. तिची अंमलदारी पेशव्यांनीं नेमलेल्या एखाद्या आवडत्या सरदाराकडे असे.

पेशव्यांच्या पदरचे सरदार, त्यांनीं ठेवण्याची फौज व फौजेकरितां दिलेली जहागीर याचा थोडासा तपशील काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झालेल्या एका यादीवरून पुढें दिला आहे:—

सरदार	फौज		जहागीर	
मल्हारराव होळकर	२२ हजार स्वार		९५	लक्ष जहागीर
आनंदराव पवार	१५	,,	४५	,,
पटवर्धन—चिंतामण पांडुरंग गंगाधर गोविंद	३	,,	११	,,
पटवर्धन परशुराम रामचंद्र	१॥	,,	६॥	,,
पटवर्धन कुरुंदवाडकर	३ शें		२॥	,,
प्रतिनिधि	५	,,	१४	,,
रास्ते	३	,,	११	,,
मुधोळकर घोरपडे	८ शें		४	,,
पानसे	तोफखाना		३॥	,,
थोरात	५ शें		१।	,,
भापकर	दीडशें		६० हजार	
हरिपंत फडके	०		१ लक्ष ८० हजार	
नाना फडणवीस	७ शें		४॥ लक्ष	
त्र्यंबकराव पेठे	१२ शें		७॥ लक्ष	
अक्कलकोटकर भोसले	१ हजार		४॥ लक्ष	
मुलतानराव	५ शें		१॥ लक्ष	
पुरंदरे	३ शें		२ लक्ष ३२ हजार	

सरदार	फौज	जहागीर
शेखमिरे	१॥ शें	६० ,,
अंबेकर		८० ,,
मुलतानी भोसले (खानदेश)	२ शे	७५ ,,
नायगांवकर	५ शें	१ लक्ष ५० ,,
राजेबहाद्दर	३ हजार	९ लक्ष
विठ्ठलराव सुंदर	३ ,,	१२ लक्ष
खंडेराव वोडेकर	८ शें	२ लक्ष ४० हजार
अली बहादर	१० हजार	२२ लक्ष
दाभाडे	५ शें	१ लक्ष ३५ हजार
रघुजी भोसले (नागपूर)	२५ हजार	१ कोटी
गायकवाड	५ ,,	७२ लक्ष
इसलामपुरकर मंत्री	३ शे	७५ हजार
आंग्रे (कुलाबा)		३ लक्ष
सुमंत		२५ हजार
चिटणवीस		७५ हजार
अमात्य		१५ हजार
सचीव		२ लक्ष ३२ हजार
राजाज्ञा		३० हजार
(एकूण राजमंडळ १ कोटी ८० लक्ष)		
कोल्हापुरकर राजमंडळ	३ हजार	९ लक्ष २५ हजार
नाईक बारामतीकर	२ शें	१ लक्ष ६५ हजार
भोसले शंभुमहादेव		४५ हजार
निंबाळकर (चार ठिकाणचे)		२ लक्ष ५७ हजार
सरदेशमुखीचौथाईबद्दल मुक्रर घासदाणा वगैरे—		
सरंजामाबद्दल		२० लक्ष
इतर सरंजाम		२ लक्ष
दौलतराव शिंदे आलिजाबहादूर ऽ	२२	९० लक्ष
घोरपडे मंडळी (गुत्तीकर)		१४ लक्ष ६३ हजार

स्वतः छत्रपति महाराजांनीं लढाईवर सेनापति म्हणून लष्करावरोबर जाण्याचे दिवस शिवाजीसंभाजीबरोबरच संपले. पेशवे मात्र नेहमीं स्वतः स्वारीवर

ऽ सरंजामाशिवाय शिंदे होळकर पवार यांस पातशाही मुलुख सुभा दिल्ली अकबराबाद वगैरे सर केले त्यांची वांटणी दर शेंकडा अनुक्रमें २२, २३, १० व्हावयाची असून पेशव्यांकडे शेंकडा ४५ व्हावयाची होती. त्याप्रमाणें शिंद्याचा हिस्सा २ कोटि ५ लक्ष.

जात, व ही पद्धत सवाईमाधवराव पेशव्यांपर्यंत टिकली होती. खर्ड्यांच्या लढाईला स्वतः सवाईमाधवराव गेले होते. दुसऱ्या बाजीरावानें मात्र जन्मांत लढाई पाहिली ती लांबून पाहिली व तीहि पळून जाण्याच्या बेतानें! नाना फडणविसासारख्या मुत्सद्द्यासहि केव्हां केव्हां स्वारीवर जावें लागे. ब्राह्मणांची ही गोष्ट, मग मराठ्यांविषयीं बोलावयासच नको. मराठा म्हटला म्हणजे त्याला बहुधा रणांगणाचें बाळकडूच पाजलेलें असावयाचें. मराठी फौजेंत पायदळापेक्षां घोडदळाचा भरणाच अधिक असे. पहिल्यापासून मराठ्यांची लढण्याची पद्धतच अशी असे कीं, त्यांना पायदळापेक्षां घोडेस्वारांचाच उपयोग अधिक होई. तळ पाडून खंदक खणून लढण्याची त्यांची रीति नव्हती. धीमेपणानें लढत बसणें हें त्यांच्या गुरूनें त्यांना कधीं शिकविलेंच नव्हतें. शत्रु आटोक्यांत आला कीं त्याजवर दौड करून हल्ला चढवावा अगर घाला घालावा, व एका हल्ल्याच्या घावांत जितके तुकडे पाडतां येतील तितके पाडावे; पण शत्रु आटोक्यांत येण्यासारखा नसेल किंवा आपणाहून अधिक प्रबळ असेल तर त्याजपासून फटकून दूर रहावें व त्याच्या आसपास घिरट्या घालून त्याची रसद मारून त्याला जेरीस आणावें असा त्यांचा परिपाठ असे. विशेष बिकटप्रसंग असल्यास ते किल्ला किंवा गढी अशा बळकट जागेचा आश्रय करून राहत. या सर्व गनिमी काव्याच्या लढाईच्या कामगिरीस घोडदळच विशेष उपयोगी पडणार हें सांगावयास नको.

मोगलांपर्यंत ही पद्धति त्यांना उपयोगीं पडली; पण इंग्रजांशीं युद्धप्रसंग येऊं लागल्यावर पायदळाची आवश्यकता त्यांना भासूं लागली. पूर्वीच्या पद्धतीच्या युद्धांत तोफखान्याचें त्यांना कांहीं काम नसे. परंतु युरोपियनांशी संबंध आल्यापासून त्यांना तोफखान्याकडे लक्ष द्यावें लागलें. खासपागा व शिलेदार असे घोडदळाचे मुख्य भाग असत. खासपागेच्या स्वारास घोडे व लढाऊ सरंजाम सरकारी असून त्यास महिनेमाल पगार मिळे. या स्वारांना बारगीर म्हणत. शिलेदार हे स्वतःचे घोडे ठेवून नोकरी करीत. लष्करी पेशाचे शिलेदार लोक सरकाराला कौल देऊन त्यांजकडून तनखा ठरवून घेऊन वेळीं मागणी होईल तेव्हां अमुक इतके घोडेस्वार पुरविण्याचा करार करीत. खासपागेच्या बारगिरास फक्त पोटगी म्हणून महिना ८ ते १० रु० पगार असे. शिलेदाराची पोटगी व त्याच्या घोड्याचा खर्च मिळून दरमहा ३५ रु. पगार मिळे. याशिवाय स्वारीवर लष्कर निघालें व मोहिम पुकारली गेली म्हणजे हौशी तरुण मराठे लोक आपापले घोडे घेऊन लष्करी नोकरीस निघत. त्यांचा दर्जा प्रतिष्ठित व जनावर चांगलें असल्यामुळें त्यांना सुमारें ४५ रु० पर्यंत पगार मिळे. पेंढारी हे घोडेस्वार असत; त्यांना ठराविक पगार नसे. ते अडप-झडप लुटीवरच आपला चारितार्थ प्रायः चालवीत. पेंढारी हे निव्वळ पोटभरू असत. लष्करी नोकरीचा अभिमान त्यांना नसे. युद्ध संपल्यानंतर लूट करण्याची परवानगी त्यांना

मिळाल्यास त्यांच्या लुटीपैकीं कांहीं ठराविक हिस्सा सरकारांत भरावा लागत असे. पण पेंढारी हे कोणासच प्रिय नसत. क्वचित्प्रसंगीं ते आपल्या पक्षाकडील सैन्याचा गोटहि संधि सांपडल्यास लुटीत. यामुळें होळकर वगैरे एकदोन सरदारांखेरीज आपल्या पदरीं पेंढार असें सहसा कोणी बाळगीत नसे. खडी पायदळ फौज किंवा पागा ही बारमहा नोकरींत असे. पण शिलेदार वगैरे इतर फौज तात्पुरती जमविलेली असून तिच्या नोकरीस ठराविक मुदत नसे. फार काय पण अशी फौज, मुख्य लष्कर स्वारीवर निघालें म्हणजे, आपल्या सोईप्रमाणें कोठें तरी केव्हां तरी त्यास जाऊन वाटेंत मिळे; व उलट परत फिरण्याच्या बाबतींतहि ती केव्हां परत फिरू म्हणेल याचा नेम नसे! दूरमुलखीं फौजा गेल्यास एकटादुकटा शिलेदार परत येणें शक्यच नसे. पण फौज परत फिरली म्हणजे कोणी तळ सोडून मागें रहावें अगर कोणी कोणास मागें टाकून पुढें निघून जावें याचा विधिनिषेध नसे. हजीरी म्हणून होई, पण खड्या फौजे-शिवाय इतरांची हजिरी म्हणजे ती आपली नांवाचीच हजिरी! आपल्या पदरचा स्वार म्हणून मनुष्य व घोडा नगास नग दाखवून दिला म्हणजे हजिरीवाल्यास पुरें होई. वेळेवर घोडा दाखवितां न आला आणि तोबरा व पायबंद दाखवितां आले तरी हजिरीचें काम भागे! शिलेदार वगैरे लोकांना लढाईच्या कामा-खेरीज दुसरी कांहीं सरकारी कामगिरी नसे; एरवींच्या वेळीं ते स्वतंत्र असत. मात्र लष्करांतील सर्वच लोकांना छबिन्याची नोकरी करावी लागे, व छबि-न्याच्या नोकरीची पाळी बऱ्याच वरच्या दर्जाच्या सरदारापर्यंत पोंचत असे. भाला बोथाटी तरवार व बंदुक हीं चालविण्यास शिकविण्याच्या शाळा नसत. या गोष्टींचें मराठे लोकांना उपजतच शिक्षण असे असें म्हटलें असतां चालेल. या सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष हातानें करूनच करावयास येतात तशा त्या मराठी सैनिकांनाहि येत असत. तथापि शिक्षणाच्या लष्करी शाळा व शिस्तीची कवा-इत नसल्यामुळें मराठ्यांच्या लष्करी गुणाच्या उपयुक्ततेंत कमीपणा भरला होता तो त्यांना पुढें पुढें जाणवूं लागला. लष्करभरतीला माणसें व घोडीं यांची वाण मात्र मराठ्यांस कधींच पडली नाहीं. सुगीच्या दिवसांत कुरणांत घोडीं सोडून द्यावयाचीं व जातिवंत मादवान्या बाळगून घोड्यांच्या पागा तयार करावयाच्या हेंच शिलेदार लोकांचें काम असे. सर्वत्र खेळ घोड्यांचा असल्या-मुळें गरिबापासून श्रीमंतापर्यंत उमदीं घोडीं पदरीं बाळगण्याचा सर्वांनाच एक प्रकारचा शोख असे; आणि दारांत घोडें नाहीं असें घर नाहीं व घोड्यावर बसतां येत नाहीं असें घरांत मनुष्य नाहीं अशी महाराष्ट्राची स्थिति एक वेळ होती! भीमा व गोदावरी या नद्यांच्या कांठचीं तट्टें खंबीर असून तीं भारी मजला मारीत. पण देखण्या किंवा उमद्या घोड्यांची पैदास महाराष्ट्रांत होत नसे. ही उणीव घोड्यांचे सौदागर भरून काढीत. काबुली अफगाणी अरबी

तिबेटी काठेवाडी वगैरे जातिवंत घोडे फेरीवाले सौदागर मोठमोठ्या शह-रांतून विकावयास घेऊन जात; व दरेक श्रीमंताच्या पागेंत असा एकादातरी घोडा पाहावयास सांपडेच.

पायदळांत मराठ्यांपेक्षां इतर जातींचा भरणाच विशेष असे. मराठ्यांच्या सैन्यांतून मुसलमान लोकांस सर्रास चाकरीस ठेवण्यांत येत असे; इतकेंच नव्हे तर, त्यांना मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागाहि देण्यांत येत असत. हल्लीं इंग्रजी राज्यांत तोफखान्यामध्यें हिंदी सैनिकांचा चुकून सुद्धां प्रवेश होऊं शकत नाहीं. मराठी राज्यांत एके वेळीं सगळा तोफखाना मुसलमानांच्या स्वाधीन होता. मुसलमानांशिवाय अरब व हिंदुस्थानी म्हणजे परदेशी पुरभय्ये वगैरे लोकांचा भरणा पायदळांत विशेष असे. दक्षिणेंतील मराठे लोक उत्तरहिंदुस्थानांत जाऊन कोणत्याहि राजाच्या पदरीं लष्करी नोकरींत राहिल्याचें नमूद नाहीं. फार काय पण महादजी शिंद्यानें नर्मदेच्या उत्तरतीरीं कायमची वस्ती करून राज्य स्थापल्यावर त्याला पदरीं ठेवण्यास हवे इतके मराठे शिपाई स्वार मिळाले नाहींत, म्हणून त्याला सैन्याची भरती हिंदुस्थानी लोकांतूनच करावी लागली. याच्या उलट मराठ्यांना आपल्या लष्करांत शिपाइगिरी करण्यास अरब पुरभय्ये गोसावी यांची वाण केव्हांच पडली नाहीं. मराठ्यांच्या नोकरपेशांत व या लोकांच्या नोकरपेशांत बराच फरक असे. मराठा हा एकंदरीनें इमानी असला तरी हिंदुस्थानी शिपायासारखा तापट तल्लख कडवा व अविचारी नसतो. अर्थात् जेथें खडी नोकरी करावयाची असेल किंवा बरहुकूम बेधडक तरवार चालवावयाची असेल तेथें मराठ्यापेक्षां हिंदुस्थानी शिपायाचाच उपयोग अधिक; म्हणून तेव्हांचे सरदार लोक किंवा श्रीमंत सावकारहि शरीरसंरक्षणार्थ किंवा खजीना वगैरे संभाळण्यास शिपाई ठेवावयाचे ते अरब किंवा परदेशीच ठेवीत. हे परके शिपाई आपला मुलुख व घरदार सोडून दूरदेशीं नोकरीच्या मागें आल्यामुळें व त्यांचे ऋणानुबंध इकडे नसल्यामुळें अष्टौप्रहर नोकरीशिवाय त्यांना दुसरें व्यवधानच नसे. याच्या उलट मराठा शिपाई म्हटला म्हणजे त्याच्यामागें घरदार कुटुंब शेतवाडी गुरेंढोरें यांचा थोडाना थोडा तरी व्याप असावयाचा. यामुळें मराठा शिपाई कितीहि इमानी असला तरी त्याच्या नोकरींत थोडाना थोडा तरी अंतराय हा यावयाचाच. शिवाय मराठा शिपाई हा विचारी व मनाचा थोडासा कोंवळा असल्यामुळें त्याचें भय शत्रूस वाटावें तितकें सहजच वाटत नाहीं. परदेशी शिपाई नोकरीस ठेवण्याची मराठ्यांची ही चाल पुढें पुढें इतकी बळावली कीं, थोरामोठ्यांच्या खास नोकरींत मराठे शिपाई दिसेनासे झाले. प्रत्येक श्रीमंताच्या देवडीवर पहारा अरबांचा. नाना फडणवीस बाजीरावशाहींत महाडास जीव बचावण्याकरितां पळून गेला तो अरबांच्याच भिस्तीवर. बडोद्यास तर अरबांचें प्रस्थ

इतकें माजलें होतें कीं, त्यांचें बंड मोडून त्यांच्या पाशांतून गायकवाडांना मुक्त करण्यास इंग्रजांना सक्त श्रम करावे लागले. गायकवाड सरकारास कर्ज लागलें असतां संस्थानच्या वसुलाचीहि हमी दिलेली पुरत नसे; पण अरब सरदारांच्या शब्दाची जामिनकी पुरे होई ! याला 'बहांदरी' म्हणत व गायकवाडी कारभारांतलें तें एक प्रकरणच होऊन राहिलें होतें. दुसरा बाजीराव पळत असतां अखेर उत्तरहिंदुस्थानांत त्याच्याजवळ जें सैन्य उरलें त्यांत अरब हेच प्रमुख होते. पण बाजीराव जेव्हां इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला तेव्हां आपल्या पगाराच्या बाकीबद्दल त्यांनीं बंड करून बाजीरावास कैदेंत ठेवलें व जनरल स्मिथ यानें मध्यस्थी केली नसती तर ते त्या वेळीं त्याचा प्राणहि घेते ! नागपूरच्या आप्पासाहेब भोसल्यास पदच्युत केल्यावर शांतता प्रस्थापित करण्याच्या वेळीं तेथील अरब सैन्य काढून लावण्याचीच मुष्कील पडली. अद्यापिहि दक्षिणहैदराबादेस सामान्य देशी मुसलमानांपेक्षां अरबांचेंच प्राबल्य शिपाईगिरीच्या कामीं अधिक दिसून येतें. जी गोष्ट अरबांची तीच पुरभय्यांची. या लोकांचा तापटपणा धन्यावर उलटण्यास वेळ लागत नाहीं, व इमानाच्या फर्शी ते कसे पडतील याचाहि नेम नाहीं. गारद्यांमध्यें परदेशांचा भरणा पुष्कळ होता. सुमेरसिंग खरकसिंग वगैरे नारायणराव पेशव्याचे मारेकरी गारद्यांपैकींच होते. आज इंग्रज सरकार लष्करी पल्टणींतून विदेशी लोकांचा भरणा करतें अशी आपली तक्रार आहे; पण ही तक्रार मराठेशाहींत मुळींच नव्हती असें नाहीं. अर्थात् याला दुसरीहि बाजू आहे. ती अशी कीं, आज हिंदी लोकांचा वरिष्ठ लष्करी नोकरींत समावेश मुळींच होत नाही, तो पूर्वीं सर्वस्वीं होत होता; व केवळ मराठे सैनिक येतील तितके घेऊनहि त्यांच्या हातून चांगलेंसें बजावलें न जाणारें असें उरलेलें विशिष्ट प्रकारचें काम परदेशी वगैरे लोकांस देण्यांत येत असे. तथापि केवळ नोकर म्हणून कां होईना पण परदेशी लोक इतक्या मोठ्या प्रमाणावर नोकरीस ठेवण्यांत येत व ही एका अर्थानें चूकच म्हटली पाहिजे.

कवाइती पायदळाचा व तोफखान्याचा उपयोग भाऊसाहेब पेशव्याच्या सरदारकींत मोठ्या प्रमाणावर प्रथम करण्यांत आला. पानपतास गनिमी काव्याचें धोरण मराठ्यांनीं प्रथम बाजूस ठेवलें व मैदानांत उभें राहून छातिठोकपणानें लढण्याची बुद्धि सदाशिवरावभाऊस झाल्यामुळें त्यास पानपतच्या लढाईत अपयश आलें असा एक प्रवाद आहे. तथापि त्या लढाईत इब्राहिमखान गारद्याच्या फौजेनें बरीच चांगली कामगिरी बजाविली यांत शंका नाहीं. व पुढें कवाइती फौजेची ही पद्धत महादजी शिंद्यानें तर चांगलीच यशस्वी करून दाखविली. कवाइती फौजेला लागणारी शिस्त मराठ्यांना अप्रिय असल्यामुळेंच कदाचित् या फौजेंत मराठेतरांचा भरणा विशेष

होत असेल. पण फौजेंत कोणीहि असो, महादजीच्या सुधारलेल्या पद्धतीमुळेंच त्याचा पाय टिकला व दरारा बसला. महादजीनें ही विद्या युरोपियन लोकांपासून उचलली. तो हिंदुस्थानांत असल्यामुळें कंपनीसरकारच्या पदरच्या कवाइती फौजेची करामत पहावयाचे प्रसंग त्याला आले; व त्याची महत्त्वाकांक्षा मोठी असल्यामुळें लष्करी सामर्थ्याचें हें साधन त्यानें तावडतोब उपयोगांत आणलें. सुदैवानें फ्रेंच शिपाई व मुत्सद्दी डिबॉइन याची व महादजीची गांठ पडल्यामुळें महादजीचा कार्यभाग त्याच्या मनाजोगा साधला आणि अवघ्या दहापंधरा वर्षांच्या अवधींत महादजीनें डिबॉइनच्या मदतीनें कवाइती पलटणेंच काय पण लहानमोठीं हत्यारें बनविण्याचा व तोफा ओतण्याचा कारखानाहि आग्रा येथें काढला! वडगांव व खर्डा येथील लढायांत शिंद्याच्या तोफखान्याचा व कवाइती पलटणांचा उपयोग विशेष झाला. महादजीनंतर होळकरानें ही विद्या उचलली व यशवंतराव होळकराचे अखेरचे दिवस, म्हणजे तो वेडा होण्याच्या आधीचे दिवस, कवाइती पलटणी बनविण्यांत व तोफांचे कारखाने काढण्यांत गेले. इंग्रजांप्रमाणें फ्रेंचहि कवाइतीचे भोक्ते असल्यामुळें दक्षिणहिंदुस्थानांत निजाम वगैरेंच्या फौजेंतूनहि कवाइती पलटणांचा समावेश झाला होता. टिपूनेंहि ही विद्या उचलली होती. १७६३ च्या पूर्वी इंग्रजांशीं फ्रेंचांची स्पर्धा व युद्ध सुरू होतें तें बरेंचसें एतद्देशीय राजेरजवाड्यांचे मदतीनें सुरू होतें; आणि या सालानंतर म्हणजे फ्रेंचांचे राज्यस्थापनेचे मनोरथ ढांसळल्यावरहि शक्य तर एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या हातून त्यांना इंग्रजांवर सूड घ्यावयाचा होता यामुळें, स्वतःच्या पदरीं कवाइती पलटणें ठेवण्याचे दिवस संपले तरी, मराठे सरदारांचे पदरीं राहून त्यांच्या पलटणींस कवाइत शिकवून त्यांना युद्धविद्येंत तरबेज करण्याची फ्रेंचांची इच्छा कायमच राहिली. डिबॉइनच्या मदतीने शिंद्यानें २० हजार पायदळ १० हजार नजीब (बंदुकवाले शिपाई) ३ हजार तुरुकस्वार व भरभक्कम तोफखाना तयार केला. पेशव्याच्या पदरच्या शिलेदारांचे हाल पाहून महादजीनें आपल्या पदरच्या शिपायांस रोख तनखा वेळच्या वेळेस मिळेल अशी व्यवस्था केली. या सर्व कारणांमुळें एकंदर मराठेशाहींत महादजीचें वर्चस्व स्थापलें गेलें. शिंद्याच्या फौजेचा खर्च पुढें अदमासाबाहेर गेला ही गोष्ट वेगळी. कारण, बाजीरावास गादीवर बसविण्याच्या धामधुमीच्या वेळीं फक्त दाक्षिणेंतच शिंद्यांची एवढी फौज होती कीं, तिचाच खर्च दरमहा २५ लक्षांचा होता; व मुख्यतः हा खर्च भागविण्याकरितांच पुण्यांतील नागरिकांनीं नाहक छळ सोसले ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

घोडदळाच्या मानानें पायदळ कमी खर्चाचें असतें. घोडदळ मागें पडून पायदळाचा उपयोग जसजसा अधिक होऊं लागला, तसतशी मराठ्यांस बंदुकांची

जरूरी अधिक भासूं लागली. पण मराठी सैन्यास पुरतील इतक्या बंदुका मराठ्यांच्या कारखान्यांत तयार होणें शक्य नव्हतें. मराठ्यांचा व इंग्रजांचा संबंध आल्यापासून, कंपनीकडून इतर मालाबरोबर मराठे बंदुकाहि विकत घेऊं लागले; व कंपनीहि त्या व्यापारी दृष्टीनें त्यांस पुरवूं लागली. पुढें पुढें कंपनीचे व मराठ्यांचे युद्धप्रसंग सुरू झाले. तेव्हां कंपनीनें या बाबतींत सहजच हात थोडा आंखडता धरला, आणि बंदुकांची मराठ्यांची मागणी कंपनी सर्रास पुरवीनाशी झाली. अखेर कंपनीनें असा नियम केला कीं, आपल्या फौजेच्या हातच्या बंदुका निकामी होऊन परत आल्या म्हणजे त्या मराठ्यांच्या हातीं जाऊं नयेत म्हणून त्यांच्या नळ्या तोडून त्या विलायतेस पाठविण्यांत याव्या! कारण कंपनीचे बंदुकांचे कारखाने हिंदुस्थानांत नसत. हत्यारांचा पुरवठा बहुतेक विलायतेहून होई. पण कंपनीच्या कित्येक अधिकाऱ्यांस ही पद्धत मुळींच पसंत नव्हती. ते म्हणत कीं, " कंपनीनें बंदुका विकण्याचें बंद केल्यास मराठ्यांना जरूरीमुळें स्वतःचे कारखाने काढण्याची बुद्धि होईल, व शिंद्यानें असे कारखाने काढून उदाहरण घालूनहि दिलें आहे. कंपनीनें नियम केले तरी पुष्कळशा बंदुका चोरूनमारून विकल्या जाणारच. किंमत चांगली आल्यावर कोण सोडतो ? मग चोरी होऊन व्यक्तींचा फायदा होण्यापेक्षां कपनीनेंच भारी किंमत घेऊन त्या स्वतः विकून आपला फायदा कां करून घेऊं नये ? शिवाय निरुपयोगी बंदुका घेऊन मराठे लढूं लागले तर कंपनीचें आयतें बरेंच झालें. कारण, कंपनीच्या शिपायांच्या हातीं चांगल्या नव्या बंदुका राहणार व मराठ्यांच्या हातीं जुन्या निरुपयोगी अशा राहणार! अर्थात् उभय पक्षांच्या सैन्यांची लढाई होण्याची वेळ आल्यास कंपनीच्या शिपायांना लांबून मारा करितां येईल, व मराठ्यांच्या हातांतल्या बंदुका कमी पल्ल्याच्या असल्यामुळें त्यांना कंपनीच्या शिपायांवर मारा करितां येणार नाहीं. निरुपयोगी बंदुका विलायतेस पाठविण्याला जहाजांतून जी जागा अडावयाची ती न अडतां तितका अधिक व्यापारी माल विलायतेस नेतां येईल व मराठे जुन्या बंदुका घेऊन बसतील; असें आयतें दुहेरी काम होईल. हातीं बंदुका पडूं लागल्यास मराठे पायदळाकडे अधिक ओढा ठेवतील व असें झालें असतां त्यांचें घोडदळाचें सैन्य कमी कमी होईल. मराठ्यांचें घोडदळ बिनाशिस्तीचें असलें तरी फार त्रासदायक असतें. घोडदळाशीं लढतांना समोरासमोर छातीठोक मैदानी लढाई न होतां युद्ध विनाकारण लांबतें; आणि पायदळाशीं लढाई व्हावयाची तर चांगल्या पल्लेदार बंदुकांमुळें कंपनीच्या पायदळालाच जय मिळण्याचा संभव अधिक. युरोपांत तह असतां हिंदुस्थानांत इतर राष्ट्रांतून बंदुका वाटतील तितक्या येतील; टिपू सुलतान तर त्या नेहमीं आणवीत असतो. इतर राष्ट्रें हा व्यापार करण्याचीं थांबणार नाहींत; मग इंग्लंडमें आपलाच

तेवढा व्यापार कां बुडवावा ? " कंपनीच्या हिताच्या दृष्टीनें वरील युक्तिवादांत बरेंच तथ्य होतें. पण तें कसेंहि असो; मराठे बंदुकांच्या बाबतींत बरेचसे परावलंबी होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

बंदुकांप्रमाणें मराठ्यांच्या कारखान्यांत तोफा व दारूगोळाहि थोडाबहुत तयार होत असे. बंदुकीच्या दारूचा मसाला उत्तम असे; पण तो मिसळण्याचें प्रमाण सशास्त्र नसल्यानें दारू व्हावी तशी चांगली होत नसे. तोफा बऱ्या असत; पण त्यांचे गाडे लवकरच खिळखिळे होत व चाकें झिजून वेडीं-वांकडीं होत. तोफा गोळ्यांच्या प्रमाणानें न ओततां गोळे तोफांच्या तोंडाच्या मापाचे करीत. गोळे ओतीव नसत, घडीव असत. ते हातोड्यानें ठोकून वाटेल त्या आकाराचे बनवीत. पण यामुळें त्यांना टांकें व कोंचा राहून जात, व म्हणून तोफांचीं तोंडें लवकरच खराब होत. स्वारीबरोबर तोफखाना असे, पण खरी भिस्त त्यावर नसे. बाणांचाहि उपयोग मराठे करीत. बंदुकीच्या बागनेटांचा उपयोग प्रथम शिंद्याच्या फौजेंत होऊं लागला. भाला व तरवार हींच मराठ्यांचीं मुख्य हत्यारें होतीं.

मराठ्यांच्या लष्कराचा तळ पडला म्हणजे तेथेंच जवळ बाजार बसत असे. पुढील मुक्कामाची दौंडी बिनीवाल्यानें बाजारांत पुकारली म्हणजे ती सर्व सैन्याला पोंचली असें समजण्यांत येई. लष्कराबरोबर खासा स्वारी असली म्हणजे बरेंच वैभव दिसे. हौद्याचे हत्ती कोतवाल घोडे पालख्या मेणे वगैरे सरंजाम बरोबर असावयाचाच. खाशांचे व सरदारांचे तंबू शोभिवत असत. मुख्य सरदारांच्या तंबूपुढें दररोज संध्याकाळीं देवडीवर दरबार भरून सर्व सरकारी कामकाज व्यवस्थितपणें चाले. वाटेल त्या मनुष्यानें यावें व सरदाराची मुलाखत खुशाल घ्यावी असा शिरस्ता असे. तत्कालीन युरोपियन लोकांना मराठ्यांचें हें साधें वैभव पाहून कौतुक वाटे, आणि मिजासखोर मोंगलांशीं तुलना करितां मराठे त्यांना विशेषच साधे वाटत. कदाचित् या साधेपणामुळेंच मराठ्यांना तळ तावडतोब हालवून लांबलांब मजला मारितां येत असत. हवा भलीबुरी कशीहि असो, जेवण भरपूर मिळो न मिळो, ज्वारीचीं कणसें हातावर चोळून खातखात त्यांची ठराविक मजल बहुधा पुरी होई. बरोबर तोफखाना असला तरी घोडेस्वार अघाडीस दौड मारून तोफांच्या गाड्यांना ओढण्याकरितां बैल गांवगन्ना हांकून काढीत. दररोज बारा मैलांचा मुक्काम सहज होई. मराठे सैन्याबरोबर सरकारी कोठी अशी कधींच बाळगीत नसत. वाणी उदमी वंजारी हे लष्कराच्या अघाडीस अनेक मजला आपले तांडे व नोकर पाठवून गांवगन्ना धान्य खरेदी करून बाजार भरविण्याची तयारी करीत; व गांवांतील दरापेक्षां लष्करी बाजारांत सव्वापट दाम घ्यावा अशी त्यांस परवानगी असे.

मराठ्यांनीं कवाइती फौजेची पद्धति युरोपियनांपासून घेतली, तिजबरोबर त्यांना युरोपियन अधिकारीहि घ्यावे लागले. या अधिकाऱ्यांचे तनखे भारी असत. शिंद्याच्या पदरचा डिबॉईन हा तर जहागीरदारच बनला होता. त्याच्या माशून आलेला सेनापति कर्नल पेरन यास दरमहा पांच हजार रुपये पगार असे! एक ते तीस हजार पगाराचेहि कांहीं गोरे अधिकारी होते' पगाराशिवाय या लोकांना इतरहि मिळकत असे. होळकराच्या पदरच्या युरोपियन सेनापतीला आणि बाजीरावाच्या पदरच्या युरोपियन अधिकाऱ्याला दरमहा तीनतीन हजार रुपये पगार असे. निजामाच्या पदरचा सेनापति मॉ. रेमंड यास सैन्याच्या खर्चाकरितां तीस लक्षांची जहागीर होती! सन १७९६ च्या सुमारास सर्व हिंदु व मुसलमान सरदारांच्या पदरीं मिळून सुमारें तीनशें युरोपियन असावे असा अंदाज आहे. पैकीं सातआठ मोठ्या हुद्द्यांवर, सुमारें ६० दुय्यम प्रतीच्या अधिकारांवर व बाकी कोणी सार्जंट कोणी गोलंदाज असे असत. बराचसा भरणा फ्रेंचांचा असे. इंग्रज कंपनीच्या लष्करांतून पळून आलेले, जहाजावरील नोकरी सोडून इकडेच राहिलेले असेहि अनेक लोक असत. अशा लोकांना तीसपासून साठपर्यंत पगार असे. या असाम्या म्हणजे गाळीव बदमाषांपैकींच बहुधा असावयाच्या; पण लष्करी नोकरीला अशींच माणसें उपयोगीं पडत. कवाइती फौजांकडे मराठ्यांचें लक्ष लागल्यापासून युरोपियन नोकर ठेवण्याची मराठ्यांची प्रवृत्ति वाढली; व कांहीं कांहीं बाबतींत स्वतः मराठ्यांपेक्षां गोऱ्या लोकांना सरकाराकडून सवलती अधिक मिळूं लागल्या. या गोऱ्या लोकांकरितां विलायतेहून येणाऱ्या मालावरील जकात माफ होऊं लागली. दरबारांत खुद्द यजमानाशिवाय इतरांस पालखीची मनाई असे. पण गोऱ्यांना पालखीची मुभा मिळूं लागली! निजामाच्या दरबारीं पिंवळा हौदा हत्तीवर कोणी घालावयाचा नाहीं असा निर्बंध असे; पण गोऱ्या लोकांना तो लागूं होईनासा झाला. गोऱ्या लोकांचें सामानसुमान वाहून नेण्याला बिगार बिनतक्रार मिळूं लागली.

अनुकरण हा स्तुति करण्याचाच एक प्रकार होय अशी म्हण आहे. या दृष्टीनें पाहतां शिंद्यासारख्या प्रमुख व प्रबळ मराठा सेनापतीनें युरोपियन लोकांची लष्करी पद्धति स्वीकारली व तिजकरितां आपल्या पदरीं भारी पगाराचे युरोपियन ठेवले, यावरून त्या पद्धतींत व त्या लोकांत अनुकरणीय व स्तुतीला पात्र असें कांहीं तरी आहे अशी त्यानें गर्भित संमतिच दिली असें ठरतें. पण जो मनुष्य दुसऱ्याची स्तुति करितो तो वागण्यांत त्या दुसऱ्याला थोडा तरी वचकून वागूं लागतो! महादजी सर्व शत्रूंत इंग्रजांनाच थोडा वचकून वागत असे; रजपूत मुसलमान किंवा रोहिले यांची त्यानें कधींच पर्वा केली नाहीं. फ्रेंचांच्या साहाय्यानें आपल्या लष्करी पद्धतीचा उणेपणा भरून काढून इंग्र-

जांशीं टक्कर देण्याचा त्याचा विचार होता. व या उपक्रमांत त्याला थोडेंबहुत यशहि येऊं लागलें होतें. प्रथम महादजीच्या व इंग्रजांच्या थोड्याबहुत लढाया झाल्या त्यांत एकंदरीनें ते परस्पर तुल्यबल असेच ठरले. म्हणून इंग्रजांनींहि त्याच्या हयातींत शिंद्याची उत्तरहिंदुस्थानांतील सत्ता ग्रासण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. पण महादजी शिंदा वारल्याबरोबर त्यांना सारें रान मोकळें झालें! दौलतराव शिंदा पुण्याची सत्ता आपल्या हातीं ठेवण्याकरितां पुण्यास तळ देऊन बसला; व बसल्या बसल्या त्यानें बदसल्लागारांच्या सल्लयानें नाहीं नाहीं त्या कुगपती काढल्या. त्याचा प्रतिस्पर्धी होळकरहि त्याच अभिनिवेशानें पुण्यास आला. या दोन कारणांत बाजीरावाच्या कलिमूर्तीची भर पडून अखेर मराठेशाहीस त्रिदोष बाधला. या आपत्तीच्या सुमारास मुख्य मराठे सरदारांची मिळून फौज मोजली तर ती इंग्रजांच्या फौजेपेक्षां संख्येनें पुष्कळच अधिक भरली असती. एका इंग्रज ग्रंथकाराच्या अंदाजाप्रमाणें ही फौज पुढीलप्रमाणें वांटली गेली होतीः

	घोडेस्वार	पायदळ	एकूण
पेशवे	४००००	२००००	६००००
शिंदे	६००००	३००००	९००००
भोसले (नागपूर)	५००००	१००००	६००००
होळकर	३००००	४०००	३४०००
गायकवाड	३००००		३००००
			२७४०००

या मानानें इंग्रजांची फौज बरीच कमी होती असें म्हणावें लागतें.

अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानांत काळ्या गारद्यांप्रमाणें गोऱ्या गारद्यांचाहि सुळसुळाट झाला होता. हातांत तरवार व अंतरंगांत धाडस असलें म्हणजे पैसा व कीर्ति मिळविण्याला त्या अस्वस्थतेच्या काळांत कांहीं कमी नव्हतें. जो आपलें घरदार व देश सोडून हजारों कोसांवर जातो तो मिळेल त्या अनुभवाला सादर करून घेण्यास तयार असतोच. अशा स्थितींत अपयश येऊन बेपत्ता झालेलेहि अनेक लोक अर्थात् असणार; पण केवळ धाडसानें ज्यांना हात दिला असे पुष्कळ लोक काळ्या गारद्यांप्रमाणें गोऱ्या गारद्यांतहि होते. अशा लोकांच्या परंपरेचा उगम मूळ दक्षिणहिंदुस्थानांत झाला असें दिसतें. सर्व हिंदुस्थानांत पदरीं युरोपियन गारदी ठेवण्याचा पहिला मान कदाचित् हैदरासच द्यावा लागेल. त्याचा मुलगा टिपू यानें हें नूतन साधन परमावधीस नेऊन पोंचविलेंच; पण त्याचा शेजारी निजाम यानेंहि त्या साधनाचा लवकरच अंगिकार केला. त्याचें पाहून सदाशिवरावभाऊ पेशव्यानेंहि गारदी

फौजेची कल्पना उचलली. उत्तरेसहि इंग्रज आणि फ्रेंच यांच्या उदाहरणानें अनेक राजेरजवाड्यांनीं आपल्या पदरीं गोरे गारदी ठेवण्याचा उपक्रम केला होता. शिंद्यानें डिबॉइनला नोकरींत ठेवण्यापूर्वीं गोहदच्या राण्यानें मेडो नामक एका फ्रेंच शिपायाच्या साहाय्यानें कवाइती फौजेची एक पलटण तयार केली होती. या पलटणीवर सॅक्स्टर नांवाचा स्कॉचमन मुख्याधिकारी असून टॉमस लेग नांवाचा एक आयरिशमन दुय्यम अधिकारी होता; पण अखेर हें नूतन साधन पूर्णतेस पोंचविण्याचा मान शिंद्यालाच मिळाला.

डिबॉइन हा अनेक युरोपियन राष्ट्रांच्या लष्करी नोकरींत टक्केटोणपे खाऊन केवळ नशीब काढण्याच्या हेतूनें अशा कामीं हिंदुस्थानची कीर्ति ऐकून इकडे आला होता. कंपनीसरकारच्या मद्रास येथील सैन्यांतील नोकरीचा राजीनामा दिल्यावर तो १७८२ सालीं कलकत्त्यास वॉरन हेस्टिंग्जकडे गेला. शहाअलम बादशहाच्या दरबारीं मराठ्यांचें वस्तान खरोखर कितपत बसलें आहे व आपलें बोट शिरकण्यास जागा आहे कीं नाहीं याचा गुप्त तपास काढण्याकरितां हेस्टिंग्जनें पाठविलेल्या मेजर जेम्स ब्राउन नामक वकिलाबरोबर तो दिल्लीस गेला व तेथून आग्र्यास गेला. आपल्या आसपास भटकणाऱ्या गोऱ्या उडाणटप्पूंवर महादजी शिंद्याची बारिक नजर असे; व हा भटक्या हेस्टिंग्जकडून आलेला आहे असें समजल्यावरून, महादजीनें त्याच्या सामानाची चोरी करवून त्याचीं पत्रें उपटलीं अशी गोष्ट सांगतात! महादजीचें व गोहदच्या राण्याचें या वेळीं युद्ध सुरू होतें; व महादजीच्या दरबारीं असणारा इंग्रज वकील अँडरसन याच्याच सल्ल्यानें डिबॉइन हा राण्याकडे लष्करी नोकरी मागण्यास गेला ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. डिबॉइननें पांच हजार फौज जय्यत तयार करून देण्यास एक लक्ष रुपये सुरवातीसच मागितले. पण राण्यानें ही गोष्ट नाकबूल केल्यावर तो शिंद्याचा दुसरा शत्रु जयपूरचा राजा याच्या पदरीं दोन हजार रुपये पगारावर राहिला. पुढे सालबाईचे तहानें उत्तरहिंदुस्थानांत झगडणाऱ्या राजेरजवाड्यांचेंहि तात्पुरतें सख्य झाल्यामुळें जयपूरच्या राजानें डिबॉइनला १० हजार रुपये देणगीदाखल देऊन कामावरून कमी केलें. डिबॉइनविषयीं शिंद्याचा ग्रह थोड्याच चांचणीनें चांगला झाला होता. म्हणून जयपूरच्या राजाच्या नोकरींतून तो सुटतांच शिंद्यानें त्यास आपल्या पदरीं १ हजार रुपये पगारावर ठेवून कंपनीसरकारच्या फौजेसारखी आपली फौज बनवून द्यावी असें त्याजकडे काम सोंपविलें. डिबॉइननें 'रिक्रूटभरती' ताबडतोब केली व कित्येक युरोपियन (स्कॉच डच फ्रेंच) लोक गोळा करून त्यांना आपल्या हाताखालीं हपिसर नेमलें. राण्याचा पदरचा सॅक्स्टर यास आपणाकडे बोलावून त्याच्या विद्यमानें आग्र्यास तोफाबंदुकांचा मोठा कारखाना त्यानें सुरू केला. डिबॉइनची नेमणूक

प्रथम शिंद्याचा सरदार अप्पा खंडेराव याच्या हाताखालीं झाली व पुढील तीन वर्षांत कलिंजर लालसोट आग्रा व चकसाणा इत्यादि ठिकाणच्या लढायांत डिबॉइनच्या फौजेनें केलेला पराक्रम पाहून शिंद्यास समाधान वाटलें; पण कोणताहि कारागिर एकदां यजमानाच्या घरांत शिरला म्हणजे तो आपलें काम कधींहि थांबूं देत नाहीं. तसेंच डिबॉइन याचें समाधान थोड्याशा पलटणांनीं न होऊन तो आणखी पलटणें वाढविण्याविषयीं शिंद्यास सांगूं लागला. प्रथम तें शिंद्यास नापसंत झाल्यानें डिबॉइननें राजीनामा दिला. पण जिंकलेला मुलुख राखण्यास उत्तरहिंदुस्थानांत शिंद्याला मराठी फौज हवी तेवढी मिळेना तेव्हां त्याला फिरून नवी फौज ठेवावी लागली. म्हणून महादजीनें डिबॉइनला लखनौ येथून व्यापारांतून काढून पुनः आपल्या पदरीं नोकरीस आणलें. नंतर डिबॉइननें दहा पायदळ पलटणींचा कंपू व तोफखाना युरोपियन पद्धतीनें तयार करून त्यावर युरोपियन अधिकारी नेमले. शिंद्याच्या फौजेंत या वेळीं अठरापगड युरोपियन जात भरली होती. आग्र्याच्या किल्ल्यांत तोफा बंदुका वगैरे लष्करी सरंजाम लवकरच खूपसा भरून ठेवण्यांत आला. बंदुकाहि तेव्हां स्वस्त तयार होत. अवघ्या दहा रुपयांत विलायती बंदुकीच्या बरोबरीनें बंदुक तयार होई. शिपायांना पोषाखहि नव्या पद्धतीचे दिले होते. नव्या व्यवस्थेंत डिबॉइनला जनरलचा दर्जा मिळून त्याचा पगार प्रथम ४ हजार होता तो नतर १० हजारांपर्यंत वाढला! आपण इंग्रजांविरुद्ध लढणार नाहीं असा डिबॉइननें शिंद्याशीं करार केला होता असें म्हणतात; पण तो शिंद्यानें मान्य केला असल्यास आश्चर्य होय. फौजेच्या खर्चाकरितां शिंद्यानें डिबॉइनला जी सोळा लाखांची जहागीर दिली होती तिचा वसूल पुढें बत्तिसांपर्यंत वाढला. जहागिरीच्या व्यवस्थेमुळें डिबॉइनचा दुहेरी फायदा झाला. वसूल नियमित करून फौजेचा पगार वेळचेवेळीं देण्याचें त्याच्या स्वाधीन राहिलें, व वसुलीकरितां शेंकडा २ टक्के स्वतः त्याला मिळत यामुळें स्वतः तोहि श्रीमंत झाला. अशा रीतीनें शिंद्याच्या सैन्यांत एकाच वेळीं कवाइती व बिनकवाइती अशा दोन फौजा झाल्या. १७९० मध्यें या कवाइती फौजेनें पाटणची लढाई जिंकली. रजपुतांच्या शौर्याला शिंद्याच्या फौजेच्या शिस्तीपुढें हात टेंकावे लागले. याच सैन्याच्या बळावर शिंद्यानें इस्मायल बेगचा पराभव केला. मर्टा येथील लढाई याच साधनानें त्यानें जिंकली. १७९१ व ९३ मध्यें शिंद्यानें आणखी दोन कंपू तयार करविले. शेवटीं ही फौज ३० हजारांपर्यंत वाढली. एकशें वीसपासून चौदाशें रुपयांपर्यंत सुमारें १७।१८ युरोपियन लहान अधिकारी यापूर्वी होतेच; शिवाय यांच्यावर तीन हजारांचा कर्नल, दोन हजारांचा लेफ्टेनंट कर्नल, बाराशेंचा मेजर, चारशेंचा कॅप्टन् व दीडशेंदोनशेंचे लेफ्टेनंट असेहि अधिकारी होते. या गोऱ्या लोकांना चंबळानदीच्या दक्षिणेस नोक-

रीस पाठविल्यास दीडपट पगार मिळे. पगाराशिवाय इतर मिळकत लक्षांत घेतली तर वरिष्ठ गोऱ्या अधिकाऱ्यांना दहा लक्ष रुपयांपर्यंत संग्रह करण्यास कठिण नव्हतें. स्वतः डिबॉइन हा नबाबच बनला होता; मात्र तो केवळ मिजासी नवाब नसून लढवय्या नबाब होता. या कवाइती फौजेचें इतर मराठी फौजेस प्रथम वैषम्य वाटलें. पण केवळ नवीन योजनेमुळें उत्तरहिंदुस्थानांत शिंदे व होळकर यांच्या दरम्यान शिंद्याचा कमी पक्ष होता तो बळावून होळकराच्या बरोबरीचा झाला. असें पाहून १७९१ सालीं तुकोजी होळकरानेंहि शेव्हेलियर डूड्रेल या फ्रेंच शिपायास आपल्या पदरीं ठेवून कवाइती फौजेचें एक कोअर बनविण्यास सुरुवात केली. पण या वेळीं डिबॉइनवर सर्व भार टाकून उत्तर-हिंदुस्थान सोडून पुण्याच्या दरबारीं आपलें वजन भक्कम करण्याकरितां शिंद्याला स्वस्थ मनानें इकडे येतां आलें. महादजी पुण्याकडे असतां रजपुतांकडील खंडण्या वसूल करण्याच्या बाबतींत कटकट होऊन सन १७९३ सालीं लाखेरी येथें डिबॉइननें डूड्रेल याच्या हाताखालील फौजेचा पराभव केला; तेव्हां होळ-करास माळव्यांतील आपल्या मुलखाचें रक्षण करण्यास परत यावें लागलें. शिंद्याच्या गैरहजीरींत दिल्ली येथील त्याचा अधिकार डिबॉइन हाच चालवीत असे. १७९४ सालीं महादजी वारल्यावर दौलतराव शिंद्याचा कारभार सुरू झाला. यापूर्वीं मेजर पेरन याच्या हाताखालचीं पलटणें दक्षिणेंत आलीं होतीं, त्यांच्या बळावर पेशव्यांनीं खर्ड्याची लढाई लीलेनें जिंकली. शिस्तीचा गुण संसर्गजन्य असल्यामुळें होळकरानेंहि युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या हाताखालील पलटणी बऱ्याच वाढविल्या. प्लिमेट व गार्डनर हे होळकराचे सरदार होते. शिंद्याच्या उपसेनापतींनींहि आपापल्या हाताखालीं गोरे अधिकारी ठेवले. कॅप्टन बटरफील्ड हा लखबादादाकडे राहिला. शेफर्ड व बेलासिस हे अंबाजी इंगळ्याकडे राहिले. अप्पा खंडेराव यानें जॉर्ज टॉमस यास नोकर ठेवलें. दौलतराव शिंद्यानें जॉन हेसिंग मायकेल फिलोस कॅप्टन ब्राउन रिग आणि कर्नल सेलर हे अधिकारी आणखी ठेवले. बुंदेलखंडांत अलीबहाद्दर व वऱ्हाडांत रघूजी भोसल्यानें हाच क्रम स्वीकारला. खुद्द बाजीराव पेशव्यानें मेजर टोन व मेजर बॉइड यांस नोकरीस ठेवून आपल्या पदरच्या सरदारांचें अनुकरण केलें.

मराठ्यांनीं आपली गनिमी काव्याची युद्धपद्धति टाकून देऊन कवा-इती पद्धति स्वीकारली ही गोष्ट त्यांच्या फायद्याची झाली नाहीं, असें पुष्कळ लोकांचें म्हणणें आहे. “ मराठ्यांच्या खालचा घोडा ज्या दिवशीं निघून गेला त्या दिवशींच त्यांचें राज्य गेलें ” असें एकानें म्हटलें आहे! दौलतराव शिंदे व त्याचा सरदार गोपाळराव यांच्या दरम्यान भरदरबारांत पुढीलप्रमाणें संवाद झाल्याचें सांगतात. गोपाळराव हा एक जुन्या पद्धतीचा शिपाई होता. तो म्हणाला, “ आमच्या बापदादांनीं राज्य मिळविलें त्यांचें घर घोड्याच्या

खोगिरावर होतें, तेथून उठून तें तंबूत जाऊन बसलें ! आतां तर तुम्ही शिपायांना मातीच्या बराकी बांधून देऊं लागलां; पण संभाळा ! पुढें सर्वांचीच माती होईल ! ” दौलतराव म्हणाला “ माझीं प्रलटणें आणि तोफा आहेत तोंवर मी कोणासच भीत नाहीं. ” त्यावर गोपाळराव म्हणाला “ पण त्या तोफाच शेवटीं तुमचा घात करतील. ” पार्लमेंटमध्यें सर फिलिप फ्रॅन्सिस यानेंहि एकदां उघड असें बोलून दाखविलें कीं, “ मराठे कवाइत शिकूं लागले व तोफा ओतूं लागले; पण त्यांतच त्यांचा नाश आहे. त्यांनीं आपली लढाईची स्वदेशी पद्धति सोडली; व परदेशी पद्धति तर कोणासच मानवत नाहीं; आम्ही त्यांना यापुढें भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. ” ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याचेंहि मत असेंच होतें म्हणतात. एका दृष्टीनें हें म्हणणें खरेंहि दिसतें. इंग्रजांनीं दौलतराव शिंद्याचा पुरा नाश अवघ्या एका वर्षांत केला; पण बेशिस्त भुरट्या पेंढाऱ्यांना वठणीला आणण्याला मात्र त्यांना ७।८ वर्षें लागलीं. तथापि वरील सिद्धान्तहि सर्वस्वीं खरा मानतां येत नाहीं. कारण पेंढाऱ्यांचीच पद्धति चांगली म्हणावी तर अखेर त्यांना तरी यश कोठें आलें ? मोंगलांविरुद्ध मराठ्यांना गनिमी काव्यानें यश आलें; पण इंग्रजांविरुद्धहि तें साधन सदासर्वदा उपयोगीं पडलेंच असतें असें म्हणवत नाहीं. छापे घालणें किंवा दौड करून पळून जाणें हा युद्धकर्मापैकीं एक भाग झाला. पण तेवढ्यानें कार्यभाग होऊं शकणार नाहीं. शिवाय गनिमी काव्याच्या लढाईत आश्रयस्थानें म्हणून किल्ल्यांचा जो उपयोग होत असे तो होणें इंग्रजांच्या तोफांमुळें पुढें पुढें अशक्य झालें होतें. १८१७।१८ सालीं मराठ्यांना एकहि किल्ला इंग्रजांविरुद्ध फार वेळ लढवितां आला नाहीं याचें कारण इंग्रजांच्या तोफा. अर्थात् शत्रूचीं जीं युद्धसाधनें तीं आपलीशीं करून घेतल्याशिवाय मराठ्यांना यश मिळणें शक्य नव्हतें. मराठ्यांचें काम फसलें ते फौजेंत शिस्त सुरू केल्यामुळें नव्हे, तर तें स्वतः मराठे सरदारांतली शिस्त बिघडल्यामुळें. शिवाय सैन्य हें चतुरंग दळानें सिद्ध होतें असेंच पूर्वापार म्हणणें आहे. सैन्यांत कवाइती फौजेचा एक भाग ठेवला म्हणून त्याच्या जोडीला चपळ घोडदळाचा दुसरा भाग ठेवतां येत नाहीं असें नाहीं. टिपूनें कवाइती सैन्य पदरीं ठेवलें होतें तरी तो छापे घालण्याची विद्या विसरला नव्हता. टिपूचा पराभव झाला त्याला एकच कारण होतें तें हें कीं, अनेक शत्रूंचा संघ होऊन ते त्याजवर एकदम पडले. म्हैसूरच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या युद्धांत टिपूचा पराभव होण्यास हेंच खरें कारण झालें. तात्पर्य, मराठ्यांनीं कवाइती फौज किंवा तोफखाना पदरीं बाळगला याचमुळें त्यांचा नाश झाला असें म्हणतां येत नाहीं. युद्धसाधनांत चूक नव्हती, ती सरदारांत होती. तोच डिबॉइन, पण महादजीच्या हाताखालीं त्याचें जें तेज व जो उपयोग होता तो दौलतरावाच्या हाताखालीं उरला नाहीं. टॉमस ब्राऊन याचीं

१८०९ सालीं म्हणजे दौलतराव शिंद्याच्या वेळीं " मराठ्यांच्या छावणींतून लिहिलेलीं पत्रें " वाचलीं असतां अपयशाचें खरें कारण काय होतें हें कोणासहि सहज कळून येणार आहे.

मराठ्यांचें आरमार

मुंबईच्या दक्षिणेस कोंकणप्रांतांत इंग्रजांचा अंमल पेशवाईच्या अखेरपर्यंत सुरू झाला नव्हता. पेशवाईच्या आधीं शिवाजीमहाराजांचा व त्यांच्या आधीं मुसलमानांचा अंमल कोंकणपट्टिवर होता. कोंकणांत स्वतंत्र राजा कधींच झालेला आढळत नाहीं. देशावरील एका किंवा अनेक राजांच्या सत्तेच्या मुलखांत कोंकणाचा नेहमीं समावेश होई. तथापि कोंकणपट्टींत जे अधिकारी असत ते देशावरील अधिकाऱ्यांपेक्षां अधिक स्वतंत्र असत. कारण, एक तर त्यांजकडील अधिकार व कामगिरी आरमारासंबंधाची असे; यामुळें त्या अधिकाराचा व कामगिरीचा त्यांना एक प्रकारें मक्ताच मिळाल्यासारखा होई. सैन्याचा अधिकार एका व्यक्तीकडून किंवा घराण्याकडून काढून घेऊन दुसऱ्याकडे देणें सोपें असतें; पण आरमाराचें तसें नाहीं. शिपायाप्रमाणें खलाशी हा लवकर शिकून तयार होत नाहीं. दुसरें असें कीं, कोंकणपट्टींचीं ठाणीं डोंगराळ किंवा दर्याकांठचीं असल्यामुळें तीं काबीज करून बंडखोर अधिकाऱ्यास वठणीला आणण्यास देशावरील ठाण्यांपेक्षां अधिक परिश्रम पडत. तिसरें असें कीं, कोंकणपट्टी हा विशेष उत्पन्नाचा मुलुख नव्हता, यामुळें फडणिशी दप्तरांत त्याला फारसें महत्त्व दिलें जात नसे. परसांतलें दार साधारण जितक्या बंदोबस्तानें आपण राखतों तितक्या बंदोबस्तानेंच कोंकणपट्टी ही देशांतील राजे लोकांना राखावयाची असे. कोंकणपट्टींतील अधिकाऱ्यांनाहि त्याच कारणाकरितां विशेष महत्त्वाकांक्षा नसे. स्वतंत्र रहावें व बनेल तसा दर्यावर्दीपणा करावा एवढ्यावर ते प्रायः संतुष्ट रहात. आपल्या कार्यक्षेत्रांत मात्र ते बलिष्ठ असत; आणि देशावरील मोठमोठ्या लढायांच्या वर्णनांप्रमाणें जरी कोंकणप्रांतांतल्या लढायांचीं वर्णनें देण्यास साधन नाहीं, तरी दर्यावरील झुंजांत व्यक्तिशः कोंकणी खलाशी व आरमारी सरदार यांनीं दाखविलेलें शौर्य व मर्दुमकी कांहीं कमी असेल असें मानण्याचें कारण नाहीं. चांचेगिरींतील साहसाचीं व धाडसाचीं कथानकें सर्वच देशांत चित्ताकर्षक असतात. आणि कोंकणी वीरांचीं चरित्रें लिहिणारा कोणी सहृदय ग्रंथकार किंवा शाहीर पुढेंमागें मिळाल्यास मराठ्यांच्या बखरींत व पोवाड्यांत चांगलीच भर पडेल.

कोंकणपट्टीशीं इंग्रजांचा व्यापार सतराव्या शतकाच्या आरंभापासून चालू होता. तथापि कोंकणी किनाऱ्यावर आरमारी ठाणीं बसविण्याचा त्याचा

प्रयत्न कधींहि शेवटास गेला नाहीं. मुंबईच्या दक्षिणेस आंग्रे धुळप कोल्हा-पुरकर व सावंतवाडीकर अशा क्रमानें सर्व किनारा बलिष्ठ अशा दर्यावर्दी मराठ्यांनीं आक्रमिलेला होता. या सर्वांत आंग्रे हे प्रमुख असून त्यांचा दरारा एकदम कोंकणपट्टीच्या बाजूस फिरणाऱ्या जलगामी व्यापाऱ्यांना चांगलाच भासत असे. कान्होजी आंग्र्यानें इंग्रजांचा अनेक जलयुद्धांत पराभव करून अनेक वेळां त्यांचीं गलबतें धरलीं व मारलीं. इंग्रजांनीं सन १६३८ त राजा-पूर येथें वखार स्थापली; पण त्यांना ती लवकरच मोडावी लागली. ही वखार शिवाजीनें लुटल्यापासून इंग्रजांना दहशत बसली व दिवसेंदिवस शिवाजीच्या पराक्रमामुळें मुसलमानांचा कोंकणांतील अंमल नाहींसा होऊं लागलेला पाहून त्यांना आपण फक्त सुरत संभाळली म्हणजे पुरे असें वाटूं लागलें. शिवाजीच्या मरणोत्तर कोंकणांत मुसलमानांचा अंमल थोडाबहुत फिरून प्रस्थापित झाला. तथापि, प्रत्यक्ष अंमल मोंगलांतर्फे हबशी शामळ याचा आणि मराठ्यांतर्फे आंग्रे धुळप यांचा असा दुतर्फी चालू होता. अवरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोंग-लांचा कोंकणांतील अमल कायमचा नाहींसा झाला; आणि शिद्दी व हबशी हे जरी मराठ्यांना त्रास देत व त्यांच्याशीं झगडत, तरी ते यापुढें मुसलमानां-करितां झगडत नसून स्वतंत्र राजे म्हणून झगडत असत. इंग्रजांना जो थोडा-बहुत फायदा झाला तो या झगड्यांपासूनच झाला. ते मधूनमधून मराठ्यांच्या साहाय्यानें पोर्तुगीजांशीं व शिद्द्याच्या साहाय्यानें मराठ्यांशीं लढत व कोणी-कडून तरी आपल्या संरक्षणाचे उपाय योजीत.

मराठ्यांच्या आरमाराची सरकारीरीत्या संस्थापना छत्रपति शिवाजीमहा-राजांचे कारकीर्दींत झाली. सन १६६१ मध्यें जंजिरा काबीज झाला नाहीं म्हणून समुद्राच्या बाजूनें त्यास शह देण्याचा शिवाजीनें विचार केला. ह्या प्रसंगीं हबशाजवळ जहाजें असल्यामुळें त्यास समुद्रांतून अन्नसामग्री आणतां येत असे, ती बंद करण्याच्या उद्देशानें शिवाजीमहाराजांनीं आपलें स्वतंत्र आरमार उभारण्याचा हुकूम दिला.

आरमार तयार झाल्यानंतर शिवाजीमहाराजांनीं कोंकण प्रांतांतील दर्याकिनाऱ्याचीं बंदरें हळूहळू काबीज करण्यास सुरुवात केली व दर्या-किनाऱ्याचें चांगलें निरिक्षण करून माऱ्याच्या खंबीर जागा शोधून जंजिरे म्हणजे पाण्यांतील किल्ले बांधण्यास प्रारंभ केला. सन १६६२ मध्यें वाडीकर सावंतावर स्वारी करून त्याच्या ताब्यांतील पुष्कळ प्रांत शिवाजीनें काबीज केला. त्याच वेळीं त्यास राम दळवी व तानाजी सावंत हे सावंताचे दर्यावर्दी सरदार येऊन मिळाले; त्यांस शिवाजीनें आपल्या आरमारांतील हशमांचे सुभेदार नेमले. मालवणचा सिंधुदुर्ग किल्ला इ. स. १६६४--६५ मध्यें बांध-ण्यास शिवाजीनें प्रारंभ केला व तेथें आरमाराचें मुख्य ठाणें करावयाचें योजिलें.

कुलाबा सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे किल्ले सुधारून दुरुस्त केले व तेथें जहाजें बांधण्याचें काम चालविलें. हे सर्व किल्ले मराठ्यांच्या आरमाराच्या मुख्य जागा होत.

मराठ्यांच्या आरमाराची सिद्धता झाल्यानंतर इ. स. १६६४ पासून कोंकणकिनाऱ्यावर मराठ्यांचीं व परराष्ट्रांतील लोकांचीं युद्धें सुरू झालीं. ह्या आरमाराची शक्ति पाहून पोर्तुगीज शिद्दी व इंग्रज यांस भीति उत्पन्न झाली. १६६५ मध्यें शिवाजीनें आपलें आरमार घेऊन कारवारपर्यंत स्वतः चाल केली व तेथपर्यंत समुद्रकिनारा पादाक्रांत केला. शिवाजीच्या ह्या स्वारीबरोबर जें लष्कर होतें त्यांत 'फ्रिगेट्स' म्हणजे ३० पासून १५० टन वजनाचीं व एका डोल-काठीचीं अशीं ८५ लहान जहाजें होतीं, व 'शिप्स' म्हणजे तीन डोल-काठ्यांचीं अशीं तीन मोठीं जहाजें होतीं, असें कारवारच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं लिहिलें आहे. इ. स. १६७० मध्यें ज्या वेळीं शिवाजीनें जंजिऱ्यावर निकराचा हल्ला करून शिद्दीचें बंड मोडून टाकण्याचा निश्चय केला त्या वेळीं शिवाजीचें आरमार वाढत जाऊन त्याचीं १६० जहाजें झालीं होतीं. त्याच सालीं पोर्तुगीज लोकांची व शिवाजीच्या आरमाराची मोठी लढाई झाली व शिवाजीच्या आरमारापैकीं बारा लहान गलबतें पोर्तुगीज लोकांनीं हस्तगत केलीं; उलट मराठ्यांच्या आरमारानें दमणजवळ पोर्तुगीज लोकांचा पराभव करून त्यांचें एक मोठें जहाज जिंकून घेतलें.

१६७९ मध्यें शिवाजीनें आपल्या आरमाराचा सेनापती दौलतखान याजकडून खादेरी बेटावर चाल करवून तें घेतलें. या बेटावर इंग्रज व पोर्तुगीज ह्यांचा डोळा असल्यामुळें शिवाजीचें आरमार जंजिऱ्याकडे जात असतां त्यांनीं त्यास प्रतिबंध केला. इंग्रजांच्या 'रिव्हेंज' नामक सोळा तोफांच्या गलबताची व मराठ्यांच्या आरमाराची बरीच चकमक उडाली. आर्म नामक इतिहासकारानें या वेळीं मराठ्यांच्या गलबताची रचना व वल्हीं इंग्रजी जहाजांपेक्षां उत्तम होतीं असें म्हटलें आहे. शिवाजीच्या आरमाराचा मुख्य उद्देश कोंकणकिनारा जिंकून त्याचें परशत्रूपासून संरक्षण करावें हा होता, तो जंजिऱ्याच्या टापूवांचून इतर ठिकाणीं सिद्धीस गेला.

सर्व कोंकणपट्टी ताब्यांत आल्यावर तिजवर आरमाराच्या सोयी-करितां शिवाजीनें कुलाबा उंदेरी अंजनवेल वगैरे तेरा जंजिरे बांधले होते. हे समुद्रांतील किल्ले बांधण्यामध्यें मराठ्यांच्या आरमाराची शक्ति वाढवून समुद्र-किनाऱ्यावरील सर्व नाकेबंदीच्या जागा खंबीर करण्याचा त्याचा हेतु होता. त्यानें बांधलेला सिंधुदुर्ग किल्ला ही त्याच्या कारकीर्दीतील मराठी आरमाराची मुख्य जागा होय. मालवणाजवळ पद्मदुर्ग म्हणून जो किल्ला आहे तेथें जहाजें बांधण्याचा कारखाना होता. विजयदुर्ग व कुलाबा येथें लढाऊ जहाजांवरील तोफा व दारुगोळा ठेवण्याच्या जागा होत्या. समुद्रकांठीं राहणारे कोळी

भंडारी वगैरे दर्यावर्दी लोक शिवाजीनें वश करून आपल्या आरमारांत घेतले होते. डगलस् साहेबानें लिहिलें आहे कीं, " शिवाजी स्वतः खलाशी नव्हता म्हणून बरें झालें; नाहीं तर त्यानें ज्याप्रमाणें जमिनीचा पृष्ठभाग साफ म्हणजे निःशत्रु करून टाकिला, त्याप्रमाणें समुद्राचाहि करून टाकिला असता !" नेर्नसाहेबानें कोंकणच्या इतिहासांत " शिवाजी हा समुद्रकिनाऱ्यावर राज्य करणाऱ्या तत्कालीन मुसलमान अथवा ख्रिस्ती सत्ताधिकाऱ्यांपेक्षां कमी प्रतींचा राज्यकर्ता नव्हता " असें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे.

जंजिऱ्याचा शिद्दी हा उन्मत्त होऊन शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीत मराठ्यांस हार गेला नाहीं. त्यास इंग्रज व पोर्तुगीज ह्यांचें गुप्त-रीतीनें साह्य होतें. त्यामुळें त्यावर स्वारी करून जंजिरा हस्तगत करावा असा संकल्प संभाजीनें केला. परंतु त्यांत त्यास यश आलें नाहीं. इकडे राजापुरास मराठ्यांचें जें आरमार होतें त्यानें पोर्तुगीज लोकांस चांगला वचक बसवून त्यांच्या ताब्यांतून कारंजें वगैरे ठिकाणें घेतलीं. " एकटें राजापूरचें मराठी आर-मार गोंव्याच्या पोर्तुगीज आरमारास भारी होतें " असें आर्म या इतिहास-कारानें म्हटलें आहे. संभाजीच्या कारकीर्दीत हबसाण व फिरंगाण ह्या दोन्ही समुद्रावरील मोहिमांमध्यें मराठ्यांच्या आरमाराचें पराक्रमतेज चांगलेंसें प्रकाशित झालें नाहीं. संभाजीनंतर मराठी राज्यावर जें अरिष्ट ओढवलें त्यांतून ज्याप्रमाणें धनाजी जाधव संताजी घोरपडे ह्या महावीरांनीं यवन-शत्रूंस आपला पराक्रम दाखवून त्यांच्या ताब्यांतून स्वराज्य सोडविलें, त्याप्रमाणें समुद्रकिनाऱ्यावरहि इंग्रज फिरंगी डच शिद्दी इत्यादि स्वसत्ता स्थापन करणाऱ्या महत्त्वाकांक्षी परकी लोकांचा पाडाव करण्याकरितां ज्यानें मराठ्यांचें आरमार पुनः सिद्ध केलें व मराठ्यांचें दर्यायुद्धांतलें अलौकिक शौर्य दाख-वून सर्वांस दिपवून सोडलें, त्या कान्होजी आंग्र्याचें नांव मराठ्यांच्या इति-हासांत कीर्तिरूपानें चिरकाल चमकत राहील ह्यांत शंका नाहीं. शिवाजीच्या पश्चात् कोंकणकिनाऱ्यावर परद्वीपस्थ लोकांचा पाय न लागूं देण्याचे कामीं जर कोणी पराकाष्ठेची दक्षता दाखविली असेल तर ती फक्त कान्होजी आंग्रे यानेंच होय, असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

कान्होजी आंग्रे ह्यास परदेशीय इतिहासकारांनीं चांच्यांचा नायक वगैरे निंदास्पद विशेषणांनीं संबोधिलें आहे. परंतु तो खरोखर चांच्यांचा नायक नसून, मराठ्यांच्या आरमाराचा पुनरुद्धारक होता असेंच म्हटलें पाहिजे. कान्होजी आंग्र्यासारखा दर्यावर्दी युद्धामध्यें पुरा निपुण, अद्वितीय पराक्रमी, आणि अचाट साहसी पुरुष राजारामाच्या कारकीर्दीत बिकट राजकारणप्रसंगीं निर्माण झाला नसता, तर सर्व समुद्रकिनारा मराठ्यांच्या ताब्यांतून नाहींसा झाला असता ह्यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

कान्होजीनें मराठ्यांच्या आरमाराची पुष्कळ सुधारणा करून तें चांगलें खंबीर केलें. शिवाजीच्या कारकीर्दींत मराठ्यांचें जें आरमार होतें, त्यापेक्षां कान्होजीच्या कारकीर्दींत तें अधिक प्रबल व अधिक अजिंक्य झालें होतें. शिवाजीस खुष्कीवर व जलमार्गावर सारखीच सत्ता वाढवावयाची होती, त्यामुळें त्यास दोहोकडे लक्ष देणें भाग असे. परंतु आंग्र्यानें सर्व दर्या-किनारा आपल्या टापूखालीं घेतल्यामुळें त्यास आपलें सर्व लक्ष्य आरमाराच्या सुधारणेकडे व अभिवृद्धीकडे लावितां आलें. त्यानें थोड्याच वर्षांत मराठ्यांच्या आरमाराची चांगली सुधारणा करून लढाऊ जहाजें व त्यांतील सैन्य ह्यांची संख्या बरीच वाढविली. हशम म्हणजे जहाजांवर लढणारे लोक व दर्यावर्दी म्हणजे जहाज चालविणारे लोक ह्यांस चांगलें शिक्षण देऊन समुद्रयुद्धामध्यें त्यानें निष्णात केलें. सन १६९० पासून सन १७५६ पर्यंत मराठ्यांचें आर-मार आंग्र्यांच्या हाताखालीं होतें.

सन १७१९ मध्यें शिद्दी फिरंगी आणि मोंगल ह्या सर्वांनीं मिळून एकत्र होऊन प्रबल होऊन बसलेल्या कान्होजीची खोड मोडण्याचा प्रयत्न केला; परंतु कान्होजीनें त्या सर्वांस आपल्या आरमाराच्या जोरावर दाबांत ठेवलें, व त्यांच्यांतील प्रांत एकसारखा काबीज करण्याचा सपाटा चालविला. जंजिऱ्याचा शिद्दी व मोंगल आंग्र्यास वसूल देण्यास राजी झाले. ह्याप्रमाणें कान्होजीनें मराठ्यांची सत्ता व वर्चस्व कोंकणामध्यें पुन्हां संस्थापित केलें. त्यानें विजयदुर्ग येथें आपल्या आरमाराचें मुख्य ठिकाण केलें; आणि सर्व बंदरीकिल्ल्यांस उत्तम तटबंदी करून तेथेंहि आरमाराचा पक्का बंदोबस्त केला. मुंबईपासून गोंव्यापर्यंत सर्व समुद्रकिनाऱ्यावर एकहि खाडी, एकहि बंदर, किंवा एकहि नदीचें मुख त्यानें तटबंदीवांचून किंवा जहाजांच्या नाक्यावांचून मोकळें ठेविलें नाहीं.

कान्होजीच्या आरमाराबद्दल इंग्रज ग्रंथकारांनीं जी माहिती दिली आहे, तिजवरून तें बरेंच मोठें असावें असें दिसून येतें. त्याच्या मोठ्या जहाजांस दोन किंवा तीन शिडें असत. ज्या जहाजांस तीन शिडें असत त्यांची शक्ति ३०० टन ओझें वाहण्याची असे. बाकीचीं सर्व १५० पासून २०० टनपर्यंत ओझ्याचीं असत. भूमध्यसमुद्रांतील जहाजांप्रमाणें त्यांच्या नाळी पुढें निमूळत्या आलेल्या असून त्यांच्यावर चांगले खंबीर मजले असत. मोठ्या गुराबांवर सज्ज केलेल्या सहांपासून नऊ पौंड गोळा फेंकणाऱ्या तोफा असत. सन १७१६ मध्यें ३२ तोफांचें एक मोठें जहाज, २० पासून २८ तोफांच्या ४ गुराबा, आणि ५ पासून १२ तोफांचीं २० गलबतें इतकें इंग्रजांचें आरमार असून ह्याच सुमारास कान्होजीचें आरमार म्हणजे १६ पासून ३० तोफांच्या १० गुराबा आणि ४ पासून १० तोफांचीं ५० गलबतें एवढेंच होतें. तरी कान्हो-

जीनें सन १७१६ मध्यें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या 'प्रेसिडेंट' नामक जहाजाशीं लढाई करून त्याचा फार नाश केला. सन १७१७ मध्यें त्यानें 'सक्सेस' नांवाचें जहाज लढून घेतलें. सन १७२२ मध्यें इंग्रज व पोर्तुगीज ह्यांनीं एक होऊन कुलाब्यावर स्वारी केली. परंतु त्यांस यश मिळालें नाहीं. पुढें दोन वर्षांनीं डच लोकांचें ३० पासून ५० तोफांच्या सात प्रचंड जहाजांचें आरमार विजयदुर्गावर चाल करून आलें; पण तेहि छिन्नविच्छिन्न होऊन परत गेलें. ह्याप्रमाणें आंग्र्याच्या आरमाराची पराक्रमशक्ति परराष्ट्रीयांस चांगली व्यक्त होऊन त्यांचें एकहि व्यापारी गलबत लढाऊ आरमाराच्या साह्यावांचून फिरकेनासें झालें. "भूमध्यसमुद्रांतील आल्जेराईन्स नामक चांच्यांचें नांव ऐकतांच ज्याप्रमाणें तिकडील जहाजांवरील व्यापाऱ्यांचा थरकांप होत असे, त्याप्रमाणें या दर्यावर्दी मराठा वीराचें नांव ऐकून इंग्रज व्यापाऱ्यांची गाळण उडत असे," असें लो नामक इतिहासकारानें लिहून ठेविलें आहे. पुढें सन १७२७ व १७२८ मध्यें इंग्रजांच्या आणखी दोन जहाजांचा पाडाव झाल्यामुळें ते जेरीस आले व त्यांनीं वाडीकर सावंतांशीं तह करून त्यांचें साहाय्य घेण्याचें ठरविलें. आंग्र्याप्रमाणेंच वाडीकर सावंत हे दर्यायुद्धामध्यें फार निष्णात होते. सन १७२९ मध्यें कान्होजी मृत्यु पावला. त्यापूर्वीं त्याच्याशीं सलोखा करून आपला कार्यभाग साधावा म्हणून मुंबईच्या हुषार गव्हर्नरानें त्याची मनधरणी करण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळीं कान्होजीनें जें उत्तर दिलें त्यावरून तो व्यवहारचतुर व धूर्त होता असें दिसून येतें. मुंबईच्या गव्हर्नरानें, "तुमचें व आमचें सौरस्य नाहीं ह्याचें कारण केवळ तुम्ही आहांत; तुम्ही दुसऱ्याचा माल घेण्याची इच्छा करितां हें अविचारीपणाचें आहे; अशा प्रकारचे गुन्हे म्हणजे एक प्रकारची चांचेगिरी आहे; अशा रीतीचें तुमचें वर्तन फार दिवस चालावयाचें नाहीं; तुम्हीं प्रथमपासून व्यापार वाढविला असता व व्यापारी लोकांवर मेहेरबानी ठेविली असती तर तुमच्या ताब्यांतील बंदर आजमितीस परमेश्वरकृपेनें भरभराट पावून त्यानें सुरतेवर ताण केली असती आणि तुमचा लौकिक सर्वत्र पसरला असता. ...ही गोष्ट सरळ रीतीनें व्यापारवृद्धि केल्यावांचून होणार नाहीं" असें दर्शवून तह करण्याबद्दल लिहिलें होतें. त्यास कान्होजीनें फार खुबीनें उत्तर दिलें. त्यानें लिहिलें कीं, "तुम्हीं लिहिलें तें सर्व प्रशंसनीय आहे. आजपर्यंतच्या तुमच्या आमच्या भेदभावाचें व तंट्याचें कारण मी आहें असें तुमचें म्हणणें आहे. परंतु तुम्ही दोन्ही बाजूंचा विचार केला म्हणजे त्यांतील सत्य तुम्हांस कळून येईल. दुसऱ्याची संपत्ति अपहार करण्याची माझी इच्छा आहे म्हणून तुम्ही म्हणतां; पण तुमच्यासारखे व्यापारी तसल्या महत्त्वाकांक्षेपासून अलिप्त

आहेत असें मला वाटत नाहीं. कारण, सर्व जगाचा एकच मार्ग आहे. ईश्वर स्वतः थोडेंच कांहीं देतो ! ह्याची संपत्ति त्यास व त्याची ह्यास अशीच मिळत असते. आमचें राज्य जुलूम बलात्कार अथवा चांचेगिरी ह्यांच्यावर चाललें आहे असें म्हणणें तुम्हां व्यापारी लोकांस शोभत नाहीं. शिवाजीमहाराजांनीं चार बादशहांबरोबर लढाया केल्या, आणि स्वपराक्रमानें स्वराज्य स्थापन केलें. ह्याप्रमाणें आमच्या सत्तेचा प्रारंभ आहे. ह्याच साधनांच्या योगानें आमचें राज्य टिकलें आहे, हें तुम्हांस कळतच आहे. हें चिरकालिक आहे किंवा नाहीं ह्याचा विचार तुम्हींच करावा. जगांत चिरकालिक असें कांहींच नाहीं. जगाचा क्रम सर्वांस सारखाच माहीत आहे."

कान्होजी आंग्रे मृत्यु पावल्यावर आंग्र्याच्या घराण्यांत गृहकलहाचें बीजारोपण झालें, त्यामुळें कोंकणकिनाऱ्यावर स्वसत्ता स्थापित करूं इच्छिणाऱ्या परकीय लोकांना आपला मतलब साधण्यास अनायासें संधि मिळाली. कान्होजीचे पुत्र मानाजी व संभाजी या उभयतांमध्यें तंटे माजून त्यांच्या ज्या आपसांत लढाया झाल्या त्यांमध्यें स्वोत्कर्ष व स्वार्थेच्छा यावांचून राष्ट्रहिताचा उच्च किंवा उदात्त विचार कांहींच नव्हता. त्यांच्या भाऊबंदकीस पेशव्यांनीं तरी आळा घालावयाचा होता ! परंतु तेथेंहि स्वार्थबुद्धीचाच वास झाल्यामुळें राष्ट्रकल्याण एकिकडे राहून, पेशव्यांनीं आंग्र्यांचा प्रांत जिंकून घेण्याचा क्रम आरंभिला.

आंग्र्यांचीं भांडणें चालू होतीं, तथापि त्यांच्या आरमारानें आपला वचक परकीय लोकांवर चांगला बसविला होता. मानाजीनें इंग्रजांच्या व हबशांच्या आरमारांशीं अनेक वेळां युद्धप्रसंग करून, मुंबई बंदरापर्यंत आपलें आरमार एक वेळ थडकाविलें होतें. संभाजीनें तर इंग्रज फिरंगी आणि इतर शत्रु ह्यांच्याशीं अनेक वेळां दर्यायुद्धें केलीं व त्यांस अगदीं जेरीस आणिलें. पूर्वीं मराठ्यांच्या आरमारामध्यें ३०० टनपर्यंत वजनाचीं जहाजें होतीं; परंतु संभाजीनें तीं ४०० टनपर्यंत केलीं. त्याचीं ४०० टनाचीं ८ जहाजें होतीं-तो १७४२ मध्यें मृत्यु पावला. त्याचे मागून त्याचा भाऊ तुळाजी हा सुवर्णदुर्गाच्या आरमाराचा अधिपति झाला. त्यानें समुद्रामध्यें फारच प्रळय मांडून इंग्रजांस त्रास दिला आणि पेशव्यांशींहि वैमनस्य आरंभिलें. तेव्हां सगळ्यांनीं मिळून सन १७५५ मध्यें विजयदुर्गावर स्वारी करून त्याचा व त्याच्या प्रबळ आरमाराचा नाश केला व आंग्र्यांची समुद्रावरील सत्ता नाहींशी करून टाकिली.

कान्होजी आंग्रे व त्याचे वंशज ह्यांच्याबद्दल डगलस् साहेबानें जें वर्णन लिहिलें आहे त्यांत, "हिंदीमहासागरांतील तिन्ही युरोपियन राष्ट्रांस (इंग्रज फिरंगी व वलंदेज) पराक्रमाच्या कामांत आंग्र्यांनीं खालीं पाहण्यास

लाविलें आणि कोणासहि त्यांची बरोबरी करतां आली नाहीं," असे मोकळ्या मनानें उद्गार काढले आहेत.

इ. स. १७५६ मध्यें तुळाजी आंग्र्यांस कैद केल्यानंतर, पेशव्यांनीं त्याच्या जहाजांपैकीं जीं जहाजें हातीं लागलीं तीं आपल्या उपयोगांत आणून विजयदुर्ग हीच मराठ्यांच्या आरमाराची मुख्य जागा केली. विजयदुर्ग हा पाण्यांतील जंजिरा फार बळकट व आरमाराच्या जागेस जसा पाहिजे तसा होता. त्याची नैसर्गिक रचना व मराठ्यांनीं बांधलेलें त्यावरील अजस्र काम ह्या दोहोंच्या योगानें त्यास फार महत्त्व आलें होतें.

विजयदुर्गच्या आरमारामध्यें लढाऊ लोक सुमारें दोनपासून तीन हजारांपर्यंत असत. अगदीं सगळ्यांत मोठें जें फत्तेजंग जहाज होतें त्याच्यावर २२६ इसम, १६ गोलंदाज, १३२ दर्यावर्दी मिळून ३७४ लोक होते. अगदीं लहान गलबत बावडी म्हणून होतें त्यावर १५ लोक असत. आरमारी जहाजावर युद्धसामग्री चांगली असे. इ. स. १७८३ पासून १७८६ पर्यंत मराठ्यांच्या आरमाराकडे लढाऊ तोफा लहानमोठ्या मिळून २७५ पर्यंत होत्या. त्या वेळीं नारायणपाल म्हणून एक फार मोठें तिरकती पाल होतें, त्यावर २८ तोफा व ४ जंबुरे मिळून ३२ डाग होते.

ह्या आरमारावर एक मुख्य अधिकारी असे. त्यास 'सुभेदार निसबत सुभा आरमार' अशी संज्ञा असे. ह्या आरमाराचें आधिपत्य ज्यांच्या हातांत होतें त्यांच्यामध्यें आनंदराव धुळप हा दर्यायुद्धामध्यें विशेष नाणावलेला पुरुष होऊन गेला. आनंदराव धुळप व त्याचें बंधुमंडळ ह्यांनीं मराठ्यांच्या आरमारामध्यें शौर्याचीं व पराक्रमाचीं पुष्कळ कामें केलीं. त्यांपैकीं इ. स. १७८३ मध्यें इंग्लिश आरमार व धुळपांचें आरमार ह्यांमध्यें जी हातघाईची लढाई झाली तीमध्यें उभय योद्ध्यांचें रणशौर्य व्यक्त झालें. त्या वेळच्या मराठ्यांच्या आरमाराचें खरें स्वरूप त्याच प्रसंगाचें एक अस्सल पत्र दिलें म्हणजे नीट समजून येईल. हें पत्र म्हणजे ह्या युद्धाची हकीकत आनंदराव धुळपानें श्रीमंत पेशवेसरकार यांस कळविल्यानंतर त्यांच्याकडून आलेलें उत्तर होय. तें येणेंप्रमाणें:—

"राजश्री आनंदराव धुळप सुभेदार आरमार जंजिरे विजयदुर्ग गोसावी यांसीं:—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने. माधवराव नारायण प्रधान आशीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित गेलें पाहिजे. विशेष. तुम्हीं छ. ५ जमादिलावलचें पत्र पाठविलें त्यांत लिहिलें कीं, इंग्रजी तरांडी शिवाडें दोन, दीड:घोशी बताले व तीन घोशी अरमारें जंगी दारूगोळ्यानिशीं ऐशीं हजार चापाची बंदुक, चारशें गोरा गोलंदाज व सात कौंसलदार असे

विलायतेहून हैदर नाइक यांचे मुलखाचे बंदोबस्तीकरतां जळमार्गें जांत होते, त्यांची आमची रत्नागिरीचे मुक्कामीं छ. १ जमादिलावल सकाळचे प्रहर दिवसांत गांठ पडली, आणि लढाई तोफखाना सुरू झाला. ते सायंकाळचे प्रहर दिवसापर्यंत मारामारी तोफांची चालली असतां, तरांडीं शिकस्त होत नाहींत असें समजून सर्व लोकांचा एकजीव करून, धन्याचे पायांचें स्मरण करून बेशक त्यांचे व आमच्या तरांड्याची अडावणी केली. हातास हात मिळालेवर कोण कोणास मारतो अशी शुद्धि राहिली नाहीं याप्रमाणें एक प्रहर गर्दी झाली. धन्याचें पुण्य समर्थ तरांडीं शिकस्त केली. त्या गर्दीत आम्हांकडे मोठे माणूस, आठ असामी सरदार ठार झाले. व जखमी पंधराशें असामी व नऊशें असामी आडहत्यारी व बरकंदाज ठार झाले. इंग्रजांकडील दोन हजार असामी व खांसा असामी एक ठार झाला व जखमी पांचसहाशें असामी जहाले. सर्व आरमार व कौसलदारसुद्धां जंजिरे मजकुरीं कैदी करून ठेविले आहेत. सर्फराजी करणार धनी आहेत. म्हणून विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐसियास आंग्रे यांचा मुलुख आमचे वडिलांनीं घेतला, ते समयीं तुमचे वडिलांची अठरा टोपीकरावर सलाबत आहे सबब तुमचे वडिलांस ठेविलें. त्याप्रमाणें हल्लीं तुमची सलाबत पाहून वडिलांनीं तुमचें पाणिग्रहण केलें त्याचें सार्थक करून दाखविलें. इंग्रज आपणास शिपाई म्हणवतो; आणि खासे गोरे वर असतां व त्यांचीं आरमारें मोठीं असून तुम्ही प्राणांची आशा न धरितां, बेशक त्यांचे गळीं जाऊन पडलां. शाबास, शाबास तुमची व तुमच्या लोकांची! महाराजचाकरीस अशीं मोठमोठीं कामें करण्याची तुम्ही उमेद धरितां, त्यांतच तुमचें स्वरूप आहे. आठ असामी सरदार ठार झाले, त्यांच्या पुत्रांच्या नावें असाम्या होऊन जास्ती तैनाती केल्या जातील. ज्यांस पुत्र नसतील त्यांस दत्तक पुत्र देऊन सरदारी चालती केली जाईल, किरकोळ लोकांच्या पुत्रांच्या असाम्या चालत्या कराव्या. ज्यांस पुत्र नसतील त्यांस बालपर्वेशा चालविल्या जातील. तुमचे मर्जीनें बक्षीस काय द्यावयाचें असेल ती यादी करून पाठविणें, समजून घेऊन चवकशीनें आज्ञा होईल. आम्हांकडील लोक जखमी जाहले आहेत त्यांचा बंदोबस्त जातीनें करून खर्च लागेल तो करून बरें काय तें करणें. इंग्रजांकडील लोकांचा खर्च जुजबी करावा. तुम्हांस बहुमानाचा पोषाख खाजगीकडील व शिरपेंच, मोत्यांची कंठी व कडीं पाठविलीं आहेत हीं घेणें. इंग्रजांकडील वकील येऊन दाखल झाला आहे, त्याचा तहनामा तुमच्या विचारें केला जाईल. तुम्ही हें काम मोठें केल्यावरून सरकारची मर्जी फार खूष होऊन, सरदार दौलतींत तुम्ही मालक आहां असें समजून संतोष झाला. रवाना छ. १३ जमादिलावल, बहुत काय लिहिणे हें आशीर्वाद. (मोर्तब) ”

धुळपाप्रमाणें विचारे सुर्वे कुवेसकर जावकर इत्यादि अनेक सरदार दर्यायुद्धामध्यें फार नामांकित असून त्यांनींहि मराठ्यांच्या आरमारामध्यें उत्तम पराक्रम केले होते. पेशव्यांकडून आरमाराच्या सुभ्याकडे दिवाण फडणवीस मुजुमदार हशमनीस वगैरे दरकदार नेमून दिलेले होते. त्या सर्वांच्या तैनाती ठरीव असत. नवीन गलबत बांधण्यास खर्च दहापासून चाळीस हजारांपर्यंत व दुरुस्तीचा खर्च पांचपासून दहा हजारांपर्यंत असे. रत्नागिरी व अंजनवेल येथें सरकारी व खासगी गोद्या असत. मराठ्यांच्या आरमाराचा खर्च प्रतिवर्षास दीडपासून दोन लाख रुपयेपर्यंत असे. आरमार सुभ्याकडे एक स्वतंत्र सौंदलमहाल तोडून दिला होता. ह्याशिवाय सरकारांतून रोख ऐवज बराच मिळत असे. परराष्ट्रीय व्यापारी जहाजांवर जकात असे. त्याशिवाय व्यापार करण्यास जीं जहाजें जातील त्यांस हरजिन्नस व माल भरून ठिकठिकाणीं उदीम व्यवसाय करण्यास परवानगी देण्याबद्दल एक कर घेत असत. ह्यानिमित्त सरकारांत प्रत्येक जहाजामागें ४॥ रुपये जमा होत. ह्याशिवाय पैदास म्हणून उत्पन्नाची बाब असे. जीं परराष्ट्रीय जहाजें सरकारचा कौल न घेतां व्यापारनिमित्तानें किंवा दुसऱ्या राजकीय हेतूनें मराठ्यांच्या राज्यांतील समुद्रकिनाऱ्यावर येत व युद्धास प्रवृत्त होत, त्यांच्याशीं लढाई करून तीं व त्यांतील माल मराठ्यांच्या आरमारावरील लोक जिंकून घेत. ह्या मिळकतीचें उत्पन्न फार मोठें असे व तिला पैदास असें म्हणत. ही पैदास कधीं कधीं ५० हजारांपर्यंत देखील असे. व्यापार करणारे स्वदेशी लोक मुख्यतः भाट्ये सारस्वत व मुसलमान हे असत.

मराठ्यांच्या आरमारावर 'मालवी' म्हणजे दिशा पाहण्याचें होकायंत्र वाळुकायंत्रें व दुर्बिणी वगैरे होत्या. विद्युत्प्रकाशाचें काम त्या वेळीं चंद्रज्योतीच्या साह्यानें करीत असत. जहाजांचीं निशाणें भिन्नभिन्न रंगांचीं खुणेकरतां लावलीं जात. सांप्रत जहाजाचें आगमन व प्रयाण कळविण्याकरितां ज्याप्रमाणें वाफेच्या योगानें कर्कश शीळ वाजवितात, त्याप्रमाणें शिंगें व कर्णे यांच्या उच्च स्वरानें पूर्वी तें काम होत असे.

मराठ्यांची मुलकी व्यवस्था

कोणत्याहि राज्यांत लष्करी सामर्थ्याचा मान पहिला असला तरी मुलकी राज्यव्यवस्थेचा मान त्याच्याच खालोखाल आहे. पराक्रम एक दिवसाचा होतो: पण राज्यव्यवस्था निरंतरची असते. यामुळें राष्ट्राचा मोठेपणा, त्याचा स्थायीभाव, त्याचे नैतिक गुण, यांची परीक्षा करावयाची असल्यास ती त्यांतील राज्यव्यवस्थेवरूनच करण्यांत येते. राज्य मिळविण्याच्या गुणाला जर राज्य चालविण्याच्या गुणाची जोड नसली तर मिळविलेलें राज्य नीट टिकत

नाहीं, प्रजा असंतुष्ट होते, बेबंदशाही माजते, व एक दिवसांत मिळालेल्या राज्यास हातून जाण्यास जरी कदाचित् चार दिवस लागले तरी अखेर तें जातेंच! तरवारीच्या पराक्रमावर राज्य मिळालें तरी राज्यांतील वसूल येण्यास तरवारीचा उपयोग होऊं शकत नाहीं. त्याला व्यवस्थाच चांगली लागते. तसेंच राज्य मिळविणारा स्वतः राजा होऊन बसला तरी राजा देखील कोणतेंहि राज्य स्वतः एकट्याकरितां मिळवीत नाहीं. तो तें आपल्या लोकांकरितां, आपल्या समाजाकरितां मिळवीत असतो; व समाजास राज्याचा जो उपयोग होतो किंवा उपभोग मिळतो तो राज्यांतल्या ज्या राज्यसंस्था निर्माण होतात त्यांच्या द्वारेंच मिळतो. म्हणून शिवाजीची योग्यता, तो शूरवीर असल्यामुळें जितकी मानली जाते तितकीच किंवा तिच्याहूनहि कांकणभर अधिकच तो सुराज्यसंस्था निर्माणकर्ता झाला यामुळेंच इतिहासकार मानतात. महाराष्ट्रांत या राज्य-संस्था एकदां स्थापल्यानंतर त्या पद्धतशीर चालविण्याचें कामहि शहाणपणाचें व जोखमीचें होतें; आणि या कामीं क्षत्रियांपेक्षां ज्यांचा विशेष अधिकार व ज्यांच्या अंगीं शिक्षणजन्य परंपरागत विशेष शहाणपण होतें असा ब्राह्मण व कायस्थ वर्ग शिवाजीस लाभला. अशा रीतीनें तरवारीस लेखणीची जोड मिळाल्यामुळें शिवाजीनें मिळविलेल्या राज्यास सुव्यवस्थित स्वरूप आलें व शेंदोनशें वर्षें तरी टिकण्यास तें समर्थ झालें. मराठ्यांच्या अंगचें लष्करी तेज आणि ब्राह्मण प्रभू यांच्या अंगचा सुव्यवस्थितपणा यांस पुढें कमतरता आली; आणि या दोनहि गुणांची खराबी स्वार्थपरायणतेनें केली. विशेषतः मराठ्यां-हूनहि अधिक सुव्यवस्थेचे भोक्ते, व लष्करी सामर्थ्यांतहि त्यांस हार न जाणारे अशा इंग्रजांची व मराठ्यांची गांठ पडली तेव्हां मराठ्यांचा पराजय होऊन त्यांना आपलें राज्य गमवावें लागलें ही गोष्ट वेगळी; तथापि ही गोष्ट घडून येईपर्यंतच्या काळांत तरी मराठ्यांनीं आपली राज्यसंस्था चालविण्याचें शहाणपण प्रकट केलें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मनुष्य हा मृत्युवश असल्या-मुळें केव्हां तरी रोगांचा जोर विशेष होऊन तो मरावयाचाच. पण तो मेला म्हणून तत्पूर्वीं कधींहि तो धट्टाकट्टा किंवा सतेज रंगेल सामर्थ्यसंपन्न असतच नाहीं असें ठरत नाहीं. आम्ही प्रस्तुत पुस्तकाच्या द्वारें मराठेशाहीचें शत-सांवत्सरिक श्राद्ध करीत आहों, त्या अर्थीं जुनी मराठेशाही नष्ट झाली ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे हें सांगावयासच नको. पण हातानें पिंडदान करून तिलांजलि सोडीत असतांहि भूतकालीन व्यक्ति ही एक वेळ जिवंत होती व तिच्या अंगीं अमुक अमुक गुण होते असें म्हणण्यानें मनुष्याच्या हातून विसं-गतपणा घडतो असें होत नाहीं. सर आल्फ्रेड लायल म्हणतो, "मराठी फौजा लुटारू असतील किंवा मराठे सरदार अडमुठे अशिक्षित असतील; पण त्यांची सर्व मुलकी व्यवस्था व वसुल ब्राह्मणांच्या हातीं असे. व हे ब्राह्मण

त्या काळच्या सर्व लोकांत अत्यंत हुषार व कर्तृत्ववान असत. ”

मराठ्यांचा राज्यविस्तार

शिवाजीच्या वेळेपेक्षां दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं मराठी राज्याचा विस्तार पुष्कळ पटीनें मोठा होता. शिवाजीच्या ताब्यांत खालील प्रांत होते. (१) मावळ व त्यांतील १८ किल्ले, (२) वाई-सातारा प्रांत व त्यांतील १५ किल्ले, (३) पन्हाळा प्रांत व १३ किल्ले, (४) दक्षिण कोंकण व ५८ किल्ले, (५) ठाणें प्रांत व १२ किल्ले, (६) व (७) त्र्यंबक व बागलाण प्रांत व ६२ किल्ले, (८) वनगड ऊर्फ धारवाड प्रांत व २२ किल्ले, (९) बिदनूर प्रांत, (१०) कोल्हार प्रांत, (११) श्रीरंगपट्टण (तीन मिळून १८ किल्ले), (१२) कर्नाटक प्रांत व १८ किल्ले, (१३) वेलोर प्रांत व २५ किल्ले, (१४) तंजावर प्रांत व ६ किल्ले. यावरून शिवाजीचें राज्य उत्तरेपेक्षां दक्षिणेकडेच अधिक पसरलें होतें असें दिसून येईल. त्याच्या राज्याची पश्चिमसीमा अरबीसमुद्र, उत्तरसीमा गोदावरी, पूर्वसीमा भीमानदी व दक्षिणसीमा कावेरी, असें स्थूल मानानें म्हणतां येईल. शिवाजीच्या पश्चात् मराठ्यांचें राज्य दक्षिणेकडे फारसें वाढलें नाहीं; उलट कालांतरानें हैदर टिपू व इंग्रज दक्षिणेकडे प्रबळ झाले तेव्हां तिकडे तें थोडेंसें हटलें असेंच म्हणावें लागते. पण पुढील काळांत राज्यविस्ताराचा सर्व भर उत्तर व पूर्व इकडे होता. त्यांतल्या त्यांत खाली पूर्वेच्या बाजूस निजामाच्या राज्यानें त्यांना जवळच कुंठित केलें. पण उत्तरेकडे त्याची मर्यादा पंजाबापर्यंत गेली व वरच्या मुलखांत पूर्वेस बंगाल्यापर्यंत व पश्चिमेस राजपुतान्यापर्यंत पसरली.

दिल्ली मराठ्यांच्या हातून इंग्रजांच्या हातीं जाईपर्यंत पातशाही मुलुख व मराठी मुलुख यांची सरमिसळ झाली होती. स्वराज्याचा मुलुख, जहागिरीचा मुलुख, चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याच्या हक्काचा मुलुख, केवळ खंडणी करभार वसूल करण्याचा मुलुख, घांसदाणा मिळविण्याचा मुलुख, व शेवटीं विनोदानें बोलावयाचें तर वेलाशक घोडीं घालून लुटण्याचा मुलुख, अशा अनेक नात्यांनीं उत्तरेकडील बराच मुलुख मराठ्यांकडे होता. बादशहाचे गुमास्ते किंवा सेनापति किंवा कमावीसदार म्हणून उत्तरहिंदुस्थानांतील अनेक राजेरजवाड्यांशीं मराठ्यांचे अनेक प्रकारचे राजकीय संबंध उत्पन्न झाले होते. पातशहा व मराठे यांच्या मुलखाची मिळून एक यादी उपलब्ध असून ती खालीं दिली आहे.

धाकट्या शाहूमहाराजांच्या वेळीं लिहून ठेवलेला ‘ सुभे दक्षण व हिंदुस्थानचा झाडा ’ म्हणून एक कागद ‘ भारतवर्षांत ’ प्रसिद्ध झाला होता. त्यावरून पुढील माहिती मिळते.

सुभेदक्षण ६ जमाबंदी १८२९१८९६५।·।।।

सुभेहिंदुस्थान १५ ,, ३२४६१६०६३।।।≡

पैकीं तपशील सुभेदक्षणचा

सुभेविजापूर	७८२८३९२६।।·।
,, तेलंगण	७५९५८९८
,, औरंगाबाद	१२०६६९५९।।।·
,, ब-हाणपूर	५८०८१५९।।।·
,, व-हाड	१३०५३४८९।·।।
,, हैदराबाद	६६११०५३१।।।·।।
	१८२९१८९६५।·।।।

सुभे हिंदुस्थानचा तपशील—

सरकार		महाल	देहाय	जमाबंदी
अकबराबाद	(१२)	२४४	३१८००	२७१००१०३
शहालयाबाद	(१२)	२८१	४०५८८	३१०१२१५४
अलाहाबाद	(८)	२१७	७९०५	१०६०९०९७१
हलालाबाद	(१७०)	२६९	४७६०७	१८७०४०८
पंजाब	(५)	३५८	२७७६१	१८७०४९८
अयोध्या	(५)	१५०	५२६९१	९२२५५९१
मुलतान	(४)	१०३	५२५६	२४७५३४९।।।≡
काश्मीर	(०)	५३	५९५२	३५२४५९
अंतर्वेद	(०)	४८	१३१६	३७४२०१
ठठा	(४)	५९	१३२३	२३६५३९७
बिहार	(०)	२५०	५५९७६	९३३५५५१
माळवा	(११)	२६२	१८६७८	८४७२२९९
बंगाला	(३४)	३५०	५०७८८	८६१९२४६०
ओरिसा	(४९)	१०११	१३०७८०	१६५५८८५६
गुजराथ	(१०)	२१६	१०३७०	८९६२८०३

एकूण सुभे १५ सरकार २७४ महाल ३८७१ देहाय ४९०७९१ जमाबंदी ३२४६१६०६३ ।।।·

एकूण सुभे दक्षण व हिंदुस्थान मिळोन २१ सुभे आणि जमाबंदी **५०७३३५०२९८≡।।।**

काव्येतिहाससंग्रहांत पातशाही दौलतीच्या जमाबंदीची एक यादी प्रसिद्ध झाली आहे, तिचा सारांश पुढीलप्रमाणें:—

राज्य	सरकार	परगणे अगर महाल	कोटि	लक्ष	हजार
			—जमाबंदी	रुपये—	
शहाजहानाबाद (दिल्ली)		२२६	२	८६	५८
अकबराबाद (आग्रा)	१४	२६८	२	४५	४६
अजमेर (मारवाड) ...	७	१२३	१	३७	५९
अलाहाबाद	१६	२४७	०	९४	०
बेदर ऊर्फ पैठण ...	८	२४०	०	९५	१८
अयोध्या	५	१२७	०	६६	१३
उडिया (जगन्नाथ) ...	१५	१३२	१	२	६२
डाका (बंगाला) ...	७	१०९	१	१५	७२
अमदाबाद (गुजराथ) ...	९	८८	१	४५	२४
ठठा (सिंध) ...	४	५७	०	२३	७४
मुलतान	३	९६	०	६१	१६
लाहोर	५	३१६	२	२३	३४
काश्मीर	०	४६	०	३१	५७
काबूल	८	९६	०	३१	६३
उज्जन (माळवा) ...	१२	३०३	१	९२	२६
केदार	०	५०	०	३८	६५
औरंगाबाद	१२	१३६	१	२७	४३
बऱ्हाणपूर	६	१३६	०	५७	४
बेदर	१२	१३६	०	७५	४
इलिचपूर (वऱ्हाड) ...	५	६१	१	१२	५०
विजापूर	१८	२८१	४	६९	७६
हैदराबाद	४२	४०५	५	७७	३६
			३३	१०	९
पैकीं					
राव पंत प्रधान यांजकडे	०	०	१२	४२	२०
नबाब अली निजाम बहादूर	०	०	३	४६	७३
इंग्रज बहादूर... ...	०	०	१२	३५	७८
आबदाली	०	०	१	६३	१
सीक वगैरे	०	०	३	२२	३४

अशा तऱ्हेची वांटणी होती. या यादीच्या मथळ्याचें वर्णन असें आहे:

“यादी दास्त बेरीज बादशाही हिंदुस्थान औरंगजेब कारकीर्दीचे जमा-

बंदी रुपये रुधिरोद्गारी संवत्सरे (सन १८०३) पुणेचे मोहिमेस गेले असतां कुंपणी सरकारतर्फे जेनरल वलसली बहादूर याणी ठराव केला बेरीज. ”

या यादीपैकीं राव पंडित प्रधान यांच्या हिश्शाचा तपशील खालीं लिहिल्याप्रमाणें दिला आहे:—

सरकार	८ कोटि	७२ लक्ष	२९ हजार
निसबत	३	६९	९१
	१२	४२	२०

पैकीं सरकारचा तपशील ठोकळ मानानें (आंकडे लक्षांचे)

दिल्ली ८५ आग्रा १२१ मारवाड १३ जगन्नाथ १६
माळवा १९२ वऱ्हाड ६५ बऱ्हाणपूर ५५ लाहोर ३०
विजापूर ११९ अहमदाबाद १०७ औरंगाबाद ६२ बेदर ३

एकूण ८ कोटि ७२ लक्ष.

सदर यादींत इंग्रजांकडील उत्पन्नाचा तपशील मिळतो तो येणेंप्रमाणें:—

	कोटि	लक्ष	हजार
खालसात	९	४१	२१
निसबत	२	९४	२७
खालसाचा तपशील:—			
नबाब कासम अल्लीन बंगाला याजकडून ...	३	२	३५
सुरतकर नबाब याजकडून	०	४१	०
सुभे औरंगाबाद व परगणे मुंबई साष्टी वगैरे ...	०	९	०
नबाब महंमद अल्लीखान यास चालत होतें तें ...	१	८१	९६
टिपु सुलतान याजकडून घेतलें तें	२	२४	१२
नबाब निजाम अल्लीखान यांनीं दिला तो म्हणजे ...	१	२०	२
अव्वल दफा दिला तो	०	४२	८
दुय्यम दफा दिला तो	०	७७	९३
चंदावरच्या राजाकडे चालत असलेला हल्लीं कंपनीदाखल	०	९९	५६
निसबतीचा तपशील:—			
सुजा उद्दवला बहादूर	१	५९	८६
नंजनाड किरीटी राजे	०	९२	०
इतर संस्थानिक	०	४२	७१
झिमानशहा अबदाल्ली यास	१	६३	०
इतर:—			
गुलामशहा सिद्दी	०	२३	७४

शीख (लाहोर)	१	१३	३४
नेपाळ गुरखे वगैरे	१	०	०
सांवतवाडी, श्रीवर्धन हबशी	०	५	२६

एकूण मोंगलाई दौलत—३३ कोटि १० लक्ष ९ हजार

वरील सर्व याद्यांतील आंकडे कितपत प्रमाण मानतां येतील याविषयीं शंकाच आहे; तथापि प्रसिद्ध ऐतिहासिक कागदपत्रांत सांपडलेल्या मनोरंजक याद्यांइतकी तरी त्यांची किंमत खास आहे.

१७७४ सालीं इंग्रजांचा हात पेशवाईच्या गृहकलहांत शिरला व मराठे आणि इंग्रज यांच्या भावी युद्धाचें बीज पेरलें गेलें. यापूर्वी एक वर्ष रेग्यूलेशन आक्ट पास होऊन हिंदुस्थानांतील सर्व इंग्रजी मुलुख एका गव्हर्नर जनरलच्या सत्तेखालीं येऊन कारभाराचें बस्तान चांगलें बसलें होतें. १७७४ सालीं कंपनी सरकारचें उत्पन्न खालीलप्रमाणें होतें:

	जमा		खर्च	
	कोटि	लक्ष	कोटि	लक्ष
बंगाला	२	४८	१	४८
मद्रास	०	८९	०	८१
मुंबई	०	११	०	३५
	३	४८	२	६४

खर्चाच्या बाजूला लष्करी खर्चच अर्थात् मोठा होता. १७७८ च्या सुमारास कंपनीच्या पदरीं सुमारें ५३ हजार खडी फौज होती. पैकीं सुमारें चाळीस हजार नेटिव्ह फौज असून १३ हजार गोरी फौज होती. व कंपनीच्या पदरीं इंग्लंदांत व बाहेर मिळून ७०।७१ हजार टन वजनाचीं ८५ जहाजें होतीं. या वेळीं कंपनीचा व्यापारहि बराच मोठा होता. म्हणजे सरासरीनें दरसाल कंपनी विलायतेंतून ६५–६७ लक्षांचा माल आणि सोनें चांदी बाहेर पाठवी; बाहेरून दीड कोटीचा माल विलायतेंत नेई, व विलायतेंत कंपनीच्या हातून साडेतीन कोटी रुपयांची विक्री होत असे.

मराठ्यांच्या दौलतीची सांपत्तिक स्थिति

या सुमारास मराठी राज्याचें द्रव्यबल व मनुष्यबल किती होतें हें पाहूं. ग्रँट डफ याच्या मतें एकंदर राज्याचा कागदी वसूल दहा कोटि रुपये होता. यांत होळकर शिंदे भोसले गायकवाड यांच्या जहागिरी, मांडलिकांच्या खंडण्या, नजराणे, जमीनबाबीखेरीज इतर अनेक बाबी यांचा समावेश होतो. पण सर्वच कागदी वसूल हातीं येत नसे. हातीं येणारा वसूल सुमारें ७½ कोटी

असे; पैकीं खुद्द पेशव्यांच्या हातीं येणारा वसूल सुमारें २¾ ते ३ कोटि असे; नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळीं सर्वांत जास्त वसूल येत असे व तो ३½ कोटि-पर्यंत गेला होता. पेशव्यांच्या कारभारांत इंग्रजांचा हात शिरण्याच्या सुमारास कंपनीसरकाराचें उत्पन्न एकट्या पेशव्यांच्या उत्पन्नापेक्षां मोठें होतें; तरी सरदारांच्या जहागिरी लक्षांत घेऊन हिशेब केल्यास एकंदर मराठी राज्याचें उत्पन्न इंग्रजांच्या राज्याच्या उत्पन्नाच्या दुप्पट होतें. पेशव्यांच्या खर्चाचा नक्की अंदाज मिळत नाहीं. तथापि उत्पन्नाच्या मानानें, म्हणजे इंग्रजांच्या खर्चाच्या तुलनेनें, पेशव्यांचा खर्च बराच अधिक असावा. १७७४ च्या सुमारास कंपनीसरकाराला कर्ज नव्हते. पण याच्या उलट पेशव्यांना बरेंच कर्ज असे. याचें एक कारण असें असावें कीं, इंग्रजांचा खर्च बांधलेला व पेशव्यांचा बिनबांधलेला असे. कंपनीचे हिंदुस्थानांतील नोकर मुनीमासारखे असत व त्यांच्या खर्चास विलायतेंतील धन्याची म्हणजे कंपनीच्या भागीदारांची मंजुरी लागे. कंपनीचे नोकर हे खासगी व्यापार लाचलुचपत व लूट वगैरेंनीं बरेच पैसे मिळवून विलायतेस नेत. पण त्यांचा पगार बांधलेला असून कंपनीच्या उत्पन्नांतून त्यांना मंजुरीशिवाय वाटेल तसा खर्च करितां येत नसे. सर्व हिशेब दर सहामाहीस विलायतेस भागीदारांच्या सभेपुढें ठेवण्याकरितां पाठवावे लागत व हिशेबांवर हिशेबनिसांची तपासणी असे. पेशव्यांच्या राज्यांत पेशवे हे स्वतःच धनी असल्यामुळे अमुक खर्च करा किंवा करूं नका असें म्हणणार कोणी नव्हता. खासगी खर्च किती व्हावा व दरबारी किती असावा याची व्हावी तशी फोड झालेली नसे. थोरला माधवराव पेशवा वारला तेव्हां त्याची खासगी मिळकत चोवीस लक्षांची होती असें म्हणतात. दुसरा बाजीराव ब्रह्मावर्ताकडे गेला तेव्हां त्याच्याजवळ सुमारें एक कोटि रुपयांचें जवाहिर होतें! माधवरावाजवळ स्वतःचे २४ लक्ष रुपये होते. तथापि दौलतीस इतकें कर्ज होतें कीं, तें फिटेना म्हणून मरणसमयीं त्याला दुःख झालें! आज देशी संस्थानांतून संस्थानच्या उत्पन्नांतून खासगीकडे रक्कम तोडून दिलेली असते, तरी ती कमीजास्त करणें सर्वस्वीं संस्थानिकांच्या मर्जीवरच अर्थात् असतें; तीच गोष्ट पेशवाईंतहि असावी असें वाटतें. दौलतीतून खासगी-वर होणाऱ्या राजरोस खर्चाशिवाय व्यक्तिशः पेशव्यांचें खासगी उत्पन्न किंवा खासगी जहागीर म्हणून असे. थोरल्या माधवरावांची खासगी जहागीर तीन लक्षांची होती. अशा जहागिरी परराज्यांतूनहि मिळत. उदगीरच्या लढाईनंतर तह झाला त्यांत निजामानें सदाशिवरावभाऊस सुमारें दोन लक्ष रुपयांची जहागीर देऊं केली. पराभव पावून शरण आलेल्या रघुनाथरावास पुरंदरच्या तहानें १२ लक्ष नक्त नेमणूक ठरली होती; सालबाईच्या तहांत ही हटली तरी ४ लक्षां-खालीं गेली नाहीं. बाजीराव पेशवा इंग्रजांस शरण गेला तेव्हां त्यांस ८ लक्षांची

जहागीर ठरविण्यांत आली. यावरून राज्यकर्त्या पेशव्याच्या दिमतीस सालिना किती खर्च असेल याची कल्पना करितां येते. कर्ज हें दौलतीचें भूषण आहे, व हें भूषण मराठेशाहींत स्वतः पेशव्यांच्या व त्यांच्या सरदारांच्या वांटणीला बरेंच आलें होतें. सरंजामी पद्धतीप्रमाणें फौज निरंतर बाळगावी लागते; पण फौजेकरितां तोडून दिलेल्या मुलखाचें उत्पन्न येईल तेव्हां येईल व येईल तितकें येईल! सरकारी खजिन्यांतून महिन्याच्या महिना पगार मिळण्याची गोष्ट वेगळी! मराठे सरदाराला सावकार नाहीं असें क्वचित् होई. पहिल्या बाजीरावाचा व्याप मोठा; तो नेहमीं पदरीं मोठी फौज बाळगी, त्यामुळें त्यास कर्ज फार असे. बाजीरावाचीं ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहिलेलीं पुष्कळशीं पत्रें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत; त्या पत्रांत कर्जसंबंधीं गायिलेलें रडगाणें वाचून कंटाळा येतो. एके ठिकाणीं तो असें लिहितो कीं, “ हल्लीं मी बहुतांचा देणेंदार होऊन माझी कुतरओढ चालली आहे; हीच मला नरकयातनाशी वाटते. सावकार व शिलेदार यांच्या पायां पडतां पडतां माझ्या कपाळाचें कातडें गेलें! ” थोरल्या माधवरावाच्या वेळीं दौलतीला कर्ज इतकें झालें होतें कीं, मरतेसमयीं माधवरावास तें एक मोठेंच दुःख वाटलें, व त्याला समाधान वाटावें म्हणून रामचंद्र नाईक परांजपे यानें सावकारास आपल्या नांवचे कर्जरोखे मोबदला करून देऊन माधवरावास मोकळें केलें. परशुराम भाऊ पटवर्धन व हरिपंत फडके यांच्या पत्रांतूनहि कर्जबाजारीपणाचा बोभाटा फारच दिसून येतो. दुसऱ्या बाजीरावाचा सेनापति बापू गोखले याचीहि कर्जामुळें हैरानगत झाली होती. त्यानें आपला गुरु चिदंबर दीक्षित यास लिहिलेलीं कांहीं पत्रें आम्हांस उपलब्ध झालीं, त्यांत अथपासून इतिपर्यंत हा एकच विषय आढळतो. सरदार कर्जबाजारी झाला म्हणजे सैन्याचे पगार थकतात व तो स्वतः त्यांचा मिंधा होऊन बसून हुकमतीस कमीपणा येतो. स्वारीच्या मुलखांत लूट करणें व जरब लावून खंडण्या बेसुमार वसूल करणें हाहि त्या स्थितीचा एक साधारण परिणाम आहे. मराठे सरदारांचें नांव लुटारू म्हणून जें बद्दू झालेलें आढळतें त्याचें हें एक कारण होय. तथापि सावकार लोकांजवळ पुष्कळ पैसा असतो म्हणून त्यांना नाहक लुटून घेतल्याचीं उदाहरणें मात्र आढळत नाहींत. या कर्जबाजारीपणाला दुसरीहि एक बाजू आहे. ती अशी कीं, कर्जाचें निमित्त सांगून सरदारांना आपल्या सरंजामाचे हिशेब किंवा खंडणी-वसुलाचे हिशेब मुख्य सरकारास देण्याचें टाळतां येत असे. शिंदे व नाना फडणवीस यांची हिशेबासंबंधानें नेहमीं तक्रार सुरू असे. सरदारांचे कारकून पेशव्यांच्या दरबारीं नेहमीं बोलावले जावे, त्यांनीं वर्षानुवर्ष पुण्यास राहून हिशेब देत असावे; पण हिशेबांचा पुरा उलगडा केव्हांच होऊं नये असेंहि होई. हिशेबांची रुजवात घेणारे कारकून पैसे खात व सरदारांचे

कारकून त्यांना पैसे देत, यामुळें दौलतीचें फार नुकसान होई.

सरदारीला कर्ज असलें तरी स्वतः सरदारांची घरची गरीबी असेच, असें मात्र मानण्याचें कारण नाहीं. प्रत्येक सरदाराला खासगी म्हणून उत्पन्न असे. परदरबारचे लोक या सरदारांना त्यांच्या महत्त्वाच्या मानानें अंतःस्थ पैसे देत. शिवाय स्वारी फत्ते झाल्यास लुटीचा हिस्सा मिळून जिंकलेल्या राजेरजवाड्यांकडून जिंकणाऱ्या सरदारास स्वतःकरितां स्वतंत्र जहागीर घेतां येत असे. अंतःस्थ किंवा दरबारी खर्च ही एक राजरोसपणें कागदोपत्रीं नमूद करण्याची बाब असे. सरकारी नोकरानें खासगी मिळकत राजकारणाच्या व्यवहारांत मिळवूं नये अशा प्रकारची सक्ति तेव्हां कडक नसे; आणि ही पद्धत मराठ्यांच्याच काय, पण त्या वेळीं इकडे असलेल्या इंग्रजांच्या कारभारांतहि दिसून येई. क्लाइव्ह हेस्टिंग्ज प्रभृति कंपनीच्या अंमलदारांनीं लाखो रुपये मिळविले होते; व त्यांची खासगी संपत्ति पाहून विलायतेंतील लोक व ईस्ट इंडिया कंपनीचे घरकोंबडे भागीदार यांच्या पोटांत दुखे; यामुळेंच वॉरन हेस्टिंग्जसारख्या मातबर नोकरांवरहि कमिशनें बसून इनसाफ करण्यांत आला. कंपनीस दिवाणीची सनद मिळाली त्यापूर्वीं क्लाइव्ह यानें स्वतःकरितां एक मोठी जहागीर मिळविली होती, ती त्यास पुढें कंपनीच्या नांवें करून द्यावी लागली. लॉर्ड कार्नवालीस याच्या अनेक सुधारणांपैकीं कंपनीच्या नोकरांच्या खासगी मिळकती बंद करणें ही एक मोठी सुधारणा होती; व ही घडवून आणण्याकरितां त्यानें नोकरांचे पूर्वींचे लहान पगार खूप वाढविले. मराठेशाहींत पगारापेक्षां इतर मिळकतीवर अधिक भिस्त असे. नाना फडणवीस याचा पगार त्याच्या अधिकाराच्या मानानें अगदीं कमी होता; पण नानाची खासगी संपत्तिमत्ता पुष्कळच होती. ती इतकी कीं, दुसऱ्या बाजीरावांच्या कारकीर्दींत त्याला जेव्हां पुणें सोडावें लागलें तेव्हां त्यानें एखाद्या मोठ्या लष्करी सरदाराप्रमाणें खास स्वतःची अशी फौज ठेविली होती ! शिवाय त्यानें आपले लाखों रुपये पुण्याबाहेर नामांकित सावकारांच्या पेढ्यांवर ठेवीदाखल ठेवलेले असत.

दप्तर

पेशव्यांच्या दप्तरांत सर्व प्रकारचें लिहिणें असून त्यांत प्रत्येक खात्यांतील बारिकसारिक गोष्टींचाहि उल्लेख आढळतो. पुणें येथील इनाम कमिशनच्या ताब्यांत हल्लीं असलेल्या या दप्तरांतून कै. रा. ब. गणेश चिमणाजी वाड यांनीं काढलेल्या निवडक उताऱ्यांचे दहाबारा खंड पुणें येथील डेक्कन व्हरनॅक्युलर ट्रॅन्स्लेशन सोसायटीच्या विद्यमानें छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. मराठ्यांच्या राज्यकारभारासंबंधीं ज्यांना माहिती हवी असेल, त्यांनीं हे खंड अवश्य वाचून पहावे. या खंडांत फौज, किल्ले, आरमार, जमिनीची मोजणी, पाहणी,

जमाबंदी, सारावसूली, सूट, हस्तेबंदी, मामलेदार-कमाविसदार यांचीं कामें, गांवशिवेसंबंधाचे तंटे, जमिनीची लागवड व बागाइती वगैरे वाढविण्यास उत्तेजन, पिकाची नुकसानभरपाई, गांवठाणें, जमीनविक्री, जमीनमहसुलाचे मक्ते व खोती, जकात, करपट्टी, घासदाणा वगैरे बाबी, गांवकामगार, वतनदार, इनामें, नक्तनेमणुका, वतनें, दिवाणी दावे, कर्जवसुली, पंचायती, गुन्हेगारी इनसाफ व शिक्षा, पोलिस, तुरुंगव्यवस्था, सरकारी कामगार व जहागीरदार यांचें गैरवर्तन, बडग्वोरी, फंदफितुरी, राजद्रोह, परराष्ट्रांशीं व्यवहार, वकिलाती, संस्थानिकांशीं व्यवहार, टपाल, वैद्यक्रिया, शस्त्रक्रिया, टांकसाळी व नाणीं, निरख व मजुरी, गुलामागिरी, वेठ, सरकारी कर्ज, व्यापार व कारखाने यांस उत्तेजन, धर्मविषयक निर्णय, सामाजिक बाबी, ग्रामण्यें, धार्मिक व सार्वजनिक उत्सव, शहरें व पेठा यांची वसाहत, जलमार्गाचा व्यापार, वजनें, मापें, सार्वजनिक इमारती, विहिरी तलाव व इतर लोकोपयोगी कामें, वेड्यांची व्यवस्था, किताबती व बहुमान, भूमिगत द्रव्याची व्यवस्था, सरकारी दुकानें, खाणी वगैरे वगैरे शेंकडों बाबींसंबंधाची मनोरंजक माहिती मिळणारी आहे. सदर उतारे हे तुटक असून त्यांवरून कोणत्याहि खात्यांतील कारभाराची समग्र व सुसंगत अशी माहिती मिळूं शकत नाहीं तरी पण या तुटक्याफुटक्या माहितीवरूनहि पेशव्यांच्या वेळचा राज्यकारभार बराचसा व्यवस्थित होता हें कोणासहि दिसून येण्यासारखें आहे.

सनदा

कोणतीहि सनद द्यावयाची तर ती समर्पक असे. तींत दिलेला अधिकार वृत्ति किंवा देणगी यांचा उल्लेख अगदीं नेमका हिशेबी असून त्यांत समाविष्ट कोण होतात, वगळले कोण जातात, यांच्या हक्कमर्यादा तपशीलवार दिल्या जात; व सनदेचा अंमल होण्याकरितां तिच्या अनेक प्रती करून ज्या त्या खात्याच्या अधिकाऱ्यांकडे पाठविल्या जात. सनद खुद्द छत्रपतींची दिली असली तरी तिची समजूत स्वतः पेशवे किंवा प्रधानमंडळापैकीं विवक्षित प्रधान यांजपासून तों खालीं ग्रामाधिकाऱ्यापर्यंत दिली जाई. उदाहरणार्थ "......राजेश्री स्वामी गडावरून खालीं उतरून सिंहासनारूढ झाले ते समयीं ब्राह्मणांस इनाम जमीनी वहीत अव्वल दूम, दोन प्रतीची स्वराज्य व मोंगलाई एकूण दुतर्फा देखील इनाम तिजाई व हक्क, चौथाई व सरदेशमुखी व साहोत्रा व नाडगौंडी कुलबाब व कुलकानू हल्लीं पट्टी व पेस्तर पट्टी जलतरुतृणकाष्ठपाषाणानिधिनिक्षेपसहित खेरीज हक्कदार करून ६ वेदमूर्ति राजेश्री जनार्दन भट बिन नारायण भट उपनांव सातपुत्रे गोत्र वशिष्ठ सूत्र आश्वलायन जोतिषी मौजे भुईंज व धर्माधिकारी कसबे वाई यांसी समत इवेली परगणे मजकूरपैकीं, चावर -॥- मौजे पांचवड -।- मौजे कळंबे -।

एकूण -॥- येविषयीं पत्रें १ मुख्य पत्र २ मोकदमास ३ चिटणीशी पत्रें. १ देशमूख व देशपांडे १ राजश्री देशाधिकारी व लेखक वर्तमान. १ राजश्री नारोपंडित प्रतिनिधी एकूण ६"

किल्ले

शाहूच्या वेळीं दोनशें किल्ल्यांची यादी दप्तरीं दाखल होती. प्रत्येक किल्ल्यावर किल्लेदाराच्या हाताखालीं शिबंदी असून शिबंदीचे लोक प्रायः आसपासच्या प्रांतांतले असत व त्यांच्या निर्वाहाकरितां आसपास वतनी जमिनी तोडून दिलेल्या असत. किल्ल्यावरील किंवा किल्ल्याखालच्या नोकरीस ब्राह्मण मराठे महार मांग इत्यादि अनेक जातींचे लोक असत, यामुळें किल्ल्याचें संरक्षण करण्यांत सर्व जातींचें हित असे. किल्ल्याच्या महत्त्वाच्या मानानें शिबंदीच्या मदतीकरितां अरब किंवा गारदी किंवा कवाइती फौज थोडीबहुत असे. कित्येक किल्ल्यांवरून तोफा व त्याजकरितां गोलंदाज ठेवण्यांत येत. बहुतेक किल्ल्यांवरून पाण्याचीं तळीं टाकीं वगैरे मुबलक असून धान्य व दारुगोळा यांचीहि तरतूद बरेच दिवसांची केलेली असे. किल्ल्याच्या खर्चाचें लिहिणें लिहिण्यास किल्लेदाराच्या हाताखालीं कारकून असे. पहिल्या माधवराव पेशव्याच्या रोजनिशींत चंदनवंदनच्या किल्ल्यासंबंधीं खालील बेहडा आढळतो.

" विठ्ठलराव विश्वनाथ यांसी सनद दिली कीं, सालमजकुरीं तुम्हांकडे किल्ले चंदनगड व किल्ले वंदनगड येथील तालुका त्यास नेमणूक खर्चाची बितपशील रुपये

३६० भोजनखर्च ब्राह्मण दररोज असामी पांचप्रमाणें दरमहा रुपये ३० एकूण बारमाही.

१३५ बरहुकूम मुशाहिरा दरसाल
- ७५ आचारी १
- ६० ब्राह्मण असामी १
- १३५　२

२१६ कित्ता असामी यांसी दरसाल नेमणूक
- ६० दिवट्या १
- ७२ आफतागिरा १
- ६० पोरगा १
- २४ दिवटीस तेल द. म. रु. २ प्रमाणें
- २१६

७११

एकूण ७११ रु. सालीना मोइन करार करून दिली आहे. तुम्ही कारभारांत तफावत सरकारनुकसानी न करतां अखेर सालीं कच्चा हिशेब आणून समजावणें."

किल्ले बहुला येथील नेमणूकबेहडा दिला आहे त्यावरून खालील तपशील आढळतोः—

आढाव व बरकंदाज चांगले कसबी ७५ यांस तैनात द. म. ७ रु. प्रमाणे. कारकून ३ कायमचे सालीना ६५० रु. दरकतदार दोन मिळून सालीना २५० रु. (कबिल्याचा खर्च कापडचोपड मिळून सर्व) इमारत पडझड नवीन करणें रु. १००० एकूण किल्ल्याची नेमणूक ७६७५ रुपये. किल्ल्याच्या व्यवस्थेचा तपशीलः " किल्ला निसबत सरंजाम गांव दिले आहेत. लावणी जुपणी यथास्थित करून हाल वसुलापेक्षां जाजती जमा सादणूक करावी. लोकांची नेमणूक केली आहे त्याची हजिरी गैरहांजरी राखीत जावी. लोक मुबदला ठेवू नये. जे लोक ठेवावे त्यांचा तैनात जाबता हुजुरचा शिक्यानिशी करून घ्यावा. किल्ल्याचा चौकी पाहरा अलंग नौबत शिरस्तेप्रमाणें करीत जाणें. देवाची जत्रा व नंदादीप वगैरे रोषनाई सरबत्ती व कुत्रीं किल्ल्यावर आहेत त्यांस पेशजीपासून नेमणूक चालत असल त्याप्रमाणें खर्च करणें मजूरा पडेल. बाजे लोक दिवट्या कोठावळा हलालखोर कार्याकारण लागेल ते ठेवून बंदोबस्त करणें."

जमीनबाब

वहिती जमिनी व गांवठाणें यांच्या याद्या गांवच्या दप्तरांत नीट ठेवलेल्या असत व त्यांच्या अनेक प्रती असत. एखादी याद सांडल्यास सही शिक्कयानिशीं दुसरी याद (नक्कल) देतां येई. " मौजे मजकूरचा थळ झाडा व पांढर झाडा कुल कैफत दस्तक शिकियानिशीं फिरून यांजपाशीं देणें फिरून बोभाट येऊं न देणें." (रो. शा.).

सारावसुलीची सूट व हप्तेबंदी देण्यांत येई. " मोकदमानी मौजे रहिमतपूर यांसीं अभयपत्र जे कसबे मजकुरास कसाला पडिला यानिमित्त गांव खराब जाला. याकरितां सन इहिदे खमसैन (१७५२—५३ ची) बाकी पैकीं रुपये ३००० व सन इसन्नेपैकीं स्वारी पट्टी एकूण दोन कलमें सूट दिली तरी बेशक लावणी करणें. खंडणीप्रमाणें उगवणी केली जाईल." (रो. शा.

"कल्याणभिंवडीच्या कांहीं ब्राह्मणांनीं १० बिघे जमीन ऐनजिन्नसाऱ्यानें केली. त्यांस धारा द्यावयाची ताकद नव्हती. त्यांस धारा ऐनजिन्न न घेतां नक्की धारा देण्याची परवानगी मिळावी." (रो. मा.)

अहमदनगरकिल्ल्याजवळून रघुनाथरावाची स्वारी गेली त्या वेळीं शिपा यांकरितां पिकें कापलीं गेलीं; तेव्हां त्या शेतवाल्यांस शेताचा आकार माफ झाल

परशत्रूच्या स्वाऱ्या देशांत झाल्यानें नुकसानी विशेष होई तेव्हां शेतसाऱ्याची सूट मिळे. स्वारी होऊन गेल्यावर जुनीं कुळें परागंदा झाल्यास नवीन कुळां-कडून माफक लावणीचा कौल घेतला जाई. (रो. मा.)

बागलाणांतील एका पाणथळाचा बंधारा वाहून गेला तो फिरून बांधण्यास १०००० रु. लागणार ते भरून राघो नारायण कुळकर्णी यांनीं बंदस्ती करण्याचें कबूल केल्यावरून त्याला १४ वर्षे वाढत्या साऱ्याची हसेबंदी देण्यांत आली. बागलाण प्रांतांत बंधारे बांधून पाटस्थळ करून जो नवें बागाइत करील त्यास दरशेंकडा १० बिघे जमीन इनाम द्यावयाचा शिरस्ता होता. सदरप्रमाणें इनाम खाऊन लोक पाटबंधाऱ्यांची दुरुस्ती ठेवीत.

नसरापुराजवळ बनेश्वर येथें ८०० रु. खर्चून धरण बांधतां येण्या-सारखें होतें. पैकीं ४०० रु. सरकारनें दिले व ४०० रु. ज्यांची पाणथळ जमीन भिजणार होती त्यांनीं दिले.

तुंगभद्रेच्या एका कालव्याचा बांध फुटून नुकसानी होऊं लागली तेव्हां कमाविसदारास कोपळ परगण्याच्या वसुलांतून बांधदुरुस्तीकडे २००० होन खर्चण्याचा हुकूम होऊन जमाबंदींत ती रकम मजूरा घातली गेली. (रो. मा.)

इजाऱ्यानें गांव दिले जात व इजाऱ्याच्या रकमेहून कमाविसदार यांनीं अधिक मागणी केल्यास त्यांना ताकीद मिळे.

गांवच्या शिवेसंबंधानें किंवा खासगी खात्याच्या जमिनीच्या शिवेसंब-धानें तंटा उपस्थित झाल्यास पंचमार्फत किंवा शपथप्रमाण करून हद्द ठर-विली जाई. (रो. शा.)

गांवठाणची जमीन वस्ती करण्यास लागल्यास गांवखर्चीं वहीत जमिनीपैकीं जमीन देण्यांत येऊन जमिनीचा आकार गांवच्या जमाबंदींत बाद घातला जाई. (रो. मा.)

गांवकामगार

गांवकामगारांना गांवच्या लोकांकडून बलुतें मिळे व त्याची कराप्रमाणे अंमलबजावणी होई. शाहूराजाच्या रोजनिशींत पाटीलकुळकर्णी यांचे मान व कर खालीं लिहिल्याप्रमाणें आढळतात.

कुळकर्ण्याचे मानः—१ शिरपाव, २ तेल दुकानास दररोज नऊ टांक, ३ चांभाराचा जोडा वर्षास एक, ४ कोळ्याकडून पाणी, ५ लाकडाची मोळी सणाची एक, ६ शाईस तेल व कागदास रुमाल गांवापैकीं, ७ तांबो-ळ्यांकडील पानें पाटलाच्या निम्मी, ८ दिपवाळी दसरा वाजंत्री, ९ माळ्या-कडील माळवे, १० देवळांतील हक्क उत्पन्नापैकीं हिस्सा.

सर मोकदमी वतनाचे हक्क खालीलप्रमाणें आढळतातः—

शंभर रुपये सरकारसारावसुलीस एक रुपया व ऐनजिनसी आका-

रावर वजनी खंडीस १ धडा. जलमार्गानें जिन्नस येईल त्यावर खंडीस ३ पायली. वजनी खंडीस १० शेर. दर खंडी मिठास ३ पायली मीठ. दर बैलास एक रुक्का जकात. गवळ्याच्या दर म्हशीगणीक सालीना अच्छेर लोणी. तेल्याच्या दर घाण्यास दरमहा अच्छेर तेल. दर गांवास सालीना एक शेर लोणी व एक इरलें व एक चांभारी जोडा. अशाच तऱ्हेचे देशमुख देशपांडे नाडगौडा चौगुला वगैरेंचेहि हक्क बांधून दिलेले असत. एका दृष्टीनें हीं कराची आकारणी व त्याची वसुली या गोष्टी भानगडीच्या अशा दिसतात; पण सर्व व्यवहार गांवांतल्या गांवांत असून उभयपक्षीं तो चांगला माहित व मान्य असे. बलुती कर व मान यांचा वसूल प्रायः बिनतक्रार होई व तंटा निघालाच तर तो गांवांतल्या गांवांत तुटे. पाटील व कुळकर्णी यांच्या आगळिकीनें रयत परागंदा झाल्यास त्यांना रयत जमा करून लावणी करण्याचे हुकूम होत.

लोकसंरक्षण

मराठेशाहींत गांवगन्ना लोकसंरक्षणाचें तपासाचें व इनसाफाचें पुष्कळसें काम गांवचे लोक आपलें आपण करीत. विशेष प्रसंगीं सरकारांतून रखवालीचा बंदोबस्त होई. एकादे क्षेत्रीं मोठी यात्रा भरावयाची असल्यास जरूर त्या पोलिस असाम्या तात्पुरत्या नेमल्या जात. घाटांतून चोराचिलटांचा उपद्रव होई, यामुळे तात्पुरत्या किंवा कायमच्या चौक्या बंदोबस्ताकरितां कमाविसदारामार्फत ठेवल्या जात. गुन्हेगार पकडण्याकरितां बक्षिसें लावीत. प्रसंगविशेषीं ज्या गांवास पोलिसची मदत दिली त्या गांवच्या लोकांकडून त्याचा खर्च वसूल केला जाई. ही करपट्टी ब्राह्मणांस माफ नसे. दरोडेखोरांचें लक्ष सावकार लोकांच्या घरींच चोऱ्या करण्यावर आहे असें दिसून आल्यास त्यांचा खर्च फक्त श्रीमत लोकांकडून घेतला जाई; गरिबांस त्याची माफी होई. पोलिसांस हत्यारें सर्रास दिली जात व कमाविसदाराच्या हाताखालील शिबंदी व घोडेस्वार हे लष्करी पोलिसचें काम करीत. मोठमोठ्या शहरीं कोतवाल नेमलेले असत. इतर ठिकाणीं कमाविसदार हेच कोतवाल असून त्यांजकडे फौजदारी इनसाफाचे अधिकार थोडेबहुत असत.

तुरुंग

पोलिसव्यवस्थेप्रमाणें तुरुंगाची व्यवस्थाहि चांगली असे. गुन्हेगारांच्या पायांत बिड्या ठोकीत: पण प्रतिष्ठित कैद्यांस मोकळें ठेवीत. कैद्याच्या स्थितीप्रमाणें त्यास पोटास धान्य किंवा शिधा दिला जाई. तुरुंगांत गुन्हेगारांची गैरअब्रू न व्हावी अशी व्यवस्था करण्यांत येई. ब्राह्मण कैदी असल्यास ब्राह्मणाच्या स्वैपाकाचें अन्न दिलें जाई. कैदी मोकळा ठेवल्यास त्यानें कड्यावरून उडी मारून

जाऊं नये, विष खाऊं नये व ब्राह्मण असल्यास त्यानें आततायीपणाहि करूं नये अशी व्यवस्था करण्यांत येत असे. भोजनसमयीं बिड्या काढण्याची सवलत राजकीय कैद्यांना देण्यांत येई. स्त्रियांनाहि तुरुंगवासाची शिक्षा देण्यांत येत असे. तुरुंगांतील खोडे फटके वगैरे शिक्षांचा उल्लेख रोजनिशांतून सांपडत नाहीं. नजरकैदेत ठेवण्याच्या कैद्यांना त्यांच्या घरीं ठेवून त्यांजवर चौकी पाहरे बसविले जात. एकंदरीनें अपराध्यांशीं वागण्याची सरकारची रीति सौम्यपणाची असून फक्त राजकीय गुन्ह्यांखेरीज इतर गुन्ह्यांकारितां शिक्षा दिल्या जात त्या फार कडक नसत. देहान्तशिक्षा फार क्वचित् देत. राजकीय गुन्हेगारास हत्तीच्या पायीं देऊन किंवा डोक्यांत मेख्सू मारून ठार करीत. खासगी व्यक्तींच्या सूड वगैरे बुद्धीनें झालेल्या गुन्ह्यांकडे फार करडी नजर नसे; पण हत्यारें घेऊन दरवडे वगैरे घालणारांचे हातपायहि तोडले जात. बाप गुन्हेगार असून पळून गेल्यास सक्तीचा उपाय म्हणून त्याच्या मुलास बापाचा पत्ता लागेपर्यंत कैदेत ठेवीत. अशा प्रकारची मोबदला शिक्षा शिवाजीकारितां शहाजीनेंहि विजापूरदरबारीं सोसली होती हें प्रसिद्धच आहे. फौजदारी कायद्याचा अंमल व तुरुंग या बाबतींत न्यायमूर्ति रानडे यांनीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत.

" नाना फडणविसाची कारकीर्द खेरीज करून इतर वेळीं कायद्याची अंमलबजावणी निर्दयपणानें किंवा सूड उगविण्याकारितां होत नसून फारच सदय व सौम्यपणाची असे. इतकी कीं, मागें कधीं तशी झाली नाहीं व पुढेंहि होईल असें दिसत नाहीं. शिक्षा देत त्या अपराधास योग्य अशा देत; जास्त कडक केव्हांहि नसत. "

न्यायखातें

मराठेशाहींत दिवाणी व फौजदारी कायद्याची अंमलबजावणी चांगली होत असे. पेशव्यांनीं पुण्यास राजधानी आणल्यावर सातारच्या सर न्यायाधीशाचें महत्त्व कमी झालें. पण पुण्यास न्यायाधीशाची जागा ही विशेष महत्त्वाची मानली जात असून त्या जागेवर एकाद्या विद्वान् व निःस्पृह शास्त्र्याची नेमणूक होत असे. न्यायाधीश या नात्यानें रामशास्त्र्याची योग्यता प्रसिद्धच आहे. पुणें येथील न्यायकचेरीप्रमाणें प्रांतानिहायहि लहानशा न्यायाच्या कचेऱ्या असत. शिवाय कमाविसदार मामलेदार यांस न्यायनिवाडा करण्याचे दिवाणी व फौजदारी अधिकार कांहीं थोड्या प्रमाणांत असत. तथापि एकंदरीनें न्यायमनसुब्याचें बरेंचसें काम खासगी रीतीनें निकालांत निघे. शपथप्रमाण व दिव्य करून आपापसांत न भागलें किंवा धनकोचा हात रिणकोकडून हक्क वसूल करण्याच्या कामी प्रायः चाले तो नच चालला—

म्हणजे रिणको हा धनकोपेक्षां भारी जोरदार किंवा सत्ताधीश असला—तरच न्यायासनापुढें फिर्याद जाई. फिर्याद दाखल झाल्यावरहि पंच निवडून खासगी निकाल करून घेण्यास संधि मिळे. व सरकारी न्यायकोर्टाचा विशेष उपयोग म्हटला म्हणजे पंचायतीचा निकाल कांहीं कारणामुळें अमान्य झाल्यास अपील-कोर्ट म्हणून होई. अव्वल चौकशी इनसाफ व साक्षीपुरावा हीं कामें स्वतः न्यायकचेरींत फारशीं होत नसत. शास्त्रार्थ म्हणजे कायद्याचा अर्थ करण्याचा व सांगण्याचा प्रश्न असल्यास तो अर्थात् न्यायधीशाकडे येई. न्यायकचेरींत दावा दाखल करणें ही गोष्ट क्वचित् घडणारी असल्यामुळें दाव्याच्या रकमेस शेंकडा २५ इतकी कोर्ट फी पडल्यास तो मोठासा बोजा वाटण्याचें कारण नव्हतें. मुख्य कायदा म्हणजे स्मृतिग्रंथ; पण स्मृतिग्रंथांतील कायद्यापेक्षां देशाचार कुलाचार ग्रामाचार वगैरे कायद्यांचेंच प्राबल्य विशेष असे. यामुळें गांवपंच म्हणतील तसाच न्याय होई. नदींत स्नान करून किंवा शपथप्रमाण करून जर दाव्याचा निकाल होण्यासारखा असेल तर वकिलाचें कारण अर्थातच लागणार नाहीं. पक्षकार हेच स्वतःचे वकील असत व न्यायाधीश हे न्यायाधीशाचें व उभयपक्षांच्या वकिलाचें काम करीत. सरकारास पंचांचा निकाल मान्य न झाल्यास फेरचौकशीसाठीं नवीन पंचाईत निवडण्यास सांगण्यांत येई. मोठ्या दाव्यांत खुद्द पेशव्यांपर्यंत दाद मागण्यास रयतेला अधिकार असे. पण लहानसहान बाबतींतहि पक्षकारांचा प्रवेश पेशव्यांपर्यंत झाल्यास त्यांची दाद घेतली जाई. कोणत्याहि तऱ्हेनें झालेला अखेर निकाल बजावणीकरितां कमाविसदाराकडे जाई तेव्हां बजावणी सक्तीची व ताबडतोब होई. मराठेशाहींतील अनेक निवाडपत्रें प्रसिद्ध झालीं असून निवाडयांमध्यें कज्जाची हकीकत किती सविस्तर लिहिलेली असते हें पाहण्यासारखें आहे.

कर व जकाती

जमीनीच्या महसुलाखेरीज किरकोळ कर अनेक असत. निरनिराळ्या धंद्यांवर कर असून जकात गांवगन्ना वसूल केली जाई. विशेष लोकोपयोगी धंदे असल्यास जकातीची माफी मिळे; पण एरवीं जकात सक्तीनें वसूल होई. खुद्द पेशव्यांकरितां येणाऱ्या मालावरहि विशेष प्रकारचा माफीचा परवाना नसेल तर जकात वसूल केली जाई. अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, थोरले माधवरावसाहेब यांची आई गोपिकाबाई इनें खासगी देऊळ बांधण्याकरितां मलबाराहून इमारती लांकूड आणविलें, तेव्हां त्यावर श्रीमंतांचें घरचें लांकूड म्हणून जकात वसूल करण्यांत आली नाहीं; पण ही गोष्ट माधवरावाचे कानीं गेली तेव्हां त्यानें शिस्त राखण्याकरितां म्हणून खासगी खर्चांतून जकातीचे पैसे दिले!

व्यापार व वसाहत

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत येऊन व्यापार करण्याची परवानगी दिली यांत मराठ्यांची चूक झाली नाहीं असें आमचें मत आम्हीं पूर्वीं दिलेंच आहे. पण एक इंग्रजच काय, वाटेल त्या इतरहि परदेशी लोकांस आपल्या देशांत येऊन व्यापार करण्यास परवानगी व सवलती देण्याचें धोरण मराठेशाहींत अव्याहत चालू होतें. शाहूच्या रोजनिशींतील एका उताऱ्यावरून असें दिसतें कीं, शिवाजीच्या वेळेपासून अरब लोक पश्चिमकिनाऱ्यावरील बंदरांत येऊन सावकारी करीत. पुढें आंग्र्यांनीं अरबांना प्रतिबंध केला. तेव्हां मस्कत येथील ' मुख्यांनीं ' अर्ज केल्यावरून शाहूनें त्यांस राजापूर बंदर नेमून दिलें. १७३४ सालीं अरब मलिक महमद याचा शाहूनें सत्कार करून तो मस्कतेस परत जाण्यास निघाला तेव्हां त्यास जहाजाची सोय करून दिली. नानासाहेब पेशव्याच्या रोजनिशीवरून असें दिसतें कीं, विठोजी कृष्ण कामत नामक सारस्वत व्यापाऱ्यास वसईस व्यापार सुरू करण्याकरितां जकातीची माफी करून त्यास पालखी वस्त्रें व राहण्यास व वखारीस जागा दिली (१७४३). तीन वाणी सावकारांस वसई व साष्टी येथें घरें व जमिनी देऊन निम्मी जकात माफ केली (१७५१). उमदुत्तुजार मुल्ला महमद फकरुद्दीन यास अमदाबादेस व्यापार वाढविण्यास उत्तेजन म्हणून दरसाल १ लाख रुपये किंमतीच्या मालापर्यंत जकात माफ केली. जलमार्गानें बंदरकिनारीं व्यापार करणाऱ्या लोकांस अशाच प्रकारें उत्तेजन दिलें जाऊन जलमार्गावरील चोरट्या लोकांपासून त्यांचें संरक्षण केलें जाई. वादळांत वगैरे किनाऱ्यास वाहून आलेला माल सरकारजमा होई; पण रिकामीं जहाजें मालकास परत ताबडतोब देण्यांत येत. उत्तरकोंकणपट्टीचे पार्शी व्यापारी हे डच लोकांचें निशाण जहाजावर लावून डच वसाहतींशीं व्यापार करीत, व त्यांस या बाबतींत सवलती मिळत. कित्येक ठिकाणीं सरकारी दुकानें घालून विशिष्ट प्रकारचा व्यापार करविला जाई. उदाहरणार्थ, सकलाद पटू वगैरे कापड. सरकारी खाणींतून निघालेले हिरे वगैरे जिनसांचा व्यापार सरकारमार्फत होई. हिऱ्यांच्या खाणीची स्वतंत्र कमाविस म्हणजे तालुका करीत. सरकारी व्यापारी दुकानांतून कुळांस कर्जें दिलीं जात. कागद, कपडा, कलाकौशल्याचे पदार्थ वगैरे व्यापारी जिनसा लागल्यास कारखानदारास आगाऊ पैसे देऊन मक्ते दिले जात आणि नमुन्याबरहुकूम माल करून घेण्याकरितां व सरकारी माल वसूल होईपर्यंत मालाची विक्री होऊं न देण्याकरितां सरकारी शिपाई बसविण्यांत येत. नवीन बाजारपेठा व गांवगन्ना वसाहतींच्या नवीन पेठा वसविण्याकडे पेशव्यांचें निरंतर लक्ष असे. या पेठा वसविण्याचें कोणीं अंगावर

घेतल्यास त्याला राहण्यास जागा गांवठाणचे परवाने, तसेंच पेठेंत नवीन दुकानें अगर वस्ती होईल तिजकडून माफक दरानें भाडें किंवा ऐन जिन्नसी कर अथवा पेठेची कुलकर्णीपणाची वृत्ति वगैरे बहाल केली जात असे. या मोबदला सरकारदेण्याच्या पेठवसुलीचें काम अगर मक्ताहि त्याजकडे देण्यांत येई. पेठवसाहतवाल्यांना दिलेल्या या वतनास शेटेपण असें म्हणत. सरकारी रस्ता अगर सरकारी इमारत यांजकरितां खासगी जागा घ्यावी लागल्यास ती घेऊन तिची किंमत किंवा मोबदला दुसरी जागा सनद करून देण्यांत येई.

सरकारी कर्ज

मराठेशाहींत इतर राष्ट्रांप्रमाणें सरकारास वेळोवेळीं कर्ज लागे तें खासगी सावकारांकडून घेतलें जाई. शांततेच्या काळीं श्रीमंत सावकार लोकांना यत्किंचितहि उपसर्ग लागत नसल्यामुळें व व्याजाचा दर भारी असल्यामुळें सावकारीचा धंदा फार चांगला चाले. सावकार लोक सर्व प्रकारचें नाणें मुबलक बाळगीत व केव्हांहि कारण पडल्यास त्यांजकडून मध्यरात्रीं वाटेल त्या छापाचे वाटतील तितके रुपये गाड्यावर थैल्या भरून सरकारास किंवा सरदारास हुकमी नेतां येत. मराठेशाहींतील सावकार म्हणजे तीं एक बडीं धेंडेंच होतीं. शाहूच्या रोजनिशींत असा उल्लेख आहे कीं, शिद्द्यावरील स्वारीस बाजीराव गेला तेव्हां स्वारीखर्चाकरितां काढलेल्या रकमेवर दरमहा दरशेंकडा तीन रुपयेप्रमाणें व्याज ठरवून शिवाय मुदतींत पैसे परत न झाल्यास वसुलीकरितां कमाविसी कबूल केली होती! नानासाहेब पेशव्याच्या वेळीं व्याजाचा दर जास्तींत जास्ती दरमहा २।। टक्के व कमींत कमी १४ आणे असलेला आढळतो. नानासाहेबाच्या रोजनिशींत सन १७४० पासून १७६० पर्यंत ज्यांकडून दरबारनें सुमारें १।। कोट रु. कर्ज घेतलें अशा मुख्य मुख्य सावकारांची व कर्जाच्या रकमेची यादी दिली आहे. ती वाचल्यास त्या वेळीं मोठे सावकार लोक कोण होते याची माहिती मिळेल. व्याजाचा दर सरासरीनें १ पासून १।। रु. पर्यंत असलेला दिसतो. थोरल्या माधवरावाच्या वेळीं व्याजाचा दर सर्रास एकोत्राप्रमाणें असलेला आढळतो. सवाई माधवरावाच्या वेळींहि सरकारकर्जाचा व्याजाचा दर सर्रास एकोत्राप्रमाणेंच असलेला दिसून येतो. दुसऱ्या बाजीरावाच्या रोजनिशींत सरकारी कर्जाच्या बाबींचा उल्लेख नाहीं. बाजीरावाच्या वेळीं १८०३।४ पासून पुढें शांतता होती, यामुळें सरकारास कर्ज लागलें नसावें. शिवाय सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीच्या अखेर नाना फडणविसाच्या अंमलांत जमाखर्चाची व्यवस्था उत्तम राहिल्यामुळें सरकारी खजिन्याची स्थिति चांगली होती.

टांकसाळ व नाणीं

मराठेशाहीच्या काळांत महाराष्ट्रांत अनेक प्रकारचीं नाणीं चालत. नाण्यांचा मोबदला करावयाचा असतां वर्तावळा व बटाई हीं वरतीं द्यावीं लागत व त्यांचे भाव निश्चित होत, यामुळें बराच घोंटाळा होई. नाण्यांमध्यें अस्सल सोनें रुपें तांबें यांच्या बरोबरीस थोडी बहुत भेसळ मुद्दाम करावी लागे. जेथलें नाणें तेथें चालवावयाचें असतां दर्शनीं किंमत व ऐन किंमत यांचा घोंटाळा पडत नसे; पण परक्या छापाच्या नाण्यांचा व्यवहार होण्याच्या वेळीं हा घोंटाळा बराच त्रासदायक होई. शिवाजीच्या व इंग्रजांच्या व्यवहारांत एकदां रक्कम ठरविण्याचा प्रसंग आला असतां, "मी दर्शनी किंमत मानीत नाहीं; फक्त ऐन किंमत मानीन" असें शिवाजीनें म्हटल्याचा उल्लेख या पुस्तकाच्या पूर्वार्धांत आलाच आहे. मराठ्यांचें नाणें स्वीकारतांनाहि इंग्रज उलट अशाच प्रकारचा हिशेब करीत. हल्लीं सर्व हिंदुस्थानांत एकछत्री राज्य झाल्यामुळें सर्व देशभर प्रायः एकाच प्रकारचीं नाणीं चालतात. तथापि निजामशाही नाणें अजून चालत असून मोंगलाईच्या सरहद्दीवर व मोंगलाई मुलखांतील रेलवेवर अद्यापि प्रवाशांची नाण्यांच्यासंबंधानें धांदल कशी उडते हें प्रसिद्धच आहे. स्वतःचें नाणें चालविणें हें स्वतंत्र राजसत्तेचें चिन्ह असतांहि हिंदुस्थानांतील निजाम शिंदे होळकर वगैरे संस्थानिकांचें स्वातंत्र्य वस्तुतः नष्ट झालें तरी स्वतःचें नाणें चालविण्याचा त्यांचा अधिकार मात्र इंग्रज सरकारास सक्तीनें काढून घेतां आला नाहीं, त्यांचें मन वळवूनच तें करावें लागलें. अर्थात् सतराव्या व अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानभर चोहोंकडे छत्रेंच छत्रें माजल्यामुळें सर्व हिंदुस्थानभर एकच नाणें शक्य नव्हतें. इतर राजांप्रमाणें मराठ्यांनींहि आपलें नाणें सुरू केलें होतें. तथापि सरकारी अशी एकच टांकसाळ नसून खासगी टांकसाळी घालण्याचे परवाने सरकाराकडून लोकांस देण्यांत येत. या बाबतींत खालीं दिलेल्या पेशव्यांच्या रोजनिश्यांतील त्रोटक उताऱ्यांवरून खासगी टांकसाळीची व्यवस्था कशी करीत हें दिसून येईल.

(रो. नाना.) कौल बाळाजी बापूजी नागोठणें. टांकसाळ घालावी. १० माशी पैसा करणें. दसमाशी पैसा झाला तर उत्तमच झालें. उणा पैसा झाला तर गुन्हेगारी घेतली जाईल. कौल तीन वर्षांचा. मक्त्याची रक्कम ५०, ७५ व १०० रु.

बहिरो राम दातार रेवदंडा. टांकसाळ घालावी. पैसा वजन १० मासे. तिमाही मक्ता ६०, ९० व १२० रु.

धारवाड येथें जमीनदारांनीं घरोघर टांकसाळा घालून खोट्या नाण्याची चाल केली यामुळें तोटा फार पडतो. सबब सर्व टांकसाळा मोडून नाणें पाड-

ण्याचा मक्ता एकास द्यावा. होनाचा शिक्का पहिला आहे तोच करार. होन वजन साडेतीन मासे. रुपया अर्काटी फुलचरीप्रमाणें माल खरा, तोल पुरा करावा. मोहोर दिल्लीशिक्क्याप्रमाणें बाराकसी करावी. याबद्दल सरकारास दर हजारीं ६ मोहरा (नाणीं) व ६ रुपये (नाणीं) द्यावे. पहिल्या वर्षीं कर. माफी. शिक्के टांकसाळवाल्यानें आपल्या कुलुपांत ठेवणेंचे. सरकाराकडून पगारी ढालाईत मदतीस दिले जातील.

(रो. माधव) पूर्वीं नानासाहेब यांनीं करार करून दिला त्याप्रमाणें चाललें नाहीं. दोन वर्षें दंगा झाला व मामलेदारांनींहि ऐकलें नाहीं. याज- करितां कृष्णेपासून तुंगभद्रेपर्यंत खोट्या टांकसाळी मोडाव्या, एक धारवाडी टांकसाळ घालावी, असा परवाना पांडुरंग मुरार यास देऊन ११ कमावीस- दार, २१ जमीनदार, १९ सावकार, २१ घटकार, आणकर व कारागीर वगैरे लोकांस सक्तीचे हुकूम द्यावे. सरकारकचेरींत फक्त या नवीन सर- कारी टांकसाळीचें नाणें घ्यावें, इतर घेऊं नये. टांकसाळीस कोळसा वगैरे सामानाबद्दल रानांतून लांकडें आणतील त्यास आणूं देणें म्हणून हुकूम.--सन १७६५.

याच सालीं नाशिक येथें लक्ष्मण अप्पाजी यास सरकारी टांकसाळेची सनद दिली. मदतीस १ कारकून, २ शिपाई, ५ कारागीर सोनार, १ लोहार, २ घणकरी, १ शिक्के करणार, १ भातेकरी दिले. १००० रुपयांत ४५ रु. नफा मिळावयाचा.

तुकू सोनार व मोराजी सोनार यांस हुकूम कीं, चिंचवडच्या टांक- साळींत खरा रुपया व मोहोर उतरत नाहीं; म्हणून नवीन टांकसाळीचा पर- वाना दिला. तरी सुर्ती शिक्का नाणें न करतां जयनगरी करावा. मोहरा हरसनजी जयनगरी शिक्क्याच्या कराव्या. प्रत्येक नाण्यावरील साल दर- साल बदलावें. मोहरेंत व रुपयांत अंतर पडल्यास पारिपत्य करून गुन्हेगारी घेतली जाईल.

जागजागीचे टांकसाळी यांचीं घरें सरकारांत जप्त करून कागदपत्र असतील ते हुजूर पाठविणें म्हणून वडगांव, रासीन, तळेगांव (इंदुरी), तळेगांव (ढमढेरे) वगैरे ठिकाणच्या अधिकाऱ्यांस हुकूम.–सन १७६७.

नसराबाद तर्फ धारवाड येथें टांकसाळीचा परवाना द्यावा. नाणें होन वजन ३॥ मासे. पैकीं २॥ मासे व अर्ध गुंज चांगलें सोनें दिल्लीशिक्का जुने मोहरेचे कसाचें. भरीस रुपें ५॥ गुंजा. मोहोर वजन दिल्लीशिक्का अलमशाही वजन पाऊण तोळा पावणेदोन मासे एक गुंज. रुपया वजन ११। मासे चांदी दिल्लीछाप. सनदेबद्दल नजराणा ५०१ रु.–सन १७६७.

(रो. स. माधव) धारवाडी रुपयास व चांदीस जळ चार गुंजा

यावी. ४॥-५ गुंजा आली तरी टंकसाळे आणवून पारपत्य करून खोट्या रुपयांतील तोटा व गुन्हेगारी घेऊन ताकीद देणें. जमखंडीचे टंकसाळ्यासंबंधीं हुकूम सदरप्रमाणें.—सन १७७७.

खुर्दा पाडण्याच्या टांकसाळीचा परवाना कोंकणप्रांताकारितां दुल्लभशेट वगैरेंच्या नांवें नजराणा रु. १२००१. सवलती—इतरांस परवाना मिळणार नाहीं, अलिबागेहून व इंग्रजांचे तालुक्यांतून दुसरा खुर्दा येऊं न द्यावा. नजरपट्टी कर माफ.—सन १७८२.

(रो. बा. २) वांई कऱ्हाड सातारा येथें खोटे मलकापुरी रुपये पसरले म्हणून चांदवडी चालू करावे. सरकारवसूल घेणें व खर्च करणें तो चांदवडी नाण्याचा करावा.—सन १८००.

मराठेशाहींतील नाण्यांचीं नांवें

पैसे—ढबू १८॥ मासे; अलमगिरी १३॥। मासे; शिवराई ९। मासे.

रुपये—जोधपुरी चांदवड गंजीकोटी मिठे खंदार.

होन—एलोरी हैदरी सर्नागिरी हरपनहल्ली व्यंकटपती महमदशाही एकेरी धारवाडी नवे धारवाडी.

मोहरा—दिल्लीशिक्का अहमदाबादी चलनी मालखेड खटवा १४ रु. १० आणे. सुरती औरंगाबादी बनारसी जहानाबादी मच्छलीबंदरी पटणी लाहोरी बऱ्हाणपुरी दर १३॥। प्रमाणें.

अबकारी

पेशवाईत अबकारी खातें फक्त नांवाचें होते. दारूचें सरकारी उत्पन्न मुळींच नसे म्हटलें तरी चालेल. सवाईमाधवरावाचे वेळीं अबकारी खात्याची प्रवृत्ति दारूची निपज कमी करण्याकडे होती. कोंकणांतील भंडार-माडाची दारूहि बंद करण्यांत आली होती. मात्र फिरंगी गोरे किरिस्ताव नवे सरकारनोकरीस ठेवले त्यांचें दारूशिवाय चालत नसे, म्हणून त्यांच्याकरितां त्यांना फक्त आपल्या खपापुरती दारू तयार करण्यास भट्टी लावण्याची परवानगी देण्यांत आली होती. बंदुकीची दारू तयार करण्यास कलाली दारू लागे, ती सरकारामार्फत तयार होई.

दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं गुजराथेंतील मोहाच्या फुलांच्या विक्रीवर लहानसा कर असे. सन १८०० सालीं बलसाडच्या पार्शी दोराबजी रतनजी यास मोहाचीं फुलें खरेदी करण्याचा व विकण्याचा मक्ता दरसाल ५० रुपयांला देण्यांत आला होता, असा दुसऱ्या बाजीरावाच्या रोजनिशींत उल्लेख सांपडतो. पेशवाईत अबकारीचा मक्ता बहुधा पार्शी लोकांकडेच असे.

वेठ—गुलामगिरी

वेठीची व गुलामगिरीची चाल मराठेशाहींत असे. हल्लीं कोणासहि त्याच्या इच्छेविरुद्ध उघडपणें वेठीच्या नोकरीस धरतां येत नाहीं. पण तसा प्रकार पूर्वी नव्हता. अर्थात् वेठीस धरलेल्या मनुष्यास पोटगी देण्यांत येत असे; पण त्याजवर नोकरी करण्याची सक्ति होई, ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाहीं. गुलाम आणि विशेषतः ग्वालच्या जातीच्या स्त्रिया यांची खरेदीविक्री होत असे. परदेशी व्यापारी लमाण वगैरे अशा बायका सांपडतील तेथून आणून या मुलखांत विकीत. परंतु गुलामगिरी या शब्दाला पाश्चात्य देशांतील अनुभवावरून जो एक भयंकर अर्थ चिकटून बसलेला आहे तो या वेळीं त्या शब्दास नव्हता. गुलामगिरी म्हणजे स्वातन्त्र्यनाश किंवा खुषीविरुद्ध नोकरी इतकाच प्रकार होता. गुलामांना निर्दयपणानें वागविल्याचा दाखला फारसा कोठें मिळत नाहीं. हल्लीं खानदेशांतहि वंशपरंपरागत सालियानदार नोकर असतात तशाच प्रकारचे जवळ जवळ हे गुलाम असत. धन्याची नोकरी इमानानें केल्यास गडी कुणबिणी यांना बक्षीस देऊन किंवा जमीन वगैरे देऊन मुक्त व स्वतंत्र करण्यांत येत असे. एका धन्याचा गुलाम दुसऱ्या धन्याकडे गेल्यास सरकारमदतीनें ज्याचा त्यास तो परत मिळे. कुणबिणींची वगैरे मोजदाद पागेकडील जनावरांत अगर असामींत होई व त्यांचा जमाखर्च ठेवला जाई! बिनवारशी अनाथ अत्यंत दरिद्री अशा लोकांवर गुलामगिरीची आपत्ति सर्व देशांत सर्व काळीं येतच असते. इंग्रजी साम्राज्यांतहि गुलामगिरी कायद्यानें नष्ट होऊन अद्यापि शंभर वर्षें झालीं नाहींत. वसाहतींतून ही चाल अप्रत्यक्ष रीतीनें अजूनहि अंमलांत आहे. किंबहुना आज देखील हिंदुस्थानांत आसाम वगैरे ठिकाणीं अगर हिंदुस्थानजवळ सिलोनमध्येंहि मुदतबंदीच्या कराराच्या रूपानें गुलामगिरी थोडीबहुत वास करीत आहेच.

प्रवास व टपाल

बरोबर पैसाअडका घेऊन राजमार्गानें दूरचा प्रवास निर्भयपणें करितां आला म्हणजे तें राज्य सुराज्य असा सर्वकाळीं एकसारखाच समज असावा हें स्वाभाविक आहे. हल्लींच्या शांततेच्या इंग्रजी राज्याचें वर्णन करितांना "काठीला सोनें बांधून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत खुशाल जावें" असें म्हणण्यांत येतें. पेशवाईच्या काळीं या अर्थानेंहि सुराज्य अस्तित्वांत असावें असें दिसतें. हल्लीं आगगाड्या झाल्यामुळें काठीला सोनें बांधून प्रवास करणें सोपें झालें आहे; तथापि आगगाड्यांतूनहि चोऱ्या होतच नाहींत असें नाहीं. तें कसेंहि असो; पेशवाईतील एका काळासंबंधानें तरी तत्कालीन लोकांनीं हल्लीं सुराज्य आहे असें या अर्थी म्हटलेलें आढळतें. सवाई माधवरावसाहेबांच्या

कारकीर्दीस उद्देशून बखरकार लिहितो: " श्रीमंत सवाईमाधवराव अवतार धारण केल्यापासून अलीकडे सडयांनीं पुण्यापासून दिल्लीपावेतों लाखों रुपयांचा जिन्नस सोनें रुपें व जवाहीर घेऊन गेले असतां मार्गांत निर्भय जाऊन यावें, या रीतीनें स्वतेजप्रतापेंकरून सहज रीतीनें बदोबस्त आहे. "

(राजवाडे—खंड ४)

मराठी राज्यांत हल्लींप्रमाणें आगगाड्या व तारायंत्रें नव्हतीं. तथापि एवढ्या राज्याचा कारभार किंवा खासगी लोकांचा व्यवहार टपालाची कांहीं व्यवस्था असल्याशिवाय होणें शक्य नव्हतें; व तशी व्यवस्था होतीहि. त्या काळीं बातमीचीं साधनें हल्लींसारखीं सुधारलेलीं नव्हतीं, तरी बातमी समजून घेण्याची जरूरी किंवा हौस कमी होती असें नाहीं; एवढेंच नव्हे तर, सरकारी डांकेशिवाय खासगी डांकहि चालू असे. क्वचित् प्रसंगीं उंटावरून किंवा स्वाराबरोबर पत्रें पाठविण्यांत येत; परंतु सर्वसाधारण रीती म्हटली म्हणजे मनुष्याहातीं टपाल धाडण्याची असे. जो धंदा पिढ्यानुपिढ्या चालू राहतो तो करणाऱ्या मनुष्यांची एक प्रकारची जात सहजच निर्माण होते; व टपाल वाहून नेण्यांत ज्यांनीं जन्मचे जन्म घालविले व या धंद्यांत प्रावीण्य मिळविलें असे लोक त्या काळीं शेंकडों हजारों होते. टपाल वाहून नेणारास जासूद हरकारा किंवा काशीद म्हणत. लहान मजल असल्यास एकेकटा टपालवाला धाडण्यांत येई; पण मोठ्या मजलीवर किंवा कागदपत्र महत्त्वाचे असल्यास काशीदजोडी धाडण्यांत येई; कां कीं, वाटेंत आजार अपघात किंवा दगाफटका होऊन एक निरुपयोगी झाल्यास दुसरा तरी तें काम उरकूं शकेल. प्रत्येक सरकारी कचेरींतून किंवा व्यापारी पेढीवर आवक-जावक टपाल-पुस्तक असे; व बहुधा प्रत्येक सरकारी कचेरींतून व व्यापारी पेढीवरून रोजच्यारोज गांवोगांव पत्रें रवाना करण्याचें काम सुरू असे. सामान्य प्रतीचे लोकांकडून अर्थात् स्वतःचे जासूद पाठविण्यांत येत नसत; परंतु ज्या त्या ठिकाणच्या सरकारी कचेरीच्या टपालाबरोबर खासगी लोकांचीं पत्रें पाठविण्याची थोडीबहुत सोय असे, व त्याकरितां ठराविक आकार घेण्यांत येई.

डांक पाठविणें ती कातड्याच्या पिशव्यांतून बंदोबस्तानें पाठविण्यांत येई. टपालवाल्याचें ओझें हमालानें वाहण्याइतकें जड नसलें तरी बरेंच जड असे. सरकारी टपालाचे टप्पे असत, व गांवांत टपालवाला आला कीं विलंब न करितां त्याचें ओझें दुसऱ्या टप्पेवाल्याच्या स्वाधीन करून त्याला ताबडतोब रवाना करणें हें गांवकामगारांचें एक महत्त्वाचें कर्तव्य असे; आणि या कामीं कसूर झाल्यास त्याबद्दल शिक्षा होई. टपालवाल्याला सरकारी खर्चानें पायतण व काठी देण्यांत येई. या काठीला घुंगरू लावलेले असत; त्यांच्या आवाजानें टपालवाल्याच्या चालीला तालदार गोड सुराची साथ होऊन त्याच्या

श्रमाचा थोडासा परिहार होई, रानांतून जातांना लहानसान श्वापदें भिऊन पळून जात, आणि पुढील टप्पेवाल्यास तयार होण्याची सूचना मिळे. घुंगराचा आवाज ऐकला कीं जरूरी व तातडतोबी यांचा मनांतून इशारा होण्याची सवय लोकांना लागून गेली होती; व टपाल म्हटलें कीं त्याला अडविणें म्हणजे एक प्रकारचा सरकारी गुन्हा करणें असें लोकांना वाटे. सरकारी टपालाच्या मजलीचा टप्पा लहान असल्यामुळे सरकारी डांक लवकर जाई, परंतु खासगी टपालवालेहि वेळ पडल्यास रोजी ३० । ३५ मैलांची मजल करीत; व कैक वेळां तर दरबारापेक्षां बाजारांतच दूरची बातमी आधीं पसरे! "कासिदाचा करार पंचविसा रोजीं तेथे (काशीस) पावावे व जाब पंचविसा रोजीं [पुण्यास] यावें. करार रुपये पंचवीस व रोज शेर अन्न" असा पुरावा मिळतो. कलकत्त्याहून दिल्लीस भर पावसाळ्यांतहि पंधरा दिवसांचे आंत डांक जाई. सरकारी टपालवाल्यास नदीवर तातडतोब नांव किंवा सांगड हक्कानें मिळे. तसेंच जंगलांतून वाट असल्यास नजीकचे गांवकामगार त्याला अडचणीच्या जागेपुरती सोबत व मशालहि देत. बंगीडांकेपेक्षां हरकाऱ्याची डांक अधिक जलद व हरकाऱ्याच्या डाकेपेक्षां काशीदडांक अधिक जलद पोंचे. सरकारी डांकवाल्याला दरमहा पगार असे. खासगी डांकवाल्यास खेपेपुरतें वेतन ठरविण्यांत येई, व पत्रें मुक्कामाला पोंचती झालीं म्हणजे तेथें तें मिळे. वाटखर्चीपुरती थोडी रक्कम आगाऊ मिळे.

पदव्या

मराठेशाहींतहि बहुमानाच्या पदव्या देण्यांत येत असत; व त्या घेऊन लोक स्वतःस बहुमानास्पद समजत. मनुष्यस्वभाव नेहमी सारखाच असतो. कांहीं पदव्यांचीं नांवें पुढें दिलेलीं आहेत. हिंदूराव, हिम्मतबहाद्दर, समशेरबहाद्दर, बजारतमाआब, सेनापति, सेनाखासखेल, सेनासाहेब सुभे, सेनाधुरंधर धुरंदर-समशेरबहाद्दर, महाराव, रस्तमराव समशेरबहाद्दर, फत्तेजंगबहाद्दर, सफेजंगबहाद्दर, सर लष्कर, सेनाबार हजारी.

मात्र या पदव्या बहुधा भरीव असत. म्हणजे पदवीबरोबर प्रायः जहागीर किंवा वतन कांहींतरी मिळे. पदवीदानाचा खर्च पदवी दिलेल्या लोकांकडून घेत नसत. इतमाम सांभाळला जावा अशी सरकारकडून तजवीज होई. विठ्ठल शिवदेव यास तास वाजविण्याचें घडयाळ बाळगण्याची परवानगी होऊन त्याचबरोबर घडयाळजी म्हणजे तास वाजविणारा याची नेमणूक सरकारांतून करून दिली. पालखीचा खर्च आणि भोई लोकांचा पगार सरकारांतून मिळे. सन १७५३-५४ सालीं अखेराज नाइक नांवाच्या वंजारी लमाणास नगारा व निशाण बाळगण्याची परवानगी देण्यांत आली; त्याचें काम बैलांच्या तांडयां-

वरून धान्याचा व्यापार व मुलखांत आमदरफ्ती करण्याचें होतें. कोणास अबदागिरीचा व मशालीचा मान दिल्यास त्यास अबदागीर धरणाराचा व दिवट्याचा पगार दिला जाई. तसेंच चवरी दिल्यास चवरीखर्च मिळत असे.

विद्यावृद्धि व सुधारणा

विद्यावृद्धि व भौतिक प्रगति करणें हें सुधारलेल्या राष्ट्राचें एक कर्तव्य आहे. पण तत्कालीन युरोपियन राष्ट्रांच्या मानानें पाहतां या बाबतींत विशेष कीर्ति मिळविण्यासारखें मराठ्यांनीं कांहीं केलें नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. मराठ्यांचें लक्ष विद्येपेक्षां राजकारणांत केव्हांहि अधिक रममाण झालेलें होतें. शिवाय पूर्ण शांततेचा असा काळ त्यांना लाभला नाहीं. या दोन कारणांमुळें मराठ्यांच्या हातून विद्यावृद्धि किंवा भौतिक सुधारणा फारशी झाली नाहीं. त्यांचे समकालीन इंग्रज हे मराठ्यांच्या मानानें शास्त्रें कला व जगाचें ज्ञान या बाबतींत पुष्कळच पुढें होते. तसें असल्याशिवाय ते सहा हजार मैलांवरून इकडे आलेच नसते. मराठे उंबरांतल्या किड्यासारखे होते असें म्हटलें तरी चालेल. महाराष्ट्र किंवा कोंकण हे प्रांत सुपीक नव्हत, व केवळ त्यांच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहून आपण समृद्ध व सुखी होणार नाहीं हें मराठ्यांस माहीत नव्हतें असें नाहीं. पण शास्त्रज्ञान मिळविणें, कला व हुन्नर शिकणें, व्यापार वाढविणें किंवा शेती सुधारणें असल्या–म्हणजे द्रव्योत्पादक–गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष गेलें नाहीं. राजकीय बाबतीत ते महत्त्वाकांक्षी असले तरी भौतिक सुखाच्या बाबतींत ते अल्पसंतुष्ट होतें. मराठ्यांना आपल्या कामापुरतें तरी शास्त्रें कला यांचें ज्ञान होतें असेंहि म्हणतां येत नाहीं. त्यांचें मुख्य काम लढण्याचें; पण त्यांना तोफा व बंदुका यांच्या बाबतींत युरोपियनांवर बरेंचसें अवलंबून राहावें लागे. मग इतर कलांच्या ज्ञानाविषयीं बोलावयासच नको. अठराव्या शतकांतील हिंदुस्थानच्या कलाकौशल्याचा लौकिक आहे खरा; पण त्या लौकिकापैकीं फारच थोडा भाग मराठ्यांच्या वांटणीस येण्यासारखा होता. त्यांची साधी राहणी हा एका अर्थानें गुण असला तरी त्या साध्या राहणी-मुळें डोळे उघडून जगभर दूरवर चोहोंकडे बघण्याची इच्छा त्यांना झाली नाहीं हा दोषच म्हणावयास हरकत नाहीं. मुसलमान हे मिजासी होते हा एका अर्थानें त्यांचा दोष असला तरी त्याच मिजासेच्या इच्छेमुळें त्यांनीं उद्योगधंदे कलाकौशल्य व व्यापार यांचा अधिक परिचय संपादिला होता. मुसलमान इतके देश ओलांडून हिंदुस्थानांत आले या एका गोष्टीवरूनच त्यांचें भूगोलज्ञान मराठ्यांपेक्षां अधिक होतें असें ठरतें. नाना फडणवीस हा चौकस होता; तरी पण त्याच्या दप्तरांतला भूगोलवर्णनाचा जो कागद रा. ब. पारसनीस यांनीं प्रसिद्ध केला आहे तो पाहून पुष्कळांस हसूं येईल.

ग्रँट डफच्या इतिहासास इतर रीतीनें कोणी कितीहि नांवें ठेवो; पण त्याचें मराठ्यांविषयींचें ज्ञान कोणाहि मराठ्याच्या ज्ञानापेक्षां शतपट अधिक खास होतें. मराठ्यांचें बरेंचसें भूगोलविषयक ज्ञान 'दंडकारण्यमहात्म्या' वरून घेतलेलें असून त्यांच्या इतिहासज्ञानाचें मुख्य उगमस्थान म्हटलें म्हणजे 'भविष्यपुराण' हें होतें! सदाशिवराभाऊनें दिल्लीनंतर रूमशामचें तख्त हस्तगत करण्याची महत्त्वाकांक्षा बोलून दाखविल्याचें वर्णन बखरींत आहे. पण रूमशामीची पातशाही या शब्दांखेरीज त्याला तिचें फारसें अधिक ज्ञान नसावें! 'फराशी' म्हणजे फ्रेंच हे त्यांना प्रत्यक्ष माहीत होते. पण फ्रान्स देशाचा पूर्वेतिहास काय असेल याची मराठ्यांनीं कधीं आस्थापूर्वक चौकशी देखील केली नसावी. टिपूनें आपले वकील पारीस येथें पाठवून मुसलमानी वकिलातीच्या आवारांत आपलें अर्धचंद्रचिन्हित निशाण कांहीं दिवस फडफडत ठेवलें होतें. टिपूला मराठ्यांपेक्षां परदेशाचें ज्ञान बरेंच अधिक असावें असें वाटतें. बर्कच्या वेळीं दोघे ब्राह्मण विलायतेस गेले असल्याचें सांगतात; पण विलायतेच्या वर्णनाचा इंग्रजांकडून कां होईना पण माहिती मिळवून लिहिलेला एकाददुसराहि कागद इतिहाससंशोधकांस अद्यापि कोठें मिळाल्याचें ऐकिवांत नाहीं. "फराशिसांच्या रयतांनीं आपला राजा मारला" अशा बातमीचा उल्लेख मराठी कागदपत्रांतून सांपडतो. पण फ्रेंच राज्यक्रान्तीची तत्कालीनांना उपलब्ध होण्यासारखीहि माहिती मराठ्यांना नसावी असें वाटतें. रा. राजवाडे म्हणतात, "युरोपांत तत्कालीन दरबारातून म्हणजे पंधरावा लुई बडा फ्रेडरिक दुसरा जार्ज यांच्या दरबारांतून व राज्यांतून भूगोलाचें व इतिहासाचें जें ज्ञान त्या वेळीं होतें त्याच्या मानानें पेशव्यांच्या दरबारचें इतिहासाचें व भूगोलाचें ज्ञान अगदींच क्षुद्र होतें हें कबूल करणें योग्य आहे. कपिल कणाद वगैरे पुराणमुनिप्रणीत शास्त्रांच्या व्यतिरिक्त युरोपांत ठाऊक असलेल्या शास्त्रांचा गंधहि पेशव्यांच्या राज्यांत कोणाला नव्हता. पाठशाला विद्वत्पीठें विद्वत्सभा अजबखानें वादसभा शोधसभा पृथ्वीपर्यटणें वगैरे युरोपियन संस्था पेशव्यांच्या राज्यांत नव्हत्या इतकेंच नव्हे तर, त्या दुसरीकडे कोठें आहेत किंवा काय याचा पत्ताहि महाराष्ट्रांत कोणाला नव्हता! या नकारात्मक वाक्यांचा इत्यर्थ एवढाच कीं, अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत व उत्तरार्धांत मराठ्यांची संस्कृति युरोपांतील प्रगत राष्ट्रांच्या संस्कृतीहून कमी दर्जाची होती." पेशव्यांनीं मुद्रणकला इंग्रजांपासून कशी उचलली नाहीं याचें राजवाड्यांनीं आश्चर्य प्रदर्शित केलें आहे. पण वैदिक विद्येंतच जेथें सर्व विद्यांची परिसमाप्ति मानली जात असे तेथें छापखान्यांचें काय काम? वेदविद्या ही फक्त अधिकृत लोकांसच मिळावयाची; व वेदपठण

हेंच वैदिकांचें काम, वेदभाष्याचा अभ्यास असला तर फार थोडा; यामुळें छापखान्याची गरजच नव्हती. धर्मग्रंथांबाहेर स्वतंत्र वाङ्मय असा पदार्थच असूं शकत नाहीं अशी मराठेशाहींत कल्पना होती. मोरोपंताची कविता आज आपण वाङ्मय सदरांत घालतों; पण पेशवाईच्या काळच्या ग्रंथ-सूचींत ती कदाचित् धर्मग्रंथांतच पडली असती. मोरोपंताच्या ग्रंथांत मुख्यतः भारत भागवत रामायण हेच विषय असल्यामुळें व त्याची स्फुट कविताहि केवळ भक्तिप्रधान असल्यामुळें त्या वेळीं ते ग्रंथ धर्मग्रंथांच्या सदरांत घालणेंच अधिक प्रशस्त वाटलें असतें. मोरोपंताच्या ग्रंथाच्या पोथ्या लिहून घेतल्या जात; पण अब्राह्मणांच्या हातीं मोरोपंताची कविताहि ब्राह्मणानें सहसा पडूं दिली नसती असें वाटतें. वेद वेदांगें पुराणें हें तर धर्मवाङ्मयच होय; वाटेल ती विद्या धर्मपर मानण्याची—धर्माच्या सदराखालीं कोंबण्याची—प्रवृत्ति फार जारी होती असें दिसतें. धर्मविचाराची ही एककल्ली दिशा सोडून दिली तरी व्यावहारिक शिक्षणहि फारसें नव्हतें असेंच आढळून येतें. अक्षर, साधें गणित, हिशेब व थोडेंसें संस्कृतज्ञान यांतच उच्च प्रतीच्या गृहस्थाच्या शिक्षणाची परिसमाप्ति तेव्हां होत असे.

भौतिक सुधारणेला वाङ्मयप्रसार हा जसा अवश्य असतो तसेंच परदेशगमन हेंहि व्यवहारचातुर्याला अत्यंत उपकारक असतें. पण परदेशगमन मराठ्यांनीं वर्ज्य मानिलें होतें. तसेंच स्वदेशांतहि हिंडून फिरून सृष्टिनिरीक्षण करून दुसऱ्याचें कलाकौशल्य शिकणें याहि गोष्टी मराठ्यांनीं फारशा केल्या नाहींत; यामुळें उपयुक्त पदार्थांकरितां त्यांस दुसऱ्यावर अवलंबून रहावें लागे. राजसत्तेच्या भरांत असल्यामुळें तत्कालीन मराठ्यांना आमच्याप्रमाणें स्वदेशी तत्त्वाची गरज भासली नसेल; पण पुढें पुढें त्यांचें परावलंबित्व त्यांचें त्यानाहि भासूं लागलें असेल. पल्लेदार तोफा बंदुका पाणीदार तरवारी व कट्यारी होकायंत्रें दुर्बिणी वगैरे युद्धोपयोगी पदार्थ, तसेंच घड्याळें हंड्या झुंबरें आरसे उत्तम रेशमी कपडा तलम बारीक मलमल वगैरे व्यवहारोपयोगी पदार्थ, याकरितांहि त्यांना इंग्रज चिनी मुसलमान वगैरे लोकांच्या तोंडाकडे पहावें लागे. परदेशी व्यापारी मराठ्यांच्या सौद्यावर गबर होऊन जात. मिजासी किंवा उपयुक्त जिनसा वापरण्याची हौस मराठ्यांना मनांतून मुळींच नव्हती असें नाहीं. पण या जिनसा स्वतः उत्पन्न करण्याची इच्छा त्यांना फारशी झाल्याचें आढळत नाहीं.

मराठेशाहींत शिक्षणाची पद्धत हल्लींहून अगदीं वेगळी होती. सार्वजनिक शिक्षणसंस्था नव्हत्या असें म्हटलें तरी चालेल. व्यावहारिक शिक्षणाला पंतोजीच्या शाळा व वेदशास्त्रशिक्षणाला शास्त्री लोकांच्या घरच्या पाठशाळा असत. पंतोजीला अमावास्या—पौर्णिमेस व सणावारीं कांहीं देणगी दिली जात असे; पण पाठशाळेंतील शिक्षण सर्व धर्मार्थ असे, इतकेंच नव्हे तर, उलट घरचें खाऊन

पिऊन सुखी असे जे शास्त्री असत, त्यांच्या घरीं विद्यार्थ्यांना जेवावयास घाल-ण्यांत येई! विद्वान् झालेल्या शिष्यांनीं गुरूचें नांव अभिमानानें सांगणें व गुरु-घराण्याची परंपरा स्मरणें एवढाच मोबदला शिष्याकडून मिळे. सरकारानें शाळा काढल्या नसल्या तरी विद्वान् शास्त्रीपंडितांस वार्षिक दक्षिणेशिवाय जमिनी वगैरे इनाम दिल्या जात. व अशा रीतीनें सरकारी खजीन्यांतून शिक्ष-णास अप्रत्यक्ष मदत होई. पेशव्यांच्या रोजनिशींतून व इतरत्रहि वैदिक शास्त्री पंडितांस जमिनी इनाम दिल्याचे दाखले मिळतात, त्यांत केवळ स्नानसंध्या करून सुखरूप राहून राज्याचें अभीष्टचिंतन करून आशीर्वाद देत जाणे एवढ्याच भावी मोबदल्याची अपेक्षा केल्याचें दिसतें! निवळ धर्माचरण करणारा व स्नानसंध्या पोथीपुस्तक व शिष्यमंडळ यांमध्यें आपला सर्व वेळ घालविणारा असा वर्ग तेव्हां बराच असे. वेदशास्त्रें यांचें अध्ययन अध्यापन आणि पंडितगिरीची तालीम यांचीं लहानसहान पीठें मुख्य मुख्य क्षेत्रीं असून आद्य पीठ श्रीक्षेत्र काशी येथें होतें. कर्मधर्मसंयोगानें काशी प्रयाग गया वगैरे उत्तरेकडील मोठीं क्षेत्रें प्रायः विजातीय लोकांच्या अंमलांत राहिलीं; व मराठ्यांनीं तीं आपल्या सत्तेच्या जोरावर सद्दीच्या दिवसांत सोडवून आपल्या हातीं घेण्याचा प्रयत्न केला तो सिद्धीस गेला नाहीं. तथापि विद्येच्या दृष्टीनें काशी व महाराष्ट्र यांचा संबंध तीनचारशें वर्षे अबाधित राहिला. काशी येथें प्रसिद्धीस आलेल्या पंडितां-मध्यें दाक्षिणी पंडित फार प्रख्यात होते. १९११ सालीं 'केसरी'मध्यें "संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन" या लेखमालेंत काशी येथील दाक्षिणी पंडितांचीं घराणीं या मुद्द्यावर आम्हीं एक लेख लिहिला होता, तो कोणी वाचल्यास या मुद्द्या वरील विशेष माहिती त्यास तेथें मिळेल.

वेदशास्त्रांचें शिक्षण अर्थात् सर्व ब्राह्मणांच्याच हातीं होतें; पण ही गोष्ट शिवाजीसहि मान्य होती. इंग्रजी विद्या व इंग्रज लोक यांच्याशीं परिचय झाल्यानें आतां आम्हांला चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मान्य नाहीं, निदान जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य व त्याचे ठराविक अधिकार हे आजकालच्या विद्वानांपैकीं फार थोडे लोक मानतात, व आजचीं त्यांचीं मतें त्यांना खरीं आहेत असेंच प्रामाणिक-पणानें वाटतें. पण मतांची ही गोष्ट त्रिकालाबाधित नसून वरील लोकांपैकीं बहुतेक लोक पूर्वीच्या काळीं असते तर त्यांचीं मतें आजच्यासारखीं खास नसतीं. नदीच्या ओघांतील दगडी गोट्यांप्रमाणें कालाच्या ओघांत मतें निरनिराळीं बनत असतात. शिवाजीच्या मनांत ब्राह्मणांचें निःसंतान करावयाचें आलें असतें तर तें त्याला करतां आलें असतें व रामदासाकडे जाऊन त्याला गुरु म्हण-विण्याची बळजबरी त्यावर कोणींहि केली नव्हती. शिवाजीनें वेदोक्त कर्म करण्याची इच्छा धरली व त्यानें राज्याभिषेकाच्या पूर्वी आपलें मौजीबंधन करविलें. पण आजच्या विचारसरणीनें या गोष्टी करण्याचें त्याला कांहींच कारण

नव्हतें. तथापि वैदिक संस्कृतीचा पगडा त्याच्या मनावर आनुवंशिक असल्यामुळें त्याला राज्यारोहणाचें धार्मिक कृत्य सशास्त्र व अव्यंग व्हावें असें वाटलें असल्यास नवल नाहीं. पण एका तोंडानें वेदोक्ताचा अभिलाष व्यक्त करित असतां दुसऱ्या तोंडानें ब्राह्मणनिंदा करण्याचा जो दुतोंडीपणा आज कित्येक क्षत्रियांना करतां येतो तसा शिवाजीला करतां आला नाहीं. क्षत्रिय ब्राह्मण हे शब्द एक प्रकारच्या अनुयोगी संबंधानें कायमचें जखडून गेलेले आहेत. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था सगळीच्या सगळीच वाटेल तर कोणाला अमान्य करतां येईल; पण या व्यवस्थेपैकीं आपल्या कामापुरता एक भाग घेऊन दुसरा तेवढा मी टाकीन असें कोणाच्या मनांत असलें तरी तें त्यास शक्य नाहीं. क्षात्रियत्वाचें भूषण ज्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमुळें उत्पन्न होतें तींतच ब्राह्मणाला विशिष्ट स्थान दिलेलें आहे. व मराठेशाहींतील क्षात्रियाला स्वतःस क्षत्रिय म्हणवूनच त्याला ब्राह्मणांसहि योग्य मान द्यावा असें वाटत असे. एका अर्थानें ब्राह्मणांना गुरुत्वाचा मान देऊन चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेच्या लोकांतून ते या मानाचे किरण स्वतःकडे परावर्तित करून घेत होते असेंहि म्हणतां येईल. बहुतेक सर्व मराठेशाहीभर ब्राह्मणांना मराठ्यांनीं वर्णभेदानुसार योग्य मान दिल्याचें आढळतें, व अशा लोकांत शिवाजी हा अग्रेसर होता. अशा रीतीनें मराठेशाहींतील क्षत्रियांनींच ब्राह्मणांचा अभिमान धरल्यावर मग पेशवाईंतलि ब्राह्मणांनीं स्वतःचा आभिमान धरल्यास त्यांत काय आश्चर्य ? या सर्व विवेचनावरून हें सिद्ध होतें कीं, मराठेशाहींत शिक्षण घेण्याची जबाबदारी ब्राह्मणांवर चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमुळें पडते असें मानलें जात असे, व त्यांनीं ती जबाबदारी संभाळिली होती म्हणून राजदरबाराकडून शिक्षणाप्रीत्यर्थ मिळणाऱ्या धर्मादायाच्या देणग्या पुष्कळशा ब्राह्मणांसच दिल्या जात. तथापि या बाबतींत ब्राह्मणांब्राह्मणांतील पोटभेदाचा अभिमान पेशव्यांनीं धरल्याचें फारसें दिसत नाहीं. काशीपासून रामेश्वरापर्यंत पेशव्यांच्या धार्मिक देणग्या जाऊन पोंचत व श्रावणमासीं सर्व हिंदुस्थानांतून पंचद्राविडच नव्हे तर पंचगौडहि सन्मानले जात. वेदविद्येचें शिक्षण मागें टाकून आपण पुढें गेलों म्हणजे मग तर जातिभेदाचा प्रश्न उरत नसे. मराठेशाहींत फकीर अवालिये वगैरे मुसलमानी साधुसंतांना व त्यांच्या देवस्थानांना देणग्या दिल्या जात. तसेंच कोणी धर्मार्थ वैद्यक्रिया किंवा शस्त्रक्रिया करीत असला किंवा कोणी धर्मार्थ विहिरी खणल्या, छायेचीं झाडें लाविलीं, मार्गावर धर्मार्थ पाणपोई घातली तर अशा लोकांस त्यांची जात लक्षांत न आणतां इनामें दिलीं जात. शाहूच्या रोजनिशींत सय्यद दाऊद बिन सय्यद दावल हकीम शस्त्रवैद्य, नानासाहेब पेशव्यांच्या रोजनिशींत रणछोड नाइक वैद्य वसईकर, राजेमहमद शस्त्र-हकीम, नारो राम बिन नरहर वैद्य बागलाण, भवानीशंकर वैद्य गुजराथ, फीर मारतीग वैद्य रेवदंडा,

मीर अबू तलब मुरत वगैरे लोकांच्या नावें देणग्या इनामें दिलेलीं सांपडतात त्यावरून वरील विधानाचा खरेपणा दिसून येईल. याचप्रमाणें व्यवहाराच्या इतर कोणत्याहि बाबतींत जातिभेदाचें बंड फारसें नव्हतें. धंदे जातवार वांटले गेल्यामुळें जें उत्तेजन निरनिनिराळ्या धंद्यांस तेंच निरनिराळ्या जातींस मिळे हें आपोआपच सिद्ध होतें.

प्रकरण चवथें

मराठ्यांचें पातशाही धोरण

" मराठ्यांचें साम्राज्य दिल्लीपतीची सेवा करितां करितांच वाढलें. "

—राजवाडे

कोणत्याहि राष्ट्राच्या कार्यपरंपरेच्या मागे एकादें निश्चित धोरण म्हणून असतेंच. मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पाहिलें असतां त्याच्या निरनिराळ्य भागांत मराठ्यांचेंहि एकादें निश्चित असें धोरण असे, व त्या धोरणानुसार त्यांची कार्यपरंपरा घडून येत असे, असें कोणीहि थोडासा विचार केल्यास त्याला आढळून येईल. स्थूलमानानें बोलावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, सन १६४६ पर्यंत मराठ्यांचें धोरण मुसलमानी पातशाहीखालीं मानमरातब संभाळून व जहागिरी उपभोगून परतंत्रतेनें पण सुखानें नांदावयाचें होतें. शिवाजीच्या वेळीं मराठ्यांचें धोरण लहानसेंच पण स्वतंत्र असें स्वराज्य स्थापावयाचें होतें. शिवाजीच्या मृत्यूपासून शाहू दक्षिणेत परत येईपर्यंत मराठ्यांचें धोरण शिवाजीनें स्थापलेलें राज्य मोंगलांच्या हल्ल्यांपासून हरप्रयत्नानें रक्षावयाचें होतें. शाहूपासून सवाईमाधवरावापर्यंत, जुनें स्वराज्य तर संभाळावयाचेंच पण सर्व हिंदुस्थानभर सत्ता चालवावयाची व दिल्लीची मोंगल पातशाही फार तर औपचारिकपणें रक्षून प्रत्यक्ष व्यवहारांत हिंदुपदपातशाही गाजवावयाची असे धोरण बळावलें. दुसऱ्या बाजीरावापासून मराठ्यांचें धोरण पुन्हा संकुचित होऊन नवीन मुलख किंवा सत्ता मिळविण्याच्या भानगडींत न पडतां कोणीकडून तरी इंग्रजांपासून जुन्या मुलखाचें व सत्तेचे रक्षण करावयाचें व साधल्यास स्वातंत्र्य मिळवावयाचें असें झालें. सन १८१८ नंतर मराठेशाहीची हरिदासी गोष्ट फिरून मूळपदावर येऊन आजपर्यंतचें मराठी राजेरजवाड्यांचें धोरण इंग्रज पातशाहीच्या पंखाखालीं कोणीकडून आहे तें वैभव संभाळून पातशहापासून मानमरातब मिळवून पातशाहीचें रक्षण करावयाचें आहे.

मराठ्यांचें जर केव्हां खरें पातशाही धोरण म्हणून असेल तर तें इ. स. १७०७ पासून १७९४ पर्यंत होतें; व या धोरणाचें खरें स्वरूप काय असेल याचा थोडासा विचार करणें प्रस्तुत प्रसंगीं जरूर आहे. ' पातशाही धोरण ' या शब्दाचे दोन वाच्यार्थ होऊं शकतात. एक अर्थ, पातशहा अर्थात् दिल्लीचा पातशहा याच्यासंबंधाचें मराठ्यांचें धोरण; व दुसरा अर्थ, स्वतः पातशहा आहों किंवा होऊं अशा भावनेचें धोरण. सर्व अठरावें शतकभर मराठ्यांच्या धोरणांत दिल्लीचा पातशहा हीच मध्यवर्ती व आधारभूत वस्तु होती.

दिल्लीची पातशाही बुडवून स्वतःची मराठी पातशाही स्थापूं अशा प्रकारचें धोरण त्यांच्या मनांत कदाचित् उद्भवलें असलें तरी त्याचा ओंठाबाहेर केव्हांहि स्पष्ट उच्चार झालेला नव्हता असें आम्हांस वाटतें. राजकीय महत्त्वाकांक्षेला मर्यादा असूं शकत नाहीं; व ती असावी तरी कां? 'अहं ब्रह्मास्मि' --मी ब्रह्मच आहें-- अशा प्रकारच्या भावनेची महत्त्वाकांक्षा जशी धर्मांत योग्य आहे, तशीच राजकारणांत मी सर्व जगाचा राजा होईन अशी महत्त्वाकांक्षा कोणीं धरल्यास राजनीतिदृष्ट्या तिला मुळींच नांव ठेवतां येत नाहीं. सर्व जगाचें राज्य मिळालें तर मला हवें आहे; व माझ्या अंगांत धमक असेल तर तें मीं मिळविण्याची खटपटहि खुशाल करावी. पण जगाची वस्तुस्थितिच अशी आहे कीं, सर्व जगाचें राज्य पूर्वींहि कधीं कोणास मिळालें नाहीं व पुढेंहि कोणास मिळणार नाहीं ही गोष्ट निराळी. याच दृष्टीनें मराठ्यांनीं बाळगिलेल्या पातशाही महत्त्वाकांक्षेचा न्याय आपण करावयास पाहिजे.

आजकाल इंग्रजांना किंवा त्यांच्यापूर्वी मोंगलांना सर्व हिंदुस्थानांत साम्राज्यसत्ता स्थापण्याचा वास्तविक जितका हक्क आहे व होता तितकाच मराठ्यांनाहि हिंदुस्थानभर आपली मराठापदपातशाही स्थापण्याचा होता. कोणाचा हक्क सिद्धीस गेला, तर कोणाचा गेला नाहीं ही गोष्ट स्वतंत्र आहे. त्यांतल्या त्यांत पहातां, मराठे हे हिंदु असल्यामुळें हिंदुपदपातशाही ही त्यांची वडिलार्जित होती; या दृष्टीनें मराठ्यांचा हक्क इतरांपेक्षां सरसच ठरेल. न्यायनीति ही यशःसिद्धीवर अवलंबून ठेवणें हें तत्त्वज्ञानास संमत नाहीं. दुसरेपक्षीं, अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानभर मराठापदपातशाही स्थापण्याच्या कल्पनेचा उच्चार मराठ्यांच्या तोंडून उघड झाला नाहीं याचें कारण अर्थात् परिस्थिति होय. जी गोष्ट सर्वस्वीं शक्यतेच्या आवांक्याबाहेरची दिसते ती बोलून दाखविण्यांत तरी काय शहाणपण? अशक्यप्राय गोष्टी बोलणाराच्या धैर्याचें कौतुक न होतां त्याच्या मूर्खपणाचें हंसेंच होतें! १८ व्या शतकांत मराठ्यांच्या मनाच्या पेटीच्या अगदीं आंतल्या कप्यांत जें धोरण होतें त्याच्याविषयीं आम्हांस प्रस्तुत विचार करावयाचा नाहीं; तर जें धोरण त्यांनीं प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणलें होतें त्याचाच विचार करावयाचा आहे. व दिल्लीच्या पातशहासंबंधाचें मराठ्यांचें जें धोरण तेवढेंच त्यांचें पातशाही धोरण असें आपणास घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. हें धोरण त्यांना जवळजवळ एक शतकभर पुरलें. यावरून तेंच किती मोठें व व्यापक होतें याची कल्पना होईल.

मराठ्यांचें दिल्लीच्या पातशाहीच्या संबंधानें धोरण काय होतें? या प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत असें आहे कीं, दिल्लीची पातशाही नष्ट तर न करितां तिची मुख्य दिवाणगिरी व तिचें मुख्य सेनाधिपतित्व स्वतःच्या हातीं ठेवावयाचें व या जोड अधिकाराच्या जोरावर मराठ्यांचें 'स्वराज्य' राखून आणि वाढ-

वून शिवाय हिंदुस्थानांतील सर्व राजेरजवाड्यांकडून आपलें वर्चस्व मान्य करवावयाचें, म्हणजे नांवानें नसली तरी कृतीनें हिंदुपदपातशाही गाजवावयाची असें मराठ्यांचें धोरण होतें. स्वतःच्या नांवची पातशाही प्रत्यक्ष स्थापणें आणि केवळ व्यवहारापुरती ती गाजविणें यांत फारसा फरक नाहीं असें कोणी म्हणेल तर ती मात्र मोठी चूक होईल. कारण, देखाव्यालाहि फार महत्त्व असतें. शक्याशक्यतेच्या विचारांत देखावा विसरून चालत नाहीं. कायदेशीरपणा हा न्यायाचा पुरा नऊ दशांश एवढा मोठा हिस्सा असतो; व कायदेशीरपणा संभाळण्यास देखाव्याचीच मुख्य मदत होते. मराठ्यांनीं दिल्लीची पातशाही बुडविण्याचाच एकदम कां विचार केला नाहीं या प्रश्नाचें सरळ उत्तर असें आहे कीं, ती त्यांना त्या वेळीं बुडवितां तर आली नसतीच, पण ती बुडविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केल्याचा जरी नुसता संशय आला असता तरी जें त्यांनीं प्रत्यक्ष केलें तेंहि त्यांना करितां आलें नसतें, उलट नवें न मिळवितां जुनें गमावण्याचा मात्र प्रसंग त्यांच्यावर येता.

सर्व हिंदुस्थानभर हिंदुपातशाही प्रस्थापित करणें हें काम देखील अवघडच; पण त्यांतूनहि सर्व हिंदुस्थानभर एकाच म्हणजे मराठी वंशाची राजसत्ता प्रस्थापित करणें हें काम त्याहूनहि अवघड होतें. शिवाजीची एकतंत्री सत्ता महाराष्ट्रांत प्रस्थापित झाली व राज्यपद त्याच्याच घराण्याकडे दोनशें वर्षेंपर्यंत चाललें याचें कारण, शिवाजीचा मुलुख फारसा विस्तृत नव्हता. तरीहि खुद्द शिवाजीला आपल्या पश्चात् मराठी राज्य टिकावयाचें तर अष्टप्रधान निर्माण करून राज्याची एक प्रकारची घटना बनविणें जरूर वाटलें. शिवाजीनंतर तिसऱ्या पिढीस खरी राज्यसत्ता त्याच्या घराण्यांतून निघून ती भटपेशव्यांच्या घराण्याकडे आली; पण पहिल्या बाजीरावाच्या वेळेपासूनच ही सत्ता केवळ आपल्या घराण्याकडेहि अबाधित राहील अशी खात्री न वाटून त्यानें जुन्या अष्टप्रधानमंडळाचेंच पुनरुज्जीवन जरी केलें नाहीं तरी, दौलतीचे आधारस्तंभ म्हणून मोठमोठे मराठे सरदार निर्माण केले. शिवाजीचें राज्य लहान म्हणून अष्टप्रधानमंडळीच्या कारभाराच्या सर्व दोऱ्या प्रत्यक्ष आपल्या हातीं ठेवून बसल्या जागेवरून सर्व राज्याच्या व्यवस्थेकडे, हातांतल्या आंगठीवरील खड्याप्रमाणें, त्याला पाहतां येत होतें. पण राज्याचा विस्तार व राज्यकारभाराचा पसारा खुद्द शिवाजीच्या वेळींहि अधिक वाढता तर त्याला देखील एकतंत्री सत्ता आपल्या हातीं ठेवतां आली नसती व अधिकारविभागणी करणें म्हणजे पर्यायानें आपल्या सरदारांना कमीअधिक स्वतंत्रता देणें जरूर झालें असतें.

पेशव्यांची तर शिवाजीहून अधिक अडचणीची स्थिति होती. साताऱ्यास कर्तेपणा उरला नसल्यानें राज्यकारभाराची मुख्य जबाबदारी त्यांना पुण्यास

खेचून आणून आपल्या हातीं ठेवावी लागली, यांत एका दृष्टीनें कदाचित् त्यांचा दोष मानतां येणार नाहीं. पण ‘ जबाबदारी ’ या शब्दाचा ‘ अधिकाराची हांव ’ असा अर्थ करणारे लोक तेव्हांहि होते. भट पेशवे हें कोंकणांतून वर आलेलें उपरी घराणें, त्याला खानदानीची परंपरा नव्हती, यामुळें ज्यांची खानदानी शेंकडों वर्षांची अशा मराठे घराण्यांना पेशव्यांबद्दल हेवा वाटावा ही गोष्ट स्वाभाविक होती. पेशव्यांनीं हवें तर आपल्या कृत्याचें वर्णन “ मराठी सत्तेच्या जबाबदारीची धुरा आम्हीं आपल्या मानेवर घेतली ” अशा प्रौढ व भूषणास्पद शब्दांनीं वाटेल तर करावें. पण “ या कारस्थानी ब्राह्मणांनीं शाहूला भुरळ घालून व राज्यसत्तेचा मक्ता आपणा एकट्याकडे मिळवून केवळ स्वार्थ साधला ” असेंच वस्तुस्थितीचें खरें स्वरूप वरील घराण्यांच्या दृष्टीनें होतें. पेशवेपद आधीं ब्राह्मणाकडे जावेंच कां ? त्यांतूनहि कोंकणस्थांकडे कां ? असा प्रश्न उपस्थित करणारे प्रतिपक्षी पेशव्यांना पुष्कळ उत्पन्न झाले. कर्त्या पुरुषांच्या दोनतीन पिढ्या पेशव्यांच्या घराण्यांत एकामागून एक निपजल्यामुळें या घराण्यांतून ही सत्ता बाहेर खेचून काढणें सहजच दुर्घट झालें. परंतु पेशवेपद पूर्वीं वंशपरंपरागत नसतां आतां तें झालें, या गोष्टीनें पेशव्यांच्या प्रतिपक्षांची चुरस दिवसानुदिवस वाढली, कमी झाली नाहीं. दाभाडे गायकवाड भोसले वगैरे अनेक मराठे सरदार केवळ याच कारणावरून पेशव्यांचें शत्रुत्व करीत होते. अर्थात् राजसत्ता बळकावल्याचा आरोप आपणावर आहे ही गोष्ट पेशव्यांच्या मनांत निरंतर जाणवत होती, यामुळें जें शिवाजीनें केलें नाहीं तें पेशव्यांना जरूर करावें लागलें–म्हणजे सरदारांना स्वतंत्र जहागिरी आणि सरंजाम तोडून देऊन त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेचें समाधान करावें लागलें.

पण आम्हीं प्रथम दर्शविल्याप्रमाणें पेशव्यांच्या वेळीं शिवाजीच्या वेळेपेक्षां राज्याचा विस्तार अधिक वाढल्यामुळेंहि त्यांना अधिकारविभागणीबरोबर सत्ताविभागणी करावी लागली. पेशवे पुण्याला राहून एकीकडे दिल्लीच्या आसपास, दुसरीकडे कलकत्त्याच्या आसपास, व तिसरीकडे तंजावर–त्रिचनापल्लीच्या आसपास त्यांनीं मुलूख जिंकावा कसा? व जिंकला तरी नित्य खंडण्या वसूल करून व्यवस्थित कारभार चालवावा कसा ? अर्थात हीं कामें बऱ्याच अंशीं सरदारांच्या हातून करावीं लागलीं: व जो कर्तृत्व दाखवितो त्याला अधिकार व सत्ता कोणीं प्रत्यक्ष न देतांहि आपोआपच थोडीबहुत मिळते, या न्यायानें मराठे सरदारांना थोडाबहुत स्वातंत्र्यलाभ अनायासानें झाला होता. पेशव्यांचा मुलूख इतका मोठा वाढला होता खरा; पण त्यांतील बराच भाग असा होता कीं, त्यांत दरसाल खंडण्या वसूल करण्याची मोठी जिकीर पडे. रयत आपला वसूल नियमानें देत असली तरी महालानिहायचे व सुभ्यानिहायचे

अधिकारी नियमितपणें वसुलाचा भरणा करण्याची खळखळ करीत. व जेथें जाट रजपूत अशा नाखुष व शूर लोकांपासून खंडण्या वसूल करण्याच्या किंवा विशेषतः निजामासारख्या बलिष्ठ सुभेदाराकडून चौथाई वसूल करण्याचा प्रसंग येई तेथें तर बहुधा दरवर्षी कटकट मारामार व लष्करी स्वारी यांच्यांशींच गांठ पडे. यामुळें शिंदे–होळकरप्रभृति सरदार आवश्यक झाले आणि त्यांच्या आवश्यकतेबरोबर त्यांचें महत्त्वहि वाढलें.

केवळ कायद्याच्या भाषेनें बोलावयाचें असतां शिंदे व होळकर हे दौलतीचे नोकर असें म्हणतां येण्यासारखें होतें; शिरस्त्याप्रमाणें सरदारांकडून जहागिरीचे व सरंजामाचे हिशेब घेण्याचा योग येई त्या वेळीं फडणीशी फडांतला एकादा यःकश्चित् कारकूनहि क्षणभर 'हुजूर' बनून शिंदेहोळकराच्या डोळ्यांतून टिपें काढूं शकला असता. पण या सरदारांचें महत्त्वच इतकें वाढलें होतें कीं, त्यांना सरंजामाचे हिशेब पेशव्यांनीं आपणास मागणें हा एक प्रकारचा अपमान किंवा कमीपणाहि वाटूं लागला होता. अर्थात् सरदार लोकांचीं प्रस्थें अशीं सहजच माजल्यामुळें दौलतीचें व्यापक धोरण त्यांच्या अनुमतीशिवाय ठरविणें पेशव्यांस अशक्य झालें होतें. मूळ राजसत्ता भोसल्यांची, सर्वाधिकार पेशव्यांचा, मनसबा फडणविसांचा व तरवार सरदारांची, अशी मराठे दौलतीच्या सत्त्वाची चार ठिकाणीं वांटणी झाल्यामुळें एकतंत्री कारभार चालणें अशक्यच होतें. सरदारांनीं लढाई जिंकून शत्रूला तहाला आणावें, फडणविसांनीं मुलकी धोरण पाहून तहाच्या अटी बनवाव्या, पेशव्यांनीं यावर मखलाशी करावी व सातारच्या छत्रपतीचें त्यावर शिक्कामोर्तब व्हावें. असा चौतंत्री कारभार चालत असून या प्रत्येकाला इतर तीन तंत्रे संभाळावीं लागत. व हीं चौतंत्रें परस्पर जोंपर्यंत आदरपूर्वक संभाळलीं जात तोंपर्यंत मराठेशाहींत अंतस्थ जोर जिवंत राहिला. इंग्रज लोक मराठेशाहीचें वर्णन करतांना 'मराठी राज्य' असें न म्हणतां ' मराठासंघ ' (कॉन्फिडरसी) असें म्हणत व हेंच वर्णन बरोबर आहे. हा संघ जोंपर्यंत टिकला तोंपर्यंत सर्व हिंदुस्थानभर सत्ता प्रस्थापित होण्याचा संभव होता, पण तो संघ मोडतांच हा संभव सर्वस्वीं नष्ट झाला.

असो; आतां हा संघ अस्तित्वांत असतांना मराठ्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला तो कशा रीतीनें केला हें थोडक्यांत पाहूं. एकीकडे मराठ्यांची मूळ गादी साताऱ्यास जिवंत होती व ती अजीबात मोडून पुण्यास आणणें पेशव्यांस इष्ट व शक्य नव्हतें. दुसऱ्या बाजूस साताऱ्याच्या गादीसारखीच कमकुवत झालेली पण अद्यापि जीव धरून राहिलेली मोंगलांची गादी दिल्लीस शिल्लक होती. अशा स्थितींत पेशव्यांना, किंवा व्यापक भाषेनें बोलावयाचें तर मराठ्यांनाहि, सर्व हिंदुस्थानभर सत्ता पसरतां येणें अवघड होतें. किंबहुना सातारची गादी मोडण्यास फोड-

ण्यास जितक्या अडचणी होत्या तितक्या किंवा त्यांहूनहि अधिक अडचणी मोंगलांची गादी नष्ट करण्यास होत्या. कांहीं अंशीं साताराची गादी मोडूं नये असें राजनिष्ठेच्या भावनेमुळें पेशव्यांना वाटत होतें; पण मोंगलांची गादी नष्ट करण्याच्या बाबतींत राजनिष्ठेचें बंधन नसतां, व प्रतिक्रियेच्या दृष्टीनें ती गादी नष्ट करणें मराठ्यांना योग्य वाटत असतांहि, मराठ्यांना तें घडवून आणणें कठीण होतें. अर्थात् अशा स्थितींत गादी तर नष्ट करूं नये पण तिची सत्ता तर आपल्या हातीं आणावी कशी हाच प्रश्न मराठ्यांपुढें होता, आणि त्यांनीं कोणत्याहि रीतीची उतावळी न करतां केवळ युक्तीनें तो सुटण्याच्या पंथास आणला होता. साताराची सत्ता पुण्यास आणण्याचा प्रश्न नानासाहेब पेशव्यानें शाहूकडून त्याच्या मृत्युसमयीं सर्वाधिकाराचें मुखत्यारपत्र मिळवून सोडविला ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे; व दिल्लीच्या पातशाहीची सत्ता आपल्या हातीं आणण्यासहि मराठ्यांनीं त्याच युक्तीचा अवलंब केला. विशेष लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, साताराची सत्ता पुण्यास येण्याच्या आधीं पुष्कळ दिवस दिल्लीचीच सत्ता रायगडास आणण्याचा प्रयत्न झाला होता, व त्याचा उपक्रम खुद्द शिवाजीनें केला होता! एवढेंच नव्हे तर, आणखी असेंहि म्हणतां येईल कीं, साताराची सत्ता जी पुण्यास आणण्यांत आली ती देखील बऱ्याच अंशीं मोंगलांची सत्ता मराठ्यांच्या हातीं आणणें हें जे मुख्य साध्य तें साधण्याचें केवळ एक साधन म्हणूनच. पहिल्या बाजीरावानें जेव्हां मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचें विवरण वक्तृत्वपूर्ण रीतीनें केलें तेव्हां त्याचें मर्म समजण्यासारखा राजा म्हणजे स्वतः शाहू हा साताराच्या गादीवर होता, पण शाहूच्या मृत्यूनंतर हें मर्म समजण्याइतका मार्मिक जाणता राजा किंवा मुत्सद्दी साताऱ्यास यापुढें लाभणें शक्य दिसेना असें नानासाहेब पेशव्यानें जेव्हां पाहिलें, तेव्हांच कारभाराचें मुख्य केंद्र साताऱ्याहून हालवून पुण्यास न्यावें असें त्याला वाटलें असेल असेंहि संभवतें. शाहूचें मृत्युपत्र खरें म्हणा किंवा खोटें म्हणा, मोंगलांची कार्यकारी सत्ता मराठ्यांच्या हातीं आणावी हा जो शिवाजीमहाराजांचा मूळ हेतु तोच सिद्धीस नेण्याची खटपट पेशव्यांनीं केली; व स्वतःचें महत्त्व वाढविलें तरी त्यांनीं जुनें पातशाही धोरण पुढें चालविलें ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाहीं. या पातशाही धोरणाच्या कल्पनेचें यश शाहूच्या कारकीर्दीत प्रचंड उलाढाली करणाऱ्या बाळाजी विश्वनाथास देण्यांत येतें. पण या धोरणाची मूळ कल्पना बाळाजी विश्वनाथाची नव्हे, तर ती शिवाजीचीच होय!

कोणतेहि हक्क मारावयाचे झाले तर ते दुसऱ्या प्रतिपक्षी हक्कांनींच चांगले मारतां येतात ही गोष्ट शिवाजी चांगली जाणत होता. मोंगल हे शत्रु असतांहि, आपल्या स्वराज्याचा हक्क वेगळा आणि हिंदुस्थानच्या इतर भागांत म्हणजे मोंगलांच्या राज्यांत सत्ता गाजवण्याचा हक्क वेगळा असा विवेक

शिवाजीनें मनाशीं नसला तरी जनाशीं केला होता ही गोष्ट उघड दिसून येते. त्याचा पहिला हक्क निसर्गसिद्ध होता, म्हणून स्वराज्याकरितां शिवाजी मोंगलाशीं लढला. या हक्काच्या बाबतींत समेट होणें शक्य नव्हतें. शिवाजीच्या बापाच्या वेळेपर्यंत हें समेटाचेंच धोरण अंमलांत होतें. शहाजीपर्यंतचे मराठी राजे शिवाजीइतके धीट धाडसी किंवा निकरावर येणारे नव्हते म्हणा, किंवा त्यांच्या वेळची परिस्थिति अधिक बिकट होती म्हणा, कसेंहि मानलें तरी थोडयाशा मुलखाचा कां होईना पण स्वतंत्र राजा म्हणवून घेण्याचा हट्ट शिवाजीच्या पूर्वजांनीं उघडपणें अंगिकारला नाहीं एवढी गोष्ट खरी. म्हणून मनसबदारीच्या किंवा सरदारीच्या बहुमानानें त्यांचें समाधान झालें. शिवाजीचें मात्र समाधान या बहुमानानें झालें नाहीं; व असंतोषाला यशाचें स्वरूप देण्याची हिंमत त्याच्यामध्यें होती म्हणून त्यानें प्रत्यक्ष युद्धास प्रवृत्त होऊन स्वतंत्र स्वराज्य संपादलें. शिवाजीची महत्त्वाकांक्षा अर्थातच एवढयानें तृप्त होण्यासारखी नव्हती. पण जो मुलुख पूर्वीं मराठयांच्या हातीं नव्हता व जो जिंकून मोंगलांनीं त्यावर आपली सत्ता स्थापली होती तो आपल्या हातीं आणावयाचा तर त्याच्याहि करतां युद्धच करावें ही गोष्ट मात्र शिवाजीस संमत नव्हती असें दिसतें.

या बाबतींत समेटाच्या धोरणानें चालणें अधिक बरें, असेंच शिवाजीच्या मनानें ठरविलें असावें. हा समेट म्हणजे अर्थात मोंगलांची या मुलखावरील सत्ता नाकबूल न करतां त्या सत्तेचा अंश मात्र मोंगलांचा मुखत्यार म्हणून त्यांच्याच संमतीनें आपल्या हातीं मागणें व मिळविणे अशा स्वरूपाचा होता. ही सत्ता, मोंगलांच्या अनेक किंवा अनंत हक्कांतून चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क मिळविल्यानें प्रारंभीं कामापुरती आपल्या हातीं घेऊन तिच्याच बळावर उरलेली सर्व किंवा बहुतेक सत्ता आपण अखेर मिळवूं असें शिवाजीस वाटत असावें असें दिसतें. कदाचित् ही युक्ति शिवाजीनेंच आपल्या डोक्यांतून प्रथम काढली नसेल; त्यालाहि ती जुन्या इतिहासाच्या ज्ञानपरिशीलनानें सुचली असेल. कारण, राजनीति किंवा राजकारणकुशलता ही मनुष्यवंशाच्या इतिहासाइतकीच सनातन आहे. ' धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ' हा न्याय इतिहासांत वारंवार दृष्टीस पडतो. फार काय पण न्यायमूर्ति रानडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासावरील आपल्या सर्वश्रुत निबंधांत दर्शविल्याप्रमाणें शिवाजीच्या नंतर शेंसवाशें वर्षांनीं खुद्द इंग्रजांनींहि याच युक्तीनें म्हणजे " हक्कांतून हक्कांच्या साहाय्यानें हक्क मिळविणें व एका हक्कानें दुसऱ्या हक्कास मारणें " या युक्तीचाच अवलंब केला किंवा त्यांना तो करावा लागला. रानडे म्हणतात, " मुसलमान बादशहाच्या हातांतून सर्व सत्ता नाहींशी होऊन अखेरीस ती मराठेमंडळाच्या हातांत आली. वरील हकीकतीचें

साम्य हिंदुस्थानच्या मागील इतिहासांत क्वचितच आढळून येतें. परंतु एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीं मार्क्विस ऑफ वेलस्ली यानें जे मोठें कार्य सिद्धीस नेलें त्याशीं मात्र या गोष्टीचें चांगलें सादृश्य दिसून येतें. मार्क्विस ऑफ वेलस्लीनें एतद्देशीय राजांबरोबर पैका घेऊन सैन्य पुरविण्याचे तहनामे करून त्यांत इंग्लिशांची फौज आपल्या मदतीसाठीं प्रत्येक संस्थानिकानें आपल्या पदरच्या खर्चानें ठेवावी असें ठरविलें होतें. या प्रकारच्या तहांच्या योगानें ब्रिटिश कंपनीनें सर्व हिंदुस्थानावर स्वामित्व मिळविलें. ”

पण रानड्यांना या बाबतींत आणखीहि एका गोष्टीचा दाखला देतां आला असता; वरील तहांच्यापूर्वीं सुमारें चाळीस वर्षे ईस्ट इंडिया कंपनीनें दिल्लीच्या पातशहाकडून जी दिवाणीची सनद मिळविली तिचा हेतु झाला तरी कनिष्ठ हक्कानें वरिष्ठ हक्क संपादण्याचाच नव्हता काय ? रानड्यांच्याच शब्दांनीं म्हणावयाचें तर इंग्रजांची कल्पना ही शिवाजीच्या कल्पनेची पुनरावृत्तिच होती. मोगलांचे दास किंवा नोकर असें स्वतःस म्हणवून घेतांघेतांच अखेर नोकरीच्या नात्याला इंग्रजांच्या हातीं धनीपणाच्या नात्याचें परिणत स्वरूप प्राप्त झालें. “ फरक इतकाच कीं, ही पुनरावृत्ति जरा जास्त सुधारलेल्या तत्त्वांवर सुरू केली होती. ” इंग्रजांनीं जी गोष्ट सरजामी फौज ठेवण्याच्या तहानें साधली तीच मराठ्यांनीं चौथाई व सरदेशमुखीच्या हक्कांच्या सनदेनें साधण्याचा प्रयत्न केला होता. एक प्रयत्न साधला व दुसरा फसला ही गोष्ट वेगळी. पण दोघांच्याहि प्रयत्नांची मानसिक रंगभूमि एकाच प्रकारची होती; दोघांची साध्यसाधनांची योजना एकाच स्वरूपाची होती; दोघांचें धोरण एकच होतें. असो; वरून क्षुल्लक दिसणाऱ्या चौथाई–सरदेशमुखीच्या हक्कांचें खरें स्वरूप काय होतें, ते हक्क संपादण्याचा प्रयत्न मराठ्यांनीं कसा केला आणि त्या प्रयत्नाचे परिणाम काय झाले हें आपण आतां पाहूं.

चौथाईच्या हक्काची हकीकत अशी आहेः मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत येईपर्यंत सर्व देश हिंदूंचे ताब्यांत होता. दहाव्या अकराव्या शतकापासून या देशांत मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होण्यास सुरुवात झाली. त्यांनीं प्रथम पंजाब प्रांत, नंतर गंगायमुना नद्यांच्या कांठाकांठानें पूर्वेकडे जाऊन अखेर बंगालप्रांतासुद्धां सर्व उत्तरेकडचा मुलुख, नंतर मध्यप्रांत, नंतर महाराष्ट्र या अनुक्रमानें सर्व देश आपल्या ताब्यांत आणिला. पण एवढ्या प्रांतावर लष्करी ताबा ठेवून त्याची कायमची मुलकी व्यवस्था करणें त्यांना सोईचें नव्हतें. यामुळें त्यांनीं या व्यवस्थेकरितां सुभेदार (लष्करी मुलकी अधिकार ज्यांच्यामध्यें समाविष्ट झाले होते असे अधिकारी) पाठविण्यास सुरुवात केली. कालान्तरानें हे सुभेदार स्वतंत्र नबाब बनले. त्यांनीं दिल्लीच्या पातशहास मधूनमधून वसूल पाठवावा, परंतु बहुतेक वसूल सैन्याच्या खर्चांत जिरला असें

दाखवावें अशी सुरुवात झाली. मात्र पातशाही सत्ता नाकबूल अशी कोणींच केली नाहीं. पातशाहीच्या हक्कांचा असा उपमर्द करणारास शासन करण्याचें सामर्थ्य दिल्लीच्या दरबारीं राहिलें नाहीं. शिवाय खुद्द दिल्लीस ज्या राज्यक्रांत्या होत त्यांमुळें पातशहांस इतर भागांतील अंमलाकडे लक्ष देण्यास फुरसत सांपडत नसे. औरंगजेबानंतर कोणीच पातशहा सैन्य घेऊन प्रांतांतील नोकरांचें बंड मोडण्यास किंवा नवीन मुलुख काबीज करण्यास बाहेर पडला नाहीं. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दिल्लीस वस्तुतः अराजकच निर्माण झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मुसलमान सुभेदारांना स्वतंत्र सत्ता स्थापन करण्यास हक्क नसेल; पण ज्यांचीं राज्यें मुसलमानांनीं जिंकून घेतलीं त्यांना म्हणजे शिवाजीप्रभृति मराठ्यांना तरी आपला मुलुख जिंकून किंवा इतर रीतीनें परत घेण्यास खचित हक्क होता. पैकीं स्वराज्याचा मुलुख तरी शिवाजीनें विजापूरकर व दिल्लीकर मुसलमान यांजपासून जिंकूनच घेतला. पण केवळ स्वराज्याचा मुलुख परत मिळवून शिवाजीची तृप्ति झाली नाहीं. हिंदुपदपातशाहीवर जर हिंदू राजांना निसर्गसिद्ध हक्क होता तर शिवाजीनें तरी आपल्या राज्याची मर्यादा महाराष्ट्रापुरती संकुचित कां मानावी? पण ही मोठी महत्त्वाकांक्षा शिवाजीच्या हयातींत सिद्ध झाली नाहीं. त्याच्या मरणापर्यंत दिल्लीस बादशहाचा अम्मल जोरांत होता; यामुळें मोठ्या पराकाष्ठेनें त्याला स्वराज्याच्या लहानशा मुलखाचा स्वतंत्र राजा होतां आलें. औरंगजेब दिल्लीस जिवंत असतां शिवाजीनें स्वतःस राज्याभिषेक करून, आपल्या नांवाचें नाणें पाडून, आपला शक सुरू करून, छत्रपति म्हणवून घेतलें हाहि पराक्रम कांहीं खचित लहान नाहीं! तथापि शिवाजीस सुद्धां १६७४ पर्यंत ही गोष्ट करितां आली नाहीं.

स्वराज्याशिवाय शिवाजीनें अहमदनगर व विजापूर या पातशहांच्या राज्यापैकीं जे किल्ले आणि जो मुलुख जिंकून घेतला होता तो तूं आपल्या ताब्यांत ठेवूं नको असें शिवाजीस म्हणणारा औरंगजेब कोण? ब्राह्मणी राज्यावर वास्तविक दिल्लीच्या पातशहाचा काय हक्क? पण सन १६६५।६६ सालीं औरंगजेबानें जयसिंगास शिवाजीवर पाठवून त्याला रणकुंठित केल्यावर शिवाजीनें ते किल्ले व तो मुलुख दिल्लीपातशहाच्या परवानगीनें आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा करार केला. मोंगलांचा जो मुलुख शिवाजीनें घेतला होता तो तर त्यास परत द्यावा लागलाच. पण अहमदनगरच्या राज्यापैकीं घेतलेल्या ३२ किल्ल्यांपैकीं २० किल्ले त्यांखालच्या मुलुखासह शिवाजीला मोंगलांस देण्याचें कबूल करावें लागलें. बाकीचे १२ किल्ले व इतर मुलुख शिवाजीनें 'पातशहानें दिलेली जहागीर' म्हणून आपणाकडे ठेवण्याची होती; आठ वर्षांचा संभाजी हा पातशहाचा पंचहजारी मनसबदार व्हावयाचा होता व विजा-

पूरच्या राज्याच्या कांहीं भागास शिवाजीस चौथ व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क मिळावयाचा होता. या शेवटच्या हक्काकरितां शिवाजीनें पातशहास ४० लक्ष रुपये तेरा हप्त्यांनीं देण्याचें कबूल केलें. तात्पर्य, शिवाजी स्वराज्यापुरता राजा व शिवाय पातशहाचा जहागीरदार व पातशाही मनसबदाराचा बाप अशीं तीन नातीं एकत्र व्हावयाचीं होतीं! अर्थात् मुख्य लक्ष मुलुख मिळविण्यावर होतें व अशा प्रकारचीं नातीं हीं तो मिळविण्याचीं साधनें होतीं, ही जाणीव सर्वपक्षीं सारखीच होती. वरील प्रकारचा करार करून शिवाजी पातशहाकडे गेला, तेथें बंदींत पडून मुटका करून घेऊन परत आला व येतांच त्यानें फिरून मोंगलांचे किल्ले घेतले वगैरे गोष्टी प्रसिद्धच आहेत.

पातशहाकडून सनदा मिळविण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न १६५० साली सुरू झाला. या सालीं सरदेशमुखीच्या सनदेच्या मोबदला आपण पांच हजार स्वार ठेवून पातशहाची नोकरी करूं, असा शिवाजीनें शहाजहान पातशहाकडे अर्ज केला; पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. फिरून १६५७ सालीं त्यानें हा अर्ज औरंगजेब दक्षिणेंत आला तेव्हां त्याच्यापुढें मांडला. तेव्हां सरदेशमुखीच्या सनदेबद्दल शिवाजीनें सैन्य जमा करून दाभोळ वगैरे कोंकणांतील विजापुरकरांचीं ठाणीं सर करावीं, व दिल्लीकडील भांडणाच्या वेळी दक्षिणेंतील मोंगलांचें राज्य संभाळावें, असा करार करण्याची औरंगजेबानें शहाजहानाकडून परवानगी मिळवावी असें ठरलें, व शिवाजीचे वकील रघुनाथपंत व कृष्णाजीपंत हे दिल्लीस शिवाजीच्या वतीनें बोलणें करण्याकरितां पाठविण्यांत आले; परंतु त्यांचाहि उपयोग झाला नाहीं. १६६६मध्यें जयसिंगाच्या मध्यस्थीनें शिवाजीनें सरदेशमुखीबरोबर चौथाईचेंहि मागणें केलें. पण हा प्रयत्नहि फुकट गेला. १६६७सालीं पातशहानें शिवाजीस वऱ्हाडांत एक जहागीर व राजा ही पदवी देऊन गौरविलें. पण ती घेऊन शिवाजीनें चौथाईची सनद मिळण्यापूर्वींच विजापूर व गोंवळकोंडें या मुसलमानी राज्यांत चौथाई वसूल करण्यासहि सुरुवात केली, व राज्याभिषेकाच्या सालीं पोर्तुगीजांच्या मुलखांतहि या हक्काची त्यानें बजावणी केली. पुढें दोन वर्षांनीं शिवाजीनें कर्नाटकावर स्वारी करून तेथेंहि हे हक्क वसूल करण्यास प्रारंभ केला. हिंदुमुसलमान राजांकडून पैसा म्हणजे खंडणी घेऊन त्याच्या मोबदला त्या राजांचें रक्षण करण्याची पद्धतहि शिवाजीनें पाडली होती. त्यानें सनदांची वाट पाहिली नाहीं, तर या सनदा मिळण्याचा आपला हक्क असून तो पातशहास नाकबूलच करितां येणार नाहीं असा आव त्यानें घातला.

विजापूरच्या राज्यांत चौथाई व सरदेशमुखी मिळविण्याचें व अशा रीतीनें या मुसलमानी राज्यांत आपल्या सत्तेचें बीज पेरून ठेवण्याचें शिवाजीचें धोरण यशस्वी झालें नाहीं, तरी हें धोरण मराठे विसरले नव्हते; व जो हक्क

शिवाजीला विजापूरच्या राज्यांत मिळाला नाहीं तो त्याचा नातू शाहू यानें खुद्द मोंगलांच्या राज्यांतच मिळविला. १७०५ सालीं शाहूच्या मार्फत दक्षिणच्या सहा सुभ्यांपैकीं शेंकडा दहा टक्के मराठ्यांस देऊन युद्ध संपवावें असें औरंगजेबानें बोलणें चालविलें. शाहू हा प्रथम दिल्लीच्या दरबारीं कैदी म्हणून होता, पण त्याने त्या कैदेचा चांगला वचपा काढला ! कारण, त्या दरबारीं तो ऋणानुबंध जोडून आला. १७०७ सालापासून त्यानें दिल्लीच्या दरबारीं आपले वकील पाठविण्यास सुरुवात केली. १७०७ सालीं मोंगल सुभेदार दाऊदखान यानें मराठा सरदारांशीं तह करून कांहीं प्रांतांतील चौथाईचा हक्क दिला. १७०९ ते १७१३ पर्यंत ही चौथाई शाहूच्या अधिकाऱ्यांनीं गोळाहि केली. सन १७१५ सालीं शाहूला मोंगलांकडून दहा हजारांची मनसबदारी मिळाली. अखेर सन १७१८ सालीं स्वतः बाळाजी विश्वनाथ हा दिल्लीस जाऊन त्यानें शाहूच्या नांवें चौथ सरदेशमुखी व स्वराज्य अशा तिन्हींच्या सनदा आणल्या, व येतांना दिल्लीस मराठ्यांच्या वकिलाची कायमची स्थापना केली. या सनदा म्हणजेच मराठ्यांनीं पुढें सर्व हिंदुस्थानभर जो मुलुख जिंकला व ज्या खंडण्या घेतल्या त्यांचा मूळ कायदेशीर पाया होय.

चौथाईच्या सनदेनें (१) औरंगाबाद (२) वऱ्हाड (३) बेदर (४) विजापूर (५) हैदराबाद व (६) खानदेश या सहा सुभ्यांच्या वसुलाचा ¼ हिस्सा शाहूस मिळाला. त्याकरितां त्यानें आपले पदरीं पातशाहीच्या रक्षणार्थ १५ हजार फौज ठेवावयाची होती. शाहूच्या वकिलानें पातशहास लिहून दिलेल्या ' ताहोदा'ची भाषा अशी होतीः " यजमान खिजमतीच्या लव्याजम्यानिशीं कायावाचामनें सादर राहून रयतेस आबादी विशेष होय व सरकारची दौलत सवाई व मुफसदाचें पारपत्य घडे तें करतील. व पंधरा हजार फौज सुभेदाराच्या समागमें चाकरीस ठेवून रयतेस आपल्याकडोन राजी राखतील व उजाड गांवाची लावणी तीन सालांत करोन ऐसा बंदोबस्त करितील जे दुष्टाचा उपद्रव होणार नाहीं. कदाचित् कोणाच्या घरीं चोरी झाली किंवा कोणाचा माल चोरीस गेला तरी चोरास शिक्षा व ज्याचा माल त्यास देतील. कदाचित् चोरास शिक्षा करो व चोरीचें ठिकाण न लागे तरी चोरीचे मालाची निशा आपण करितील शिवाय चऊथ व सरदेशमुखीहून अधिक लोभ धरणार नाहींत अगर जाहीर झाल्यास जे रुपये ज्यादा तलबी करोन घेतील ते सरकारआलींत दाखल करितील. " चौथाईच्या सनदेनंतर दहा दिवसांनीं सरदेशमुखीची सनद शाहूस बहाल करण्यांत आली. या सनदेचा अंमल वंशपरंपरा व्हावयाचा होता. या सनदेची दक्षणा ११¾ कोट रुपये; त्यांतील २·९३ कोटी रुपये एकदम भरणेचे व ८·८१ कोटी रु. हप्तेबंदीनें देणेचे होते. सरदेशमुखीचें सालीना उत्पन्न १ कोटि ८० लक्ष रुपये अंदाजी होतें. हे सर्व आंकडे कागदी होत हें लक्षांत

ठेवलें पाहिजे; प्रत्यक्ष वसूल सर्वच कमी असे.

बाळाजी विश्वनाथामागून बाजीराव पेशवा झाला. त्याचें धोरण पहिल्या-पासून उत्तरेकडे मुलुख वाढविण्याचें होतें. १७२४ सालीं त्यानें माळव्यांत फौजा पाठविल्या. बाजीराव आपल्या बापाबरोबर दिल्लीस गेलेला असल्यामुळें तेथील दरबारच्या परिस्थितीचें ज्ञान त्याला चांगलें झालें होतें. शिवाय मनसुब्याप्रमाणें त्याची तरवारहि खंबीर होती. यामुळें शाहूच्या दरबारीं जेव्हां पातशाही धोरणाचा वाद उपस्थित झाला तेव्हां त्याला तें धोरण शाहूसुद्धां बहुतेक दरबारी मुत्सद्द्यांना पटवितां आलें. या वादाचें वर्णन बखरकारानें फार सुरस केलें आहे.

शाहूला हैदराबादेच्या सुभ्यांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मिळाला होता, तो निजाम उल्मुल्क यास सहजच विषादकारक झाला. कोणीकडून तरी मराठ्यांत कलागती लावून आपल्या सुभ्यांतील चौथाईच्या हक्कापासून स्वतःस सोडवून घ्यावें असा त्याचा प्रयत्न सतत चालू असे; व प्रतिनिधीच्या साहाय्यानें निजामानें शाहूस इंदापुराकडे जहागीर देऊन चौथाईची माफी मिळविण्याचा घाट घातला. चौथाईसरदेशमुखींत शाहूप्रमाणें करवीरकर संभाजी हाहि हक्क सांगतो त्या पक्षीं खरा हक्कदार ठरेपर्यंत वसूल जप्तींत ठेवण्याचें ठरवून निजामानें शाहूचे मोकासदारांस व चौथाईसरदेशमुखीच्या वसुलास आलेल्या कामगारांस हांकून दिलें. तेव्हां युद्ध सुरू होऊन बाजीरावानें निजामाचा पुरा मोड केला व चौथवसुलीचा हक्क कायम करून घेतला (१७३२). याच्या आधीं तीन वर्षे सुरबुलंदखान यानें पेशव्यास गुजराथेंतील चौथ व सरदेशमुखी वसूल करण्याचे हक्क दिले होते. या हक्कांत एका सुरतेखेरीज सर्व गुजराथेचा समावेश झाला होता. चौथाईच्या हक्ककरितां पेशव्यानें २५०० स्वारांची फौज चाकरीस ठेवून पातशहास जरूर पडेल तेव्हां मदत करावी असा करार होता. अशा रीतीनें निजाम कोल्हापूरकर यांच्याशीं युद्धें करून आणि पातशहाकडून पुनःपुनः सनदा मिळवून पेशव्यांनीं कायदा व तरवार या दोहोंच्या बळावर चौथाईचा महत्त्वाचा हक्क मिळविला व तो सर्व हिंदुस्थानास कबूल करावा लागला. १७३३ सालीं बाजीरावानें महमदखान बंगश याचा पराभव करून बुंदेलखंडचा राजा छत्रसाल याची सुटका केल्यामुळें छत्रसालानें त्यास झांशीनजीक सव्वादोन लक्षांची जहागीर व आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा दिला. पुढच्या वर्षी आग्रा व माळवा या प्रांताचा नवा सुभेदार राजा जयसिंग यानें बाजीरावास माळवा प्रांताची सुभेदारी देऊं केली. व त्याप्रमाणें बाजीरावानें माळव्यांत चौथाई वसूल करण्यासहि सुरवात केली, इतकेंच नव्हे तर, माळवा प्रांत आपणाकडे स्वतंत्र तोडून मिळावा अशी पातशहाकडे मागणी केली! या वेळीं खान डौरान यानें बाजीरावाला देण्या

करितां चौथाईसरदेशमुखीची सनद गुप्तपणें पाठविलीहि. पण बाजीरावाला हें कळतांच त्यानें पातशहापाशीं आणखी मागण्या मागण्यास सुरुवात केली. मांडू धार हे किल्ले, चंबळानदीच्या दक्षिणमुलखाची जहागीर, फौजदारी व खर्चास पन्नास लक्ष रु. असें त्यानें मागितलें. पातशहानें सहा लक्ष रुपये नजर घेऊन त्यास सहा सुभ्याची सरदेशपांडेगिरी मात्र दिली. या सर्व गोष्टी खान डौरान यानें आपलें शत्रुत्व साधण्याकरिता केल्या, असें निजामानें पाहतांच तो फौजेसह दिल्लीस गेला व बाजीरावाशीं लढण्याचा विचार करूं लागला. बाजीरावहि ऐंशी हजार फौजेनिशीं नर्मदा उतरून मोठ्या मजला मारून दिल्लीदरवाजापर्यंत जाऊन भिडला. मोंगल फौजेसह बाहेर पडले, पण त्यांचा पराभव झाला; तथापि बाजीरावास याहून अधिक दिवस दिल्लीस राहतां न आल्यानें इष्टसिद्धि न होतां दक्षिणेंत परत यावें लागलें. फिरून सन १७३८ सालीं बाजीराव नर्मदा उतरून जाऊन त्यानें भोपाळच्या लढाईंत निजामाचा पराभव केला. अखेर दोराईसराई गांवीं उभयतांचा तह होऊन निजामानें बाजीरावास पन्नास लक्ष रुपये द्यावे व चंबळा आणि नर्मदा या नद्यांमधील मुलखाचें आधिपत्य पातशहाकडून प्राप्त करून देण्यास निजामानें बाजीरावास मदत करावी असें ठरलें.

१७३९ सालीं मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांशीं युद्ध करून वसई वगैरे किल्ले घेतले, ही गोष्टहि मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचीच द्योतक होय.

याच सालीं इराणचा बादशहा नादिरशहा यानें दिल्ली घेऊन तेथें कत्तल केली व तो एक लक्ष इराणी सैन्य घेऊन दक्षिणेवर चालून येणार अशीहि बातमी उठली. या संकटसमयीं दिल्लीच्या पातशहास बाजीरावाशिवाय कोणाचा आश्रय नव्हता; म्हणून बाजीराव मोठी फौज घेऊन दिल्लीकडे निघाला, व हिंदूप्रमाणें मुसलमान लोकहि त्याच्या फौजेंत सामील झाले. शिंदे होळकर हे त्यास येऊन मिळालेच होते व वसई घेतांच चिमाजीअप्पाहि त्यास जाऊन मिळणार होता. पण इतक्यांत नादिरशहा दिल्लीस पातशहाची तक्तावर स्थापना करून इराणाकडे निघून गेला. तेव्हां बाजीरावानें पातशहास पत्र लिहून त्याचें अभिनंदन केलें व १०१ मोहरा नजर पाठविल्या. उलट पातशहानेंहि बाजीरावास हत्ती घोडा जवाहीर पोषाख आणि आभारप्रदर्शक पत्र पाठविलें. पण या देणगींतहि माळव्याची सनद आली नाहीं, हें पाहून यांत निजामाचेंच कांहीं तरी कपट आहे असें त्यास वाटून निजामाचा दक्षिणेंतून पुरा निःपात करावयाचें त्यानें योजिलें; पण इतक्यांत बाजीराव नर्मदातीरीं सन १७४० त एकाएकीं मरण पावला.

नादिरशानें काबूल मुलतान वगैरे प्रदेश आपल्याकडे लावून घेतले व एकंदरीनें पातशहाचें तेज अधिक फिकेंच झालें; यामुळें दिल्लीपासून शंभर

मैलांवर लहानसहान मुसलमानी राज्यें निर्माण होऊं लागली. खान डौरान मारला गेला, व कमीरुद्दीनखान वगैरे तुराणी मुसलमानांचें जाळें त्याच्या-भोंवतीं पसरूं लागलें. रजपूतहि हळूहळू स्वतंत्र होऊं लागले. जाट हे मराठ्यांचे स्नेही झाले. रोहिल्यांनीं सवता सुभा स्थापन करण्याचा बेत केला. इंग्रज व फ्रेंच हे अद्यापि कमकुवत होते. युद्ध करून मराठ्यांशीं आपला निभाव लागेल असें त्यांस वाटत नव्हतें; व्यापारी पद्धतीनें ते आर्जव करून किंवा लांच देऊन आपला कार्यभाग साधीत; यामुळें बाजीरावाचा मुलगा नानासाहेब पेशवा यास आपलें पातशाही धोरण पुढें ढकलण्यास संधि मिळाली. याच सुमारास भोसल्यानें बंगाल्याकडे स्वारी केली, व नानासाहेबानें अलाहाबादेवर स्वारी करण्याचा विचार केला. बंगाल्यांत मराठ्यांच्या व अलिवर्दीखान याच्या सैन्याच्या लढाया झाल्या. भोसल्याचा कारभारी भास्करपंत यानें हुबळीशहर हस्तगत केलें; तेव्हां अलिवर्दीखानानें पेशवे व दिल्लीचा पातशहा यांजकडे कुमक मागितली. भास्करपंतामागून स्वतः भोसला बंगाल्यांत जाऊं लागला. तेव्हां कोणीकडून तरी बंगाल्यावरील मराठ्यांचा शह सुटावा म्हणून पातशहानें नानासाहेब पेशव्यास पत्र लिहून विनंती केली कीं, "मी रोख खर्चास कांहीं रुपये देतों, शिवाय माळव्याची सनद देतों; पण भोसल्याच्या स्वारीचें हें संकट तुम्हीं निवारावें." ती विनंती मान्य करून नानासाहेब अलाहाबादेवरून मुर्शिदाबादेस पोहोंचला व तेथून खालीं उतरून त्यानें रघूजी भोसल्याचा पराभव केला. पेशव्याची ही कामगिरी पाहून महमदशहा पातशहाला आपल्या वचनाप्रमाणे व पूर्वइतिहास लक्षांत घेऊन पेशव्यास माळव्याची सनद देणें अगत्याचें झालें. परंतु एवढा मुलुख दिल्यानें आपली नापत होते म्हणून त्यानें वरकरणी शहाजादा अहमद यास मुख्य सुभेदार करून पेशव्यांस त्याचा दिवाण किंवा मुतालीक केलें. नानासाहेबानें चार हजारांऐवजीं बारा हजार घोडेस्वार नोकरीस ठेवण्याचें कबूल केलें. मात्र या अधिक आठ हजारांचा खर्च पातशहानें द्यावयाचा होता. हा तह घडवून आणण्यास पेशव्यास राजे जयसिंग व निजाम यांची मदत होती, आणि महमदशहा हा तह पाळील अशाविषयीं स्वतः जयसिंग हा जामीनदार झाला. उलटपक्षीं पेशव्यांच्या बाजूनें मल्हारराव होळकर राणोजी शिंदे व पिलाजी जाधव हे जामीन राहिले.

यानंतर भोसले व पेशवे यांचा तात्पुरता सलूख होऊन शाहूच्या मध्यस्थीनें भोसल्यांनाच बंगाला द्यावा असें ठरलें. उलट पेशव्यास सातारकर महाराजांनीं सनद देऊन पेशव्यांनीं पूर्वीं मिळविलेले मोकासे जहागिरी, कोंकण व माळवाप्रांत यांचें आधिपत्य, शिवाय अलाहाबाद आग्रा अजमीर यांची खंडणी, पाटणाप्रांतांतील तीन तालुके, अर्काटजिल्ह्यापैकीं वीस हजार खंडणी, भोसल्यांच्या राज्यांतील कांहीं गांवें अशीं त्यास दिलीं. लखनौ, पाटणा

दक्षिणबंगाल, बहार व वऱ्हाडपासून कटकपर्यंतचा प्रांत यांतील खंडण्या भोसल्यांनीं वसूल कराव्या असें ठरलें. नंतर शाहूमहाराज आतिष्ट होऊन मृत्यु पावण्याच्या बेतांत आले, त्या वेळीं त्यांनीं नानासाहेब पेशव्यांच्या नांवें अशी सनद करून दिली कीं, यापुढें सर्व मराठी राज्याचा कारभार पेशवे यांनीं निरंतर करीत जावा, व सातारच्या गादीचा सर्व प्रकारें मान राखावा. मराठेशाहींत ही निरंतरच्या दिवाणगिरीची सनद मिळाल्यानें पेशव्यांच्या पातशाही धोरणास अधिकच बळकटी आली.

पुढें अहमदशहा दिल्लीचा पातशहा असतां त्याचा वजीर सफदरजंग यानें जे रोहिले उन्मत्त झाले होते त्यांजवर शस्त्र धरिलें. या कामीं मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे यांनीं वजिरास मोठें साहाय्य केलें, व त्याबद्दल वजिरानें मराठ्यांस गंगायमुना नद्यांमधील कांहीं प्रांत बक्षीस दिला (१७४८). या सुमारास अहमदशहा अबदाली यानें हिंदुस्थानावर फिरून स्वाऱ्या करण्यास सुरुवात केली होती, व पातशहाच्या हातून सुलतान व लाहोर हीं शहरें घेतलीं होतीं. यामुळें दिवाण सफदरजंग यास दिल्लीकडे मराठ्यांच्या फौजेची गरज लागली, व रोहिल्यांशीं झालेल्या लढाईच्या खर्चाबद्दल ५० लक्ष रुपयांचा कागद लिहून घेऊन मराठी फौजा दुआब प्रांतांतून निघाल्या. दिल्ली येथील कारभारी लोकांत वैमनस्य उत्पन्न झालें. खुद्द दिल्लीच्या आसपास वजिरांचीं युद्धें होऊं लागलीं. या संधीस होळकर दिल्लीस गेला, व त्याच्या साहाय्यानें सन १७५४ मध्यें दुसरा अलमगीर नांवाचा पातशहा गादीवर बसविण्यांत आला. सन १७५६ मध्ये नानासाहेबानें रघुनाथराव याजबरोबर मोठी फौज देऊन त्याला उत्तरहिंदुस्थानांत पाठविलें. त्याच्या साहाय्यानें वजीर शहाबुद्दीन यानें दिल्ली शहर व त्याबरोबर अलमगीर बादशहा यांना ताब्यांत घेतलें. तेव्हां अबदल्लीचा प्रतिनिधि नजीब उद्दवला यास पळून जावें लागलें. रघुनाथरावाचा मुक्काम दिल्लीजवळ बरेच दिवस पडला होता. त्यास लाहोर येथून आदिनाबेग यानें बोलावणें पाठविल्यावरून रघुनाथरावानें तिकडे जाऊन त्याच्या साहाय्यानें लाहोर घेतलें (१७५८) व आदिनाबेगच्या साहाय्यास कांहीं मराठी फौज ठेवून तो दक्षिणेंत परत आला. पण या स्वारींत त्यास ७० लक्ष रुपये कर्ज झाल्यामुळें दौलतीचा कारभार पाहणार सदाशिवरावभाऊ याचें व त्याचें भांडण होऊन, पुढील स्वारींत स्वतः सदाशिवरावभाऊनेंच जावें असें ठरलें. लाहोर मराठ्यांनीं घेतल्याची बातमी अबदल्लीस कळतांच तो फिरून हिंदुस्थानांत येण्यास निघाला. दिल्लीस फिरून एक राज्यक्रांति झाली. अबदल्लीच्या फौजेनें लाहोरास येऊन मराठी फौजेस पिटाळून लावलें. नंतर तो यमुनानदी उतरून रोहिल्यांच्या सैन्यास मिळण्याकरितां निघाला. होळकर व शिंदे हे त्यांच्याजवळ थोडें सैन्य असल्या-

मुळें मागें हटले. या बातम्या दक्षिणेंत येतांच मराठ्यांची उत्तरेकडील स्वारीची तयारी झाली; व नुकताच उदगीरच्या लढाईंत विजय पावलेला सेनापति सदाशिवरावभाऊ, नानासाहेब पेशव्यांचा मुलगा विश्वासराव यास बरोबर घेऊन, उत्तरेकडे निघाला. पुढील सालीं (१७६०) सुप्रसिद्ध पानिपतची लढाई होऊन मराठ्यांचा मोठाच पराभव झाला आणि आजपर्यंत प्रस्थापित झालेला मराठ्यांचा दिल्लीशी संबंध कायमचा तुटणार व मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचा येथेंच अंत होणार असें सर्वांस वाटलें!

पण ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं. पानपतच्या पराभवानें मराठ्यांचें नुकसान झालें ही गोष्ट खरी; पण ज्याकरितां पानिपतची लढाई झाली तें कारण केव्हांच दुरुस्त होण्याजोगें नव्हतें. हें कारण म्हणजे दिल्लीच्या पातशहाचा कमकुवतपणा, व दिल्लीच्या दरबारीं माजलेला कारस्थानी प्रतिस्पर्धी अमीरउमरावांचा बुजबुजाट. दिल्लीकडे लष्कर घेऊन मराठ्यांनीं जाण्याची सुरुवात बाळाजी विश्वनाथापासून झाली होती. तेव्हां काय किंवा पानपतच्या वेळीं काय, मराठे हे स्वतःसाठी दिल्ली हस्तगत करण्याकरितां गेले नव्हते, तर पातशहाच्या विनंतीवरून पातशहाचें संरक्षण करण्याकरितां गेले होते. दिल्लीस पानिपतेपूर्वी पन्नास वर्षांपासून दोन मुख्य पक्ष होते. पैकीं, स्थूल शब्दांनीं वर्णन करावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, एक पक्ष पानइस्लामिक म्हणजे मुसलमानाभिमानी व दुसरा पान-हिंदिक म्हणजे हिंद-अभिमानी. पहिल्या पक्षाचें धोरण असें होतें कीं, हिंदु विशेषतः मराठे, यांना उत्तरहिंदुस्थानांत बिलकूल थारा द्यावयाचा नाहीं. दुसऱ्या पक्षाचें धोरण असें होतें कीं, पातशाहीचें रक्षण होतां होईतों हिंदुस्थानच्याच लोकांकडून करावयाचें; मग ते पातशाहीचे मित्र ऋणानुबंधी हिंदु असले तरी हरकत नाहीं.

खुद्द दिल्लीचे पातशहा हेहि या दुसऱ्या वर्गांत पडत. त्यांना प्रायः इराण व अफगाणिस्तान इकडील स्वधर्मीयांपेक्षां हिंदूंची मदत अधिक ग्राह्य वाटे. याचें एक कारण असें असावें कीं, इराण व अफगाणिस्तान येथील मुसलमानी राजांना दिल्ली हस्तगत करून तेथें आपली गादी स्थापावी अशी आकांक्षा होण्याचा संभव होता. पण हिंदु कितीहि प्रबल झाले तरी दिल्लीची पातशाही मोडून तेथें हिंदुपद-पातशाही स्थापावी अशी आकांक्षा त्याच्या मनांत येण्याचा संभव आहे अशी कल्पनाहि कधीं पातशहास आली नाहीं. शहाजहानाच्या वेळेपासून दिल्ली येथील भांडणांत हिंदूंची मदत घेण्यास सर्रास सुरुवात झाली होती, व सर्व हिंदूंत मराठे हेच विशेष प्रबळ असें दिसूं लागतांच पातशाहीचें संरक्षण करण्याचा अधिकार अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून मराठ्यांकडेच देण्यांत आला. निदान अफगाणिस्तानच्या राजाप्रमाणें खुद्द हिंदुस्थानांतले मुसलमानी नबाब हेहि स्वार्थी आहेत व त्यांजवर विश्वास

ठेवून चालवयाचें नाहीं असें वाटल्यामुळेंच, दक्षिणच्या सहा सुभ्यांची चौथाई मराठ्यांना देऊन पातशाहीचें रक्षण संकटसमयीं करण्याचें जबाबदारीचें काम त्यांजकडे देण्यांत आलें होतें. आणि या अधिकारास अनुसरूनच लष्कर घेऊन मराठे दिल्लीकडे स्वाऱ्या करूं लागले.

नादिरशहा व अबदल्ली हे दोघेहि दिल्लीकडे आले ते 'पानइस्लामिक' पक्षाच्या चिथावणीनें. परंतु यांपैकीं कोणालाहि कायमचें दिल्लीस राहतां आलें नाहीं किंवा कायमचें लष्कर ठेवतां आलें नाहीं. यामुळें पानपतानंतर लौकरच फिरून मराठ्यांस दिल्लीकडचीं बोलावणीं येऊं लागलीं. पानिपत येथें मराठ्यांचा पराभव झाला तरी पेशव्यांची मध्यवर्ती सत्ता अद्यापि नष्ट झाली नव्हती, व मराठेमंडळाचा संघ कायम होता. मराठ्यांची सबंध एक पिढी पानिपत येथें गारद झाली तरी पुढच्या पिढीच्या मनांत हें अपयश धुऊन काढूं अशी प्रबळ आकांक्षा होती. शिवाय १७६१ पूर्वीं दिल्लीस अराजक होतें तें १७६१ नंतर कमी न होतां उलट बळावलें, व पुढें कित्येक वर्षें तरी पातशहास दिल्ली सोडून बाहेर भटकत फिरावें लागलें! पातशाही दिवाण व उमराव यांचें तुंबळ युद्ध दिल्लीस होऊन, पानपतच्या युद्धाच्या वर्षींच पातशहानें इंग्रजांना बंगाल बहार व ओरिसा या तीन प्रांतांची दिवाणी देऊं करून मराठ्यांप्रमाणें आणखीहि एक मुसलमानेतर असा स्नेही जोडला. पण दिल्लीचें राजकारण आपल्या हातीं घेण्याइतके आपण सबळ आहों असा आत्मप्रत्यय इंग्रजांस अद्यापि आला नव्हता. बंगाल अयोध्या रोहिलखंड या प्रांतांतहि त्यांचें वर्चस्व अद्यापि पुरें स्थापित व्हावयाचें होतें. अर्थात स्थानभ्रष्ट झालेल्या पातशहास आत्मरक्षणाकरितां मराठ्यांकडेच धांव घेणें जरूर पडलें. मराठ्यांसहि पानपतचें संकट आपणांवर ज्यांनीं आणिलें अशा नजीबखानादि शत्रूंचें पारिपत्य करावयाचेंच होतें; म्हणून इंग्रजांच्या मदतीची निराशा होऊन शहाअलम यानें मराठ्यांकडे आपणांस दिल्लीस नेण्याविषयीं बोलणें लावितांच त्यांनीं ती कामगिरी आनंदानें पत्करिली.

१७६८ सालीं दक्षिणेंत स्थिरस्थावर होऊन महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हे उत्तरहिंदुस्थानांत शिरले. १७७० सालीं नजीबखान वारला व मराठ्यांचा एक प्रबळ प्रतिपक्षी कमी झाला. तेव्हां महादजी शिंद्यानें शहाअलम यास १७७१ सालीं दिल्लीस नेऊन तक्तावर बसविलें. शहाअलम या वेळीं इंग्रजांच्या गोटांत होता व तेथून तो राजरोसपणें शिंद्याचा हात धरून मराठ्यांच्या गोटांत गेला, ही गोष्ट या ठिकाणीं लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण, या गोष्टीवरून इंग्रज व मराठे यांचें या वेळचें सापेक्ष बलाबल लक्षांत येतें. पातशहा मराठ्यांच्या हातीं जावा ही गोष्ट इंग्रजांना अर्थातच आवडली नाहीं. त्यानें मराठ्यांची संगत धरूं नये असा इंग्रजांनीं त्यास परोपरीनें उपदेशहि

आपटे यांचा जन्म बाजीरावाच्या ७२ व्या वर्षी झाला. बाजीराव १८५१ सालीं वारला तेव्हां त्याचें वय ७६ वर्षांचें होतें, बाजीरावानें लग्नें जशीं पुष्कळ केलीं तसे दत्तक मुलगेहि पुष्कळ घेतले ! थोरला मुलगा धोंडोपंत ऊर्फ नाना-साहेब हा बाजीरावाच्या मृत्यूपर्यंत इंग्रजांशीं अत्यंत स्नेहानें वागत असे. बाजी-रावाच्या मृत्यूनंतर त्याची आठ लक्षांची जहागीर इंग्रजांनीं खालसा केली व नानासाहेबास फक्त पोटगी ठेवली. तरी १८५७ पर्यंत नानासाहेबानें इंग्रजांशीं वागण्याचें आपलें धोरण फारसें बदललें नाहीं. कानपूर हें ब्रह्मावर्ताजवळ अस-ल्यानें नानासाहेबाचा मुक्काम कानपुरासच पुष्कळ दिवस असे. तेथें मुलकी आणि लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा आणि नानासाहेबाचा स्नेह दाट जमून तो नेहमीं त्यांना भेटी व मेजवान्या देई आणि करमणुकीकरितां नाच वगैरे करीत असे. १८५७ सालीं देखील आपला भाऊ व पुतण्या यांच्या आग्रहातिशयानें, एवढेंच नव्हे तर, बंडवाल्यांनीं "आमचे पुढारी व्हा नाहीं तर तुम्हांस ठार मारतों" अशी धमकी दिल्यानें तो नाखुषीनें बंडांत सामील झाला. लोकांनीं त्याला बंडांत ओढून नेलें व कानपूर येथील कत्तली वगैरेचे प्रसंग त्याच्या नांवावर त्याच्या हुकमाविरुद्ध इतरांनीं केले ! ब्रह्मावर्त येथील लोकमताप्रमाणें पाहिलें तर धाड-साचा किंवा शौर्याचाहि आरोप नानासाहेबावर अकारण लादला गेला होता. नानासाहेबाचा अंत शेवटीं कसा झाला हें कोणासच नक्की सांगतां येत नाहीं.

प्रकरण पांचवें

मराठा राजमंडळ व इंग्रज

सातारकर भोसले व इंग्रज

मागील दोन प्रकरणांत शिवाजी संभाजी राजाराम आणि शाहू येथपर्यंत छत्रपति व बाळाजी विश्वनाथापासून दुसऱ्या बाजीरावापर्यंत होऊन गेलेले पेशवे यांचा इंग्रजांशीं जो संबंध आला त्याची हकीकत आम्हीं दिली आहे; व अशा रीतीनें मुख्य कथासूत्र संपतें. तथापि पेशव्यांप्रमाणेंच इतरांचा इंग्रजांशीं संबंध केव्हां कसा आला याचीहि माहिती देणें जरूर आहे. याकरितां सातारा कोल्हापूर नागपूर व सावंतवाडी येथील भोसले (छत्रपति व सरदार) तसेंच शिंदेहोळकरादि मराठेशाहींतील सरदार यांच्या घराण्यांचा स्वतंत्रपणें किंवा पेशव्यांच्या द्वारें इंग्रजांशीं जो संबध आला त्याचा वृत्तान्त थोडक्यांत खालीं दिला आहे. मराठेशाहीचा इतिहास एकट्या पेशव्यांनीं केलेला नसून उपरिनिर्दिष्ट सर्वांनीं मिळून तो केलेला आहे, हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

सातारच्या भोसले घराण्यास मराठी दौलतींत अर्थातच मुख्य मान होता. या घराण्याचे पाहिले पहिले पुरुष शिवाजी संभाजी व राजाराम यांचा इतिहास प्रसिद्धच आहे. त्यांच्या कारकीर्दींत त्यांचा व इंग्रजांचा जो संबंध आला त्याची माहिती पूर्वीं दिलीच आहे. शाहूमहाराजांचा व इंग्रजांचा जो संबंध आला त्यांत इंग्रज हे अर्जदार होते. त्यांना शाहूपासून व्यापारास परवानगी व सवलती हव्या होत्या व शाहूकडे नजराणे देऊन वकील पाठवून त्या मिळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. पण शाहूकडे राजकारणांतली अखत्यारी फारशी नसून कारभाराची सर्व जबाबदारी पेशव्यांकडेच होती. हें इंग्रजांनीं तेव्हांच ताडलें, व राजकारणाचा सर्व संबंध पेशव्यांशीं सुरू केला. शाहूच्या कारकीर्दींत बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव हे पेशवे होऊन जाऊन नानासाहेब पेशव्यांची कारकीर्द जवळजवळ निम्मी झाली होती. शाहूच्या मरणोत्तर सातारकर महाराज केवळ निर्माल्यवत् झाले. अर्थात् यापुढें तर त्यांच्याशीं इंग्रजांस कांहींच कर्तव्य उरलें नाहीं. इंग्रजांचा व त्यांचा संबंध पुढें बाजीरावाच्या कारकीर्दीचे अखेरीस आला. त्याचें कारण, महाराजांचा बंदिवास स्वतः त्यांना व त्यांच्या हितचिंतकांना दुःसह होऊन त्यांतून इंग्रजांच्या मदतीनें सुटका करून घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न सुरू केला.

निष्पन्न झालें नाहीं. १७८४ सालीं शहाअलमाचा मुलगा लखनौ येथें हेस्टिंग्जला भेटला व आपल्या बापास तक्तावर नेऊन बसविण्यासाठीं त्यानें इंग्रजांची मदत मागितली. परंतु, ईस्ट इंडिया कंपनीचे डायरेक्टर व कलकत्त्याचे इतर कौंसिलदार हे दिल्लीच्या राजकारणांत पडूं इच्छित नाहींत, याकरितां तुम्ही महादजी शिंद्याचीच फिरून मदत मागा, असा त्यानें शहाजाद्याला जबाब दिला. मात्र हा जबाब त्यानें शिंद्याच्या विश्वासू वकिलाची गुप्त भेट घेतल्यानंतर दिला. मग त्या भेटींत त्यांचें त्यांचें काय बोलणें झालें असेल तें असो.

महादजीकडे खुद्द इंग्रजांनीं बोट दाखविल्यावर पूर्वींप्रमाणें फिरून एक वेळ महादजीनें पातशहाचा पक्ष स्वीकारला यांत त्याची काय चूक? तरी पण इंग्रज इतिहासकार त्यालाच दुष्ट व कारस्थानी म्हणतात. पण या वेळीं महादजीनें एक गोष्ट पूर्वींपेक्षां अधिक केली, व ती त्याच्या शहाणपणाची साक्ष पटविते. ही गोष्ट म्हणजे शहाअलम याजकडून पेशव्यांस 'वकील मुतलक' व स्वतःस 'मुक्त्यार उल्मुल्ख' ही पदवी त्यानें पातशहाकडून मिळविली. ज्याच्या बळावर पातशहा तक्तावर अढळ बसूं पाहणार त्याला पातशाही वजिरापेक्षांहि वरिष्ठ अधिकार हातीं असणे अगदीं योग्य होतें. कारण, दिल्लीच्या वजिरांनींच सारी डाळ नासली होती, व त्यांना कह्यांत ठेवावयाचें तर तरवारीच्या जोडीला अशा वरिष्ठ अधिकाराची अवश्यकता फार होती. शिंद्याच्या हातीं एवढा अधिकार जावा ही गोष्ट इंग्रजांना पसंत नव्हती. पण त्या वेळीं इंग्रज दिल्लीच्या राजकारणांत स्वतः पडण्यास तयार नव्हते. तेव्हां इंग्रज इतिहासकारांनीं मागाहून बोटें मोडण्यांत काय अर्थ? महादजीस मिळालेल्या अधिकाराचें वर्णन इतिहासकार मिल यानें खालील शब्दांत केलें आहेः—

"An authority which superseded that of the vazir and consolidated in the hands of the Mahrattas all the legal sovereignty of India."

"महादजीस मिळालेल्या अधिकारानें त्याला खुद्द दिवाणावरहि हुकमत चालवितां येऊं लागली, व मराठ्यांच्या हातांत हिंदुस्थानच्या अधिराज्याची सर्व कायदेशीर सत्ता एकवटली."

हेस्टिंग्जनें पातशहास शिंद्याकडे बोट दाखविलें तेव्हां महादजी पुढें अशा तऱ्हेचा सर्वाधिकार पातशहाकडून मिळवील असें त्याला स्वप्न पडलें नव्हतें, हें खरें. पण महादजीनें असा अधिकार घेतलेला पाहून केवळ या कुरापतीवर त्यांना मराठ्यांशीं युद्ध करणें वाईट दिसलें असतें. हेस्टिंग्जनें आपला "डिफेन्स" देते वेळीं यासंबंधानें असें प्रतिपादिलें कीं, "महादजीचें व माझें गुप्त खलबत होऊन पातशहास आपण होऊन महादजीच्या पदरांत मीं घातलें, ही गोष्ट खरी नाहीं. पण आम्हीं आश्रय देण्याचें नाकारल्यावर शिंद्यानें जर पात-

शहास आपल्या हातीं घेतलें व त्यानंतर पातशहानें त्यास सर्व अधिकार दिला तर त्याकरितां आम्हीं मराठ्यांशीं लढाई कशी करावी ?" यांतली खरी गोष्ट अशी आहे कीं, महादजी दिल्लीचें राजकारण हातीं घेण्यास उत्सुक होता, व इंग्रज हें काम न झेंपण्यासारखें व खर्चाचें म्हणून अंगाबाहेर टाकीत होते. महादजी दिल्लीस गेल्यानें पातशहाचें खरोखर कल्याणच झालें. विल्सन् यानें मिलच्या इतिहासास टिपणें देतांना असें म्हटलें आहे कीं, "पातशहाचें स्वास्थ्य सुख व त्याचा मानमरातब यांच्या दृष्टीनें पाहतां महादजीच्या हातीं पातशहा गेला हें चांगलें झालें. कारण, दिल्लीच्या दरबारीं वंशपरंपरागत दिवाणगिरी किंवा उमरावी भोगिलेल्या मुसलमानांनीं त्याचा छळच केला होता."

असो. महादजीस सर्वाधिकार मिळाल्यावर पातशहाच्या इच्छेविरुद्ध महादजीनें इंग्रजांकडे बंगाल्यांतील चौथाईची मागणी केली, व पातशहाची इच्छा नसती तरी दिवाणाहून वरिष्ठ अंमलदार या नात्यानें अशी मागणी करण्याचा महादजीस अधिकारच होता. पण इंग्रजांस या मागणीचें मोठें वैषम्य वाटलें व महादजीनेंहि स्नेहभावानें ती मागणी त्या वेळीं धसास लावली नाहीं. इंग्रजांप्रमाणें दिल्लीच्या अमीरउमरावांनाहि पातशहानें महादजीस कुलमुखत्यारी दिली ही गोष्ट आवडली नाहीं, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण ही मुखत्यारी कोणास आवडो वा न आवडो महादजीनें ती मिळविली खरी; व शिवाजीच्या वेळेपासून चौथाईच्या हक्करूपानें पातशाही धोरणाचा जो वृक्ष फोंफावला त्याला महादजीनें मिळविलेल्या या सर्वाधिकारानें मोहोर आला असेंच म्हटलें पाहिजे. पण दुर्दैवानें दौलतरावासारख्या नादान मनुष्याचा शिंद्याच्या गादीस आणि बाजीरावासारख्या नादान मनुष्याचा पेशवाईच्या गादीस विटाळ झाल्यामुळें या मोहोरावर रोग पडून तो सगळा झडून गेला, एवढेंच नव्हे, तर त्या मोहोराबरोबर वृक्षहि जळून गेला! तथापि यशापयश हें जगांत सर्वांस सारखेंच वांटलें गेलेलें नसतें. प्रस्तुत प्रकरणांत पातशाही धोरणाची मीमांसा आम्हीं ज्या दृष्टीनें केली आहे त्या दृष्टीनें पाहतां, पातशाही सत्तेचें पांघरूण किंवा त्या सत्तेचा देखावा कायम ठेवून खरी कार्यकारी सत्ता आपल्या हातीं आणण्याचें, व अशा रीतीनें सर्व हिंदुस्थानभर आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचें, मराठ्यांचें जें धोरण शिवाजीच्या वेळीं सुरु झालें तें त्याच्यामागें कर्त्या पुरुषांची जी परंपरा महाराष्ट्रास लाभली तिनें सुसंगत रीतीनें पुढें कसें चालविलें एवढेंच आम्हांस दाखवावयाचें होतें; आणि प्रस्तुत प्रकरणांतील सर्व हकीकत वाचल्यावर वाचकांस आमची ही मीमांसा पटेल असें आम्हांस वाटतें.

शेवटीं आम्हीं ज्या मुद्द्याची चर्चा केली आहे त्या मुद्द्यावर प्रकाश पाडण्यासारखे कांहीं उतारे देऊन हें लांबलेलें प्रकरण पुरें करतों. हे उतारे या अखेरच्या दिवसांत खुद्द दिल्लींत राहणाऱ्या मराठ्यांच्या वकिलानें पुण्यास

नाना फडणविसास लिहिलेल्या पत्रांतील आहेत, एवढें सांगितलें असतां त्यांचें महत्त्व लक्षांत येईल.

दिल्ली येथील मराठ्यांचा वकील गोविंदराव पुरुषोत्तम १७८३ च्या सप्टेंबर २६ तारखेस उत्तरहिंदुस्थानांतील परिस्थितीसंबंधानें नानास लिहितो, " हिंदुस्थान सारें रिकामें पडलें आहे. अफराशखान व नजबकुलीखान हे दोघे सरदार नजबखानाकडील आहेत. हे जो कोणी फौजबंद सरदार येईल त्याची चाकरी करावयास सिद्ध आहेत. हिंदुस्थानांत लढाई तरवार राहिली नाहीं ! या अर्थी इकडे फौज पाठवून खबर घेणें जरूर आहे. नाहीं तर सिखाचा अथवा फिरंगी याचा काबू दिल्लीस जालियावर मग मसलत भारी पडेल. फिरंगी यांचें मानस दिल्लीस पातशहांपाशीं येऊन यास आपले ममतेत काबूंत घ्यावें आणि सर्वोपर व्हावें, हे मर्जी इंग्रेजांची आहे. या अर्थी जलदी करून आपली फौज दिल्लीस आली तरी पातशहा व हिंदुस्थान काबूंत राहील. जर या गोष्टीस विलंब लागल्यास मग पुढें मसलत भारी पडेल. म्हणून विनंति लिहिली आहे. "

(१७८४) " पत्रीं आज्ञा कीं, "पातशाहा पूर्वी प्रयागास असतां व त्याचे अगोदर व अलीकडे, इंग्रेजांसीं त्यांचे करारमदार कैसे कैसे जाले आहेत, व मुलकाच्या सनदा कोठकोठील कैशा दिल्या आहेत ? अंतरवेदींत केवढ्याचा मुलुख दिल्हा, त्याच्या सनदा दिलेल्या आहेत किंवा कसें आहे ? याचा शोध बारकाईनें काढून तपसीलवार लिहून पाठविणें " म्हणून पत्रीं आज्ञा. त्यास पातशाहाचे दप्तरीं मनास आणिलें. त्यांत मजकूर कीं, प्रयागीं पातशाहा होते त्या समयीं, इंग्रेज, शिवाय तोफा ताहफ, सव्वीस लक्ष रुपये दरसाल देत होते. व प्रयागचा सुभा व कडाकुरा हे दोन्ही स्थळें सुजातद्दौलाकडून सोडवून पातशाहास देविलीं होतीं. त्यांत तेहतीस लक्ष रुपये पातशाहास येत होते दरसाल. व पातशाहांनीं इंग्रेजांस सनद, बर्दवान व इसलाम नगर येथील कमाविसीनें मामलत सांगितली आहे म्हणून सनद, व सुभे बंगाल व सुभे पट्टणा येथील दिवाणगिरीची सनद, याप्रमाणें दोन सनदा मात्र जाल्या आहेत. याशिवाय अंतरवेद वगैरे कोठीलहि सनद पातशाहाचे घरींहून दिधली नाहीं. त्याची याद पातशाही दप्तरची, पारसीची, राय सिद्धराय पेशकार दप्तरचे, त्यांजपासून आणवून सेवेसीं पाठविली आहे, त्याजवरून ध्यानास येईल. दप्तरीं सनदा बंगाल्याची व पट्टणाची दिवाणगिरी इंग्रेजांचे नांवें व सुभा पातशाही अलाबिर्दीखानाचा नातू मुबारक जंगबहाद्दर याचे नांवें व बर्दवान इसलामनगर यांची मामलत कमाविसीनें आमानी सांगितली आहे. त्याचा दप्तरीं दाखला इतकाच आहे. याजशिवाय पातशाहा त्याचे काबूंत होते ते समयीं, खास दसखतीशुके व फर्द दसखत करून त्यांत दस्तऐवज कांहीं असल्यास न

कळे. सनदी दप्तरीं दाखला इतकाच, म्हणून खालशाचे पेशकारांनीं सांगितलें. व याजशिवाय महमदखान पठाण वगैरे पातशाहास देत होते. दप्तरीची पारसी याद पाठविली आहे. त्याजवरून श्रुत होईल. विशेष काय लिहिणें."

(१७८४) "इष्टीनसाहेब इंग्रेज पातशाहाजाद्यास घेऊन श्रीकाशीस गेले. हें वर्तमान विलायतेस कंपनीनें ऐकून इष्टिनास पत्र लिहिलें कीं तुम्हीं हिदुस्थानचे पातशाहाचा पुत्र पातशाहाजादा समागमे घेऊन येतां, त्यांस तुमचा काय इरादा आहे तें लिहून पाठविणें. एक तर, दक्षणी सरदारांचा आमचा सलूक जाला आहे, आणि त्यांचे मर्जीशिवाय त्यांसी बदसलूकी करून पातशाहाजाद्यास विना त्यांची मर्जी घेऊन आलां, ठीक नाहीं. तर देखत पत्र पातशाहाजाद्यास माघारां राजश्री पाटिलबावापाशीं बिदा करणें. ते पातशाहास विनंति करून, पातशाहाजाद्याची तकसीर माफ करून, त्यांचे स्वाधीन करितील, तुम्हीं या बखेड्यांत न पडावें. म्हणून लिहिलें होतें. त्याजवरून इष्टीन इंग्रज यानें पातशाहाजाद्यासमागमें दोन पलटणें देऊन राजश्री सदाशिवपंत बक्षी. राजश्री पाटिलबावाकडील, यांजसमागमें बिदा केलें. ते लखनऊस आले आहेत."

"इदिनाचें मानस हिंदुस्थानांत पातशाहाजाद्यास घेऊन यावें. व राजश्री पाटीलबावांची व इष्टीनाची एकवाक्यता, इंद्रसेन साहेब व मेजर ब्रौन साहेब इंग्रेज याजपाशीं आहेत त्यांचे विद्यमानें व सदाशिवपंत बक्षी यांचे विद्यमानें आहे. त्यांच्या भेटी कालानुरूप जालियावर कोणती मसलत करितात ते पहावें."

(१७८५) "या दिवसांत मेजर ब्रौन यांचे येथें दोन वेळां खासे गेले होते; आणि त्याजकडील मोलवी म्हणून वकील आहे त्यासीहि बहुत खलबत असते. काय मजकूर आहे, हें सांगण्यांत येत नाहीं.

"पातशाहांनीं राजश्री पाटिलबावा यांचे विचारे श्रीमंत राजश्री पंत प्रधानसाहेबांस मुखत्यारनमुलूख कितपत घेऊन...एकशे एक मोहरा श्रीमंतांकडून नजर पातशाहास केली. श्रीमंतांचा खिलत पुण्याकडे रवाना करून चंद्र २१ (१ मे १७८५) मिनहूस श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामी यांचे नायबतीचीं वस्त्रें मुखत्यारीचीं आपण घेतलीं. चारकुबा व नालकी पातशाहांनीं दिधली. चारकुबा म्हणजे एक अंगरखा असतो, त्यास बाह्या नाहींत. बाहूपावेतों आणि आगा पिछा मात्र असतो. आणि आघाडीस व बाहूवर मोत्यांची झालर लागली असते. यास 'चारकुबा खिलत' म्हणतात. हा खिलत व मुखत्यारनमुलुख म्हाणिजे मुतलख वकील याचा मरातब जाला. पातशाहाजाद्यांनीं देखील आपले कामासाठीं यांचे घरास जावें, चिंता नाहीं. याप्रमाणें आहे.... ... राजश्री पाटिलबावापाशीं फौज थोडी आणि सारें हिंदुस्थानचें काम भारी. **मुखत्यारीचा कारभार म्हणिजे पातशाहाचे प्रतिनिधी.** वजिरास

व मीरबक्षीस वगैरे ज्यास ज्या समयीं च्याहतील त्यास दूर करतील, अथवा ज्यास च्याहतील त्यास बहाल करतील, ऐसा प्रकार आहे. त्यास या प्रकारासीं आणि यांजपासीं फौज आहे या सामानासीं ठीक नाहीं."

(१७८६) पाटीलबावांची कर्तबगारी व हिंदुस्थानची परिस्थिति वर्णन करतांना गोविंदराव पुरुषोत्तम दिल्लीहून १७८६ सालीं लिहितो, " येथील प्रकार तर हिंदुस्थान निक्षत्री झालें. शीख आहेत, त्यांत फूट आहे. कोणी कोणाचे स्वाधीन नाहीं. तदवाव पडल्यास जमीदारी करावयासहि लागतील. जर जबरदस्ती न पाहिली तर लुटीत फिरतच आहेत. हें शिखाचें वर्तमान आहे. वजिराचा प्रकार म्हणावा तर इंग्रेजांवर त्याची दवलत आहे. त्यास सांप्रत इंग्रेजांचा प्रकार हलका दिसतो. हिस्टीन विलायतेस गेला. त्याचे बदली बडेसाहेब म्हणून आले आहेत. त्याचा बंदोबस्त हिस्टनाप्रमाणें नाहीं. व खजानाहि पूर्ववत्प्रमाणें नाहीं. परंतु पहिली फरपट चालत आली आहे त्याजप्रमाणें कारभार चालतो. व पातशाहाचा प्रकार म्हणावा, तरी एक लाख तीस हजार रुपये दरमहाचा चाकर आहे. तितका पैसा अक्षत मरीट मिळाला म्हणजे त्यास एका गांवाशीं व बिघाभर जमीनीची गरज नाहीं. याप्रमाणें हिंदुस्थानची अवस्था आहे. त्यास अवघे हिंदुस्थानचे बंदोबस्ताचें ओझें एकल्या राजेश्री पाटिलबावांवर आहे. जितका बंदोबस्त यांचे जीवेकडून जातीनें करणें तो केला आहे, व करावयाचा तो करतील. परंतु यांचे पदरीं कोणी माणूस नाहीं कीं, यांचे सरदारीचा पडदा दाखून, मुलकी बंदोबस्त करून, पैका उत्पन्न करून दौलत सांभाळीसा माणूस नाहीं. याजकरितां स्वामीस सूचनार्थ विनंति लिहिली आहे. जो प्रकार दृष्टीनें पाहिला आणि प्रत्ययास आला आहे ऐसें जाणून विनंति लिहिली आहे."

(१७८७) पाटिलबावा हिंदुस्थानांतील कारभार आटपण्यास सर्वतोपरी लायक नाहीं दुसऱ्या कोणी तरी ' शाहण्या ' सरदाराची नेमणूक या कामागिरीवर झाली पाहिजे असें सुचविण्यासाठीं हाच गोविंदराव इ. स. १७८७ मध्यें लिहितो " पातशाहाची मर्जी कीं, पोटास मात्र लक्ष दीड लक्ष रुपये दरमहा देत जावा, वरकड राज्यकारभारासीं व दौलतीसीं यांस गरज नाहीं. ऐसी यांची प्रकृत आहे. व यांचे पुत्र वगैरे शाहाजादे मिळून शें दीडशें आसामी आहे. परंतु त्यांतहि कोणी जुरतवाला व दैववान दिसत नाहीं कीं पातशाहीस आळा घालून दौलत आटोपील. श्रीमंत राजेश्री रावसाहेब प्रारब्धवान प्रतापवंत आहेत. यांचे दैवेकडून पातशाहाचे घरची मुखत्यारी पदरीं पडली आहे. याजकरितां + + + हजार फौज सडी चांगली व सरदार मातबर व कारभारी राजश्री त्रिंबकराव मामा व विसाजीपंत बिनीवाले यांचे प्रतीचा शाहाणा माणूस इकडे रवाना जालियास, जितके हिंदुस्थानी लहान थोर आहेत,

त्यास पोटाशीं धरून कांहीं दिवस त्यांचे पाळीग्रहण करून, दौलत हाताखाले घालून, **जैसें साताऱ्याचें संस्थान आपले स्वाधीन आहे, तैसें दिल्लीचें संस्थान आपले स्वाधीन राहे, ऐसा समय आहे.** या दौलतीस दोन रोग आहेत. एक अबदाली व एक इंग्रेज. त्यास अबदाली तर दूर, व त्यास त्या प्रांतीं पायबंदी भारी. त्याचें येणें इकडे होत नाहीं. बाकी इंग्रेज समीप आहेत. व ते शहाणे बुद्धिवान् आहेत. परंतु तूर्त दिल्लीचे कामांत मुखत्यारीचा हात घालावा ऐसी बडेसाहेबांची मर्जी नाहीं. त्यांनीं विलायतेस कंपनीस येथील वृत्त लिहिलें आहे. तेथून उत्तर आल्यावर कर्तव्य तें करावें ऐसें इंग्रेजांचें मानस आहे. इंग्रेजांचा पाय दिल्लींत शिरला म्हणजे मग आपले हातचें हिंदुस्थान गेलें. जोंपावेतों त्यांचा पाय दिल्लींत शिरला नाहीं तोंपावेतों × × × मर्जीस येईल त्याप्रमाणें तेथील बंदोबस्त करावा. जर हें संस्थान आपले काबूंत व हातांत असलें तर बंगाला आदिकरून इंग्रेजांचे दौलतीवर देखील मालकियत व खाविंदी राहील. त्यास इकडे मुलूक बहुत. परंतु तीन वर्षें काळ पडला; पांच सा शेर अन्न विकलें. याजकरितां तमाम दुनियेचे लोक रयत मृत्य पावले. उजाडी जाली आहे. कांहीं दिवस सुरळीत बंदोबस्त जालियावर करोडो रुपये अमदानी आहे. पैक्यास कमी नाहीं. तूर्त फौजहि पाहिजे व कांहीं थोडा-बहुत पैकाहि पाहिजे. तेव्हां जो तेथें राहील, त्याची अब्रू राहून, बंदोबस्त होऊन पातशाहात श्रीमंतांचे घरांत राहे ऐसा समय पुढें येणार नाहीं.”

पातशाहाच्या अजागळपणाचें वर्णन करतांना गोविंदराव १७८८ च्या एप्रील २९ च्या तारखेस लिहितो “ येथील प्रकार तर जो कोणी पातशाहां-पासीं राहील, त्याचेच लक्षावर सर्व बंदोबस्त आहे. व पातशाहांचा खमीर पक्का नाहीं. मेणाचें नाक आहेत. जो जबरदस्त जवळ येऊन राहील, त्याचे मर्जी-प्रमाणें पातशाहानांहीं वर्तावें. दुसरा अर्थ रतिभर नाहीं.”

इ. स. १७८८ च्या जुलैमध्यें दिल्लीकडील परिस्थितीचें व पाटील-बावांच्या गुणदोषांचें वर्णन करतांना गोविंदराव लिहितोः—“ पातशाहाची मर्जी आहे कीं, पंचवीस हजार फौज चांगली, व एक सरदार राजश्री हरिपंत तात्यासारखा इकडे येईल, तर सलतनतीचा बंदोबस्त होऊन कांहीं दिवस आम्ही सुखाची भाकर खाऊं. ऐसें यांचें लक्ष आहे. हिंदुस्थान सर्व राजश्री पाटिलबावांनीं मेळविलें होतें, तैसें थोडक्याच दिवसांत गमाविलें. त्यास अजू-नहि दोन तीन महिन्यांत हुजूरची फौज येऊन, किल्ले कोट आहेत, तोंपावेतों येऊन पोंहचली, तरी पुन्हां आपले सरकारचा कबजा होऊं शकतो, परंतु दुसरा सरदार आल्याखेरीज पातशाहांची तसल्ली होत नाहीं. राजश्री पाटील-बावांची मर्जी खुद्दपसंदी व खुशामततलबी बहुत. कोणी डोईजड माणूस जवळ कार्यकर्त्ता नाहीं. जें करणें स्वतः जातीनशींच करावें. कोणाचीहि

इतबार नाहीं. हलकें माणूस तोंडी लावून लोभास प्रवर्तून कामाची घाण केली. पातशहा दिक् झाले. यांतून एक रतिभर गोष्ट राजश्री पाटीलबावां-कडील वकिलास, अथवा त्यांचे ममतेचे माणसास समजल्यास आमचें पार-पत्य प्राणांत करितील ! याचें कारण हेंच कीं, हिंदुस्थानांत मजवांचून कोणी कोणाशीं बोललें किंवा लिहिलें तर त्याचा प्राण घ्यावा, बेअब्रू करावें, हें यांचें लक्ष आहे. ”

(१८९४) डिबॉईनसारख्या परदेशी मनुष्यावर फाजील विश्वास ठेवल्यामुळें पाटीलबोवांचें सैन्य एतद्देशियांविरुद्ध जबरदस्त ठरलें तरी इंग्र-जांशीं प्रसंग पडल्यास त्याचा उपयोग होणार नाहीं, ही गोष्ट तत्कालीन कित्येक चाणाक्ष लोकांनीं उत्तम प्रकारें ओळखली होती. पाटीबावा मेल्यावर लौकरच १७९४ च्या सप्टेंबरांत डिबॉईनचें स्वरूप उघडकीस आलें. त्याचें वर्णन करतांना गोविंदराव लिहितोः—

“ राजश्री पाटीलबावांनीं डिभाईस कंपू देऊन ठेविलें, त्या प्रसंगीं शाहाजीनीं(?) दुरंदेशीनें सर्व मसलत जाहीर करून दिल्हेंच होतें कीं, डिभा-ईचा भरंवसा एकरूप नसावा. कारण हें कीं, वरकड ठिकाणीं हा चाकरींत कमती करणार नाहीं. परंतु इंग्रेजांशीं कदाचित नाचाखी जाल्यास साफ फितूर करून निघून जाईल. तीन कंपू दिधल्यास इकडे राजेरजवाडे हिंदुस्थानीं सर्व याच्या पेस्यांत शिरोन मुलुखांत फितूर करील. मग याचें आटोपणें फार कठीण पडेल. मशारनिल्हेचें कुटुंब वगैरे सरंजाम सर्व इंग्रजांचे सामील आहेत...... पाटीलबावा अकस्मात कैलासवासी जाले. आठ महिन्यांत येथें डिभाईसुद्धां सर्वांची नियत फिरली. डिभाईनीं जैपूरकर व नखतावरसिंग माचेडीकर व भरतपूरकर रणजितसिंग जाट व इंग्रेजांशीं वगैरे अंतस्थ साजीश करून हर-एकास आपल्या लगामीं लाऊन ठेविलें. तात्पर्य हें कीं, आपसांत सरदाराचे फितूर प्रारंभ जालाच आहे.” 'या वेळीं दिल्लीचें स्वामित्व बळकावण्याकरितां मराठ्यांखेरीज कोण कोण टपून बसले आहेत याचें वर्णन खुद्द पातशाहानें असें केलें आहे. तो म्हणतो, “ आम्ही फकीर आहों. हरएक ठिकाणीं बसोन गुजराण करण्यांत येईल. गुंता नाहीं ! येथील संस्थानची इच्छा इंग्रेज व विलायतवाले, रोहिले, राजेरजवाडे वगैरे सर्वांस आहे. त्या अर्थीं आपसाचे बिगाडानें राज्यास बरबाद जाऊं देणें पाटीलबावांचे मागें ही गोष्ट लौकिकांत ठीक दिसणार नाहीं.”

शके १७०० च्या सुमारास दिल्लीच्या राजकारणावर मराठ्यांची विशेष छाप पडलेली होती. पातशहा कमकुवत झालेला असून तो इंग्रज नजीबखान व मराठे अशा त्रिवर्गांच्या कचाटींत सांपडला होता. त्यांतल्या त्यांत पहातां मराठ्यांच्याकडे त्याची पूर्ण अनुकूलता होती, इंग्रजांकडे पूर्ण प्रतिकूलता

होती; तथापि पातशहाचीं सर्व सूत्रें नजीबखानाच्या हातीं असून तो घडवून आणील त्याप्रमाणें पातशहा मराठ्यांच्या हातीं पडणें अगर इंग्रजांच्या हातीं पडणें हें बरेंचसें अवलंबून होतें. या महत्त्वाच्या राजकारणास अनुलक्षून असलेलीं कित्येक पत्रें राजवाडे यांचा खंड १२ यांत आढळतात, व तीं बरींच मनोरंजक आहेत. उदाहरणार्थ, एका पत्रांत दिल्लीचा वकील पेशव्यास लिहितो " स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें पातशहास वरचेवर उत्तेजन देऊन इंग्रजांचा--यांचा स्नेहसंबंध होता तो तोडला......सेवकासीं पातशहांनीं व नबाब नजीबखानांनीं शपथ वाहून सांगितले कीं, जें नानांनीं लिहिलें हेंच आमचे चित्तांत आहे. " वझिराकडील फौज पातशहाजवळ होती त्याप्रमाणें पेशव्यांचीहि रहावी अशी वकिलाची सूचना होती. इंग्रज आपणाकडून पातशहानें पैसा व फौज घ्यावी म्हणून प्रयत्न करीत होते; पण वकील लिहितो कीं, " आम्हीं स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें आजवर इंग्रजांचा रुपया पातशहास घेऊं दिला नाहीं. दिल्ली आग्रा यांत स्वामीचा बंदोबस्त असलीयासी पातशहास सुख आहे. परंतु नजबखान नसावा हें अंतःकरण पातशाहाचें आहे. यास्तव सेवेशीं विज्ञापना राजश्री हरिपंत अथवा रा. महादजी शिंदे एकानें दिल्लीस राहून दोन लक्ष रुपये दरमहा पातशाहास देऊन हे स्थलीं करोडोंची हस्तगत करावी...इंग्रजीच जाली तर हिंदुस्तान गेले ! कोणाचे बरें नाहीं म्हणतात...इंग्रजांचें पारिपत्य होऊन नक्षा मोठा व्हावा ऐसा समय आहे. असें पुढें करूं गेलीयास होणार नाहीं ! ईश्वरें ज्यांस मोठेपण दिल्हे त्यांणीं मोठें कार्य केलीयास नक्षा व कित्येक दिवस कीर्ति रहावी ऐसेंच करावें हें उत्तम. या गोष्टीस गई गुजरल्यास टोपीवाले कांहीं दिवसांत पातशहात घेतील. मग पश्चाताप होऊन फळ नाहीं. " असे पेशवाईतील मुत्सद्द्यांचे विचार होते. सन १७८० च्या आक्टोबरांत इंग्रजांनीं दिल्ली व आग्रा येथें आपणांस कोठीस जागा मिळावी व पातशहानें आपणाकडून दरमहा दोन लक्ष रुपये घ्यावे अशी खटपट चालविली होती. यास अनुलक्षून वकील लिहितोः " पूर्वींपासून इंग्रज जागा कोठीस जयपूर दिल्ली आग्रा वगैरे स्थळीं इच्छितात. आतां ग्वाल्हेर त्यांच्या हातास गेली. याकरितां इंग्रज सर्वांस्थलीं अम्मल झाला असें जाणतात. श्रीइच्छा प्रमाण ! "

सन १७८१ सालीं बोरघाटांत लढाई होऊन इंग्रजांचा मोड झाला. ही हकीकत दिल्लीस गेली तेव्हां वकिलानें पेशव्यांच्या आज्ञेवरून पत्राचें फारशी भाषांतर करून तें पातशहाला व नजीबखानाला समजाविलें. त्यास अनुलक्षून वकील पेशव्यास लिहितोः " वाचून बहुत संतोष पाऊन उत्तर केलें कीं, ईश्वर हमेष याप्रमाणेंच श्रीमंतांची फत्ते करो, व इंग्रजांचा कदम पातशाहींतून निघून हयाते पावो म्हणून आशीर्वाद ममतापूर्वक देऊन नजबखानास आज्ञा केली कीं, तुम्हींहि कांहीं उद्योग कराल कीं नाहीं ? इंग्रजांचा निःपात करणीयाची

तजवीज नबाब बहादुर विशेषच सांगतात. परंतु स्वामींचे प्रत्ययास येऊन आम्हांकडून लिहविलें व यांनीं शेवेसीं लिहिलें तें खरें होय तो सुदिन!"

सन १७८० च्या आगष्ट महिन्याच्या एका पत्रांत दिल्लीचा वकील नानास लिहितो कीं, पातशहा पेशव्यांच्या कारभाऱ्यावर खूप असून पेशवाईस नित्य आशीर्वाद देतो. पातशहाच्या स्तुतिवादाचे शब्द पुढीलप्रमाणें आहेतः "आज आठ वर्षें झालीं. घरच्या धन्याचा फितूर व मुख्य धनी तो लहान नादान असें असून इंग्रजांचें जुज आजपावेतों मोडलें व पुढें लढाईस मुस्तेद आहेत. हें काम दक्षिणचे सरदारांचें कीं, इतके दिवस ठरून राहिले. ईश्वरें कारभारी व सरदार मुत्सद्दी दौलतीस द्यावे तर याप्रमाणें द्यावे...इंग्रेजांस नेस्तनाबूद करावें यांतच सर्वांचें रूप अब्रु आहे. नाहीं तर जळचर पृथ्वीचे धनी झाले तर पागोठ्याची अब्रु रहात नाहीं. पागोठ्याची अब्रु सोडून टोपी घालाल तर पुरती टोपी बसेल!" तथापि सर्वच इंग्रजांस मनांतून भीत होते. नजीबखान लंब्याचवड्या गोष्टी बोलत होता. पण दिल्लीच्या वकिलाच्या मताप्रमाणें नबाबसाहेब जोंपर्यंत शिंद्यांकडून 'इंग्रजांचें पारपत्य होत नाहीं' तोंपावेतों इंग्रेजांशीं दुश्मनी करावयास भितात. फिरून त्याच महिन्यांत वकील नानास लिहितो कीं, नजीबखान केवळ शरमेनें राहिला आहे, नाहीं तर पूर्वींच इंग्रजांस मिळता.

मराठ्यांनीं एका चौथाईच्या सनदेवर सर्व हिंदुस्थानभर नुसता धुमाकूळ घातला. कर्नाटक गुजराथ माळवा राजपुताना बुंदेलखंड आग्रा दिल्ली रोहिलखंड बंगाला या सर्व प्रांतांवर स्वाऱ्या करण्यास त्यांना या सनदेनें हक्क प्राप्त झाला. हा हक्क त्यांना पातशाही धोरणाच्या दृष्टीनें स्वराज्याच्या सनदेनें दिलेल्या हक्कापेक्षां अधिक मोल्यवान वाटत होता, व त्याची अंमलबजवणीहि त्यांनीं स्वराज्याच्या सनदेच्या बजावणीच्या आधीं केली. रा. खरेशास्त्री एके ठिकाणीं म्हणतात, "मराठ्यांनीं १७४१ त त्रिचनापल्ली घेतली व १७५२ त त्र्यंबकचा किल्ला घेतला. १७५८ त त्यांचा लाहोरास अंमल बसला आणि १७५९ त अहमदनगर त्यांच्या हातीं आलें. स्वराज्याची सनद त्यांना बादशहाकडून मिळाली होती व तें 'स्वराज्य' दक्षिणेंत खानदेश बागलाण मध्यमहाराष्ट्र व उत्तरकर्नाटक यांमध्यें पसरलें होतें. तें तत्काळ घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला नाहीं; पण जेव्हां संधि आली तेव्हां निरनिराळ्या ठिकाणचें 'स्वराज्य' व त्याबरोबर 'परराज्य'हि त्यांनीं घेतलें." मराठ्यांचे स्वराज्याचे प्रांत प्रथम मोंगलांनीं घेतले व त्यांच्यानंतर ते त्यांच्याच नबाबांच्या हातीं गेले. ते मोंगलांकडून व नबाबांकडून घेण्यास मराठ्यांना स्वाऱ्या आणि युद्धें करावीं लागलीं. अर्थात् युद्धांत यश आल्यावर मग ते फक्त स्वराज्यावरच संतुष्ट होऊन कां बसतील! त्यांना स्वराज्याचा मुलुख परत मिळवावयाचा होता; पण परराज्य मिळवावयाचेंच नाहीं अशी कांहीं त्यांनीं शपथ वाहिलेली नव्हती!

तथापि बरेच दिवसपर्यंत परत न मिळालेला असा स्वराज्याचा भागहि थोडा शिल्लक राहिलेला होता. उदाहरणार्थ तंजावर; व अशा प्रांतांत, म्हणजे एका अर्थानें स्वराज्यांतच, मराठ्यांना चौथाई वसूल करण्याचा प्रसंग येई व तिजवरच संतुष्ट व्हावें लागे.

चौथाईच्या सुताचा आधार घेऊन मराठ्यांनीं सर्व राज्यसत्तेचा स्वर्ग मिळविण्याची आकांक्षा धरल्याचीं उदाहरणें हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत आढळतात. दुसऱ्याच्या घरांतील भांडणाचा फायदा घेऊन आपलें बोट शिरकावावयाचें कारस्थान साधण्यांत मराठे इंग्रजांप्रमाणेच प्रवीण होते. कोठें हा डाव साधला तर कोठें तो फसला; पण रीति सर्वत्र एकच होती. मोंगलांकडून प्रत्यक्ष अधिकार मिळाला नसला तरी चौथाईचा हक्क मराठे वाटेल तेथें सांगत. याचें एक उदाहरण म्हैसूर संस्थानाचें होय. म्हैसुरास पूर्वापार हिंदूंचें स्वतंत्र राज्य असून तें मोंगलांनीं जिंकलेलें नव्हतें. अर्थात मोंगलांच्या तर्फे या राज्यांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मराठ्यांना कायदेशीर रीतीनें कसा असणार ? म्हैसुरास पुढें मुसलमानी राज्य झालें तें म्हैसूर दरबारचा एक मुसलमान नोकर हिंदु राजास पदच्युत करून स्वतः गादीवर बसल्यामुळें ! या मुसलमानाचा दिल्लीकर मोंगलांशीं अर्थाअर्थी कांहींएक संबंध नव्हता. असें असतां मराठ्यांनीं या राज्यांतहि चौथाईचा हक्क सांगण्यास कमी केलें नाहीं. कर्नाटकांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मराठ्यांस होता; कर्नाटकच्या कांहीं भागांत त्यांचें स्वराज्यहि होतें. पण खुद्द म्हैसूरकरांकडून खंडणी मागण्यास मराठ्यांना हक्क होता असें वाटत नाहीं. १७५७ सालीं भाऊसाहेब पेशवे मोठी फौज घेऊन कर्नाटकांत गेला तेव्हां त्यानें खुद्द श्रीरंगपट्टणास वेढा देऊन म्हैसूरच्या राजापासून बेसुमार खंडणीची मागणी केली. तेव्हां नाइलाज होऊन म्हैसूरचा प्रधान व सेनापति नंदराज यानें म्हैसूरपैकीं उत्तम सुपीक असे चौदा महाल मराठ्यांकडे लावून दिले. पुढें हैदर प्रबळ झाल्यावर त्याच्या सल्ल्यानें नंदराजानें हे परगणे परत घेतले. नंतर नंदराज व हैदर यांच्यांत चुरस व वाद सुरू झाला तेव्हां त्याचा फायदा घेऊन मराठ्यांनीं आपलें घोडें पुढें ढकलण्याचा विचार केला. या वेळीं म्हैसुरास मराठ्यांचा जो वकील होता त्यानें पेशव्यांस लिहिलेलें एक पत्र एप्रिल १९१० च्या ' इतिहाससंग्रहा 'त छापलेलें आहे. या पत्रावरून मराठ्यांचें म्हैसुराकडील कारस्थान उघड होतें. वकील लिहितोः " स्वामींनीं आज्ञापत्र सादर केलें कीं, नंदराज सर्वाधिकारी यास व हैदर नाइकास जीद वाढला आहे या समयीं अंतरंगीं संदर्भ लावून नंदराजाकडून करारनामा आणवावा कीं, चौथाई व सरदेशमुखीचा अंमल बसवून घ्यावा. येणेंप्रमाणें आपल्या मोहरेनिशीं लिहून दिलिया हैदर नाइकाचें पारिपत्य करून नंदराजाची स्थापना करावी म्हणोन सदरहु पत्रें

(नंदराजाच्या कबुलीचीं) निकडीनें माणूस घेऊन येऊन दाखल झाले. बजिन्नस त्यांचे मोहरेचा करारनामा येथें ठेविला आहे. त्याची नक्कल व नंदराजांनीं सेवकास लिहिलेलें पत्र बजिन्नस सेवेसी पाठविलें आहे. नंदराजाकडे हैदर नाईक यांनीं राजकारण लाविलें होतें कीं, लक्ष होनाचें राज्य तुम्हांस देतों खाऊन सुखी रहाणें; परंतु सेवकांनीं इकडून वरचेवर धीर देऊन पत्रें लिहीत गेले व स्वामींचें अभयपत्र त्यांस होतें तें प्रविष्ट केल्यावरून त्यांस धैर्य येऊन हैदर नाइकाची गोष्ट कबूल न करितां स्वामींचे ठायीं निष्ठा धरून म्हटल्याप्रमाणें कबूल करून करारनामाहि लिहून पाठविला. हल्लीं त्याचा अभिमान धरून नाईकमजकुराचें पारिपत्य होईल तें करणार धनी समर्थ आहेत. सारांश, हल्लीचा समय पुढें येणें नाहीं. हल्लीं अल्प कष्ट करून नंदराजाची स्थापना होऊन चौथसरदेशमुखीचा अंमल बसतो, पुढें संस्थान आपलें होतें. हे समर्थां स्वामींनीं याजवर कृपा करून पांच हजार फौज जलदीनें पाठविली पाहिजे ! ” चौथाईच्या पिंपळाची मुळी परराज्यांत एकदां शिरली, म्हणजे ती बळावून तें राज्य उलथून पाडण्यास समर्थ होते, ही गोष्ट या वकिलाच्या मनांत उत्तम बिंबलेली दिसते.

“ आज चौथसरदेशमुखीचा अंमल बसतो; पुढें संस्थान आपलें होतें ” हाच मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचा महामंत्र !

प्रकरण पांचवें

उपसंहार

मोंगल पातशाही खाऊन टाकून वरती सर्व हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार तोंडीं लावण्याची ज्या मराठ्यांची महत्त्वाकांक्षा त्यांची ही महत्त्वाकांक्षा तर अखेर साधली नाहींच, पण उलट लवकरच स्वतःचेंहि राज्य गमावण्याची पाळी त्यांच्यावर आली ही आश्चर्याची गोष्ट होय. पण ही गोष्ट आश्चर्याची असली तरी त्यांच्यावर ती पाळी आली खरी! मराठेशाहीच्या नाशाला मराठ्यांच्या बाजूचीं कारणें काय घडलीं याचें थोडेसें विवेचन आम्हीं पूर्वी केलेंच आहे. पण इंग्रज हे हिंदुस्थानांत केवळ मराठ्यांच्या दोषामुळें यशस्वी झाले असें नसून इंग्रजांच्या अंगचे अनेक गुणहि त्यांना या कामीं उपयोगी पडले हें विसरतां कामा नये. इंग्रजांचा इकडे येण्याचा मूळ हेतु व्यापाराचा होता, व मराठ्यांनीं जशी दिल्लीच्या पातशहाची नोकरी बजावतां बजावतां साम्राज्य-सत्ता आपल्या हातीं आणली, तसेंच इंग्रजांनीं व्यापार करितां करितां राज्य कमाविलें. राज्य हें कदाचित् त्यांचें मूळचें साध्य नसेल, पण निदान व्यापार-वृद्धीचें तें एक उत्कृष्ट साधन आहे ही गोष्ट त्यांना लवकरच कळून आली व तेव्हांपासून ते राज्य कमावण्याच्या उद्योगास लागले. या कामीं त्यांना परिस्थिति बरीच प्रतिकूल होती. मूळ ठिकाण इंग्लंड, हिंदुस्थानास हजारों मैलांवरून केवळ समुद्रमार्गानें यावयाचें, हल्लींप्रमाणें वाफेचीं यंत्रें वगैरे शीघ्र गतीचीं साधनें नव्हतीं, वाटेंत प्रतिस्पर्धी युरोपियन दर्यावर्दी लोकांकडून उप-सर्ग लागण्याची भीति, हिंदुस्थानांत मुसलमान मराठे यांसारखे प्रबळ लढ-वय्ये शत्रु व त्यांना फ्रेंचांसारख्या युरोपियन लोकांची मदत, अशी स्थिति असतां, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पिंपळाची जी मुळी एकदां बंगाल्यांत रुजली तिनें कालान्तरानें सर्व हिंदुस्थानभर देशी राजेरजवाड्यांच्या सत्तेच्या प्रचंड इमा-रती भराभर उलथून पाडून जमीनदोस्त केल्या!

ईस्ट इंडिया कंपनीनें हिंदुस्थानाशीं प्रथम व्यापार सुरू केला. पण अवघ्या शंभर वर्षांचे आंत तिला राज्यस्थापनेचे डोहाळे होऊं लागले. हिंदुस्थानच्या त्या काळच्या परिस्थितींत इंग्रजांना स्वतंत्र लष्करी सामर्थ्याशिवाय वखारीचें संर-क्षण व व्यापाराची वाढ करणें अशक्य होतें. आपल्या संरक्षणाकरितां लष्कर न ठेवावें तर मोंगलांच्या अधिकाऱ्यांच्या हातून आपलें संरक्षण होणें नाहीं, ही गोष्ट कंपनीच्या इकडील अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत पुरी येऊन चुकली होती. लष्कर ठेवावयाचें तर त्याला कायमचें उत्पन्न हवें. शिवाय हिंदुस्थानांत

वाटेल तो येऊन स्वतंत्र राज्य स्थापतो मग आम्हीं तरी तें कां न स्थापावें, असेहि विचार त्यांच्या मनांत हळूहळू येऊं लागले.

१६९० सालच्या एका खलित्यांत कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनीं असें लिहिलेलें आढळतें: "व्यापाराच्या नफ्याइतकाच इतर रीतीनें वसूल मिळविण्याकडे आम्हीं लक्ष दिलें पाहिजे. राज्यसत्ता स्थापल्याशिवाय हा वसूल कसा मिळणार? समजा, उद्यां व्यापार थांबला तर? व्यापार थांबला तरी आपला पाय हिंदुस्थानांतून निघतां कामा नये, व हें व्हावयाचें तर खंबीर पायावर चिरकाल टिकण्यासारखें असें राज्यच आम्हांस हिंदुस्थानांत स्थापणें जरूर आहे." पण राज्य स्थापावयाचें तरी त्याकरितांहि लढण्याची तयारी पाहिजेच. लढण्याच्या भक्कम तयारीशिवाय व्यापार कदाचित् एक वेळ सांभाळवेल. पण राज्य मिळवावयाचें किंवा राखावयाचें तर त्याला लढण्याची तयारी अवश्य हवी, व ही तयारी पुढें पन्नास पाऊणशें वर्षें इंग्रज राज्यस्थापनेचें धोरण मनांत बाळगून करीत होते. फ्रेंच व इंग्रज यांचें जें हाडवैर होतें तें इंग्रजांस आपली लष्करी तयारी करण्यास एक प्रकारें उत्तेजक झालें. हिंदुस्थानांत अठराव्या शतकाच्या पहिल्या पाऊणशें वर्षांत फ्रेंचांशीं लढण्यांत इंग्रजांनीं जी कसरत केली ती त्यांना पुढें हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांशीं कुस्ती खेळण्यास चांगली उपयोगी पडली. मात्र ही कुस्ती आपली चांगली तयारी होण्याच्या आधी जुंपू नये अशाविषयीं इंग्रजांनीं पुष्कळ खबरदारी घेतली होती. सर आल्फ्रेड लायल म्हणतो, "आम्हां इंग्रजांचें नशीब चांगलें म्हणून आमची तयारी होण्यापूर्वी मराठ्यांचें व आमचें युद्ध सुरू झालें नाहीं." पण एकदां युद्ध सुरू झाल्यावर इंग्रजांस कोठेंहि फारसा माघारा म्हणून पाय घ्यावा लागला नाहीं. मराठ्यांशीं झालेल्या पहिल्या सहासात वर्षांच्या युद्धाच्या अखेरीस जो तह झाला त्यांत सूक्ष्मदृष्टीनें पाहूं जातां इंग्रजांचाच फायदा अधिक झाला. गप्प बसायला काय घ्याल असें म्हणून जेव्हां एक दुसऱ्याला कांहीं देतो, तेव्हां, तो दुसरा उपद्रवापी असतो व मनांत आणलें तर तो आपणास उपद्रव करील अशी या पहिल्यास भीति वाटत असते म्हणून. एवढेंच नव्हे तर, इंग्रजांनीं मराठ्यांच्या ऐन उमेदीच्या दिवसांत, म्हणजे सन १७७५ सालीं, बेलाशक स्वारी करून साष्टी घेतली ती मराठ्यांना परत घेतां आली नाहीं! इंग्रजांचा ज्यांत पुष्कळ नाश व तात्पुरता पराभव झाला अशा हिंदुस्थानांत घडून आलेल्या दहापांच लढायांचीं नांवें देतां येतील. पण सर्व मोहीमच्या मोहीम अंगावर येऊन शत्रूशीं इंग्रजांना नामुष्कीचा तह करावा लागला अशीं उदाहरणें फार तर एकदोनच आढळतील. एकदां दंड थोपटून ते हिंदी राजेरजवाड्यांशीं लढण्यास तयार झाल्यावर त्यांची मोहिमेपाठीमागून मोहीम यशस्वी कशी होत गेली आणि त्यांना राज्यलाभ कसा झपाट्यानें होत गेला हें इतिहासवाच-

कांस माहीत आहेच. अवघ्या शंभर वर्षांच्या आंतच हिंदुस्थानच्या नकाशास तांबडा रंग फासण्याचें काम क्रमाक्रमानें कसें पुरें झालें हें यासोबत जोडलेल्या चार तुलनात्मक नकाशांवरून दिसून येईल.

बोलूनचालून मराठे हे इंग्रजांचे सर्वांत बलिष्ठ असे प्रतिस्पर्धी. ह्यांनाहि इंग्रज अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारी झाले, तेव्हां मग इतरांची काय कथा ? इंग्रजांच्या सत्तेची प्रखर ज्योत एकदां पेटून राहिल्यावर तिच्यावर हिंदी राजा किंवा रजवाडा धरला कीं तो कांचेप्रमाणें वितळलाच असा अनुभव येऊं लागला ! बंगाल औध कर्नाटक वगैरे ठिकाणचे नबाब जाट रजपूत वगैरे उत्तरहिंदुस्थानांतील संस्थानिक हे त्यांना फारच थोड्या श्रमानें हस्तगत झाले. कित्येकांवर हत्यारहि धरावें न लागतां त्यांनीं आपण होऊन स्नेहयाचना करून इंग्रजांशीं तह केले. नाहीं म्हणावयास इंग्रजांना त्रास दिला असा तिघांनीं. एक मराठे दुसरे हैदर व टिपू आणि तिसरे शीख. कांहीं कांहीं बाबतींत मराठ्यांपेक्षांहि हैदर व शीख यांनींच इंग्रजांना अधिक त्रास दिला. एरवीं, धर संस्थानिक घाल गुडघ्यावर आणि वांकीव किंवा मोड असा लीलेचा खेळच जवळजवळ इंग्रजांनीं एकसारखा केला ! लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दींत संस्थानिकांना दत्तकाची परवानगी नसल्यामुळें जीं अनेक राज्यें खालसा झालीं तीं कांहीं जिंकलीं गेलीं नाहींत. या गोष्टीला आधीं राजसत्ता स्थापल्याची सबब होती असें सकृद्दर्शनीं भासते. पण याचा अर्थ असा कीं, लॉर्ड डलहौसीच्या वेळेच्या आधींच सर्व हिंदुस्थाननें इंग्रजांस 'निर्वीरमूर्वीतलं' अशी कबुली देऊन टाकली होती. १८५७ चें बंड झालें म्हणून आहेत इतकीं तरी संस्थानें शिल्लक राहिलीं. नाहीं तर संस्थानांची सुधारणा करण्याचा जो प्रश्न आज प्रचलित आहे तो शिल्लकच उरताना !

इंग्रजांना हें जें अनिरुद्ध असें यश मिळत गेलें त्यास इंग्रजांचें सुदैव हे तर एक कारण आहेच; पण दैवाइतकेच त्यांच्या अंगचे कांहीं ठळक गुणहि कारणीभूत झालेले आहेत हें नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं. इतिहासाची चर्चा करावयाची तर ती ऐतिहासिक बुद्धीनेंच केली पाहिजे. तेवढ्या वेळेपुरती अभिमानाची भेसळ त्यांत होऊं देतां उपयोगी नाहीं. निव्वळ ऐतिहासिक दृष्टि लावूनहि आपणास मराठेशाहीविषयीं अभिमान वाटण्यासारखी पुष्कळ जागा आहे व त्याविषयीं आम्हीं पुढें लिहिणारच आहों. पण इंग्रजांविषयीं बोलण्याचा प्रसंग असतां त्यांच्याहि चारित्र्याची परीक्षा आपण निःपक्षपातीपणानें केली पाहिजे; तरच आम्हांस थोडीबहुत तरी ऐतिहासिक म्हणून दृष्टि आहे असें ठरेल.

इंग्रजांचें सुदैव म्हणून आम्हीं म्हटलें त्याचीं तीन उदाहरणें तरी आम्हांस सांगतां येतील; तीं अशीं: पहिलें, इंग्रजांची व मराठ्यांची लढाई

प्रत्यक्ष झाली त्याच्या आधीं होण्याची ती टळली. इंग्रजांसंबंधानें महादजी शिंदे व नाना फडणवीस यांना जो संशय आला तो शिवाजीस किंवा बाजीराव चिमाजी अप्पा यांस येता तर त्यांनीं इंग्रजांची मुंबईतील वखार व वसाहत केव्हांच उधळून लावली असती. इंग्रजांच्या सत्तेचें मुख्य केंद्र पडलें बंगाल्यांत वँ तें मराठ्यांचा हात पोंचण्यापलीकडे होतें; दुसरें, हिंदुस्थानांत इंग्रज व फ्रेंच यांचें युद्ध जुंपलें व संपलें तें हिंदी राजेरजवाड्यांना इंग्रजांचा राज्यलोभ स्पष्ट-पणें दिसून येण्यापूर्वीं आणि तिसरें, एकुणीसाव्या शतकांत वायव्यसरहद्दीच्या बाजूस शीख लोकांसारखे लढवय्ये लोकांचें राष्ट्र उदयास येऊन त्यानें वायव्ये-कडील सरहद्दीचा दरवाजा बंद करून टाकला होता. वरील तिन्हींपैकीं एकहि गोष्ट जरी विपरीत घडून येती तरी हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्यास धोकाच येता; पण स्वतः काळच पक्षपाती बनून त्यानें इंग्रजांचें मोठें साहाय्य केलें ! असो; सुदैवाची जोड गुणवानास लाभली तरच त्याचा झाला तरी खरा उप-योग होतो. नादान मनुष्याला दैव हात देऊन तरी किती देणार ? पण सुदै-वाच्या लाभास स्वतःला पात्र करून घेण्यासारखे इंग्रजांच्या अंगचे गुण म्हटले म्हणजे (१) शिस्त व व्यवस्थेची आवड (२) धिम्मेपणाचा स्वभाव व दूरदृष्टि (३) चिकाटी व करारीपणा (४) स्वराष्ट्रप्रेम व राष्ट्राच्या कीर्तीची चाड (५) लोकोत्तर कर्तव्यनिष्ठा. वरील प्रकारचे गुण इंग्रजांचे अंगीं होते म्हणूनच इतक्या प्रतिकूळ परिस्थितींत त्यांना एवढें राज्य मिळ-वितां आलें. इंग्रजांच्या अंगीं लोभ, अन्यायाकडे कानाडोळा करण्याचा स्वभाव, मानभावीपणा, कपटपटुत्व वगैरे ठळक दोप नव्हते असें नाहीं. उदा-हरणार्थ, मराठ्यांवर दुसऱ्याचा मुलुख लुबाडून घेतल्याचा आरोप केला जातो, पण या आरोपापासून स्वतः इंग्रजहि अलिप्त नव्हते. त्यांनीं रोहिलखंडांतील रोहिले व अफगाण यांच्यावर १७७४ सालीं जी स्वारी केली, तिचें समर्थन इंग्रज ग्रंथकारहि करूं शकत नाहींत. सर आल्फ्रेड लायल म्हणतो:—

" It was an unprovoked aggression upon the Rohillas who sought no quarrel with us and with whom we had been on not unfriendly terms. Nor is warren Hasting ' s policy on this matter easily justifiable upon even the elastic principle that enjoins the governor of a distant dependency to prefer above all considerations the security of the territory entrusted to him. "

राघोबाचा पक्ष इंग्रजांनीं उचलून मराठ्यांशीं युद्ध आरंभिलें तेंहि पण 'अन्याया'चें होतें, असें खुद्द वॉरन हेस्टिंग्जलाहि वाटलें. पण पूर्वीं रोहिल्यां-वर स्वारी करण्याचा अन्याय करण्याची पाळी कलकत्तेकर इंग्रजांची होती ती आतां मुंबईकर इंग्रजांची आली इतकेंच काय तें ! या कृत्याचें वर्णन करितांना सर

आल्फ्रेड लायलनें मुंबईकरांना "Anxious to distinguish themselves by the acquisition of territory" म्हणजे "मुलुखगिरीच्या कीर्तीला हपापलेले" असें म्हटलें आहे. मराठ्यांना झालें तरी इंग्रज हेंच विशेषण लावतात, दुसरें कोणतें ? पण आरास येथील लढाईंत इंग्रजांचा पराभव झाल्यावर आपली लष्करी कीर्ति जाते या सबबीवर इंग्रजांनीं युद्ध चालविलें, व पुढें तर कलकत्तेकर इंग्रजांनींच मराठ्यांशीं युद्ध करण्याचा हुकूम आपण होऊन दिला. असलीं युद्धें अंगावर घेणें हें धोक्याचें आहे व आपण मुलुख मिळविण्याचा अभिलाष धरला तर हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे आपणावर उठून आपणास देशाबाहेर घालवून देतील व हातीं असलेला व्यापारहि बुडेल अशी भीति वाटणारे लोक कंपनीसरकारच्या दरबारांत त्या वेळीं होते, व त्यांच्याच मतभेदामुळें इंग्रजांच्या इकडील कृत्यांवर निंदात्मक निषेधाच्या कबुल्या आपणास पहावयास तरी मिळतात. पण पुढें पुढें ही भीति कमी झाली. इंग्रजांनीं मुलुखगिरी आरंभल्याचा राग हिंदी राजेरजवाड्यांस यावा तसा येत नाहीं, किंबहुना त्यांच्यापैकीं वाटेल ते आपल्याशीं मिलाफ करून स्वार्थ साधूं पाहतात, आपलें सैन्य त्यांच्या सैन्यापेक्षां बरें आहे, वगैरे गोष्टी जेव्हां इंग्रजांच्या ध्यानांत आल्या तेव्हां त्यांनीं न्यायाची दृष्टि स्वतःस फारशी त्रासदायक होऊं दिली नाहीं. विलायतेंतील स्वतंत्रमतवादी व न्यायनिष्ठुर लोक मौनव्रत धरूं लागले; कंपनीच्या व्यापाराला किंवा भांडवलावरील व्याजाला धक्का लावूं नका व मग काय वाटेल तें करा असें म्हणण्याची प्रवृत्ति झाली. हेस्टिंग्जसाहेबावर विलायतेंत खटला झाला तोच शेवटचा. हा खटला होण्याचें कारण मुख्य हेंच होतें कीं, हेस्टिंग्जला खाजगी प्रतिस्पर्धी पुष्कळ होते व एकट्या कंपनीला व्यापाराचा मक्ता असल्यामुळें कंपनीच्या भागीदारांचें उखळ पांढरें झालेलें विलायतेंतील इतर इंग्रजांना पाहवत नसे. पण पुढें हा मक्ता बंद झाला, वाटेल त्या इंग्रजानें हिंदुस्थानांत जाऊन व्यापार करावा अशी द्वाही फिरविण्यांत आली, तेव्हां अर्थात् घरचें भांडण संपलें. हिंदुस्थानांत भीति होती तीहि संपली. अशा रीतीनें कंपनीसरकारच्या अन्यायबुद्धीवर विलायतेंत व हिंदुस्थानांत असें जें दुहेरी दडपण होतें तें गेल्यावर लॉर्ड वेलस्लीसारखे व लॉर्ड डलहौसीसारखे गव्हर्नर जनरल हिंदुस्थानांत येऊन त्यांनीं मनसोक्त मुलुखगिरी केली किंबहुना मराठ्यांच्यावरहि ताण केली व त्यांच्याविरुद्ध कोणी ब्रहि काढला नाहीं यांत आश्चर्य काय ?

पण मराठ्यांच्याहि अंगीं हे उपरिनिर्दिष्ट दोष मुळींच नव्हते असें कोणास म्हणतां येणार नाहीं. अर्थात् मराठे व इंग्रज या दोघांच्याहि अंगचे समान धर्म हिशेबांत धरण्यांत अर्थ नाहीं; ती दुबेरजी म्हणून टाकूनच दिली पाहिजे. मराठे व इंग्रज यांच्यामध्यें जर विषमता असेल तर ती वरील गुणांच्या

बाबतींत आणि वरील गुण मराठ्यांपेक्षां इंग्रजांच्या अंगीं अधिक प्रमाणानें वसत होते म्हणून आपल्या अंगच्या लोभ अन्यायबुद्धि वगैरे दुर्गुणांचाहि इंग्रजांस जितका फायदा करून घेतां आला तितका मराठ्यांस करून घेतां आला नाहीं. या वरील गुणांपैकीं निदान एकदोन गुणांसंबंधानें तरी तत्कालीन मराठ्यांनाहि खात्री पटली होती यांत शंका नाहीं. बाजीरावाचे वेळीं मराठी राज्यांतील बेशिस्तपणाचा खुद्द मराठी राज्यांतील लोकांसच वीट आला होता, व म्हणूनच बाजीरावशाही नष्ट झाली तेव्हां कोणाहि मराठ्यानें इंग्रजांविरुद्ध हात उचलला नाहीं. पेशव्यांच्या दौलतीएवढी खानदानीची व श्रीमंत दौलत एरवीं लोकांनीं अशी आपल्या डोळ्यांदेखत नष्ट होऊं दिली असती काय ? बाजीराव जाऊन इंग्रज आले ही राष्ट्रास घातक अशी राज्यक्रांति झाली असें पुण्यांतील लोकांस न वाटतां आपण अनन्वित कृत्यें करणाऱ्या एका नराधमाच्या त्रासांतून मुटलों, असेंच त्यांच्या मनास वाटत होतें. राजाचा पराभव होऊन तो देशोधडीस गेला असतां राजाच्या प्रेमामुळें नव्हे पण राष्ट्रप्रेमानें व स्वाभिमानानें आपल्या राजधानीचें लढून रक्षण केल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत किती तरी सांपडतील ! पण पुण्यास शनवारच्या वाड्यावरील पेशव्यांचें निशाण काढून टाकून ज्यानें इंग्रजांचें निशाण लाविलें तो मनुष्य —त्याला देशाभिमानाच्या दृष्टीनें आतां नीच अधम कांहींहि म्हणा—पण त्या वेळच्या लोकांना तो उपकारकर्ता असा वाटल्याशिवाय आपल्या छातीवर लोकांनीं कसा नांदूं दिला असता ? सुराज्याचे उत्कृष्ट फायदेहि गडप करून टाकण्याइतके स्वातंत्र्यनाशाचे ढळढळीत घातक परिणाम आतां आम्हांस दिसूं लागल्यावर इंग्रजांविषयींची आमची कृतज्ञताबुद्धि कांहीं अज्ञानें व कांहीं बाबतींत सहजच कमी झाली आहे ही गोष्ट वेगळी; पण कागदोपत्रींचा व दंतकथेचा पुरावा लक्षांत घेतला असतां, आज मर्यादित स्वराज्य मागण्याच्या वेळीं आमची इंग्रजांविषयींची जी आदरबुद्धि आहे तिच्यापेक्षां शंभर वर्षांपूर्वीं हातीं असलेलें निर्भेळ स्वराज्य गमावण्याच्या वेळीं तत्कालीन महाराष्ट्रीयांच्या मनांत इंग्रजांविषयीं अधिक आदरबुद्धि वागत होती असेंच म्हणावें लागतें. इंग्रज बाजीरावाचें राज्य न घेते तर पुण्याचे लोक म्हणजे त्यांस तें घेण्यास अर्जच करते असें नाहीं; पण इंग्रजांनीं तें घेतलेंच तेव्हां मराठे युद्धास प्रवृत्त झाले नाहींत, एवढी गोष्ट खरी. पूर्वीं संभाजीच्या पश्चात् मोंगलांनीं महाराष्ट्रावर झडप घातली तेव्हां ज्या मराठ्यांनीं वीस वर्षेंपर्यंत जिवाचें रान करून स्वातंत्र्यरक्षणार्थ युद्ध केलें त्यांच्याच चवथ्या पांचव्या पिढीचे वंशज महाराष्ट्रांत या वेळीं होते व हल्लींप्रमाणें ते तेव्हां निःशस्त्रहि नव्हते ! १८५७ पेक्षांहि इंग्रजांशीं लढण्यास मराठ्यांना त्या वेळीं अधिक अनुकूल परिस्थिति होती. असें असतां सर्व मराठे घरच्या घरीं स्वस्थ बसले याचा अर्थ काय करावयाचा ? आतां त्या वेळीं युद्धास

प्रवृत्त होणारास हटकून यश आलें असतेंच असें नाहीं; पण स्वातंत्र्याकरितां बेफाम व जिवावर उदार होऊन कोणतेंहि राष्ट्र लढूं लागतें तेव्हां तें जयापजयाचा आगाऊ विचार करीत नसतें! बोअर लोक इंग्रजांविरुद्ध किंवा बेल्जम लोक जर्मनांविरुद्ध लढण्यास उभे राहिले तेव्हां आपण प्रतिपक्षांशीं तुल्यबल आहों किंवा आपणास हटकून यश येईलच अशा भावनेनें ते उभे राहिले नाहींत. प्रेसिडेंट क्रूगर यानें " आम्ही जगास थक्क करून सोडूं" असें जगजाहीर केलें याचा अर्थ इंग्रजांचा नाश करून जगास थक्क करून सोडूं असा नसून आपल्या स्वातंत्र्य-प्रेममूलक आत्मयज्ञानें थक्क करून सोडूं असाच याचा अर्थ होता. पण मराठे स्वातंत्र्यास विटले होते म्हणा किंवा इंग्रज आल्यानें आपला फायदा होईल असें वाटत असल्यामुळें म्हणा त्यांनीं यत्किंचितहि हालचाल केली नाहीं! कारण कांहींहि असो, तें कार्य घडून आलें एवढें खरें!

मराठेशाही निर्दोष नव्हती व होती तशी कां होईना ती मराठ्यांना आपल्या हातीं राखतां आली नाहीं हें खरेंच आहे. पण आजची स्थिति त्या वेळच्या मराठेशाहीपेक्षां सर्वच बाजूंनीं चांगली आहे असें मात्र नाहीं. पुष्कळच बाबतींत आज आम्हांस मराठेशाहीची आठवण होऊन दुःख होण्यास जागा आहे. सदोष पारतंत्र्य व सदोष स्वातंत्र्य यांत पसंत नापसंत करण्यासारखें कांहींच नाहीं असें कोण म्हणेल? मराठेशाही सदोष होती तरी तिच्या वेळीं मराठ्यांना जें तेज होतें तें तेज त्यांना आज नाहीं यांत शंका कसली? तेज म्हणजे अर्थातच अनेक अनुकूल गोष्टींचा एकत्र मिळून होणारा तो एक परिणाम असतो. मराठेशाहींत काय नव्हतें याचा उल्लेख आम्हीं जागोजाग केलाच आहे. पण कांहीं गोष्टी आजच्यापेक्षां मराठेशाहीच्या काळीं महाराष्ट्रांत अधिक होत्या ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करितां याव याची नाहीं. उदाहरणार्थ, आजच्यापेक्षां तेव्हां महाराष्ट्रांत सधनता, स्वतंत्रता, पौरुष व पराक्रम दाखविण्याची संधि, राज्यकारभाराचा अनुभव, नशीब काढण्यास साधनें व खुली जागा, राष्ट्रीय कीर्ति, हीं सर्वच अधिक होतीं. पुण्यास मराठ्यांची राजधानी असल्यामुळें सर्व महाराष्ट्रांतून पुण्याकडे, आणि महाराष्ट्र हें सर्व हिंदुस्थानांत प्रमुख असल्यामुळें सर्व हिंदुस्थानाकडून महाराष्ट्राकडे संपत्तीच्या पाण्याचे प्रवाह वाहत होते. तेव्हांच्या स्वातंत्र्यास एक प्रकारची अस्वस्थता चिकटलेली होती हें खरें; तथापि अस्वस्थता ही देखील कांहीं प्रमाणांत मनुष्यास तेजस्वी राखण्यास उपयोगी पडते. ज्याचा जन्म माजघरच्या थंडगार सावलींत जातो त्याला छत्रीशिवाय बाहेर पडतांच येत नाहीं. आत्मसामर्थ्य व आत्मविश्वास हे वेदसंहितेप्रमाणें नित्यपाठानेंच जागृत राहूं शकतात. ज्याला दुसऱ्यावर विसंबावयास शिकविण्यांत येतें त्याचे पाय कालान्तरानें लुले होतात. मराठेशाहींत अस्वस्थता असली तरी तेव्हांचे मराठे

सदा सावध व आपल्या पायांवर उभे असत. जगांत गुणाची किंमत एकपट तर संधीची दसपट असते. प्रत्येक फ्रेंच शिपायाला मी राष्ट्राचा मुख्य सेनापति होईन किंवा प्रत्येक अमेरिकन नागरिकाला मी राष्ट्राचा अध्यक्ष होईन अशी महत्त्वाकांक्षा बाळगतां येते; तशीच प्रत्येक मराठ्याला मी पहिल्या प्रतीचा सरदार किंवा मुत्सद्दी होईन अशी महत्त्वाकांक्षा त्या वेळीं बाळगतां येत होती. राणोजी शिंदे याला एकाच पिढींत जोडे उचलणाऱ्या हुजऱ्यापासून पाऊण कोटि रुपये दौलतीचा मालक व दिल्लीच्या पातशहाला पेशव्यांच्या तर्फे पट-णारा जामीन होतां आलें! ज्या मल्हारराव होळकरानें पूर्ववयांत स्वतः मेंढ्या राखल्या व कांबळीं विणलीं त्यालाच मराठेशाहींत साठ लक्षांची जहागीर व माळव्याची सुभेदारी मिळाली. बाळाजी विश्वनाथ हा खरोखरच प्याद्याचा फर्जी झाला! राज्यकारभार किंवा शिपाईगिरी यांच्या पात्रतेची व अनुभवाची गोष्ट अशीच आहे. मराठेशाहीच्या अखेरच्या शंभर वर्षांत इतिहासांत नांव नमूद होण्यासारखे कमींत कमी शंभर वीर निर्माण झाले असतील; पण मराठे-शाही नष्ट झाल्यानंतरच्या या शंभर वर्षांत असे वीर किती झाले? नाना फडणविसाच्या राज्यकारभारांतील शहाणपणाची इंग्रजांनींहि स्तुति केली आहे; पण नाना हें शहाणपण शिकण्यास प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय दुसऱ्या कोणत्या शाळेंत कधीं गेला होता? तो जन्मास येतांच ईश्वरानें त्याच्यापुरती शहाण-पणाची वेगळी शिधोरी त्याच्या पदरांत खाचित बांधून दिली नव्हती!

अंगावर पडलें म्हणजे कर्तेपण येतें ही गोष्ट मराठेशाहीच्या इतिहा-सांत ठिकठिकाणीं दिसून येते. हें कर्तेपण नुसतें पुरुषांत नसून स्त्रियांतहि तें चांगलेंच दिसून येई. शिवाजीचा बालपणचा वृत्तान्त प्रसिद्धच आहे. बापानें मुलास टाकून दिलेला; आईशिवाय पाठीराखें कोणी नाहीं; तीन दिशांस तीन मुसलमानी राज्यांची कैची व मुसलमान पातशाही सत्तेशीं झगडा न करण्याबद्दल बापाचा सक्त उपदेश; असें असतां, शिवाजीमहाराजांनीं अगदीं बालपणीं वाखाणण्यासारखें कर्तृत्व दाखविलें, व तेंहि अंगावर पडल्यामुळें नव्हे, तर स्वतःच्या स्फूर्तीनें, तत्कालीन लोकमताच्या विरुद्ध! शिवाजीनें सात-आठ वर्षांच्या वयाचा असतां, विजापूरच्या दरबारीं स्वाभिमानाचें अपूर्व दृश्य दाखविलें ही दंतकथा मानली तरी आपल्या वयाच्या अवघ्या एकुणिसाव्या वर्षीं त्यानें तोरणा किल्ला घेऊन आपल्या राज्यपदाकांक्षेचें निशाण उभारलें, ही गोष्ट तरी कोणास नाकबूल करितां येणार नाहीं. शिवाजीच्या वेळीं कृत्रिम शांतता नव्हती, अस्वस्थता होती; पण ती तेजस्वीपणाला पोषक अशी होती. संभाजी इतर गुणांनीं कसाहि असो; पण तो बालपणापासूनच तेजस्वी होता. वयाच्या आठव्या वर्षीं त्याला पातशहाकडून मिळालेल्या पांचहजारी मनसबदारीचा कारभार करितां येणें शक्य नव्हतें. पण शिवाजीबरोबर तो एवढ्या अल्प वयांत

दिल्लीस गेला असतां तेथील संकटांत तो धिटाईनें वागला. पंचविसाव्या वर्षाचे आंत स्वतः स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून व लढाईवर जाऊन त्यानें शूर योद्धा अशी कीर्ति संपादिली होती. राजारामावर तर संभाजीपेक्षांहि मोठे कठिण प्रसंग आले; व संभाजीच्या वधानंतर स्वातंत्र्यार्थ जें प्रचंड युद्ध मराठ्यांनीं केलें त्यांत राजाराम हा नेता असून रायगडापासून जिंजीपर्यंत प्रवास व घालमेली करून त्यानें आपलें कर्तृत्व दाखविलें. पहिला बाजीराव हा लहानपणापासूनच राज्याच्या उलाढालींत पडला होता. नानासाहेबास पेशवेपद अवध्या एकुणिसाव्या वर्षी लाभलें; पण पहिल्या दिवसापासून तो कारभार पाहूं लागला. नानासाहेबाइतकी वैभवशाली कारकीर्द क्वचितच पहावयास सांपडते; व ही त्याच्या चाळीसाव्या वर्षाच्या आंतच आटोपली! थोरल्या माधवरावाबद्दल तर बोलावयासच नको. आयुष्याचा सर्व ग्रंथ सत्तावीस वर्षांत आटोपला व त्यांत पेशवाईचा भार संभाळला अकरा वर्षे! इतक्या अल्प वयांत इतकें कर्तृत्व इतका शहाणपणा इतकें गांभीर्य इतकी प्रौढबुद्धि क्वचितच पहावयास मिळते. रघुनाथरावानें पंचविसाव्या वर्षी दिल्ली घेऊन अटकेस झेंडा लाविला. नाना फडणविसानें अल्प वयांतच मराठेशाहीची फडणिशी संभाळली. सदाशिवराव भाऊ यानें पंचविशीच्या आंत कारभारांत शिरून तिसाव्या वर्षी उदगीरची लढाई जिंकली; व एकतिसाव्या वर्षी पांनिपतचा घोर संग्राम करून शौर्याची ख्याति केली. विश्वासराव उत्तरहिंदुस्थानच्या स्वारीस गेला तेव्हां एकुणीस वर्षांचा होता. दौलतराव शिंद्यास शिंद्याची गादी अगदीं तरुणपणीं मिळाली व त्याचे सर्व चांगले व वाईट पराक्रम विशीच्या सुमारास झाले. कर्तृत्वाचा वयाशीं संबंध नाहीं. किंबहुना जी कर्तबगारी अल्प वयांत घडून येते ती मोठ्या वयांत घडून येत नाहीं. वरील सर्व कर्ते पुरुष मुत्सद्देगिरी तरवारबहादरी राजकारण हीं शिकण्यास कोणत्याहि शाळेंत गेले नव्हते. आधुनिकदृष्ट्या त्यांचें शिक्षण बेतापुरतें व चालचलाऊच होतें. पण कोणत्याहि कामाचें खरें शिक्षण तें काम प्रत्यक्ष करण्यांत जसें मिळतें तसें इतर कोठें मिळणें शक्य नाहीं. आज हिंदुस्थानांत विलायतेहून तरणींबांड तिशीच्या आंतील युरोपियन मुलें सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा देऊन कारभार करितात हें पाहून आपण मोठें कौतुक करितों; पण मराठेशाहींत जेव्हां मोठा कारभार करण्यास वाव होता तेव्हां लहान वयाच्या मुलांनींच मोठमोठीं कामें केलेलीं आढळून येतील. जेथें वावच नाहीं तेथें केंस पिकले तरी नालायखी वाटावयाचीच! असो.

एका अर्थानें मराठेशाही नष्ट होऊन सुमारें शंभर वर्षे झालीं; तर दुसऱ्या एका अर्थानें ती अद्यापि जिवंत आहे असेंहि कोणास म्हणतां येईल. ग्वाल्हेर इंदूर धार देवास कोल्हापूर अक्कलकोट सावंतवाडी मुधोळ वगैरे मराठ्यांचीं, आणि सांगली जमखंडी मिरज रामदुर्ग वगैरे ब्राह्मणांचीं संस्थानें

अद्यापि हयात असून खुद्द पेशव्यांच्या वंशजासहि थोडीशी जहागीर चालू आहे. यांतील बहुतेकांशीं इंग्रज सरकारचे स्वतंत्र तह झालेले असून त्यांच्या आधारावर यांना आपण इंग्रजसरकारचे दोस्त असें कायदेशीर रीतीनें म्हणवून घेतां येईल. पण नुसत्या नांवाला घेऊन काय करावयाचें? प्रत्यक्ष पाहूं गेलें असतां त्यांना स्वतंत्र राजकीय सत्ता अशी फार थोडी आहे. त्यांच्यापैकीं कांहीं थोड्यांना अंतर्व्यवस्थेची व न्यायमनसुब्याची पूर्ण अखत्यारी आहे. परंतु त्यांचें बाह्य स्वातंत्र्य इतकें संकुचित आहे कीं, त्यांना परराष्ट्रांशीं तर राहोच, पण आपापसांतहि रेसिडेंट किंवा पोलिटिकल एजंट यांच्या मध्यस्थीशिवाय स्वतंत्र असा राजकीय व्यवहार कोणताच करितां येत नाहीं. त्यांना आपल्या इच्छेप्रमाणें पदरीं सैन्य ठेवतां येत नाहीं. हत्यारें वगैरे तयार करण्याचे कारखाने त्यांस अर्थातच काढतां येत नाहींत. व्यापारावरील कर जकाती अबकारी रेल्वे तारायंत्र वगैरेच्या बाबतींत इंग्रजसरकारनें त्यांना अनेक बंधनें घातलेलीं आहेत; व केवळ अंतर्व्यवस्थेसंबंधानेंहि पाहिलें तरी त्यांना पोलिटिकल अधिकाऱ्यांच्या तंत्रानेंच वागावें लागतें. या अधिकाऱ्यांनीं दिलेला 'सल्ला' त्यांना सहसा नाकारतां येत नाहीं व त्यांनीं तो नाकारलाच तर प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष पुष्कळ त्रास त्यांस सोसावा लागतो. म्हटलें तर इंग्रज सरकारच्या बरोबरीचे स्नेही; पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत पाहिलें तर त्यांना ब्रिटिश प्रजाजनाइतकीहि स्वतंत्रता नाहीं. सामान्य प्रजाजनांपेक्षां त्यांना मानसन्मान अधिक असतो हें कांहीं खोटें नाहीं. कित्येकांना मोठमोठ्या राजे महाराजे अशा पदव्या आहेत, कित्येकांना तोफांची सलामी मिळते, कित्येकांना राजप्रतिनिधीशीं भेटी--परतभेटीचा हक्क आहे. तथापि त्यांना स्वातंत्र्य म्हणून काडीइतकेंहि नाहीं. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां, मराठेशाही आज जिवंत आहे असें यथार्थपणें म्हणतां येणार नाहीं. राजकीय नभोमंडळांत मराठे व ब्राह्मण राजे महाराजे हे अद्यापि लहानमोठ्या ग्रहोपग्रहांसारखे लुकलुकत आहेत तरी त्यांचा सर्व प्रकाश ब्रिटिशसरकाररूपी मध्यवर्ती सूर्यापासून मिळत असून त्यांची गतीहि या सूर्याभोंवतीं नियमित कक्षेंत होत आहे. मराठ्यांचें खरें स्वराज्य शंभर वर्षांपूर्वींच मृत झालें!

मृत्यूसारखी दुसरी हानी नाहीं; निदान स्वराज्याच्या मृत्यूसंबंधानें तरी दुसरें काय म्हणतां येणार? गेल्याचा शोक करूं नये हें तत्त्वज्ञान खरें आहे; पण गेल्याची स्मृति कोणाला कशी नष्ट करितां येईल?

शंभर वर्षें ही कालावधि कांहीं लहान नाहीं. तथापि तींत फार तर चारपांच पिढ्या बसतात. शिवाय पेशवाईच्या स्मरणाची गोष्ट दुर्दैवानें पांचचार पिढ्यांचीहि नाहीं. स्वतः बाजीराव चिरायु होता, आणि जवळजवळ तितकेंच चिरायुष्य लाभलेली त्याची मुलगी बयाबाई आपटे ही गेल्या सालींच वारली. या बाईना आम्हीं स्वतः पाहिलें आहे व त्यांच्याशीं संभाषणहि केलेलें

आहे. बाजीरावाच्या औरस संततीशीं भाषण करून, तिच्या तोंडून बाजीरावासंबंधाच्या—पुसट आठवणींच्या कां होईना पण—प्रत्यक्ष अनुभवाच्या, हकीकती ज्याला आपल्या कानांनीं ऐकावयास सांपडल्या त्याला पेशवाई ही फार जुनी गोष्ट नाहीं असें वाटल्यास त्याचा तो दोष अक्षम्य आहे असें कोणी मानणार नाहीं असें वाटतें.‡

केवळ स्मरणानें कोणतीहि गतगोष्ट डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत उभी राहिल्यासारखी भासूं शकेल. डोळ्यांनीं न पाहिलेल्या वस्तूंच्याहि स्वरूपाची ज्याची त्याची स्वतःची म्हणून एक कल्पना असतेच. पेशवाईतला कोणताच पुरुष किंवा कोणतीच स्त्री तुम्हीं आम्हीं पाहिलेली नाहीं; कित्येकांचीं ढोबळ चित्रेंहि उपलब्ध नाहींत. तरी पण डोळे मिटून पहा, म्हणजे पेशवाईतलीच काय पण रामायण-महाभारतांतला वाटेल तो पुरुष किंवा वाटेल ती स्त्री तुम्हां आम्हांस निरनिराळ्या स्वरूपानें दर्शन देईल ! मन हा खरोखर एक दिव्य

---

‡१९१३ सालीं एक विलक्षण योगायोग घडून आला. 'तोतयाचें बंड' या आमच्या नाटकाचे प्रयोग त्या वेळीं पुण्यास चालू होते. श्री० बयाबाईसाहेब आपटे या पुण्यास मधूनमधून क्वचित् येत; तशा त्या या वेळींहि आल्या असून जोगेश्वरीच्या बोळांतील भिडे यांच्या वाड्यांत उतरल्या होत्या. त्यांना पाहण्याचें व भेटण्याचें कौतुक वाटून आम्ही त्यांजकडे जाऊन बराच वेळ त्यांच्याशीं बोलत बसलों होतों. या प्रसंगीं आमच्या नाटकाची गोष्ट कोणीं सहज काढली. तेव्हां, "आपल्या इतिहासप्रसिद्ध चुलत आजोबांचें व आपल्या धीरोदात्त आजीबाईंचें चरित्र नाटकरूपानें मांडण्याचें मीं धारिष्ट केलें आहे; तरी आपण हें नाटक पहावयास याल काय ?" अशी विनंति आम्हीं भीत भीत केली; पण त्यांनीं ती आनंदानें मान्य केली. प्रयोग किर्लोस्कर थिएटरांत म्हणजे नाना फडणविसाच्या खास राहत्या वाड्याच्या एका भागांत झाला; व नाटकांतील कांहीं भाग तर सवाशें वर्षांपूर्वीं कदाचित् त्याच जागीं, व कांहीं त्या जागेपासून हाकेच्या अंतरावर प्रत्यक्ष घडला असावा !

प्रत्यक्ष पेशवाई पाहिलेलें एकाददुसरें दीर्घायुषी माणुस अद्यापिहि आढळतें. उदाहरणार्थ, परवां नुकताच ता. २६।२।१८ च्या ज्ञानप्रकाशांत पुढील मजकूर इहवृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहेः—

पुणें येथील लष्करमध्यें रणीयाबाई कोम नारायण लोधी या परदेशी ज्ञातींतील एक वृद्ध बाई ता. २० रोजीं मरण पावल्या. पेशवाई बुडून श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या स्वाधीन झाले त्या वेळीं या बाईंचें वय दहा वर्षांचें होतें. मरणसमयीं यांचें वय ११० वर्षांचें असून फक्त चारसहा महिने त्या अंथरुणावर पडून होत्या !

चितारी आहे व तो काळाचाहि जेता आहे. तथापि केवळ स्मरणानें कोणतीहि गतगोष्ट आपणाला प्रत्यक्ष व्यवहार्य करितां येत नाहीं. येथें मात्र काळ आपला दावा पुरा उगवून घेतो!"

पण आठवण करावयाची ती नेहमीं आठवणीची वस्तु व्यवहार्य करण्याच्या बुद्धीनेंच मनुष्य करितो असें नाहीं. तुमच्या आमच्या घराण्यांतले सर्व पूर्वज तुम्हां आम्हांला प्रिय किंवा वंद्य आहेत. पण आठवणीचें अमृत शिंपडून जर तुम्हां आम्हांला ते सर्व जीवंत करितां आले तर त्यांना तुमचें आमचें घर राहावयाला कसें पुरणार? आणि कदाचित् आपण अमर झालों तर पुढे आपल्या सर्वांच्या वंशजांनीं कोठें राहावें? दुसरीहि एक गोष्ट यासंबंधांत ध्यानांत ठेवली पाहिजे. जरी मृत मनुष्यें आम्हांस आठवणीनें जीवंत करितां आलीं, तरी कोणत्याहि रीतीनें त्यांच्यांतले दोष वगळून तीं जीवंत करितां आलीं तर हवीं, असेंच कोणाहि मनुष्याला वाटेल. जुन्या काळाची आठवण करणें हें कौतुकास्पद व स्वाभिमानाचें लक्षण आहे; आणि जुन्यापैकीं शेलक्या शेलक्या चांगल्या व्यक्ति जर आठवणीच्या अमृतसिंचनानें आम्हांस जीवंत करितां आल्या तर त्यांची गर्दी आम्ही सोसूं इतकेंच नव्हे तर, त्या मोबदल्याशिवाय परत मिळणाऱ्या नसल्या तर आम्ही स्वतः मरण्यास तयार होऊन आमची जागा त्यांना मोकळी करून देऊं! पण केवळ जुन्या काळचीं येवढ्याचकरितां वाटेल ती वाईटहि व्यक्ति आम्हीं जीवंत करण्यास तयार होऊं काय? इतिहासांत नांव नोंदलें गेलें एवढ्यावरून कोणतीहि व्यक्ति चांगलीच असें होत नाहीं. त्र्यंबकजी डेंगळे, दुसरा बाजीराव, चंद्रराव मोरे, सर्जेराव घाटगे या व्यक्ति ऐतिहासिक खऱ्या. पण त्या आज आम्हीं पत्करूं काय? खुद्द त्यांच्याच काळांत जर त्या लोकांना नकोशा होत्या तर आज त्या आम्हांला हव्याशा कशा वाटतील? केवळ ऐतिहासिक प्रसिद्धी म्हणजे कांहीं खरी कीर्ति नव्हे! ज्या व्यक्ति आपल्या अंगच्या सद्गुणांमुळें नामांकित व कीर्तिमान ठरल्या त्याच आज आम्हांस फिरून मिळाल्या तर आपण घेऊं. ज्यांनीं आपल्या दुष्ट चरित्रानें इतिहास केवळ कलंकित केला व राष्ट्राचें नुकसान केलें त्या काळाच्या उदरांत आयत्या गडप होऊन गेल्या त्याच बऱ्या! त्यांची दुःस्मृतिहि शल्यासारखी अद्यापि आपल्या मनाला बोंचते तेवढीच पुरे, असें आपण म्हणणार नाहीं काय?

पण काळ हा तरी आपणास नेमक्या शेलक्या तेवढ्या व्यक्ति उचलून घेऊं देईल कीं नाहीं, हाहि प्रश्नच आहे. एखादा व्यवहारचतुर धंदेवाईक दुकानदार आपल्याजवळच्या विकाऊ मालापैकीं सरमिसळ–चांगल्या व वाईट मालाच्या मिळून–पेंढ्या बांधून ठेवितो; आणि गिऱ्हाइकानें घ्यायची तर सर्व पेंढीच्यापेंढी तो घेऊं देतो; पेंढी सोडून बरा तेवढा माल घ्यावा व वाईट

तेवढा टाकावा असें तो सहसा करूं देत नाहीं. काळहि प्रायः असेंच करील असें वाटतें. कारण, कोणतीहि पिढी ही चांगल्या व वाईट व्यक्तींची मिळून त्यानें कौशल्यानें बांधलेली एक जुडीच असते; मग तो तरी तुम्हां आम्हांला ही जुडी सोडून चांगल्याच तेवढ्या व्यक्ति कशा उचलूं देईल? नाना फडणवीस हवा असेल तर त्याबरोबर दुसरा बाजीरावहि उचलावयास पाहिजे. असें न होईल तर एक पिढी सर्वच चांगल्या माणसांची व दुसरी सर्वच वाईट माणसांची अशी स्थिति होईल. पण अशानें ईश्वराचें लीलाकैवल्य कसें सिद्ध होणार?

आपल्या पूर्वजांच्या जुन्या काळाकडे पाहण्याच्या दोन दृष्टि असतात. एक अभिमानाची व दुसरी केवळ ऐतिहासिक किंवा विवेकाची. अभिमानाच्या दृष्टींत बऱ्यावाइटाचा विवेक नसतो; आणि कांहीं एका मर्यादेपर्यंत गुणदोष विसरून जुन्याचा केवळ अभिमान बाळगणें हें स्वाभाविकच नव्हे तर योग्यहि ठरतें. अभिमानाच्या दृष्टीला स्वकीयांच्या इतिहासरूपी पर्वतांचीं सर्वांत उंच शिखरें कर्तृत्वरूप शुभ्र बर्फानें मढविलेलीं व कीर्तिरूपी उज्वल सूर्यप्रकाशांत चमकणारीं तेवढींच दिसतात. कारण, अभिमान हा दुरून आणि केवळ कौतकबुद्धीनें पाहणारा असतो. ऐतिहासिक किंवा चिकित्सक बुद्धि ही जवळ जाऊन शोधक बुद्धीनें पाहणारी असल्यामुळें तिला त्या पर्वतांच्या शरीरांचा खडबडीतपणा, त्यांतील खोल व भयंकर दऱ्याखोरीं, त्यांतील हिंस्र श्वापदें, विषारी वृक्ष, कांटेरी वेली, हे सर्व कांहीं दिसते व शोधावें लागतें.

रा. राजवाडे यांच्याहून मराठेशाहीचा अधिक अभिमान धरणारा मराठा बहुधा सांपडणार नाहीं; तथापि त्यांनींहि आपल्या तिसऱ्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत खालीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत:—

"१७९६ पासून १८१८ पर्यंत बाजीरावाच्या कारकीर्दींत दंगेधोपे परस्पर मत्सर देशद्रोह यादवी भ्रष्टाचार वगैरे सर्व कांहीं प्रकार होऊन शेवटीं भरतखंडांतील मराठ्यांची सत्ता नष्ट होण्याचा वेळ आला. दुष्ट भ्रष्ट भेकड अविश्वासी कर्तृत्वशून्य असा जो बाजीराव त्याचा द्वेष जर सर्व सरदारांना झाला होता तर त्याला काढून किंवा दाबांत ठेवून मराठ्यांची संयुक्त सत्ता राहिली नसती असें नाहीं; शिंदे होळकर गायकवाड भोसले पटवर्धन वगैरे सरदारांची इभ्रत संयुक्त सत्ता तोलून धरण्याइतकी नव्हती अशी कांहीं गोष्ट नव्हती; महाराष्ट्रांतील शिलेदार सुखवस्तु लोक साधुसंत भिक्षुक शास्त्री कोठें पळून गेले होते अशांतलाहि प्रकार नव्हता; परंतु परस्पर विश्वास देशाभिमान वगैरे जे राष्ट्रीय नीतिमत्तेचे मुख्य घटक त्यांची सर्वत्र वाण पडल्यामुळें ह्या सरदार शिलेदार व मुत्सद्दी मंडळींनीं बाजीराव ब्रह्मावर्तास गेलेला सुखानें पाहिला! ब्रह्मेंद्रस्वामीनें घालून दिलेला चुगल्या करण्याचा

भांडणें लावण्याचा व विश्वासघात करण्याचा धडा दोन पिढ्या गिरांवल्याचा हा परिणाम झाला! औरंगजेबाच्या वेळीं ज्या राष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनीं स्वातंत्र्यार्थ जिवापाड मेहनत घेतली त्याच राष्ट्रांतील मंडळी बाजीरावाच्या वेळीं केवळ स्तब्ध व उदासीन राहिली. रामदासी व भार्गवरामी धड्याचे हे असे निरनिराळे परिणाम झाले. १७९५ त नाना फडणविसाच्या कारकीर्दींत जी टोलेजंग इमारत भक्कम असावी असें वाटलें ती त्याच्यानंतर दहापांच वर्षांत अशी एकाएकीं डबघाईस कशी आली याचें कित्येकांना आश्चर्य वाटतें. परंतु ह्या राष्ट्राची राष्ट्रीय नीतिमत्ता ब्रह्मेंद्रस्वामीपासून दोन तीन पिढ्या बिघडत जाऊन ती बाजीरावाच्या कारकीर्दींत पूर्णपणें नासून गेली ही गोष्ट जर लक्षांत घेतली तर आश्चर्य वाटण्याचें कांहींएक कारण राहणार नाहीं. नाना फडणविसाच्या कारकीर्दींत महादजी शिंदे तुकोजी होळकर फत्तेसिंग गायकवाड भोंसले पटवर्धन वगैरे महाराष्ट्रसाम्राज्यांतील सरदारांनीं संयुक्त सत्तेला न जुमानतां पर-राष्ट्रांशीं तह करण्याचा अभ्यास केला व संयुक्त सत्तेचीं शकलें बहुतेक अर्धी मुर्धी करून ठेविलीं. नाना फडणविसासारख्या नीतिमान मुत्सद्द्याचें दडपण गेल्यावर ही अनीतिमत्ता पूर्णपणें अनियंत्रित झाली व ब्रह्मेंद्रस्वामींनें लावि-लेल्या रोपास फळें-कडू फळें--आलीं!" राजवाड्यांच्या लिहिण्यांत ब्रह्मेंद्र-स्वामी 'प्रस्तुत' आहेत; पण तें एक उपलक्षण मानलें असतां, मराठेशाहीच्या कट्ट्या अभिमान्यासहि मराठेशाहीविषयीं ऐतिहासिक दृष्टि अंगिकारिल्यावर कसें कठोरपणानें बोलावें लागतें हें दिसून येईल.

आपण जरी आज जुन्या मराठेशाहीची आठवण करितों तरी ती जुनी मराठे शाहीच, जशीच्या तशी तर नाहींच पण किंबहुना सुधारलेली कां होईना, पण नुसती मराठेशाहीच प्राणप्रतिष्ठित करूं इच्छितों असें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर तें करण्याची इच्छा असती तरी शक्ति नाहीं, हेंहि आम्हांस समजतें. मराठी पातशाही राखण्याची शक्ति त्या परिस्थितींत त्या लोकांच्या अंगीं आजच्याहून शंभरपटीनें अधिक होती; आणि उलट आजची आमची परिस्थिति मात्र त्या काळच्या परिस्थितीहून शंभरपटीनें, या कार्याच्या दृष्टीनें, खालावली आहे.

सन १९११सालीं ना. मि. मॉरिसन, तेव्हांचे मुंबईच्या गव्हर्नरसाहेबांचे एक कौंसिलर यांना आम्ही कांहीं कारणानें भेटावयास गेलों होतों. त्या वेळीं त्यांचें आमचें झालेलें संभाषण आम्हांस या ठिकाणीं आठवतें. साहेब जरा रागांतच होते; व ते बोलतांना उसळून म्हणाले, "तुम्हीं चालविलेलें वर्त-मानपत्र हातांत घेतांच तें न वाचतांहि केवळ उपजतबुद्धीनें मला असें सम-जतें कीं, त्यांत राजद्रोही मजकूर असलाच पाहिजे! तुमच्या मनांत काय विचार घोळतात हें मला बरोबर माहीत आहे." त्यावर आम्ही म्हणालों, "आपण मन-कवडे आहां असें जर आपल्यास खरोखरच वाटतें तर माझ्या मनांत काय विचार

घोळतात हें एकदम उघडच सांगून टाकाना कां? म्हणजे सुचल्यास त्याचा कांहीं खुलासा करीन." तेव्हां साहेब म्हणाले, "तुमच्या मनांत दोन प्रकारचे विचार घोळतात. एक तर तुम्हांला तुमचें स्वतःचें मराठेशाही राज्य गेलें याबद्दल वाईट वाटतें; व दुसरें तुम्हांला असें वाटतें कीं, आम्हां इंग्रजांना ताबडतोब आपलें चबूगवाळें घेऊन हिंदुस्थानांतून बाहेर घालवून द्यावें." यावर आम्हीं उत्तर दिलें, "आपण मजवर दोन आरोप ठेवले आहेत. पैकीं पहिल्या आरोपाची कबुली मी आपणास ताबडतोब देतों; व त्याबद्दल मला काय शासन करावेंसें वाटेल तें करा. होय खरेंच आहे! शंभर वर्षांच्या पलीकडे अगदीं याच शहरांत आमच्या मराठे लोकांचें राज्य होतें याबद्दल मला अभिमान वाटतो, व तें नष्ट झालें याबद्दल मनापासून दुःख होतें. पेशवाई पाहिलेल्या माणसांबरोबर प्रत्यक्ष बोललेल्या माणसांशीं जर आम्हांस आज बोलतां येतें इतकी पेशवाई अलीकडची आहे, तर आम्हीं तिची आठवण विसरूं म्हटलें तरी ती आम्हांस विसरतां येणार नाही. आणि तिची आठवण होऊन खेद वाटणें मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच आहे. पण आपण जो दुसरा आरोप मजवर करितां तो मात्र खरा नाहीं. पेशवाईच्या गुणांबरोबर आम्हांला तिचे दोषहि आठवतात. शिवाय, मराठेशाही पुनः प्रस्थापित व्हावी अशी आमची इच्छा आहे असें घेऊन चाललें तरी, इष्टानिष्ट शक्याशक्य यांच्यामधला विवेक करण्याची बुद्धि मला काय, किंवा माझ्या मताच्या इतरांना काय, ईश्वरानें दिलीच नाहीं असें आपण कसें मानतां?"

असो. मराठे आपल्या जुन्या नांवाचा अभिमान केव्हांहि विसरणार नाहींत; पण नवीन परिस्थिति न ओळखण्याइतके मूढहि ते कधीं बनणार नाहींत. किंबहुना आज सर्व हिंदुस्थानांत मराठ्यांचा जो लौकिक आहे त्याला त्यांच्या देशाभिमानाइतकेंच त्यांचें समयज्ञत्वहि कारण आहे. पूर्वीं दिल्लीकडे मराठे धांव घेत तसेच आजहि ते घेऊं लागले आहेत; व त्या वेळीं काय आणि आतां काय राजकीय महत्त्वाकांक्षा हेंच त्यांचें प्रवृत्तिकारण होय; पण पूर्वीपेक्षां एका निराळ्याच अर्थानें आज सर्व हिंदुस्थान हा आपला देश असें त्यांना वाटूं लागलें आहे. उलट इतर भागांतील जे लोक पूर्वीं मराठ्यांचा द्वेष करीत ते तो द्वेष टाकून मराठ्यांशीं बंधुत्वाच्या नात्यानें वागूं लागले आहेत. कलकत्त्याच्या शिवेवर 'मराठा डिच' म्हणजे मराठ्यांचा खंदक ही जागा अजून कायम आहे; तिची ओळख बंगाली लोक किंवा मराठे यांपैकीं कोणीच विसरले नाहींत. पण पूर्वीं जें नांव मराठ्यांच्या अपकीर्तीला तिकडे कारणीभूत झालें होतें, त्यांतील ती अपकीर्ति आज समूळ नाहींशी झाली आहे. पाळण्यांतल्या अज्ञान बंगाली अर्भकांना भिवविण्याचें साधन म्हणून ज्या नांवाचा पूर्वीं उपयोग करण्यांत येत असे त्या नांवाला आज बंगाल्यांतले तरु-

णच काय पण प्रौढ व वृद्धहि प्रेमानें आणि कौतुकानें आदरितात असें आढळून येतें.

अभिमानविषय जसा वाढतो तसा स्वतः अभिमान हाहि विस्तृत होतो. मराठ्यांना 'मराठे' हें नांव जरी केव्हांहि प्रियच राहील तरी 'हिंदवासी' हें नांव त्यांना आतां 'मराठे' या नांवापेक्षांहि अधिक आवडूं लागलें आहे. स्कॉच लोकांना स्कॉच या नांवाचा अभिमान फार असून वर्षांतून एक दिवस —म्हणजे सेंट ॲन्ड्र्यूज या साधूच्या पुण्यतिथीचा दिवस--ते आपल्या स्कॉच या नांवाच्या जयघोषांत घालवितात; पण उरलेले तीनशें चौसष्ट दिवस ते इंग्रजांसमवेत स्वतःस 'ब्रिटिश' म्हणवून घेण्यास खुषी असतात. मराठ्यांचेंहि कांहीं अंशीं असेंच स्थित्यंतर झाले आहे. सर्व हिंदुस्थान हाच जर आतां त्यांचा स्वदेश झाला तर स्वतःस 'मराठे' म्हणवून घेण्यापेक्षांहि 'हिंदी' म्हणवून घेण्यांत त्यांना अधिक अभिमान वाटावा हें साहाजिक आहे. पूर्वी मराठ्यांनीं युद्धांतले विजय मिळविले. आज ते शांततेंतले विजय मिळवीत आहेत. उद्यांचे त्यांचे विजय कशा प्रकारचे होणार हें, ईश्वरा, तुलाच माहीत!

समाप्त

मुद्रक
के. रा. गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, ४३२, शनवार पेठ, पुणें.
प्रकाशक
रा. द. पराडकर, ४२३, शनवार पेठ, पुणें.